

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

MODERN BİLİMLERİN TÜRKİSTAN'A GİRİŞİ
(1800-1917)

Hazırlayan
Kishimjan ESHENKULOVA
2502010179

Danışman
Doç. Dr. Mustafa KAÇAR

İSTANBUL 2007

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANA BİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

MODERN BİLİMLERİN TÜRKİSTAN'A GİRİŞİ
(1800-1917)

Hazırlayan
Kishimjan ESHENKULOVA
2502010179

Danışman
Doç. Dr. Mustafa KAÇAR

İSTANBUL 2007

ÖZET

Batı dünyasında gerçekleşen bilim ve teknoloji alanlarındaki gelişmeler politika ve ekonomide de kendini göstermiş ve Batı hegemonyasını ortaya çıkarmıştır. Bu durum, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Japonya, Çin gibi birçok ülkenin modernleşmesini zorunlu kılmıştır. Modernleşme de ancak modern bilim ve teknolojinin aktarımı ve uygulanması ile mümkün olabileceğinden bu aktarım, çeşitli ülkelerde ülkenin coğrafi konumuna, politik ve ekonomik durumuna, kültürel değerlerine ve eğitim sistemine göre farklı şekillerde gerçekleşmiştir. Burada tezimizin ana konusu olan modern bilim ve teknolojinin Türkistan'a girişi incelenmeye çalışılmıştır.

Tezimizde; Modernleşme süreci öncesinde toplumun sosyal ve kültürel değerlerinin temelini oluşturan klasik eğitim kurumlarının önemi neydi? Modernleşme sürecinin Türkistan toplumunun üzerindeki etkisi nelerdir? Modern bilim ve teknoloji hangi şartlarda hangi yollardan girmiştir? Bu aktarım, duyulan ihtiyaçtan dolayı toplumun isteğiyle mi gerçekleşmiştir, yoksa dış güçlerin bunda etkisi olmuş mudur? Şayet dış güçlerin etkisi olduysa, bu bir sömüren ve sömürge ilişkisi çerçevesinde mi ya da misyonerlik yoluyla mı gelişmiştir? Toplum bu yeniliği benimseyebilmiş midir? Ne gibi uygulamalar söz konusu olmuştur ve neticeleri nelerdir? gibi sorular, o döneme ait arşiv kaynakları, raporlar, belgeler, gazeteler, dergiler ve ikinci el kaynaklar ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Bu araştırma sonucunda, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan müstemleke bir bölge olduğundan bilim ve teknoloji aktarımında kendine has bir politika izleyemediği ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla da bölgeye modern bilim ve teknoloji aktarımı genel olarak iki yoldan; bölgede dominant bir konuma sahip olan Rus idaresi tarafından ve cedidciler dediğimiz Türkistanlı aydınların ve Rusya Müslümanlarının teşebbüsleriyle gerçekleşmiştir. Bölgeyi modernleştirmede her iki grubun izlediği stratejinin analiz edilmesi sonucunda bölgeye has “modernleşme versiyonunun” oluştuğu tespit edilmiştir.

ABSTRACT

Development in science and technology in the West appeared in economics and politics which resulted in Western hegemony. This situation led many countries such as the Ottoman Empire, Russia, Japan and China to become modernized. Modernization was possible only through incorporation and utilization of modern science and technology. Such incorporation was realized in accordance with the geographical setting of the country; its political and financial situation, its cultural values and its system of education. Thus, within the scope of this dissertation, we have tried to elaborate on the introduction of modern science and technology in Turkistan.

Within the scope of my dissertation, I have tried to provide answers to the questions of: “What was the significance of classical educational institutions which used to constitute the basis for social and cultural values of the society prior to the period of modernization?” “How did the period of modernization influence Turkistan populace?” “By what means and under which circumstances was modern science and technology incorporated into Turkistan?” “Was such incorporation due to necessity on part of the society according to its own determination?” “Is it possible to name influence of any external power(s) on such incorporation?” “If any external power was influential on such a process, was this a relationship of the colonized and the colonizing power or was it realized by means of missionary activities?” “Was the society able to adapt to such modernization?” “What types of implementations were in question? “What are the results?” In order to provide necessary answers to the abovementioned questions I have consulted archival documents, reports, files, newspapers, magazines and secondary sources related to the period.

Consequently, because Turkistan was colonized it did not follow a policy of its own since the second half of the 19th century. Thus, incorporation of modern science and technology in this region came about in two ways; first, by means of the Russian administration which was dominant in this region; second, by the endeavors of

Jadidis, who were Turkistan intellectuals and Muslims of Russia. As a result of scrutinizing the strategies through which the two groups attempted to modernize the region, I have reached the conclusion that this region had created its unique “version of modernization.”

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖNSÖZ.....	IX
RESİM, HARİTA VE TABLO LİSTESİ.....	XVII
KISALTMALAR.....	XIX
TERİMLER.....	XX

GİRİŞ

I. TÜRKİSTAN KAVRAMI VE SINIRLARI.....	1
II. TİMURLULAR SONRASI TÜRKİSTAN.....	9
A. İMPARATORLUKTAN KAVİMCİLİĞE	9
1. Türkistan'da Ulusal Kimliklerin Oluşması.....	10
2. Türkistan Hanlıklarının Ortaya Çıkışı.....	12
B. TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE RUS ÇARLIĞI MÜNASEBETLERİ VE RUS İŞGALİ.....	17
1. Türkistan Hanlıkları ve Rus Çarlığı'nın Ticarî ve Siyasî İlişkileri.....	17
2. Rus Çarlığı'nın Türkistan İşgali.....	19
C. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİNİN KURULUŞU, İDARÎ VE SOSYAL YAPISI...	24
1. Türkistan Genel Valiliği'nin Kuruluşu.....	24
2. İdarî Yapısı.....	29
3. Sosyal Yapısı.....	32
a. Yerleşik ve Göçebe Halk.....	32
b. Rusları ve Don Kazaklarını (Cossacks) Türkistan'a Yerleştirme Politikası.....	33
4. Etnik ve Demografik Yapısı.....	36

BİRİNCİ BÖLÜM

I. TÜRKİSTAN'DA KLASİK EĞİTİM VE BİLİM KURUMLARI.....	39
--	-----------

A. TİMURLULAR SONRASI TÜRKİSTAN EĞİTİM KURUMLARI.....	39
1. Mektepler.....	39
2. <i>Atun-Bibi</i> Kız Mektepleri.....	47
3. <i>Karihâneler</i> (Kıraathâneler).....	49
4. <i>Delâilhâneler</i>	50
5. Medreseler.....	50
a. Medreseler ve Vakıfları.....	50
b. Ders Programları.....	55
6. Ulema Sınıfı ve <i>İşan</i> ların Toplum Üzerindeki Etkileri.....	60
7. Göçebelerde İslamiyet ve Klasik Eğitim Kurumları.....	62
II. TÜRKİSTAN’DA EĞİTİM VE BİLİM HAYATINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER.....	67
A. RUS İŞGALİ SONRASI KLASİK EĞİTİM KURUMLARININ DURUMU.....	67
1. 1870’lerde Türkistan’da Eğitim Faaliyetleri ile İlgili İlk Rus Teşebbüsleri.....	68
2. K. P. Kaufman’ın “Mektep ve Medreseleri İhmal Etme” Politikasının İlk Neticeleri...	73
3. Klasik Eğitim Kurumlarında Reform Teşebbüsleri.....	76
4. K. P. Kaufman Sonrası Mektep ve Medreselerin Genel Durumu.....	80
5. Türkistan Mektep ve Medreseleri Müfettişi V. P. Nalivkin’in Faaliyetleri.....	83
6. 1898 Andican Ayaklanması ve Klasik Eğitim Kurumlarının Akıbeti.....	86
7. 1905 Devrimi Sonrası Rus Çarlığı’nın Eğitim Politikası ve Türkistan’daki Klasik Eğitim Kurumları.....	92
8. Buhara ve Hive Hanlıklarında Klasik Eğitim Kurumların Genel Durumu.....	95
İKİNCİ BÖLÜM	
I. TÜRKİSTAN’DA RUS EĞİTİM KURUMLARI.....	98
A. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ ÖNCESİ RUS OKULLARI.....	98
1. Rus Okullarının Açılışı.....	98
2. Türkistan’da Rus Okullarının Açılması İle İlgili Bazı Görüşler.....	104
B. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ’NDE YENİ EĞİTİM SİSTEMİNİN YAPILANDIRILMASI.....	108

1. Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi'nden Önce 1867-1876 Yılları Arasında Türkistan'da Açılan Okullar.....	108
2. Rus Eğitim Kurumları: K. P. Kaufman ve N. İ. İlminskiy'nin Rolü.....	110
3. Türkistan Eğitim Kurumu Kanunu.....	115
4. Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi.....	117
C. TÜRKİSTAN ORTAÖĞRETİM KURUMLARI.....	119
1. Türkistan Liseleri.....	120
a. Erkek <i>Gimnazyum</i> ları.....	120
b. Kız <i>Gimnazyum</i> ları.....	126
c. Taşkent <i>Real Schule</i> 'si.....	130
d. Taşkent Askerî Lisesi.....	132
2. Öğretmen Okulları.....	133
a. Taşkent Öğretmen Okulu.....	133
b. Öğretmen Enstitüsü.....	141
3. Türkistan Meslek Okulları.....	141
a. Türkistan İpekçilik Okulu	142
b. Ticaret Okulları.....	143
c. Ziraat Okulları.....	144
d. Teknik Okullar.....	144
i. Taşkent Zanaat Okulu.....	144
ii. Demiryolları Teknik Okulları	145
4. Taşkent Mariya Kız Okulu.....	146
D. TÜRKİSTAN HALK OKULLARI.....	147
1. Şehir Okulları.....	148
2. İlkokullar.....	154
3. Ruhban Okulları.....	155
II. TÜRKİSTANLILAR İÇİN RUS OKULLARI.....	157
A. RUS-YERLİ OKULLARI.....	157

1. İlk Teşebbüsler.....	158
2. Rus-Yerli Okulları.....	160
3. Öğretmen-Öğrenci İlişkileri ve Ders Programları.....	162

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. TÜRKİSTAN BİLİM KURUMLARI VE CEMİYETLERİ	168
A. TÜRKİSTAN'DA İLMÎ VE MESLEKÎ KURUMLAR VE FAALİYETLERİ.....	168
1. Türkistan Askerî Topografya Bölümü.....	172
2. Taşkent Meteoroloji İstasyonu.....	174
3. Türkistan İstatistik Komitesi.....	175
4. İlmî Cemiyetler.....	177
5. Türkistan Kimya Laboratuvarı.....	177
6. Moskova Tabiat Bilimlerini Sevenler Cemiyeti.....	178
7. Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Sevenler Cemiyeti Türkistan Şubesi.....	178
8. Türkistan Ziraat Cemiyeti.....	179
9. Tıp Cemiyetleri.....	180
10. Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği.....	181
11. Rusya Coğrafya Cemiyeti Türkistan Şubesi.....	185
12. Şarkiyat Cemiyeti Taşkent Şubesi (1902-).....	186
13. Taşkent Pedagoji Derneği.....	187
B. TAŞKENT ASTRONOMİ VE FİZİK RASATHANESİ	188
II. TÜRKİSTAN'A MODERN TEKNOLOJİ AKTARIMI.....	194
A. HABERLEŞME: POSTA VE TELGRAF.....	196
B. DEMİRYOLLARI.....	197

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. YENİLEŞME DÖNEMİ VE USUL-İ CEDİD MEKTEPLERİ.....	199
A. TÜRKİSTAN'DA CEDİDÇİLİK HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI.....	199
1. Yenileşme Hareketi: Islahçılar ve Cedidciler.....	199

2. Entelektüel Değişim: Cedidcilik Hareketi.....	205
3. Türkistan ve Osmanlı İlişkilerinde Cedidcilerin Rolü.....	208
4. Cedidciler ve Yayıncılık.....	210
5. Cedidciler ve Bilim.....	213
6. Cedidcilerin Dernekleşmeleri.....	214
B. USUL-İ CEDİD MEKTEPLERİ VE FAALİYETLERİ.....	217
1. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'daki Faaliyetleri ve Etkisi.....	217
2. Usul-i Cedid Mekteplerini Açma Teşebbüsleri.....	220
3. 1905-1907 İhtilali ve Usul-i Cedid Mektepleri.....	224
4. Usul-i Cedid Mektepleri Ders Programları.....	227
5. Kadimciler ve Usul-i Cedid Mektepleri Tartışması.....	231
6. Rus Yönetimi ve Usul-i Cedid Mektepleri.....	232
SONUÇ.....	236
BİBLİYOGRAFYA.....	245
EKLER.....	272

ÖNSÖZ

Modern ve modernizm terimleri üzerinde çok sayıda çalışmalar yapılmış ve çeşitli görüşler ortaya konulmuş ise de genel görüşe göre “modern” terimi, skolâstik yapıya sahip Ortaçağ döneminin aksine, eleştirel ve akılcı bir yaklaşımla özgün düşünmeye ve doğaya olan ilginin arttığı Rönesans döneminden bugüne kadar gelen dönem için kullanılmaktadır. Bir başka deyişle, bu akılcılık ve doğalcılık eğilim, 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa’da ekonomik, toplumsal, kültürel, bilim, felsefe ve edebiyat alanlarındaki gelişim ve değişimlere zemin hazırlamış, bunun sonucunda 17. yüzyıla gelindiğinde de önemli atılımlar gerçekleşmiştir; coğrafî keşifler yapılmış, matbaa, buhar makinesi, pusula ve teleskop icat edilmiştir. Bu dönemin daha önceki dönemlerden farklı olan tarafı, kilise dışında ne kurtuluş, ne gerçek din ne de ahlakın bulunduğunu söyleyen Katolik önyargısına ve kilise ya da din merkezli evren sistemine karşı evrenin kendiliğinden oluşabilirliğini ispat etme ve insanın Tanrı ile olan ilişkilerini sorgulama ve bu ilişkiyi koparma çabası olmuştur.

Evrenin kendiliğinden oluşabileceği düşüncesi, felsefede olduğu gibi o dönemlerde doğa felsefesi olarak adlandırılan matematik, fizik, astronomi, kimya, biyoloji ve tıp gibi bilim alanlarında da köklü değişimlere neden olmuştur. Doğayı ve evreni anlamaya çalışan Tycho Brahe, Copernicus (1473-1543), Kepler (1571-1630), Galileo (1564-1642), Newton (1642-1727) ve Harvey (1578-1657) gibi filozof ve bilim adamları tarafından güneş merkezli, yani heliosantrizm sistemi, evrensel çekim teorisi, insan anatomisi ve kan dolaşımı kanıtlanmıştır. Böylece Avrupa’da önemli ve çığır açıcı gelişmelerin kaydedilmesiyle kiliseye ağır bir darbe vurulmuş, Avrupa’nın düşünce tarihinde önemli bir devir açılmış ve modern bir dönem başlamış oluyordu. Bunun sonucunda 19. yüzyıla gelindiğinde Avrupa, felsefe ve bilim alanlarında önemli çalışmaları ortaya koyarak bilimsel devrimler gerçekleştirmiştir.

Modern dönemi besleyen en önemli esaslardan biri de bu felsefî ve bilimsel gelişmelerle eş zamanlı olarak ortaya çıkan sanayi devrimidir. Sanayinin gelişmesi ve madenlere olan ihtiyaçların artmasıyla coğrafî keşiflere olan ilgi de artmıştır. Bu

keşifler ve keşfettikleri ülkeleri işgal etme ve doğa zenginliklerine sahip olma sayesinde Avrupalılar sömürge imparatorluklarını kurmuşlardır. Buna bağlı olarak da siyasî ve toplumsal yapılar oluşmuş, teknoloji alanında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir.

Avrupa'daki bu gelişmeler zamanla çeşitli yollarla diğer ülkelere yayılmıştır. Ancak Avrupa dışındaki ülkelerin modernleşmeleri, modern bilim ve teknoloji ile tanışmaları, o ülkelerin coğrafi konumları, ekonomik durumları, siyasî ilişkileri, kültürel ve dinî değerlerine göre farklı zamanlarda farklı şekilde gerçekleşmiştir. Ayrıca Avrupa'nın diğer ülkeleri sömürme siyaseti, sömürülen ülkelere modern bilim ve teknolojinin girmesinde belirleyici rol üstlenmiştir. Dolayısıyla modern bilimin ve teknolojinin yaygınlaştırılması ve aktarılması, milletler ve kültürler arası karşılıklı etkileşimleri, Bilim Tarihi'nin önemli konularından biri olmaklar beraber bu konuda çeşitli teoriler ve önemli çalışmalar ortaya konmaktadır.

Burada modern bilimlerin ve teknolojinin yaygınlaştırılması ve aktarılması konusu, şimdiye kadar bu yönüyle incelenmemiş olan Türkistan coğrafyası için kurgulanmaktadır. Avrupa'da bu tür gelişmeler yaşanırken tezimizin ana konusu olan Türkistan ne durumdaydı? Türkistan'da modernleşme ne zaman ne şekilde başladı? Modern bilim ve teknoloji hangi yollarla girdi ve toplumun etkisi nelerdi?

Tezimizin ana konusunu, Türkistan'ın Avrupa'da ortaya çıkan modern eğitim, bilim ve teknoloji ile ilk tanışmasından 1917 Ekim ihtilaline kadar geçen sürede, bu bilim ve teknolojinin aktarılması, yayılması ve eğitim faaliyetleri oluşturmaktadır. Modern bilim ve teknolojinin aktarımı ve yayılması açısından bu dönem, Türkistan'da en köklü, ancak en yavaş gerçekleşen süreçtir. Bölgenin coğrafi yapısının toplum üzerindeki etkisi ve jeopolitik konumu bu sürecin “yavaş” seyretmesinde etkili olmuştur. Ayrıca modern bilimin ve teknolojinin Türkistan'a çok geç ve yavaş girmesinde, Rus Çarlığı'nın Türkistan bölgesi için uyguladığı “izole etme politikası” en önemli etkenlerdendir.

Modern bilimin ve teknolojinin Türkistan'a girmesinin ve yayılmasının, genel olarak iki yoldan gerçekleştiğini söylemek mümkündür;

1. Türkistan'ı işgal eden Rus Çarlığı'nın, özellikle eğitim konusunda "sömüren ve sömürge" yaklaşımıyla izlediği politika çerçevesinde modern eğitim, bilim ve teknoloji, ancak "sınırlı ve ihtiyacı karşılayacak" asgari düzeyde bölgeye girebilmiştir.
2. Cedidcilerin teşebbüsleriyle bölgeye aktarım. Cedidcileri de kendi içinde iki gruba ayırmak mümkündür:
 - a) Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarının Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan ile olan siyasî ve kültürel ilişkileri, 19. yüzyılın sonlarından itibaren yenileşme hareketinin öncü aydınları tarafından devam ettirmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda Hanlıklar döneminde sınırlı ve sönük olan bilim ve teknoloji aktarma teşebbüslerinin, cedidciler dediğimiz Türkistanlı yenilikçi aydınlar döneminde bazı önemli gelişmeler kaydettiği görülmektedir.
 - b) Jeopolitik konumunun taşıdığı önem nedeniyle, modern bilim ve teknolojinin yanı sıra siyasî ve kültürel gelişmelerle de daha erken tanışma fırsatı bulan, Türkiye-Rusya-Türkistan ekseninde bir köprü ve elçi vazifesi üstlenen Kırım ve İdil-Ural Müslümanlarının, Türkistan'a modern eğitim, bilim ve teknolojinin girmesinde kayda değer katkıları olmuştur.

Cedidcilerin faaliyetleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Hindistan'da, İdil-Ural ve Kırım bölgelerinde –özellikle Müslüman aydınlar tarafından hazırlanan- modern bilim, teknoloji, eğitim, aydınlanma ve yenileşme düşünceleri hakkındaki kitap, dergi, gazete ve Avrupa dillerinden tercüme edilen eserlerin Türkistanlı aydınlar tarafından okunması ve görüşlerinin benimsenmesi, Türkistan'da da böyle bir hareketin başlatılması ile yakından ilişkilidir. Cedidcilerin önemli teşebbüslerinden bir diğeri de aydın insanlar yetiştirmek için Osmanlı İmparatorluğu ve birçok Avrupa ülkesine öğrenci gönderme çabaları olmuştur. Ancak bütün bunlara rağmen cedidciler, Rus idaresinin üzerlerindeki baskısı nedeniyle, modern bilim, eğitim ve teknolojinin aktarımı konusunda istenilen ölçüde başarılı olamamışlardır..

Rus idaresi tarafından gerçekleştirilen aktarma faaliyetleri ise, her alanda merkeze bağılı kalan bölgenin ihtiyacına göre, merkezî siteme bağılı kalınması şartıyla ve Rus idaresinin denetimi altında gerçekleşmiştir.

Yukarıda bahsettiğimiz çerçevede giriş ve dört bölümden meydana gelen çalışmamızın giriş kısmında, Türkistan kavramı, bölgenin tarihî süreç içerisindeki gelişimi, ehemmiyeti, Rus Çarlığı ile olan ilişkileri ve Rus Çarlığı'nın bölgeyi işgali konusu ele alınmıştır.

Birinci bölümde, değişim sürecini daha iyi anlayabilmek ve gösterebilmek için Timurlulardan sonraki dönemde, Türkistan'da başta mektep ve medreseler olmak üzere mevcut klasik eğitim kurumları ele alınmış, ardından Rus işgalinden sonra Rus idaresinin bu kurumlar konusundan izlediği politika anlatılmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde, Rus istilası sonrası bölgede Rus idaresi tarafından kurulan eğitimin yapılanması incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede Türkistan Genel Valiliği kurulmadan önce Ruslar tarafından tesis edilen okullar kısaca ele alınmış, daha sonra bölgede yeni eğitim sisteminin yapılandırılması ve kurulan ilköğretim ve orta öğretim kurumları hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde, Rus idaresi tarafından kurulan ilmî cemiyetler, bilim kurumları, haberleşme ve ulaşım ağının kuruluşu ve bunların bölge için önemi incelenmeye çalışılmıştır.

Dördüncü ve son bölümde ise, 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Türkistan ceditcilerinin aydınlanma ve yenileşme hareketlerine, bu hareketlerin etkilerine, eğitim, bilim ve kültür alanlarındaki faaliyetlerine yer verilmiştir.

Bu konu, Rus idaresi, bilim adamları, askerleri ve misyonerleri tarafından hazırlanmış olan raporlar, istatistikî bilgiler, mektuplar, yazışmalar, gizli belgeler, arşiv belgeleri, resmî ve yerel gazete ve dergiler, Avrupalı, Rus ve Müslüman

seyyahların hazırlamış oldukları raporlar ve eserler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Rus, Türk ve Avrupa bilim adamlarının ikinci el kaynaklarından da istifade edilmiştir.

Bu çalışmamızda St. Petersburg’da Şehir Devlet Arşivi, Bilimler Akademisi Genel Kütüphanesi, Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü Kütüphanesi, Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Milli Kütüphane (Orta Asya Bölümü, Gazete ve Dergiler Bölümü, Şarkiyat Bölümü, Elyazmalar ve Nadir Eserler Bölümü); Moskova’da Milli Kütüphane, Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, İNİON Kütüphanesi; Kazan’da Devlet Arşivi, Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Elyazmalar ve Nadir Eserler Kütüphanesi, Kazan Bilimler Akademisi Kütüphanesi; Taşkent’te Devlet Arşivi, Milli Kütüphane (Elyazmalar ve Nadir Eserler Bölümü), Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesi, Taşkent Devlet Üniversitesi Kütüphanesi; Semerkand’da Semerkand Devlet Üniversitesi Kütüphanesi, Semerkand Müzesi Elyazmaları ve Nadir Eserler Bölümü, Semerkand Bölge Müzesi Kütüphanesi Nadir Eserler ve Fotoğraflar Bölümü; Bişkek’te Milli Kütüphane, Bilimler Akademisi Kütüphanesi; Londra’da British Library; İstanbul’da Başbakanlık Osmanlı Arşivi, IRCICA Kütüphanesi, İSAM Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, Atatürk Kitaplığı, İstanbul ve Boğaziçi Üniversiteleri Kütüphaneleri, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi; Ankara’da Milli Kütüphane, TTK Kütüphanesi, ODTÜ, Bilkent ve Ankara üniversiteleri kütüphanelerinden istifade edilmiştir.

İmkânlar dâhilinde elde ettiğimiz kaynaklar ışığında, sağlam ve doğru bilgilerin yer almasına gayret ettik. Buna rağmen hata ve eksikliklerimizi hoşgörü ve anlayış ile karşılayacağınız ümidindeyiz.

Bu konu üzerinde çalışmaya başlarken bana her türlü yardımda bulunan, hiçbir desteğini esirgemeyip çalışmamı teşvik eden, kıymetli fikir, bilgi, tecrübe ve önerileriyle tezin şekillenmesinde ve ortaya çıkmasında emek sarf eden değerli tez danışmanım Doç. Dr. Mustafa Kaçar’a teşekkür ederim.

İstanbul Üniversite Bilim Tarihi Bölümü'nde yüksek lisans tezine başlayacağım sırada tez danışmanım Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, çalışmayı düşündüğüm konuların bir listesini kendisine getirmemi istemişti. Beş konu başlığından oluşan listeyi kendisine verdiğimde hocam her bir konu etrafında fikirler yürüterek kendi görüşünü bildirmiş ve bunun neticesinde bir tanesinde yüksek lisans tezi yapma kararı almıştık. Listede yer alan diğer konuların da çok önemli olduğunu, ancak “Modern Bilimlerin Türkistan’a Girişi”nin doktora çalışması için uygun bir konu olduğunu belirterek, ileride doktora yapacak olursam bu konu başlığı üzerinde iyice düşünmemi özellikle vurgulamıştı. Yıllar geçtikçe ve doktorada tez aşamasına geldiğimde neden hocanın bu konuya önem verdiğini daha iyi anladım. Bilim tarihi alanında lisansüstü eğitimine başladığım ilk günlerden itibaren bir bilim adamı, devlet adamı, hoca ve baba olarak benden maddi-manevî hiçbir desteğini ve bilgisini esirgemeyen, gerek yurt dışında kaynak toplama sırasında gerek tez çalışmam esnasında her türlü yardımda bulunan muhterem hocam, İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreteri Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'na teşekkürü bir borç bilirim.

Tez çalışmamız süresince kendilerinden çok istifade ettiğim değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Saray'a, Prof. Dr. Ali Arslan'a, Prof. Dr. Feza Gunergun'a ve Prof. Dr. Ayhan Bıçak'a şükranlarımı sunarım.

Çalışmamız sırasında desteklerini esirgemeyen IRCICA Genel Direktörü Dr. Halit Eren'e, Kazan Belediyesi Sosyoloji ve Tarih Araştırmaları Bölümü Başkanı Dr. S. Rahimov'a, Kazan Devlet Üniversitesi Elyazmaları ve Nadir Eserler Bölümü Başkanı Dr. E. Amirhanova'ya, Kazan Milli Eğitim Bakanlığı'ndan İ. G. Gaynuddinov'a, St. Petersburg Bilimler Akademisi Kütüphanesi Okuma Salonu Bölümü Başkanı M. P. Podvigina'ya, St. Petersburg Üniversitesi öğretim görevlilerinden Doç. Dr. Z. A. Jandosova'ya, St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Müdürlüğü'ne, Moskova Şarkiyat Enstitüsü Müdür Yardımcısı İ. Zaytsev'e, Taşkent Devlet Arşivi Başkanı E. Ergeşov'a, Taşkent Devlet Üniversitesi öğretim görevlisi Doç. Dr. S. Holboyev'e, Taşkent Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nden Dr. Sanobar Hanım'a, Semerkand Devlet Üniversitesi'ne, Semerkand Üniversitesi Filoloji Fakültesi Dekanı Prof. Dr. J. Eltazarov'a, Prof. Dr. N. Nizamov'a, Taşkent

Milli Kütüphanesi Elyazmaları ve Nadir Eserler Bölümü Başkanı Ş. Abbasova'ya ve Nargiz Hanım'a, Bişkek'ten İ. Arabayev Üniversitesi öğretim görevlisi Doç. Dr. J. Alimbayev'e, doktora eğitimim süresince iki yıl eğitim masraflarıma katkıda bulunan SOROS OSI'ye, bulduğum her kütüphanede kendilerinden en çok yardım gördüğüm bütün kütüphanecilere, çalışanlarına ve burada ismen zikredemeyip de bu uzun, meşakkatli ancak çok zevkli araştırma esnasında bana yardımı dokunan herkese teşekkür ederim.

Bir araştırma merkezi olarak, sunmuş oldukları hizmet, ortam ve sağlamış oldukları imkânlardan dolayı İSAM, özellikle teşekkür etmek istediğim bir kurumdur. İSAM Kütüphanesi yönetimine, idarecilerine, kütüphanecilerine ve bütün çalışanlarına şükranlarımı sunarım.

Burada isimlerini zikretmeden geçemeyeceğim St. Petersburg'da çok yardımını gördüğüm arkadaşım Dr. İrina P. Buçkina; Ocak 2006'da Andican-Taşkent-Semerikand yolunda gece yarısı ortada kalmamam için beni Taşkent'teki evinde misafir eden ve Özbekistan'da bulduğum süre içinde her konuda yardımda bulunan yol arkadaşım Abdulmalik, hanımı Şehnaz Banu ve Jumanazar her zaman saygıyla anacağım insanlar arasındadırlar.

Ne zaman başım sıkışsa kendisini hep yanımda bulduğum, her konuda çok desteğini gördüğüm, tezimi baştan sona kadar okuyarak görüşlerini esirgemeyen çok değerli arkadaşım, IRCICA araştırma görevlisi Hümeysra Zerdecî'ye, yine aynı şekilde bana her zaman destek olan arkadaşım ve ablam Dr. Kadian Boobekova'ya, tezimi okumada katkıda bulunan Azad Kevser'e, tercüme sırasında görüşlerine ve yardımlarına başvurduğum arkadaşım Elnura Tursunalıkızı'na, Betül Avcı'ya ve diğer arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Tezle ilgili harita çalışmasında yardımlarını esirgemeyen İSAM grafikeri Oğuz Kallek'e ve fotoğraf seçimlerinde yardımda bulunan Felsefe Anabilim Dalı doktora öğrencisi Kaan Ata'ya ayrıca teşekkür borçluyum.

Son olarak da yıllardır sabırla bu tezin ortaya konmasını bekleyen ve hiç bir desteklerini esirgemeyen anneme, babama, kardeşlerime ve bütün kaprislerimi çekmek zorunda kalan kardeşim Dilbar'a müteşekkirim.

RESİM, HARİTA VE TABLO LİSTESİ

Harita 1.	Rus İşgali Öncesi Türkistan Hanlıkları (Kaynak, B. Hayit)
Harita 2.	Türkistan'a Karşı Rus Saldırı Yolları (Kaynak, B. Hayit)
Harita 3.	Rus Genişlemesinden Sonra Türkistan Taksimatı (1867-1917)
Harita 4.	Türkistan Genel Valiliği Haritası (1867-1917)
Harita 5.	Türkistan Cumhuriyetleri
Harita 6.	Türkistan Eğitim Kurumları Haritası
Harita 7.	Türkistan'da Cedidcilerin Teşkilatları
Resim 1.	Klasik Eğitim Usulü
Resim 2.	Erkek <i>Gimnazyumu</i> Öğrencileri
Resim 3.	Kız <i>Gimnazyumu</i> Öğrencileri
Resim 4.	Rus-Yerli Okulu
Resim 5.	Usul-i Cedid Okulu
Resim 6.	Semerikand Usul-i Cedid Okulu: Şakuri ve öğrencileri
Resim 7.	Usul-i Kadim ve Usul-i Kadim Eğitimi
Şema 1.	Türkistan'daki Değişim ve Vakalar
Tablo 1.	Türkistan Vilayetleri ve Kazaları
Tablo 2.	Türkistan'da Bulunan Rus Köyleri ve Nüfusları (20. yy. başı)
Tablo 3.	Türkistan Genel Valiliği'ne Bağlı Vilayetlere ve Hanlıklara Göre Toprak ve Nüfus Dağılımı (1897 ve 1909)
Tablo 4.	Etnik Yapılarına Göre Nüfusun Dağılımı (% olarak)
Tablo 5.	Dinî İnançlarına Göre Nüfusun Dağılımı (% olarak)
Tablo 6.	Muhammed Emin Han Medresesi'nin Vakıf Gelirinin Dağılımı
Tablo 7.	Medreselerde Okutulan Eserler
Tablo 8.	Hazar Ötesi Vilayeti'nde Okul ve Öğrenci Sayıları
Tablo 9.	Türkistan Genel Valiliği Öncesi Yedisu Vilayeti'ndeki Rus Okulları
Tablo 10.	Türkistan Genel Valiliği Öncesi Sır Derya Vilayeti'ndeki Rus Okulları
Tablo 11.	Türkistan Rus Okulları (1867-1876)
Tablo 12.	Erkek <i>Gimnazyumu</i> Ders Programı (1871)
Tablo 13.	Erkek <i>Gimnazyumu</i> Ders Programı (1890)
Tablo 14.	Kız <i>Gimnazyumu</i> Ders Programı (1890)
Tablo 15.	Türkistan Kız <i>Gimnazyumları</i> Ders Programı
Tablo 16/1.	Toplumsal Sınıflara Göre Öğretmen Okulu Öğrencileri
Tablo 16/2.	Toplumsal Sınıflara Göre Öğretmen Okulu Öğrencileri
Tablo 17.	Öğretmen Okulu Ders Programı
Tablo 18.	1909-1917 Yılları Arasında Ortaöğretim Eğitim Kurumları
Tablo 19.	Şehir Okulları; Fergana Vilayeti, Zerafşan ve Hocent
Tablo 20.	Tablo 20. Sır Derya Vilayeti'nde Bulunan Şehir Okulları
Tablo 21.	Şehir Okulları Ders Programı
Tablo 22.	22. Yedisu Vilayeti'nde Bulunan Rus-Yerli Okulları

Tablo 23.	Rus-Yerli Okullarının Vilayetlere Göre Dağılımı
Tablo 24.	Rus-Yerli Okulları Ders Programları
Tablo 25.	Usul-i Cedid Mektepleri
Tablo 26.	Usul-i Cedid Mekteplerinde Okutulan Dersler
Tablo 27.	Usul-i Cedid Ders Programı

KISALTMALAR

<i>a. g. e.</i>	: adı geçen eser
<i>a. g. m.</i>	: adı geçen makale
<i>bkz.</i>	: bakınız
<i>BOA</i>	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
<i>c.</i>	: cilt
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>Eİ²</i>	: <i>The Encyclopedia of Islam, New Edition</i>
<i>f.</i>	: Folio
<i>haz.</i>	: hazırlayan
<i>İA</i>	: <i>Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i>
<i>JMNP</i>	: <i>Jurnal Ministerstva Narodnago Prosvetsheniya</i>
<i>NART</i>	: Natsionalniy arhiv Respubliki Tatarstan
<i>terc.</i>	: tercüme eden
<i>TsGA RUz</i>	: Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Respubliki Uzbekistan
<i>TsGVİA RF</i>	: Tsentralniy gosudarstvenniy voenno-istoričeskiy arhiv Rossiyskoy federatsii
<i>TTK</i>	: Türk Tarih Kurumu
<i>TV</i>	: <i>Turkestanskiya vedomosti</i>
<i>TVG</i>	: <i>Türkistan vilayetining gazetisi</i>
<i>vr.</i>	: varak

TERİMLER

Rusça ve Transkripsiyonu

Deloproizvoditel osobogo otdeleniya
kantselyarii
DUMA
Episkop/епископ
General-Gubernator / Генераль-губернатор
GPU
Gubernator / губернатор
Hrebet / хребет
İKOMUS
İnspektor/инспектор
Katehizis/катехизис
Kray / край
Lektsiya / лекция
Mariinskaya uçılışşa
MKP
MUSKOM
Naçals'sto
NKVD
Oblast
Oblast' / область
Okrug / округ
Otdel / отдел
Polojenie
Progimnaziya / прогимназия

Turkestanskoe General'-Gubernatorstvo
Uçebnoe vedomstvo / учебное ведомство
Uçebnoye zavedeniye
Uçitel'skaya seminariya / учительская семинария
Uyezd / уезд
Vedeniye
Verouçeniye
Volost
Zapiski vostoçnogo otdeleniya russkogo
arheologičeskogo obşşestva
Prihodskaya şkola/Приходская школа

Türkçe

: Özel Kalem sekreteri
: Çarlık Dönemi Rus Meclisi
: Piskopos
: Genel Vali
: Rus Gizli İstihbarat Servisi
: Vali
: Sıradağları
: Müslüman İcra Komitesi
: Müfettiş
: Akaid kitabı
: Diyar, il
: Konferans, seminer, ders
: Mariya Okulları
: Müslüman Komünist Partisi
: Müslüman Komiserliği
: Komutanlık, yerli makam
: Rus Gizli İstihbarat Servisi
: İl
: Bölge, diyar, havali, vilayet
: Bölge, çevre, yöre, havali
: Bölüm, kol, daire, şube, reyon
: Tüzük, nizamname
: 1864 tarihli Gimnazya kararına ilişkin olarak kurulmuş olan 4 yıllık okullar.
: Türkistan Genel Valiliği
: Eğitim genel müdürlüğü, bakanlığı
: Öğretim kurumu
: Öğretmen okulu
: Kaza
: Yönetim, idare
: İslam akaidi
: Nahiye
: Rus Arkeoloji Cemiyeti Şarkiyat Bölümü Raporları
: Ruhban okulu

GİRİŞ

I. TÜRKİSTAN KAVRAMI VE SINIRLARI

Günümüzde Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan, Doğu Türkistan (Sincan-Uygur Özerk Bölgesi), Kuzey Afganistan'ın büyük bir kısmı ve Güney Sibirya'nın genişçe bir bölümünün oluşturduğu bölge için yaygın olarak Orta Asya tabiri kullanılmaktadır. Çoğunlukla Türklerin yaşadıkları bu bölgeye Türklerin ülkesi, Türk ili, Turan, Türkistan, Doğu Türkistan, Batı Türkistan'ın yanı sıra İç Asya veya Merkezî Asya da denilmektedir.

Türkistan, güneyde Gürzan Irmağı, Horasan Dağları, Kopet Dağı, Kuhi Baba, Mazenderan, Kuenlun, Topçak, Ak Dağ ve Hindikuş Dağlarıyla, kuzeyde Ural Dağlarının güneyinden, İrtiş havzası ve Aral-İrtiş su ayırımı hattının kuzey yamaçlarıyla, doğuda Altay Dağları ve Doğu Tanrı (Tien-Şan) Dağları, batıda Yayık Irmağı ve Hazar Denizi sınırları ile çevrilmiştir. Yaklaşık 6.500.000 km²'lik geniş bir kara parçasından oluşan Türkistan'ın yüzölçümünün Ahmet Ardel, Moğolistan dışında 5.828.000 km² olduğunu belirtirken Togan, Afganistan'ın sınırları içinde kalan topraklarla İran'da Astarabad ve Derengiz bölgesinden ibaret olan İran Türkmenistanı'nın dışındaki bölgelerin yüzölçümünü 5.340.066 km² olarak vermektedir.¹

Türkistan ve Türkler ile ilgili önemli bilgiler, Herodot (M.Ö. 5. yy), Xenofont (M.Ö. 5. yy), Polibius (M.Ö. 3-2. yy), Strabo (M.Ö. 1.yy), Diodorus (M.Ö. 1. yy) ve Plinius'un (M.S. 1. yy) eserlerinde yer alan cüzî bilgileri katmazsak, Büyük İskender'in tarihçileri Quintus Curtius Rufus (yak. M. S. 1. yy) ve Arrian'ın (M.S. 1-2. yy) eserlerinde daha fazla yer almaktadır. Bunların yanı sıra Türkistan'ın tarihî olaylarına değinen birçok batı kaynağının olduğunu da söylemek mümkündür.

¹ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981, s. 1; J. Kastagne, *Türkistan Milli Hareket Kurtuluşu*, terc. M. R. Uzmen, İstanbul 1980, s. 7; Z. Kitapçı, *Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, İstanbul 1993, s. 247.

Bugün olduğu gibi tarihte de komşuları olan Çin, Hindistan ve İran ile olan siyasî, ticarî ve askerî ilişkilerinden dolayı, Çin ve İran kaynaklarında Türklerden sıkça bahsedilmelerine rağmen sürekli hareket halindeki Türk kavimlerinin yaşadıkları coğrafyanın sınırları değişkendir.

Müslümanların Türkistan'ı fethinin (8. yüzyılın ilk yarısı) hemen öncesinde, İran'ın kuzeyindeki hem yerleşik hem de kırsal alanlar için “Türklerin ülkesi” anlamında *Bilâd et-Türk* ya da *Türkistan* terimleri kullanılmıştır. Hatta Sasânîler zamanında (224-651) Türklerin ülkesi, Farslar ile Türkler arasında sınır bölgesi olarak kabul edilen Amu Derya (Ceyhun) nehrinin kuzeyinden başlıyordu.²

Arapların İran fütuhâtından sonra da sınır olarak kabul edilen Amu Derya'nın bu yakasındaki Horasan bölgesine Araplar *Madunennehir* (Oxsus), nehrin ötesinde kalan bölgeye ise *Maveraünnehir* (Transoxiana) demişlerdir.³ Araplar başlangıçta her hangi bir coğrafi ayırım yapmaksızın Maveraünnehir ve Bilad et-Türk (Türkistan) tabirlerini birbirlerinin yerine kullanmışlardır. Maveraünnehir tabirinin, yaklaşık 2-3./8-9. yüzyılda kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.

Müslüman Arapların bölgeye doğru ilerlemeleri ile Türklerin bir kısmının kuzeye ve doğuya doğru göç ettiği, bir kısmının da İslamiyet'i kabul ettiği bilinir. Dolayısıyla bu dönemden itibaren Maveraünnehir veya Türkistan tabirleri daha farklı anlamlarda kullanılmıştır. İslamiyet'i kabul eden yerleşik Türkler, Farslar ve diğer kavimlerin yaşadıkları bölgeye Maveraünnehir; göçebe Türklerin çoğunlukta olduğu kavimlerin yaşadıkları Maveraünnehir'in doğusundaki ve kuzeyindeki dağlık ve kırsal bölgelere, özellikle de şimdiki Doğu Türkistan, Kırgızistan ve Kazakistan ülkelerinin bulunduğu coğrafi bölgeye Türkistan denilmiştir.⁴ İslam coğrafyacılarına göre ise

² V. V. Barthold, “Türkistan”, *İA (İslam Ansiklopedisi)*, cilt 12/II, İstanbul: MEB, 1988, s. 140; V. V. Barthold-C. E. Bosworth, “Turkistan”, *ET*², cilt X, Leiden: Brill, 2000, s. 679-680.

³ Maveraünnehir, Amu Derya (Ceyhun) ve Sır Derya (Seyhun) havzasındaki medeni bölgedir. Maveraünnehir ile ilgili geniş bilgi için bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. H. D. Yıldız, Ankara: TTK, 1990.

⁴ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 23; Scott C. Levy, “Orta Çağ Asya'sında Türkistan ve Turan”, *Türkler*, cilt 1, Ankara 2002, s. 389-390.

Türkistan, Amu Derya'nın kuzeyinden değil, Maverâünnehir'in kuzeyinden başlamakta idi. Ancak Türkistan ile Maverâünnehir arasındaki sınırlar kesin belli olmadığı⁵ gibi Amu Derya'nın geri kalan kısmına genelde Maverâünnehir⁶ denilmiş, bazen de Türkistan⁷ tabiri kullanılmaya devam edilmiştir. İslam coğrafyacılarının bir kısmı⁸ her iki bölgenin sınırlarını belirlemeye çalışırken bir kısmı⁹ da Maverâünnehir'i Türkistan'ın bir parçası olarak görmüşlerdir. Sonraki yüzyıllarda Türkistan ile Maverâünnehir arasındaki sınır, muhtemelen yerleşim biçimleri ve sürekli dalgalanan siyasî olaylarla değişim göstermiş ise de İslam fütuhatının ilk yıllarında yapılan bu terminolojik ayırımın daha sonraki yüzyıllarda da devam

⁵ İslam coğrafyacılarından Ahmed b. Ebi Yakub İshak b. Cafer b. Vehb b. Vazih el-Hanzali el-Yakubi (öl. 284/897) Merv ve Şaş'ta Türklerin çoğunlukta olduklarından bahseder ve Semerkand şehrinde geçen nehrin Türklerin bölgelerden gelmekte olduğunu söyleyerek Semerkand'ı Türklerin şehrinde saymaz. (el-Yakubi, *Kitab el-Buldan*, Beyrut 2002, s. 98, 123.) Oysa Mahmud b. el-Hüseyn b. Muhammed el-Kaşgarî (Kaşgarlı Mahmut)'ye göre, Türk ülkesinin sınırı, uzunluğu 5.000 genişliği 3.000, tamamı 8.000 fersah olan Âbışgûn'da [Hazar Denizi] uçları birleşecek biçimde Özkent'ten Çin'e ve Rum ülkesinden Çin'e kadar uzanır. Kaşgarlı Mahmut, şehirlerin isimlerinden Maverâünnehir'in tamamının Türklerin ülkesi olduğunu anlaşıldığını, daha sonra bu bölgede Farslar çoğalınca İran kenti gibi kabul edildiğini söyler. (Kaşgarlı Mahmut, *Divanü Lügati't-Türk*, terc. S. Erdi-S. T. Yurteser, İstanbul: Kalcı, 2005, s. 419.) Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedanî (öl. 300/913'ten sonra), Türklerin ülkelerinin doğu sınırlarının Tibet ve Çin'e kadar olduğunu belirtirken batı ve kuzey sınırlarını vermez. Toguz Guz, Karluk, Kimak, [O]guz, Çiğil, Peçenek, Türgiş, İrkeş, Kıpçak ve Kırgız Türklerinden kısaca bahseder (İbnü'l-Fakih el-Hemedanî, *Kitabu'l-Buldan*, haz. Yusuf el-Hari, Lübnan 1996, s. 328-330).

⁶ İbn Havkal, *Kitab Sureti'l-Arz*, Leiden Brill 1967, s. 459-525.

⁷ Yakubî, *a. g. e.*, s. 71; Abdullah b. Abdülazîz b. Muhammed Ebû Ubeyd el-Bekri (432/1040-487/1094), Horasan'ın yerini tarif ederken Horasan'ın kuzeyinde bulunan bölgeyi yani Maverâünnehir'i "*Bilâd et-Türk*" olarak verir. (el-Bekri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, cilt I, thk. A. P. van Leeuwen, A. Ferre, Kartaca: Darü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992, s. 441.)

⁸ Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahri el-Farisi'ye (ölm. 346/957) göre Maverâünnehir, doğuda Huttal'a sınır Pamir, Raşt'tan doğrudan Hindistan topraklarına kadar, batıda [O]guz ve Karluk ülkelerinden başlayarak bir yay şeklinde Taraz (Talas) sınırına kadar uzanan Farab, Biskent, Sogd, Semerkand, Buhara nahiyeleri ve Harezm dâhil olmak üzere Harezm [Aral] Gölü'ne kadar, kuzeyde Karluklardan yani Fergana'nın en uzak bölgesinden başlayarak Talas'a kadar devam eden ve güneyden de düz bir doğrultuda Bedehşan'dan itibaren Harezm'e yani Aral Gölü'ne kadar uzanan Amu Derya'nın kuşattığı bölgedir. Hazerm ve Huttal Maverâünnehir'in içine girer. (İstahri, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Leiden Brill, 1967, s. 286-287.) Diğer bir kaynağa göre Maverâünnehir, doğuda Tibet, güneyde Horasan, batıda [O]guz ve Khallukh [Karluk], kuzeyde yine Karlukların sınırları ile çevrilmiş geniş bir topraktır ve Türkistan Kapısı'dır. (*Hudud el-Alam*, terc. V. Minorsky, Londra 1970, s. 112-119.); Şeyhu'l-İmam Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut b. Ebu Abdullah el-Hamevî er-Rumî el-Bagdadî (ölm. 626/1229), Türkistan maddesinde şöyle der; Türklerin ülkelerinin tamamına Türkistan denir, onların arasından en geniş ülke Toguz Guzarıdır. Sınırları Tibet ve Çin'dir, Müslümanlar tarafından olan sınırları ise Farab'dır. Onların 16 meşhur şehirleri vardır. (Yakut el-Hamevî, *Kitab Mu'cemu'l-Buldan*, cilt, 2, Beyrut 1990, s. 23-26.) Maverâünnehir maddesinde ise (Yakut, *a. g. e.*, cilt 5, s. 54-56.) bu bölgeyi şarkta "Türklerin ülkesi" (Biladu'l-Hayatule), İslam'da ise "Maverâünnehir" diye isimlendirirler demektir.

⁹ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sha fi Sinaati'l-İnşa'*, Kahire, cilt, 4, s. 389.

ettiğini söylemek mümkündür. Buna rağmen Ebü'l-Fida (öl. 732/1331) ve Kalkaşendî (öl. 821/1418) gibi tarihçi ve coğrafyacılar Türklerin yaşadıkları toprakların Maverâünnehir, Türkistan ve Turan olduğunu belirtirler.¹⁰

Moğollardan önceki dönemlerde Türkistan veya Türk ülkesi tabiri, batıda İdil nehri ağzının doğu sahilinden, doğuda Tanrı Dağlarının doğusuna, Beşbalık-Barköl, Kumul sınırlarına kadar, kuzeyde Ural ve Altay Dağları, İsil (İşim) ve İrtiş nehirlerine kadar olan, güneyde ise Pamir ile Hazar Denizi ortasındaki Karakum ve Horasan çölleri arasında kalan geniş ülke için kullanılmıştır. Bu geniş sahanın ortasında Amu Derya ve Zerafşan nehirleri üzerinde, Sogd ile Fergana arasında Çin ticaret yolu üzerindeki özellikle Sogd ve Buhara gibi şehirler ve aşağı Amu Derya'daki Harezmi sahası Türkistan olarak tanımlanmamıştır. Sır Derya (Seyhun) havzasının Namangan ve Özkend'den yukarıda ve Taşkent'ten aşağıda kalan kısımları ise Türkistan kabul edildiği halde, yine Maverâünnehir'de olan Fergana ve Taşkent (Şaş) bölgeleri de bazen Türkistan olarak kabul edilmiştir.¹¹

Moğol hâkimiyeti döneminde Maverâünnehir'deki Farslar (Tacikler) bir taraftan Doğu Türkistan ve Batı Çin'e, diğer taraftan da Horasan'a göçe zorlanmışlar ve yerlerini de göçebe Türklere ve Moğollara bırakmışlardır. Moğol sarayında bulunan Avrupalı elçilerden ve 13. yüzyıl seyyahlarından Plano Karpini, Willhelm Rubruk ve özellikle Marko Polo'nun eserlerinde Türkistan ile ilgili dikkate değer bilgiler mevcuttur.

¹⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, her ne kadar Maverâünnehir'i Türkistan'ın bir parçası olarak zikretmekte ise de başka bir yerde Sogd, Uruşane, Fergana, Buhara, Tavavis, Nahşeb, Keş, Semerkand, Binkes, Nubket, Hocent, Tunket, Ahsikes, Tirmiz, Saganian'ın Maverâünnehir, Kaşgar, Keder, Hoten, Cend, İsficab, Taraz, Nili, Almalık'ı Türkistan şehirlerinden olarak gösterir. Ayrıca Turan'ın eskiden beri Türklerin ülkesi olduğundan bahseder. (*Subhu'l-A'şâ fi Sinaati'l-İnşa'*, cilt 4, s. 431-442; 444-446.); Ebü'l-Fida', *Takvimu'l-Buldan*, Tahran 1349, s. 556; Şeyhu'l-İmam Şihabuddin Ebü Abdullah Yakut b. Abdullah Yakut el-Hamevi, *Kitab Mu'cemi'l-Buldan*, cilt 2, s. 23-26, 57; cilt 5, s. 54-56.); Ayrıca bkz. Osman G. Özgüdenli, "Maverâünnehir", *DİA*, cilt 28, Ankara: TDV, 2003, s. 177-180; V. V. Barthold, "Türkistan", s. 140-142; V. Minorsky, "Turan", *İA*, cilt 12/II, İstanbul: MEB, 1988, s. 107-113; V. V. Barthold, "Maverâünnehir", *İA*, cilt 7, İstanbul: MEB, 1988, s. 408-409.

¹¹ A. Z. V. Togan, "Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", *Türkistan'ın Bağımsızlığına Hizmet Eden "Yeni Türkistan"dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005, s. 32.

İran'daki Safevî ve Kaçar tarihçileri ise Türkistan tabirini, Buhara ve Semerkand'ı da kapsayacak şekilde kullanmışlardır. Timurlular ve Özbek hanları döneminin önemli şahsiyetlerinden ve tarihçilerinden Babür Şah (öl. 937/1530) ve Ebü'l-Gazi Bahadır (öl. 1074/1663) eserlerinde Türkistan ve Türkler hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. 1558-1560 yıllarında Hazar, Hive ve Buhara'da bulunan İngiliz tüccar seyyah Anthony Jenkinson (1529-1610/11) eserinde bu bölgelerde yaşayan yerleşik ve göçebe halk hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹²

15. yüzyıldan itibaren Türkistan kavramının Yesi yani şimdiki Türkistan şehri ve nahiyeleri için kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.¹³ Bu bize Türkistan kavramının giderek daha küçük bir coğrafi bölgeye atfedildiğini göstermektedir. Ayrıca 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları Türkistan coğrafyasının bütünlüğünü olumsuz yönde etkilemiştir.

Rusların Türkistan ile ilgili kaleme aldıkları ilk eserlerden birisi 16. yüzyıla ait *Büyük Çizim/Kroki Kitabı (Kniga Bolşogo Çerteja)*'dır. Bu eserde Türkistan'ın kuzey kısmı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde Çar I. Petro (1696-1725) döneminde Türkistan'a duyulan ilgi artmış ve Rus seyyahları bu bölge hakkında teferruatlı bilgiler aktarmaya çalışmışlardır.¹⁴

18. yüzyılın sonunda Afgan sarayı, Vilayet-i Belh diye bilinen Belh şehri ve çevresini ihtiva eden batıda Murgab nehri ile doğuda Bedehşan arasındaki Kuzey

¹² Babür Şah, *Babür'ün Hatıratı*, terc. R. R. Arat, cilt 1-3, Ankara: MEB, 1970; Ebü'l-Gazi Bahadır, *Şecere-i Terakime*, haz. Z. Kargı Ölmez, Ankara: Simurg, 1996; *Anthony Jenkinson's Explorations on the Land Route to China, 1558-1560*, ed. Lance Jenott, 2001; *Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye naşego oteçestva*, ed. V. P. Semenov Tien-Şanskiy, St. Petersburg: A. F. Devrien Yay., 1913, s. 5.

¹³ A. Z. V. Togan, "Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında", s. 33; C. Poujol, "Turkistan", *EF*, cilt 10, Leiden Brill, 2000, s. 681.

¹⁴ Bekoviç-Çerkasskiy, 1715'te Hazar'da, 1717'de Hive'de bulunmuştur. Elçi Florio Beneveni 1719'da Buhara'da bulunmuş ve Türkistan coğrafyası hakkında bilgi vermiştir. İvan Unkovskiy 1722-1724'te Cungarya bölgesinde bulunmuştur. Gladışev-Muravin, *Poezdka v Hivu v 1740-1741 godah poruçikom Gladışevim i geodezistom Muravinim*; P. İ. Rıçkov, *İstoriya Orenburgskaya (1730-1750)*; Ayrıca 1774-1784 yılları arasında Buhara, Hive, İran, Çin Türkistanı, Tibet ve Hindistan'da bulunan Filipp Efremov'un *Stranstvovaniye Rossiyskogo unter-ofitsera Efremova desyatiletnee stranstvovaniye i priklyuçeniye v Buhare, Hive, Persii i İndii i vozvraşşeniye ottuda çerez Angliyu v Rossii, pisannoye im samim*, St. Petersburg, 1876 adlı eseri zikredilmeye değer önemli kaynaklardandır.

Afganistan idarî bölgesine *Vilayet-i Türkistan* adını vermiştir. Bu dönemde burası için *Aşağı Türkistan* teriminin de kullandığı bilinmektedir. Türkistan kelimesi, İngilizler tarafından 19. yüzyılın ilmî istilahına da girmiştir.¹⁵ Böylece 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren bu tabir Avrupalılar tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Ancak Rusların Maverâünnehir ve Türkistan bölgelerini işgal etmeleri ile 1869'da Sir Henry Rawlinson *Memorandum on the Frontiers of Afghanistan* adlı eserinde, İngiltere'nin artık Türkistan yerine *Afganistan Türkistanı* terimini kullanmasını tavsiye etmiş ve bu terim Türkistan bölgesinin bir kısmını Rusya'nın hâkim olduğu diğer kısımdan ayırt etmek amacıyla resmî kurumlarda ve yayınlarda kullanılmaya başlanmıştır.¹⁶

18. yüzyılın ortalarında Çin tarafından işgal edilen ve Çin'in güneybatısında yer alan, batıda Tanrı Dağları, güneyde Pamir ve Kuenlun sıradağları ile çevrilmiş olup ayrıca Cungarya, Kaşgar, Yarkent, Hoten kentlerini de kapsayan Türkistan'ın doğu kısmı için *Doğu Türkistan* ya da *Sincan* tabiri kullanılmıştır.¹⁷

Türkistan, 18. ve 19 yüzyıllarda Rus ve Avrupalı bilim adamlarının, askerlerin, tüccarların vazgeçilmez konusu haline gelmiştir. Seyyahlar, bu bölge hakkında hazırladıkları raporları kendi devletlerine sunmuşlar ve Türkistan'ın coğrafi, siyasî, iktisadî durumu ve sosyal yapısıyla ilgili önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır.¹⁸ Böylece 18. ve 19. yüzyılın ilk yarısında Rusya ve Batı kaynaklarında Batı Türkistan için *Büyük Buhara* veya *Buhara Türkistanı*, Doğu Türkistan için ise *Küçük Buhara* veya *Çin Türkistanı* tabirlerinin kullanıldığı göze çarpmaktadır. 1829'da N. Ya. Bıçurin ise, "Buhara Türkistanı için 'Batı Türkistan', Çin Türkistanı için de 'Doğu Türkistan' tabirinin kullanılmasının daha uygun olabileceği" düşüncesini ileri

¹⁵ V. V. Barthold, "Türkistan", s. 141.

¹⁶ C. E. Bosworth, "Turkistan", s. 680.

¹⁷ Scott C. Levy, a. g. m., s. 390.

¹⁸ N. Muravyev, G. de Meyendorff, F. Berg, A. İ. Butakov, A. Von Humboldt, G. S. Karelin, A. Levşin, N. V. Hanıkov, E. Leumann, G. İ. Danilevskiy, T. F. J. Basiner, L. Şrenk, A. İ. Makşeev, P. P. Semenov Tien-Şanskiy, S. İ. İgnatyev, A. Vambery, A. P. Fedçenko, N. A. Severtsov, Berns, Bogoslovskiy, Butenev, Borşşov, Eversman, Eyhvald, Pander, v. s. Bkz. *Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 1-10.

sürmüştür. 19. yüzyılın ikinci yarısında Rus oryantalistlerinden V. V. Grigoryev de çalışmalarında Batı Türkistan ve Doğu Türkistan terimlerini kullanmıştır.¹⁹

1886'da İ. Muşketov, Türkistan tabirine idarî değişikliklere bağlı olmaksızın sabit bir coğrafi anlam kazandırmaya çalışmıştır. İ. Muşketov, Rusya siyasî taksimatının bölgenin tarihî ve tabii sınırları ile örtüşmediğini düşünmüş, Kazak bozkırlarını da içine alacak şekilde bölgenin merkez dağları ile Hazar Denizi havzası, İran Yaylası ve Buz Denizi arasındaki bölgelerin de Türkistan veya Türkistan havzası diye adlandırılmasını teklif etmiştir. Bu sahalar yaklaşık olarak Rusya ve Afganistan Türkistanı'na tekabül etmektedir. Çin Türkistanı tabiri yerine ise *Hanhay*'ın kullanılmasını önermiştir.²⁰

Rusya, Çin ve Afganistan arasında paylaşılan Türkistan, böylece idarî bir anlam kazanmış ve Ruslar tarafından işgal edilen bölgeye Türkistan veya Batı Türkistan, Çin'in elinde bulunan kısma Doğu Türkistan ve Afganistan'ın kuzey kısmına da Afganistan Türkistanı denilmiştir.

1865 yılında bu bölgede Ruslar tarafından Türkistan Vilayeti (*Turkestanakaya oblast*) adı altında Orenburg Genel Valiliği'ne bağlı bir vilayet kurulmuştur. Bu bölgeye yalnız Sır Derya'nın aşağı kısımları ve Türkistan şehri dâhil edilmiştir. 1867'de Türkistan Vilayeti'nin yerine, başkenti Taşkent olmak üzere Türkistan Genel Valiliği (*Turkestanakoye general-gubernatorstvo*)²¹ kurulmuştur. Bu dönemden itibaren tarihinde ilk defa Türkistan terimi, siyasî idarî bir kavram olarak

¹⁹ B. A. Litvinskiy, "İstoriçeskiye sudbi vostočnogo Turkestana i Sredney Azii", *Vostochniy Turkestan i Srednyaya Aziya*, ed. B. A. Litvinskiy, Moskova: Nauka Yay., 1984, s. 4.

²⁰ V. V. Barthold, "Türkistan", s. 141.

²¹ I. Petro kendi döneminde Rusya'yı teşkilatlandırmaya çalışmış, coğrafi ve tarihî şartlara ve durumlara göre 20 vilayete ayırmıştır. Fakat daha fazla gelişme yapılmamıştır. II. Katerina tahta çıkınca, 7 Kasım 1775'te "Vilayet İdaresini Yeniden Yapılandırma" adlı bir *manifesto* yayınlanmıştır. Bu beyannameye göre 300.000-400.000 nüfusun yaşadığı her bölge bir vilayet (*guberniya*) kabul edilmiş, her vilayet 20.000-30.000 nüfuslu kazalara (*uyezd*) ayrılmıştır. Böylece II. Katerina döneminde 50 vilayet ortaya çıkmıştır. Her vilayetin kendi idarî ve adli kurumları olup vilayet yönetimine geniş yetkileri olan genel valiler tayin edilmiştir. Rusların işgalinden sonra Türkistan Genel Valiliği de Çar II. Aleksandr (1855-1881) döneminde bu sistem üzerine kurulmuştur. 1886 yılından itibaren de resmî olarak Türkistan ülkesi/diyarı (*Turkestanakiy kray*) terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bkz. V. O. Klyuçevskiy, *Russkaya istoriya*, cilt 3, Moskova: Mysl, 1993, s. 297-302; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK, 1987, s. 285-286.

ortaya çıkmıştır. Sır Derya, Yedisu (*Semireçenskaya oblast*)²², Fergana, Semerkand ve Hazar Ötesi (*Zakaspiyskaya oblast*) olmak üzere beş vilayetten oluşan, Buhara ve Hive Hanlıklarını tabiiyeti altına alan Türkistan Genel Valiliği'nin sınırları 1898'e kadar bazen daraltılmış bazen de genişletilmiştir.

Eski zamanlardan beri kaynaklarda Türk ülkesi olarak bilinen Rusya Türkistanı'nın²³ kuzey kısmı Türkistan Genel Valiliği'ne dâhil edilmemiştir. Bu bölge üzerine ise Ural, Turgay, Akmola ve Semipalat vilayetlerinden oluşan ve merkezi Omsk olan ayrı bir Bozkır Genel Valiliği (*Stepnoye general-gubernatorstvo*) kurulmuştur.²⁴

1917 Şubat ve Ekim devriminden sonra bölgede yeni hükümetler kurulmuş ve 1924'ten sonra da bölge toprakları SSCB'ye bağlı Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır.²⁵

19. yüzyılda Ruslar ve Avrupalılar tarafından Türkistan yerine zaman zaman *Orta Asya* tabiri kullanılmış ise de 16 Haziran 1924'de Türkistan Merkezî Yürütme

²² Sır Derya vilayetinin ilk askerî valisi General N. N. Golovaçev, Yedisu vilayetinin ilk askerî valisi ise General G. A. Kolpakovskiy'dir. Bkz. *Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye naşego oteçestva*, s. 307; Richard E. Pierce, *Russian Central Asia 1867-1917*, University of California Pres, 1960, s. 48, (337 s.)

²³ Bazı araştırmacılara göre Rusya Türkistanı Ural, Turgay, Akmola, Semipalat, Yedisu, Sır Derya, Semerkand, Fergana, Hazar Ötesi vilayetlerinden oluşmakta olup 60.000 mil² ve nüfusu 7.500.000'dir. Bkz. P. Beloh, *Uçebnik geografii rossiyskoy imperii*, Moskova 1898, s.129

²⁴ 1882'de Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Yedisu, Batı Sibiry Genel Valiliği'ne (*Zapadno-Sibirskoye general-gubernatorstvo*) bağlı Akmola ve Semipalat vilayetlerinden Bozkır Genel Valiliği kurulmuş ve 1917 yılına kadar devam etmiştir.

²⁵ 1917'de kurulan hükümetlere bakılınca bölge aydınlarının Rusların etkisinde kalarak Türkistan Genel Valiliği ile Bozkır Genel Valiliğinde ayrı hükümetler kurmaya çalıştıkları gözlenmektedir. Türkistan Genel Valiliği topraklarında merkezi Hokand olmak üzere Türkistan Millî Hükümeti kurulmuş ve 30 Nisan 1918 ve 27 Ekim 1924 yılları arasında Türkistan Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. Bozkır Genel Valiliği'nde Alaş Orda Hükümeti kurulmuş, daha sonra Kırgızistan Sosyalist Özerk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 1 Şubat 1920'de Hive Hanlığı yerine Harezmi Halk Cumhuriyeti, 6 Ekim 1920'de de Buhara Halk Cumhuriyeti kurulmuştur. 1924'te Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Tacik Sovyet Sosyalist Özerk Cumhuriyeti, Kara-Kırgız Özerk Vilayeti ve Karakalpak Özerk Vilayeti kurulmuş; 1936'da ise Karakalpak Özerk Cumhuriyeti hariç diğer özerk cumhuriyet ve vilayetler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'ne dönüştürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 368-425; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995, s. 245-274; M. Saray, *Kazakların Uyanışı*, Ankara: TİKA, 2004; M. Saray, *Modern Kırgızların Doğuşu*, Ankara: TİKA, 2004; M. Saray, *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993; M. Saray, *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.

Komitesi'nin (*TurTsİK*)²⁶ kararı ile *Türkistan* ve *Türk Respublika* gibi kavramlar ortadan kaldırılmış ve Orta Asya terimi resmî olarak literatüre girmiştir.²⁷ Bu terim, Sır Derya'nın aşağı kısımları, Aral Gölü ve Mangışlak hariç tutularak, daha çok Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan, Cumhuriyetleri için kullanılmaya başlanmıştır.

Günümüzde, Rusların istila ve asimilasyon politikasının bir sonucu olarak Türkistan bölgesine Orta Asya denmekte ise de tezimizde bu bölge için Türkistan tabirinin kullanılması tarihî ve coğrafî tanımlama açısından daha doğru olacaktır.

II. TİMURLULAR SONRASI TÜRKİSTAN

A. İMPARATORLUKTAN KAVİMCİLİĞE

Timurlular İmparatorluğu'nun çöküşüyle (16.yy) bölgedeki bütünlük kaybolmuş, çok sayıda hanlık ve beylik ortaya çıkmıştır. Bu durumun sonucunda kabileler ve boylar daha aktif hale gelmiştir. Onların bağımsız devlet kurma teşebbüsleri neticesinde ortaya çıkan bölgedeki istikrarsızlık, siyasî, iktisadî, kültürel ve bilim alanlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Ayrıca 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ikinci yarısına kadarki yaklaşık 350 yıllık dönem, bilim adamları tarafından yeterince araştırılıp incelenmediğinden ya “karanlık dönem” olarak adlandırılmış ya da “Türkistan tarihinin en talihsiz, en az anlaşılan ve en sönük dönemi” olarak değerlendirilmiştir. Ancak bu dönemle ilgili yazma eserler ve arşiv belgelerinin çoğunun hâlâ yeterince incelenmemiş olduğuna bakılırsa yukarıdaki tanımın tekrar gözden geçirilmesi gerektiği söylenebilir.

²⁶ Orijinali: ТурЦИК/ TurTsİK: Туркестанский центральный исполнительный комитет/ Turkestanskiy tsentralniy ispolnitelnyy komitet.

²⁷ A. Z. V. Togan, “Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, s. 25.

1. Türkistan’da Ulusal Kimliklerin Oluşması

Şahruh’un (öl. 1447) ve Uluğ Bey’in (öl. 1449) vefatlarından sonra Timurluların kendi aralarında aralıksız devam eden taht kavgaları ve yeni büyük göçebe güçlerinin ortaya çıkması, imparatorluğun egemen olduğu topraklarda hükümlarlığının giderek zayıflamasına hatta parçalanmasına sebep olmuştur. Nitekim henüz Şahruh ve Uluğ Bey dönemlerinde, doğudaki göçebelerle olan daha önceki iyi ilişkiler giderek çatışmalara ve savaşılara dönüşmüştür. Bu istikrarsız dönemde çok sayıda bağımsız beylik, sultanlık ve kabile reislikleri ortaya çıkmıştır. 1420’li yılların sonu ve 1430’lu yılların başında Cuci kabilelerinin büyük bir bölümü, bu soydan olan Şeybani Ebü’l-Hayr Han (1412-1468) tarafından birleştirilmiş ve Özbek adını almıştır.²⁸

Ebü’l-Hayr, Timurluların iç işlerine karışmış ve zaman zaman onlarla savaşmıştır. Ancak Ebü’l-Hayr Han’ın vefatından sonra eskisi kadar etkili olamayan Özbekler, 1500 yılında Muhammed Şeybanî Han’ın yönetiminde Semerkand’ı ele geçirmiş ve Babür Şah’ı yenmişlerdir. Böylece 15. yüzyılın sonu ve 16. yüzyılın başlarında bölgede Timurlular İmparatorluğu’ndan kabile devletçiliğine, kabile ve boylardan ulus teşekkülüne doğru eğilim gösteren ve çok karmaşık bir dönem olan Özbekler devri başlamıştır. Ayrıca Ebü’l-Hayr Han’ın vefatından sonra Özbeklerin kendi aralarındaki sürekli çekişmeleri ve kavgaları, “Göçebe Özbek Devleti’nin” dağılmasına sebep olmuştur. Onlardan ayrılan bir grubun Kırgız, Kıpçak gibi diğer göçebe Türk boylarıyla karışması sonucu yeni bir ulus ortaya çıkmıştır. Bu gruba başlangıçta Özbek-Kazak adı verilmiş ise de daha sonraları sadece Kazak

²⁸ Özbekler, 15. yüzyılda İrtiş’tan Volga’ya, Sır Derya’nın orta ve aşağı kısmından Tarbağatay ve Balkaş Gölü’ne kadar uzanan ve günümüz Kazakistan’ın sahip olduğu toprağın büyük bir kısmına yayılmıştı ve bu gruba mensup göçebelere Özbek deniliyordu. Özbek kelimesinin nasıl ortaya çıktığı ise hala bilinmemektedir. Kimi tarihçiler bu göçebelerin kendilerine Özbek dedikleri için bu adı aldıklarını, kimileri ise Altın Orda Hanı Özbek’e nispetle bu adın kullanıldığını ileri sürmektedirler. Bazı tarihçiler ise tam tersine 15. yüzyıldan önce de var olan Özbek adını bir halka uygun bulmaktadırlar. (S. G. Klyastorniy-T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, terc. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s. 224.) Bir başka kaynağa göre, Cuci sülalesinin beşinci göbekten torunu olan Külüg Ming Timur, Batu’nun beşinci nesilden torunu Özbek Han’a sadakatle hizmet etmiş ve bu hizmetinin karşılığı olarak da kendisine tabi kabilelere Özbek adını kazanmıştır. Şeybanîler, Cuci sülalesi üzerinde hüküm süren dört sülaleden birisidir. (M. Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler*, cilt 8, Ankara 2002, s. 557.) Böylece ileride Özbek Devleti olarak isimlendirilebilecek siyasi hareketlenmenin ilk belirtileri de burada başlamıştır.

denilmiştir.²⁹ Böylece diğer göçebe kavimlerinde olduğu gibi Özbeklerin de tek idare altında birleşmek istememeleri, bu gibi grupların yeni bir kimlik ile ortaya çıkmalarına neden olmuştur.

Timurlular, İranlılar, Özbekler ve diğer kabileler arasında anlaşmazlıkların yaşandığı bu dönem, Türkistan tarihinde Moğol sonrası ciddi bir gelişmenin görülmediği “durağanlık dönemi” olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde ortaya çıkan üç önemli faktör, Türkistan tarihinin yönünü daimi olarak değiştirmiştir.³⁰ Bu faktörlerden en önemlisi, Avrupalıların 15. yüzyıldan itibaren ellerinde bulundurdıkları deniz ticaret yolunu geliştirerek Batı Avrupa’dan Hindistan’a ve Çin’e açılmalarıdır. Bu durum Türkistan’ın kervan ticaret yolunu sekteye uğratmış, bölgenin stratejik ve ticarî önemini ortadan kaldırmıştır. İkinci faktör, bu bölgenin göçebeler yani Özbekler tarafından istila edilmiş olmasıdır. Kabileler ve beylikler arasındaki sürekli kavgalar, buradaki kültürel faaliyetlerin ve refahın gerilemesine sebep olmuştur. Son olarak ise Safevîler (1501-1736) döneminde İran’da Şiiiliğin yayılması ile Sünnî ve Şii Müslümanlar arasında ortaya çıkan kavgaların, Türkistan’daki Sünnî Müslümanların coğrafi olarak Osmanlı ve Orta Doğu’daki Sünnî Müslümanlarından ayrı kalmalarına ve bu ülkeler arasındaki siyasî, iktisadî ve kültürel ilişkilerin zayıflamasına yol açmasıdır.³¹ 16. yüzyılda ortaya çıkan bu durağanlık, bir bütün olarak bölgenin fizikî yapısını göz önünde bulundurduğumuzda, tarihî anlamda bir gerilemeyi, dağılmayı ve bunun getirdiği siyasî, iktisadî ve kültürel krizleri ortaya koymaktadır. Ancak bu dönem, bölgede var olan dinamiklerin diğer dönemlere nazaran belki de en faal olduğu süreçtir. Bu süreç, belli bir toplumsal potansiyelin oluşması ve kavimlerden,

²⁹ Özbeklerin çoğu Canıbek Han ile Giray Han’ın zümresine katıldılar. Sayıları 200 bin kişi kadardı ve Özbek-Kazak adını aldılar. 870/1465-1466 yılında hüküm sürmeye başlayan Kazak sultanları 940/1533-1534 yılına kadar Özbekistan’ın büyük bir kısmını hakimiyetleri altında tuttular. (Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşidî*, terc. O. Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 246.) Ayrıca bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Y. Koprıman-İ. Aka, Ankara: TTK, 2006, s. 196; S. G. Klyashchinskaya-T. İ. Sultanov, *a. g. e.*, s. 223-225.

³⁰ S. Becker, *Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1968, s. 4.

³¹ Safevîler döneminde İran’ın Şiileştirilmesi, İran ile Sünnî Fars âlemi arasında kökten bir kopukluğa neden olmuştur. Nitekim İran, Sünnî âleminde Farsça verilen her tür yapıta ilgisiz kalmıştır. İran Türkistan ile Osmanlı İmparatorluğu ve diğer İslam ülkeleri arasında her zaman olabilecek iken 16. yüzyıldan itibaren tam tersine bir engel olmuştur. Mekke’ye giden hac yolları kesilmiştir. Şiiiler ve Sünnîler arasındaki bu temel kopukluklar dil ve etnik yakınlıktan her zaman çok daha büyük bir önem taşımıştır. Bkz. O. Roy, *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, terc. M. Morali, İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 38.

kabilelerden, beyliklerden ve gruplardan ulusların teşekkül etmiş olması bakımından önemlidir.

Timurlular sonrası 16.-19. yüzyılda Türkistan'ın oluşum, gelişim ve değişim süreçlerini üç döneme ayırarak incelemek mümkündür:

1. Şeybanîler dönemi (1500-1599): Hükümetin merkezileşme teşebbüsleri;
2. Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları dönemi (17-19. yüzyılın ikinci yarısı): Türkistan'ın bütünlüğünün kayboluşu;
3. Rusların Türkistan'ı işgali ve 1917'ye kadar olan dönem: Hanlıkların Rusya tabiiyetine girmesi.³²

2. Türkistan Hanlıklarının Ortaya Çıkışı

Timurlular Devleti'nin fatihi Ebü'l-Hayr Han'ın (öl. 1468) torunu Muhammed Şeybanî Han (1500-1510), bölgedeki karışık ve parçalanmış ortamı tek idare altında toplayarak Hazar Denizi'nin doğu sahilinden Doğu Türkistan'a ve Sır Derya'dan Merkezî Afganistan'a kadar uzanan yeni bir Özbek İmparatorluğu kurmaya muvaffak olmuştur. 1510'da Merv'de I. Şah İsmail'e karşı yaptığı savaşta Şeybanî Han'ın hayatını kaybetmesiyle yerine Köçkuncü Han geçmiştir. Şeybanoğullarının 1599'a kadar olan İmparatorlukları süresince on han başa gelmiştir. Bunlar arasından özellikle Ubeydullah Han (1533-1539) ve II. Abdullah Han'dan (1557-1598) bahsetmek gerekir. Ubeydullah Han, İslam şeriatını ve Sünnî akideleri Özbekler tarihinde devlet idaresinde ilk defa uygulamış ve imparatorluğun bütünlüğünü korumaya çalışmıştır. İlk başta Semerkand şehri devletin merkezi iken Ubeydullah Han döneminde idare Buhara'ya taşınmış ve böylece Buhara Hanlığı'nın temeli oluşturulmuştur. II. Abdullah Han, Şeybanî Han'dan sonra imparatorluğun en büyük şahsiyetlerinden biri olmakla beraber devletin birliğini muhafaza etmeye,

³² Rus bilim adamlarından P. P. İvanov, Timurlular sonrası Türkistan tarihini üç döneme ayırmıştır:

1. Şeybanîler dönemi (1500-1599): Bir yandan siyasî hükümetin merkezleşmesi, diğer yandan toprak sahibi Özbek askerî derebeylerinin ortaya çıkışı.
2. 16-18. yüzyılın ilk yarısı: Toprak sahibi Özbek derebeyliğinin çoğalması.
3. Üç hanlığın ortaya çıkışı ve Türkistan'daki hanlıkların siyasî hegemonyaları için mücadeleleri: Hanlıklardan sonraki son dönem 1917'ye kadar devam etmiştir. Bkz. P. P. İvanov, *Oçerki po istorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX v.)*, Moskova 1958, s. 8-9.

merkeziyetçi bir yönetim kurmaya çalışmış ve geniş bir fütihat politikası takip etmiştir. Bir takım ıslahatlar gerçekleştirmiş, özellikle malî, idarî, ziraî ve sosyal amaçlı çalışmalara öncelik vermiştir. Kanallar, köprüler, medreseler ve kervansaraylar inşa ettirerek ülkeyi bayındır hale getirmeye çalışmış, ilim ve edebiyata önem vermiştir.³³

Şeybanoğullarının yerine geçen Canoğulları (1599-1785), imparatorluğun birliğini korumaya çalışmışlardır. Özellikle Abdülaziz Han (1647-1680) döneminde imparatorluk en parlak devrini yaşamıştır. Ancak buna rağmen beylerin kendi hakimiyetlerini sürdürme teşebbüslerinden kaynaklanan istikrarsızlık, İran Şahı Nadir Şah'ın (1736-1747) 1740'ta Buhara'yı işgal etmesine ve Canoğulları'nın çöküşüne sebep olmuştur.

Canoğulları'ndan Ebü'l-Feyz'in (öl. 1747) öldürülmesi ile yerine Ebü'l-Feyz'in oğlunun daha sonra da Ubeydullah'ın (1748-1752) tahta çıkmasını sağlayan Mangıt önderlerinden Muhammed Rahim Atalık otoriteyi ele geçirmiş ve kendisi de "Emir" unvanıyla nüfuzunu arttırmıştır.³⁴ Son Canoğulları Hükümdarı Ebü'l-Gazi (1757-1785) sadece ismen han ilan edilmiştir. Muhammed Rahim, sülale reisi ise de Mangıt sülalesinin asıl kurucusu Mir Masum Şah Murat (1785-1800) ilk defa "Han" unvanını alarak Buhara tahtına çıkmıştır. Böylece, Canoğulları'ndan sonra Mangıtların devri başlamış ve 1920 yılına kadar devam etmiştir. Mir Murad Masum Şah'tan sonra haleflerinin Muhammed Rahim gibi Emir unvanını kullanmalarıyla Buhara Hanlığı, Buhara Emirliği olarak da adlandırılmıştır.

Böylece Buhara'da Şeybanoğulları (1500-1599), Canoğulları veya Astrahan Hanları (1599-1785) ve Mangıt Hanları (1785-1920) gibi üç Türk sülalesi Buhara Hanlığı altında hüküm sürmüştür. 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ikinci yarısına (1500-

³³ M. Alpargu, "Türkistan Hanlıkları", s. 564.

³⁴ Mangıtlar Cengiz Han soyundan gelmemektedirler. Benzer bir gelişme Hive ve Hokand hanlıklarında da yaşanmıştır. Buhara'daki Mangıt Hanedanı unvanlarını Türk Moğol geleneğinden İslam geleneğine değiştirerek "Han" yerine "Emir" unvanını kullanmışlardır. Dolayısıyla kabile köklerinin Cengiz soyuna uydurulmasına gerek duymuyorlardı. Bkz. A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 203; H. Akbıyık, "Mangıtlar", *DİA*, cilt 27, İstanbul: TDV, 2003, s. 570-571.

1868) kadar bağımsız, 1868'den 1917 tarihindeki Sovyet ihtilaline kadar Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı yarı bağımsız olan hanlık, 6 Ekim 1920'de Buhara Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 1824'te de Sovyetler tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.³⁵

Diğer taraftan Muhammed Şeybanî Han'ın vefatından sonra 1511'de Maverâünnehir bölgesindeki Özbekler ve Türkmenler, Safevî valilerine karşı isyan etmişler ve bu isyanı idare eden Şeybanî ailesinden Yadigar Han'ın oğullarından İlbars ve Balbars, Harezm Hanlığı olarak da bilinen Hive Hanlığını kurmuşlardır. Hanlığa İlbars (1512-1525) getirilmiştir.³⁶ 17. yüzyılda Amu Derya'nın yönünü değiştirip Aral Gölü'ne dökülmeye başlaması ile Arap Muhammed Han (1603-1613) döneminde Harezm'in başkenti Ürgenç'ten Hive'ye taşınınca hanlık da Hive Hanlığı olarak adlandırılmaya başlamıştır.

Devamlı bir iç çekişme ve istikrarsızlık içinde kalan Hive Hanlığı, Hacı Muhammed'in (1598-1603) yerine oğlu Arap Muhammed Han'ın başa geçmesi ile yeniden diriliş devrini yaşamış, Ebü'l-Gazi Bahadır Han (1643-1663) döneminde de Türkistan'ın en kuvvetli hanlıklarından biri haline gelmiştir. Ebü'l-Gazi Bahadır Han aynı zamanda bir tarihçi olup Türk ve Türkmen tarihine dair kaleme aldığı eserleri ile de meşhurdur. 17. yüzyılda Hive Hanlığı'nın toprakları Amu Derya'nın aşağı mecrasından Horasan ve Mangışlak'a kadar genişlemiştir.

1763'te Yadigarogullarından Timur Gazi Han'ın öldürülmesinden sonra Mangıt, Kıpçak ve Kongrat boyları arasında ortaya çıkan taht kavgasında, Kongrat boyu beylerinden Muhammed Emin Inak'ın Hive'de yönetimi ele geçirip kurduğu hanedan, İnaklılar veya Kongratlar diye anılmıştır. Bu hanlıkta Yadigarogulları (1511-1763) ve Kongratlar (1763-1920) önemli rol oynamışlardır.

³⁵ Geniş bilgi için bkz. B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 259-267.

³⁶ Bunların soyu, Cuci'nin beşinci oğlu olup Özbek hanlarının da atası kabul edilen Şeyban Han nesline mensup Arapşah b. Pulad'a kadar indiğinden hanedana Arapşahlar veya Yadigarogulları denmiştir. Bkz. M. Saray, "Hive Hanlığı", *DİA*, cilt 18, İstanbul: TDV, 1998, s. 167.

Hive Hanlığı, 1538 ve 1593 tarihlerinde Buhara Hanlığı tarafından işgal edilmiş ve birçok defa hâkimiyeti altında kalmıştır. Hanlık, Safevî Hanı Nadir Şah döneminde İran'ın tabiiyeti altına girmiş ise de tekrar bağımsızlığını elde etmiştir. 1873 Rus işgaline kadar bağımsız olan Hive Hanlığı, 1873'ten itibaren Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı bir hanlık olarak 1917 tarihine kadar varlığını devam ettirmiştir. Sovyet ihtilali sonrası 1 Şubat 1920'de "hanlık sistem" ortadan kaldırılmış ve yerine Harezm Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. 1924 Ekim ayının sonlarına doğru bu hükümet feshedilmiştir.

Buhara ve Hive hanlıklarındaki iç kargaşalar ve hanların sık sık değişmeleri sonucu Özbek kabile aristokrasisinin temsilcileri sarayla savaşa girmişlerdir. Bu da Buhara Hanlığı'nın parçalanmasına ve Hive Hanlığı'nın da zayıflamasına neden olmuştur. Neticede Canoğulları'ndan Ebü'l-Feyz (1711–1747) döneminde Buhara Hanlığı'nda birbirlerinden bağımsız bölgeler oluşmaya başlamıştır. Fergana bölgesi tamamen Buhara Hanlığı'ndan ayrılmış ve Şeybanî soyundan Şahrüh tarafından 1710'da başkenti Hokand olan Hokand Hanlığı (1710–1876) kurulmuştur.

Hokand Hanlığı'nın kendi varlığını tam olarak hissettirmesi İrdene Bey (1740-1769) zamanında, yönetim sisteminin oturtulması da Narbuta Bey (1774-1798) döneminde olmuştur. 1758'de bir ara Çin hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalan hanlık, 1759'da bu hâkimiyetten kurtulmuş ve giderek Taşkent, Türkistan şehirleri ile Balkaş Gölü'ne kadar olan toprakları içine alacak şekilde genişlemiştir. Alim Han (1798-1821) döneminde hanlık, daha da güçlenmiş ve 19. yüzyılın başlarında sınırları Pamir'den İli Irmağına ve Altay Dağlarından Sır Derya'nın aşağı mecrasına, Çin ve Kaşgar'a kadar genişlemiştir.

Hokand Hanlığı'nın yükselme zamanında Buhara Hanlığı ile olan münasebetleri kötüye gitmiş ve bu anlaşmazlıktan en çok istifade eden Rusya olmuştur. 23 yıl süren savaştan sonra Hokand Hanlığı, 1868'de Rusya tarafından işgal edilmiştir. 1875'te Hokand Hanlığı'nda Ruslara karşı ayaklanmalar meydana gelmiş, bu ayaklanma bastırılarak Rus birliklerinin kentleri işgal etmesinden sonra, 1876'da Hokand

Hanlığı, Ruslar tarafından ortadan kaldırılmış, Fergana Vilayeti adı altında Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır.³⁷

Göçebe ve yarı göçebe hayat tarzını sürdürmekte olan Kazaklar, Karakalpaklar, Kırgızlar ve Türkmenler, zaman zaman bu üç hanlığın tabiiyetine girmek zorunda kalmışlarsa da genelde onlardan bağımsız yaşamışlardır. 17. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'da temin edilen barış ve sükûn dönemi önce Moğollardan Kalmukların, daha sonra Cungarların istilaları ile yeniden bozulmuştur. Özellikle Kalmuk istilası Kazakları perişan etmiş ve parçalanmalarına yol açmıştır.³⁸ Bu karışık durumdan en çok istifade eden, 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı, 1584'te Sibirya'yı, 1740'ta da Başkurtların yaşadıkları bölgeleri işgal ederek bozkırlara doğru ilerleyen Ruslar olmuştur. Rus Çarlığı, Başkurtları, Kalmukları, Karakalpakları, Kazakları ve Kırgızları birbirlerine karşı kışkırtarak iyice zayıflamalarını sağlamış ve bu durumu kendi lehine kullanmıştır. 1723'te Türkistan Cungarlar tarafından işgal edilmiştir. Bu sebepten dolayı Kazakların, özellikle Küçük Cüz hanı Ebü'l-Hayr'ın (öl. 1748) yardım alma ümidi ile Ruslara taviz vermesi ve 19 Şubat 1731 tarihli fermanla Rusların hâkimiyetini tanınması, Büyük Cüz, Orta Cüz ve Küçük Cüz Kazakları arasındaki birliğin kurulmasını imkânsız hale getirmiştir. 18. yüzyılda Orta Cüz ile Büyük Cüz'ün topraklarının büyük bir kısmı Rusların hâkimiyeti altına girmiştir. Başlangıçta sadece kâğıt üzerinde kalan bu himaye giderek yoğunlaşmış ve işgal halini almıştır. Geri kalan Kazaklar, Kırgızlar ile birlikte Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları etrafında toplanmışlardır.³⁹

³⁷ M. Saray, *Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadeleleri*, İstanbul: Veli Yayınları, 1984, s. 8-9; A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*; *History of Civilisations of Central Asia*, cilt 5, UNESCO 2003; P. P. İvanov, *Oçerki po istorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX)*, Moskova 1958; V. V. Korneev, *Gosudarstva i narodu Sredney Azii v XIX v*, Moskova 1999; M. Saray, "Hive Hanlığı", s. 167; R. Genç, "Türk Tarihi", *Türk Ansiklopedisi*, cilt 32, Ankara: MEB, 1983, s. 290; K. K. Pahlen, *Mission to Turkestan Being the Memories of Count K. K. Pahlen 1909-1910*, Londra 1964, s. 12.

³⁸ Kazaklardaki Küçük Cüz (*Orda*), Orta Cüz, Büyük Cüz isimli Üç Cüz'ün ne zaman meydana geldikleri kesin olarak bilinmemekle beraber bu dönemlerde ortaya çıkmış olabileceği tahmin edilmektedir.

³⁹ *TV (Turkestanskiya Vedomosti)*, No. 3, 7 Şubat 1871; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 26-27.

17. yüzyıla kadar bağımsız bir şekilde yaşayan Türkmenler, 1639 ve 1700 yıllarında Moğol asıllı Kalmukların istilasına uğramıştır. Zamanla kuvvetlenen Türkmenleri kendileri için tehdit olarak gören Hive Hanlığı ve Safevîler ani hücumlar düzenleyerek onları zayıflatmaya çalışmışlardır. Bir yandan Hive Hanlığı, diğer yandan Safevîlerin işgaline maruz kalan Türkmenler zaman zaman onların tabiiyeti altında kalmışlarsa da Rus işgaline kadar yarı müstakil olarak yaşamışlardır.⁴⁰

Türkistan hanlıklarının ve diğer grupların durumlarına genel olarak bakıldığında, dış tehlikelerden daha çok kendi içlerindeki kavga ve taht mücadelelerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca bazı şahısların veya haleflerin merkezî otoritenin dışında bir nüfuz alanı yaratma teşebbüsleri de hanlıkların zayıflamalarına veya yerlerini daha kuvvetli olan gruplara bırakmalarına sebep olmuştur. Her ne kadar 18. yüzyılın sonlarına doğru Buhara’da Mangıtların, Hive’de Kongratların hanlığa gelmeleri ile hanlıklar, bir düzene sokulmaya çalışılmış ise de kendi aralarındaki iç kavga ve kargaşalardan kurtulamamışlardır.

B. TÜRKİSTAN HANLIKLARI İLE RUS ÇARLIĞI MÜNASEBETLERİ VE RUS İŞGALİ

1. Türkistan Hanlıkları ve Rus Çarlığı’nın Ticarî ve Siyasî İlişkileri

Türkistan ve Rusya topraklarında yapılan arkeolojik araştırma ve bulgulardan iki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin çok eskilere dayandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İslam coğrafyacılarının eserlerinde de Ruslar ile Türkistanlılar arasındaki ticarî ilişkilere geniş yer verilmiştir.⁴¹

Rusların, 16. yüzyılda Asya’ya doğru ilerlemeleri, Kazan, Astrahan ve Sibirya’yı işgal etmeleri ile yaklaşık aynı dönemlerde Buhara ve Hive Hanlıkları ile olan resmî

⁴⁰ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*; Dj. Davletov-A. İlyasov, *Prisoedineniye Turkmenii k Rossii*, Aşabat: İlim, 1972.

⁴¹ A. Ya. Gerkavi, *Skazaniya musulmanskih pisateley o slavyanah i russkih*, St. Petersburg 1870, s. 49.

ilişkilerinin de başladığı görülür. 1564'te Buhara Hanı II. Abdullah'ın (1557-1598) IV. İvan Grozny'ya (1533-1584) gönderdiği mektuptan, o dönemlerde ticarî ilişkilerin ön planda olduğu anlaşılmaktadır.⁴² 1578-1705 yılları arasında çok sayıda Buhara ve Hive elçisi Rusya'ya gitmiş, Rusya elçileri de Hive ve Buhara Hanlıkları'na ziyaretlerde bulunmuşlardır.⁴³ 17. yüzyıldan itibaren hanlıklar ile Ruslar arasındaki diplomatik ilişkilerin kuvvetlendiği anlaşılmaktadır.⁴⁴

Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ticarî ve siyasî ilişkiler I. Petro döneminde (1696-1725) de devam etmiştir. I. Petro, Avrupa ve Asya arasındaki ticarî ilişkilerde Rusya ve Rus tüccarlarının önemli bir role sahip olabileceklerini anlayarak Asya'da özellikle Türkistan ve Hindistan ile olan ilişkilerini ilerletmeye çalışmıştır. Rusya'nın Türkistan'daki nüfuzunu önce ticaret vasıtası ile genişletmek istediğinden Türkistan'a gönderilen heyetlerin başlıca görevi ticarî ilişkileri geliştirmek olmuştur. Rusya, ticarî yolların kullanımı ve hanlıkların ekonomik ve askerî durumları hakkında bilgi toplama, Rus Çarlığı ile hanlıklar arasındaki ticarî ilişkileri garanti altına alma, anlaşmalar yaparak gerektiğinde hanlıklara Çarlık himayesini önerme amacıyla asker, bilgin, tüccar ve diplomat gibi birbirlerinden farklı sosyal kökenlere sahip kimseleri ve ticaret kervanlarını muntazam bir şekilde Türkistan'a göndermiştir.⁴⁵

⁴² II. Abdullah Han, Rus Çarı IV. İvan'a ahalisinin Rusya topraklarında serbestçe ticaret yapmalarına izin vermesini isteyen bir mektup göndermiştir. Bkz. Z. D. Kastelskaya, *İz istorii Turkestanskogo kraya (1865-1917)*, Moskova: Nauka, 1980, s. 5.

⁴³ Kaynaklar bu konuda çeşitli bilgiler vermektedir. "Türkistan'dan on altı diplomatik heyet Rusya ziyaretinde bulunmuştur. Rusya'dan da Türkistan'a dokuz heyet gönderilmiştir." Bkz. B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, s. 44; "1557-1744 yılları arasında Hive'den Rusya'ya 33 defa elçinin geldiği kayıtlıdır. 17. yüzyılda Buhara ve Hive'den 12'ser, Rusya'dan ise 7 elçi Türkistan ziyaretinde bulunmuşlardır." Bkz. A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 182; "17. yüzyılın ikinci yarısında Moskova Prensiği Orta Asya'ya 8 ticaret elçisi gönderirken Orta Asya Rusya'ya 41 ticaret elçisi göndermiştir." Bkz. Steven Sabol, "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti", *Türkler*, terc. N. Uslu, cilt 18, Ankara 2002, s. 588.

⁴⁴ 1585'te Hive elçisi Mahmud Hoca ve Buhara elçisi Muhammed Ali, Moskova'ya giderek Çar Fyoder İvanoviç'in huzurunda bulunmuşlardır. 1598'de Boris Godunov, elçisi Baybiri Taişev'i Buhara'ya göndererek onlardan Rus hükümdarına saygı göstermelerini istemiştir. Ayrıca 1620'de Rus elçisi İvan Hohlov Buhara'yı, 1669'da Fedotov ve Muromtsev Hive'yı, Pazuhin kardeşler Buhara'yı ziyaret etmişlerdir.

⁴⁵ 1774'te Buhara'yı ziyaret eden Filip Efremov şu bilgileri verir: "Dokuz funtluk 5 top sadece şan şöhet için Registan meydanında bulunmaktadır. Sahip oldukları 5 funtluk iki topu ve üç funtluk 8 topu ve beş havan topunu kullanmasını da bilmezler". Timofey Burnaşev 1794'te 60.000 kişiden ve yalnız bir süvariden oluşan Buhara ordusundan bahseder. 1820'de Buhara'da Negri'nin diplomatik görevine eşlik eden Baron G. de Meyendorff "Buhara ordusunun az 60.000 kadar

18. yüzyıla kadar Türkistan'ın Ruslarla ve hatta Rusların Batı Çin, Doğu Türkistan ve Hindistan ile olan ticarî ilişkileri Türkistan halkının elindedir. İhracat ve ithalatı tamamıyla kendi elerinde bulunduran Türkistan tüccarları, yabancı tüccarların kendi memleketlerine gelmelerini istememişler ve onları baskı altında tutmuşlardır. Kendileri de Rusya ve Hindistan pazarlarında rahatça dolaşabilmişlerdir. II. Katerina döneminde Rus Hükümeti tarafından desteklenen Tatarlar, bozkırlara doğru ilerlemişler, zamanla bu bölgedeki ve Türkistan'daki ticareti ellerine geçirmişlerdir. Bu durum Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri ile son bulmuş ve Ruslar Türkistan ticaretine de el koymuşlardır.

2. Rus Çarlığı'nın Türkistan İşgali

Rusların Türkistan'ı işgal etme politikasının temelleri daha Çar I. Petro zamanında Hazar Denizi'nde bir donanma kurulması ile atılmıştır. O, Harezm bölgesini işgal ederek donanmasını Aral Gölü'ne nakletmeyi, oradan da Amu Derya vasıtası ile Hindistan'a inmeyi amaçlamıştır.⁴⁶ I. Petro, "Göçebelerin yaşadığı bozkırlar bütün Asya ülkelerinin anahtar kapısıdır" diyerek Türkistan'a girme yolunun ancak bozkırlar vasıtası ile olabileceğini ifade etmiş ise de, 21 yıl devam edecek olan "Büyük Kuzey Savaşı" (1700-1721) ve 1711 tarihli Osmanlı ve müttefiki İsveç ile

askerden, on kadar topçu kuvvetinden ve İran topundan ibaret olduğundan" bahseder. 1835'te Buhara'da Tatar molla kimliği ile görev yapan doğu bilimleri uzmanı P. Desmaison 36.000 kadar askerin olduğu bilgisini verir. 1793'te Hive'nin yüksek bir şahsiyetinin gözündeki kataraktı tedavi etmek için II. Katerina tarafından gönderilen Binbaşı Blankennagel, yerlilerin niteliği ile Rusya'nın bu devleti egemenliği altına alma olanağı arasında bir bağ kurmaktadır: "On iki funtluk üç dört topa karşı Hive surları dayanamazlar. Hive'nin egemenlik altına alınması bize yalnız Asya'nın bu kısmı ile değil aynı zamanda Hindistan ile de ticaretin geliştirilmesi olanağını veriyor. Hive'yi almak için büyük ordu göndermeye, pahalı araç kullanmaya ve kan dökmeye gerek yok." Bkz. C. Poujol, "1700-1840 Yılları Arasında Orta Asya'daki Rus Gezginleri Sömürge Öncesi Bilginin Niteliği ve İşlevi", *X Türk Tarih Kongresinden Ayı Basım*, Ankara: TTK Basımevi, 1991, s. 759-763.

⁴⁶ J. A. Mac Gahan, *Türklere Karşı Rus Vahşeti*, terc. [Kolağası Ahmed], haz. M. Nalbandoğlu, İstanbul: Muhit Yayınları, 1970, s. 29. Hazar Denizi'nde 14 gemilik bir Rus donanması inşa edilmiş, Don ve Volga nehirlerini birleştirecek bir kanalın yapım projesine başlanmıştır. Bkz. K. Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, İstanbul: Nobel Yayını, 2004, s. 124.

olan savaşlardan dolayı bu amacına ulaşamamıştır.⁴⁷ I. Petro'nun vefatından sonra 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Türkistan'a doğru ilerleme siyasetine bağlı olarak, İrtiş nehrinin güneyindeki Kazak, Kırgız ve Kalmuklara karşı "savunma amaçlı" bir hat belirlenmiş ve bu hat üzerinde İrtiş havzasında kaleler inşa edilmiştir.⁴⁸ 1734'te Küçük Cüz Kazaklarının, 1740–1742 yıllarında da Küçük Cüz'ün doğusundaki Orta Cüzlerin Rusya tabiiyetine girmeleri ile Ruslar, Türkistan'ı işgale başlamışlardır.

Her ne kadar Çar I. Petro zamanında ve daha sonraki dönemlerde Türkistan'a doğru ilerleme konusunda bazı teşebbüslerde bulunulmuş ise de 19. yüzyılın ilk yarısında I. Aleksandr (1801–1825) ve I. Nikolay (1825–1855) dönemlerinde bu politika iyice hızlanmıştır. 19. yüzyılda İngilizlerin de Türkistan ile ilgilenmeye başlamaları Rus Çarlığı'nı telaşlandırmış ve Çarlık, istila etme amaçlı bu bölge üzerinde daha fazla araştırma yapma gereği duymuştur. Türkistan'ın özellikle de bozkırların bu anlamda incelenmesi, Sibirya'nın araştırılması ve ön çalışmaların yapılması faaliyetine bağlıydı. Bozkırların ve Türkistan'ın işgalini kolaylaştırabilmek için Sibirya hattı üzerinde yeniden birçok şehir, kale ve ticaret merkezi inşa edilmiştir.⁴⁹ 1840'lı yıllara kadar Rusların bozkırlara karşı kendilerini savundukları kalelerin tümü Ural, Orenburg, İşim ve İrtiş hattı üzerinde bulunmuş ve önemlerini korumuştur.⁵⁰ Müteakiben Sır Derya hattında 1867'den itibaren 1 no'lu (Kazalı), 2 no'lu ve 3 no'lu

⁴⁷ TsGVIA RF, f. VUA, d. 6973, vr. 1, nak. Z. D. Kastelskaya, *a.g. e.*, s. 6; K. Acar, *a. g. e.*, s. 128-131.

⁴⁸ Her ne kadar "savunma amaçlı" deniliyor ise de inşa edilen Omsk (1716), Semipalatinsk (1718), Orsk (1734) ve Orenburg (1742) kaleleri daha sonraki tarihlerde Rusların Türkistan'a doğru ilerleme politikalarında önemli bir yere sahip olacaktır. Bkz. *Rossiya pod skipetrom Romanoviĥ: oçerki iz russkoy istorii za vremya 1613 po 1913 g.*, St. Petersburg: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1912, s. 127; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*, s. 49-51.

⁴⁹ 1824'te Karkaralı, 1832'de Akmola, 1845'te Turgay ve Irgız, 1847'de Çin sınırında Türkistan'ın en doğu ucunda Rayım gibi birçok kale inşa edilmiş ve buralara Ruslar ve Don Kazakları (Cossacks) yerleştirilmiştir. Bkz. A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 211; J. Kastagne, *a. g. e.*, s. 74; *Proşloye Kazahstana v istočnikah i materialah*, ed. S. D. Asfendiyarov-P. A. Kunte, Almatı: Kazahstan, 1997, s. 171.

⁵⁰ Ural'ın Hazar Denizi'ne aktığı yerin yakınlarındaki Guryev'den başlayan savunma hattı kuzeyde Uralsk'a kadar çıkıyordu. Buradan da doğuda Orsk'a, oradan kuzeyde Petropavlovskaya'ya ve doğuda Omsk'a ve Omsk'dan da İrtiş'in yukarısındaki Buhtarminskaya'ya kadar uzanıyordu. Bkz. V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, terc. K. Bayraktar, A. Meral, İstanbul: Küre Yayınları, 2004, s. 334.

kaleler inşa edilmiştir.⁵¹ Rus Çarlığı bu bölgeye inebilmek için sadece kale yapmakla da kalmayıp bölge hakkında geniş bilgi edinebilmek için çok sayıda elçiyi, bilim adamını, askeri, seyyahı ve tüccarı ajan olarak Türkistan'a göndermiştir.⁵² Bu bölgelere yapılan seyahatler hakkındaki değerli bilgiler, 1818'den itibaren *Sibirskiy Vestnik*⁵³ dergisinde, daha sonra da diğer yayınlarda yer almaya başlamıştır.

1820'li yılların başlarından itibaren Türkistan'a olan ilginin artması ile Ruslar daha da içerilere doğru ilerlemiş, 1824 ve 1854 yılları arasında Kazak bozkırlarının büyük bir kısmını ele geçirmişlerdir.⁵⁴

19. yüzyılın ortalarında Rus ordusu, Hazar Denizi'nden Sır Derya üzerine ve İrtiş nehrinden İli nehrine doğru olmak üzere iki yoldan Türkistan'a doğru ilerlemişlerdir. 1817'de Hokand Hanlığı tarafından Sır Derya üzerinde inşa edilen Ak Mescit⁵⁵ kalesi, 1853'te Ruslar tarafından alındığı sırada diğer Rus birlikleri, Yedisu'da İli nehrini geçmişlerdir. 1854'te de Vernıy Kalesi inşa edilmiştir. Bu harekâtlar sonraki seferlerin gidişatını belirlemiştir. Nitekim Rus Çarlığı, 1858-1859 yıllarında biri ilmî diğeri de siyasî olmak üzere N. V. Hanıkov (1822-1878)⁵⁶ ve N. P. İgnatev (1832-

⁵¹ Ruslar tarafından Türkistan topraklarında kurulan kalelere önce No. 1, No. 2, No. 3 gibi numaralar verilmiş ve daha sonra bu kaleler No. 1 Kazalı, No.2 Karmakçı, No. 3 de Kamış Kurgan olarak isimlendirilmiştir.

⁵² Buhholz (18.yy), A. B. Çerkasskiy (1715), Urusov (1718), F. Benevini (1718), N. Muravyev (1819), P. Nikiforov (1841), G. İ. Danilevskiy (1842), N. İvaşintsov (1856), N. A. Severtsov (1857), N. V. Hanıkov (1841, 1858-1859), N. P. İgnatev (1858-1859), P. Sialkovskiy (19.yy), A. İ. Butakov (19.yy), Albay F. Berg (19.yy), Perovskiy (19.yy), T. F. J. Basner (19.yy), V. P. Nalivkin (19.yy) bunlardan bazılarıdır. Bkz. *Rossiya polnoye geografiçeskiye opisaniye našego oteçestva*, s. 308; T. H. Kari-Niyazov, *Oçerki istorii kulturi Sovetskogo Uzbekistana*, Moskova: AN SSSR, 1955, s. 44-46.

⁵³ *Sibirskiy Vestnik*, G. İ. Spasskiy tarafından 1818-1824 tarihleri arasında St. Petersburg'da yayınlamış aylık dergidir. 1823 senesinden itibaren ayda iki defa yayınlanmıştır. 1825'ten itibaren *Aziatskiy Vestnik* adı altında yayına devam edilmiştir.

⁵⁴ S. Becker, *a. g. e.*, s. 13; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 347-348.

⁵⁵ Ak Mescit, Ruslar tarafından işgal edildikten sonra buraya General Perovskiy'in ismi verilmiş ve Perovsk olarak değiştirilmiştir.

⁵⁶ N. V. Hanıkov'un başkanlığındaki ilmî heyette coğrafya, etnografya, jeoloji, zooloji, tarih ve şarkiyat sahalarında çalışan F. F. Brandt, G. V. Abix, İ. İ. Sreznevskiy, P. İ. Nebolsin, V. V. Velyaminov-Zernov ve E. Lents gibi bilim adamları yer almışlardır. Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. N. V. Hanıkov, *Opisaniye Buharskogo Hanstva*, St. Petersburg, 1843; N. V. Hanıkov, "Mémoires sur la partie meridionale de l'Asie Centrale", *Mémoires de la Société de Geographie de Paris*, Paris 1861; N. V. Hanıkov, "Mémoires sur l'ethnographie de la Perse", *Mémoires de la Société de Geographie de Paris*, Paris 1866.

1908)⁵⁷ başkanlığında iki heyeti Türkistan'a göndererek bölgedeki iktisadî ve ticarî menfaatlerinin neler olabileceğini, askerî hazırlıklar için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğini tetkik ettirerek hazırlıklarını tamamlamışlardır. Özellikle N. P. İgnatev'in Buhara ve Hive hanlıklarında yürüttüğü diplomatik görevi sırasında Buhara Hanlığı ile yaptığı diplomatik anlaşma, bu hanlıkların ne derecede zayıf olduklarını ortaya koymuştur.

1860'ta Yedisu'dan harekete geçen Rus kuvvetleri Tokmok ve Pişpek kalelerini ele geçirerek, Tanrı Dağlarından Doğu Türkistan'a giden yolları kontrolleri altına almışlardır. Batı Sibiry'a birliklerinin başkomutanı General-Teğmen Mihail Grigoreviç Çernyayev'in (1828-1898)⁵⁸ 4 Haziran 1864'te Evliya Ata'yı, Sır Derya hattı üzerinden hareket eden Orenburg birliği başkomutanı N. A. Verevkin (öl. 1878), 12 Haziran 1864'te Türkistan'ı işgal etmişlerdir. Bu iki birlik Çimkent'te buluşup burayı da işgal ettikten sonra M. G. Çernyayev Türkistan'da bulunan bütün ordunun başına geçmiştir.⁵⁹ Bu işgaller, Rusya ile Hokand Hanlığı arasında çatışmaların patlak vermesine sebep olmuştur.

Hokand Hanlığı ile yaptığı savaşta M. G. Çernyayev, Hokand Hanı ile Buhara Emiri arasındaki anlaşmazlıktan faydalanmaya çalışmıştır. Kendileri Hokand Hanlığı'nın kuzey kısmını işgal ederken Emir'e hanlığın güney kısmını işgal etmesini önermiştir. Kısa bir müddet sonra Taşkent dâhil olmak üzere Hokand'ın büyük bir kısmını ele geçiren Emir, bütün hanlığa sahip olduğunu düşünmüştür. Dolayısıyla da Taşkent ve civarı Buhara Beyi tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Ancak Rusların, Hokand Hanlığı'nı işgali sonrası Buhara Emirliği'nin elinde bulunan Taşkent ve Emirliğin

⁵⁷ Heyette subaylar, diplomatlar, bilim adamları ve papazlardan oluşan 117 kişi bulunmuştur. Ayrıca A. Butakov'un başında bulunduğu iki askerî gemi heyete yardım etmek için Aral göründen Amu Derya'ya geçiş yapmıştır. Bu heyetin amacı, bozkır göçebeleri, Hive ve Buhara Hanlıkları hakkında geniş bilgi toplamak, coğrafi çalışmalarda bulunmak, Amu Derya üzerinde araştırmalar yapmak ve Rus gemilerinin serbest dolaşımını sağlamak, hanlıklar arasındaki ilişkileri gözlemlemek ve askerî güçleri hakkında bilgi toplamak olmuştur. Geniş bilgi için bkz. N. P. İgnatev, *Missiya v Hivu i Buharu v 1858 godu Flegel-Adyutant Polkovnika N. P. Ignateva*, St. Petersburg, 1879; "Posolstvo v Hivu i Buharu Polkovnika İgnateva v 1858 godu", *Russkiy Vestnik*, 1871, cilt 91, No. 2, s. 461-463.

⁵⁸ Mihail Grigoreviç Çernyayev (1828-1898), 1882-1884 yılları arasında Türkistan Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

⁵⁹ M. A. Terentev, *İstoriya zavoevaniya Sredney Azii*, cilt 1, St. Petersburg 1906, s. 260-288.

topraklarına girmesi üzerine Ruslar ile Buhara Emirliği arasındaki anlaşmazlık savaş çıkmasına neden olmuştur.

İngilizlerin baskısı üzerine Rus Hükümeti, Türkistan hanlıklarına karşı takip ettiği politikasını ve yayılış sebeplerini, dışişleri vekili Prens A. M. Gorçakov (1798-1883) vasıtası ile 3 Aralık 1864'te bütün dünyaya açıklamak zorunda kalmıştır: “Rusya’nın Türkistan’da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan yarı vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorundadır. Sınır bölgesinde huzursuzluk yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Çünkü Türkistanlılar, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir. Onun içindir ki biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz emeklerle elde ettiğimiz ticarî menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Türkistan memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih etmek mecburiyetinde kalmıştır. Tıpkı Amerika Birleşik Devleti’nin Kuzey Amerika’da, İngiltere’nin Hindistan’da, Fransa’nın Cezayir’de ve Hollanda’nın kolonilerinde yaptıkları gibi...”⁶⁰

Rusya cephesinde bunlar yaşanırken ve Ruslar Türkistan’ın içlerine kadar ilerlerken bile ne yazık ki Türkistan hanlıkları birbirleri ile olan savaşlara devam etmişler, hatta Rus Çarlığı’nın bu hanlıkları birbirlerine düşürerek zayıflatma uğraşlarına karşı kayıtsız kalmışlardır.

⁶⁰ M. Saray, *Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadeleleri*, s. 11-12.

C. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ'NİN KURULUŞU, İDARÎ VE SOSYAL YAPISI

1. Türkistan Genel Valiliği'nin Kuruluşu

15 Haziran 1865'te Taşkent, 1866'da da Cizak ve Hocent Ruslar tarafından işgal edilmiştir.⁶¹ Taşkent'in işgali ile hemen 1865'te Türkistan vilayetinin kurulması hakkında II. S. Z. No. 42373 geçici bir kanun yayınlanmıştır. Orenburg Askerî Bölge Ordu Komutanlığı'na (*Naçalnik ştaba Orenburgskago voennago okruga*) bağlanan Türkistan vilayeti, Perovsk, Kazalı, Çimkent, Evliya Ata ve Tokmok (Pişpek)'in bir kısmından oluşmakta olup üç askerî şubeye ayrılmıştır. Aynı yıl Bozkır Özel Komisyonu (*osobaya Stepnaya kommissiya*), Çar'ın talimatı ile bozkırlara ve Türkistan'a gönderilmiştir. Komite iki yıl sonra bu bölge hakkında geniş bir rapor hazırlayarak sunmuştur. Türkistan'ın kuruluşu ile ilgili meselenin detaylı bir şekilde incelenmesi için Mart 1867'de Çar II. Aleksandr'ın (1855-1881) talimatı ile Rus Çarlığı Savunma Bakanı Dmitriy Alekseyeviç Milyutin'in (1816-1912)⁶² başkanlığında bir Özel Komite (*Osobyi Komitet*) kurulmuştur. Bu komitede Orenburg Genel Valisi General-Yaver Krıjanovskiy, Genel Kurmay Başkanı General-Yaver Kont Geyden, Asya Bölümü Müdürü *tayny sovetnik* (sivil rütbe 3. derece) Stremouhov, İçişleri Bakanlığı Genel İşler Müdürü *deystvitelny statskiy sovetnik* (sivil rütbe 4. derece) Mansurov, General-Binbaşı Çernyayev, General-Binbaşı Ekselansları: Romanov, Kont Vorontsov-Daşkov, Bakanlar Kurulu Başkanı *statskiy sovetnik* (sivil rütbe 5. derece) Galkin, Bozkır Komisyonu üyeleri: *deystvitelny statskiy sovetnik* (sivil rütbe 4. derece) Girs, General-Binbaşı Gutkovskiy, Albay Geyns ve Yarbay Protsenko yer almışlardır. Komite şu kararları almıştır:

⁶¹ N. P. Ostroumov, *İstoriçeskiy oçerk vzaimnyh otnoşeniy mejdu hristianstvom i musulmanstvom*, Kazan 1888, s. 70; *Kraevoye upravleniye, Otçet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po Visočayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg 1910, s. 6; Molla Alim Mahdum Hacı, *Tarih-i Türkistan*, Taşkent 1333/1915, s. 158-159; V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 337-338.

⁶² Dmitriy Alekseyeviç Milyutin (28.06.1816-25.01.1912), general feldmareşal (1898), 1861-1881 yılları arasında Savunma Bakanı olarak görev yapmıştır. Bu görevi sırasında askerî sahada birçok reform yapmıştır. Bkz. <http://www.hrono.ru/biograf/milyutin.html>

- 1) Türkistan vilayetini Orenburg Genel Valiliği'nden ayırmak,
- 2) Batı Sibiry Genel Valiliği'ne bağlı Semipalat vilayetinin Tarbağatay sıradağlarından güneye doğru uzanan kısmını Türkistan'a bağlamak,
- 3) Komitenin açıklamalarını göz önünde bulundurarak yeni bölgenin idarî yönetim tasarısını hazırlamak,
- 4) Yeni bölgede, askerî bölgesel sisteme dayalı bağımsız askerî teşkilata ehemmiyet vermek.⁶³

Komite tarafından hazırlanan rapor, 11 Nisan 1867'de Çar tarafından onaylanmış ve bu rapor esasında yeni bölgenin idarî yapısı ile ilgili projenin gözden geçirilmesi için Bozkır Özel Komisyonu, yeni askerî bölgenin durumu ile ilgili bir projenin hazırlanması için de Genel Kurmay görevlendirilmiştir.

Bozkır Komisyonu'nun üç yıllık deneme amacı ile hazırlamış olduğu "Türkistan Genel Valiliği Vilayetlerinin Yönetimi Hakkında Geçici Kanun Tasarısı", Bakanlar Kurulu'nun oylarıyla, 14 Haziran 1867'de Çarlık tarafından onaylamıştır. Tasarıda şunlar yer almaktadır:

1. Hükümetin askerî ve idarî bölünmezliği,
2. İmparatorluğun diğer bölgelerinde faaliyette bulunan idarî yapıya yakın yüksek idarenin kurulması,
3. Yerli halk tarafından seçilen temsilcilere siyasî karakter taşımayacak olan işlerde iç yönetim imkânının sunulması,
4. Rus kanunu yerleştirilinceye kadar yerli kanunun, yani şariat ve adetlerin olduğu gibi bırakılması,
5. Devletin çıkarlarına zarar verecek olan şariat ve adetlerin yerel yönetimden çıkarılması,
6. Yerli yönetimin taleplerine uygun olarak hükümet teşkilatının geliştirilmesi,
7. Yerel duruma göre mahkemenin idareden ayrılması gerekir.⁶⁴

⁶³ Geniş bilgi için bkz. *Kraevoye upravleniye...*, s. 7-8.

⁶⁴ *Proekt vsepoddanneyşago otçeta gen.-adyutanta K. P. Von Kaufmana I po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 noyabrya 1867-25 marta 1881 g.*, St. Petersburg 1885, s. 43.

Türkistan bölgesinin idarî yapısı ile ilgili tasarı, Rus Hükümeti Bakanlar Kurulu tarafından incelendikten sonra alınan kararlar 11 Temmuz 1867’de Çar tarafından da onaylamıştır. Orenburg ve Sibirya’dan bağımsız, Semipalat’ın Tarbağatay sıradağlarından güneye doğru uzanan kısmı Yedisu vilayeti, Türkistan ili ve Taşkent ilçesi Sır Derya vilayeti ve başkenti Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği’nin kurulmasına karar verilmiştir.⁶⁵ Buna “Türkistan Askerî Bölgesi’nin (*Turkestanskiy voenniy okrug*)” kurulması kararı eklenmiştir. Çarlık Hükümeti, Türkistan’ı “işgal edilmiş düşman toprakları” (*zavoevannaya nepriyatelskaya territoriya*) olarak kabul ettiğinden bu bölgeyi Rusya’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi İçişleri Bakanlığı’na değil, Savunma Bakanlığı’na bağlamıştır.⁶⁶ Bu yüzden de bölgedeki Çarlık yönetimine askerler görevlendirilmiş olup bütün faaliyetlerin bizzat sorumluluğunu üstlenebilecek ve Çar’a raporlar sunabilecek bir generalin Genel Valilik makamına tayin edilmesi kararlaştırılmıştır. Türkistan Genel Valisi’ne, bölgenin savaş zorunluluğu, komşu ülkeler ile görüşmelerde bulunma, anlaşmalar yapabilme, siyasî ve ticarî meseleleri çözme gibi dâhilî ve haricî politikasında ve askerî kararları alabilme konularında sınırsız yetkiler verilmiştir. O dönemlerde Vilna Genel Valisi olan Alman asıllı General-Adyutant⁶⁷ Konstantin Petroviç Von Kaufman (1818-1882), 14 Temmuz 1867’de Türkistan’ın ilk Genel Valisi olarak tayin edilmiştir.⁶⁸

1868’de Rusya ile Hokand Hanlığı arasında bir anlaşma yapılmıştır. Antlaşmada, Hokand Hanlığı’nın her ne kadar Rusya’ya tabi olduğu zikredilmemişe de, önceki bölümde de işaret ettiğimiz gibi, burası 1876’ya kadar Rusya’ya tabi bir hanlık olarak kalmıştır. 15 Şubat 1876’da Hokand Hanlığı’nın ortadan kaldırılması ile bölge Fergana vilayeti adı altında Türkistan Genel Valiliği’ne bağlanmıştır.⁶⁹

⁶⁵ *Upravleniye učebnih zavedeniy Turkestanskogo kraya*, TsGA RUz, f. 47, op. 1. d. 41, vr. 160; *Proekt vsepoddanneyşago otçeta...*, s. 12, 42-43; *Kraevoye upravleniye...*, s. 9.

⁶⁶ K. E. Bendrikov, *Oçerki po istorii narodnogo obrazovania v Turkestane (1865-1924 godı)*, Moskova: İz. APN RSFSR, 1960, s. 23, 26.

⁶⁷ General-Adyutant, önce askerî, daha sonra sadece maiyet rütbesi olarak kullanılmıştır. 1808 yılından itibaren bu unvan devlet erkânı ve yüksek tabaka bürokratları için şeref rütbesi olarak kullanılmıştır. Bkz. <http://ru.wikipedia.org>

⁶⁸ *Kraevoye upravleniye...*, s. 11-12; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, s. 84.

⁶⁹ 1875 yıllarına doğru Rus egemenliğini kabul eden Hüdayar Han’a karşı Pulat Han ve Abdurrahman Aftabacı önderliğinde ayaklanma başlamıştır. Hüdayar Han, Hokand’dan çıkarak Ruslara sığınmak zorunda kalmıştır. Ağustos 1875’te Fergana vadisi halkı, ağır vergiler talep

K. P. Kaufman daha ilk günden itibaren Orenburg’da Buhara elçileri ile görüşmüş ve 1 Eylül 1867’de bir anlaşma düzenlenmiştir. 23 Haziran 1868’de Buhara Emirliği ile Rusya arasında bir barış anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre Semerkand ve Katta Kurgan’dan oluşan Zerafşan bölgesi (*okrug*) de Türkistan Genel Valiliği’ne dâhil olmuştur.⁷⁰ Semerkand’ın Rusya’ya katılması sadece Buhara Emirliği için değil bütün Türkistan hanlıkları ve Müslümanları için büyük bir darbe olarak algılanmıştır. Emirlik ise Türkistan Genel Valiliği’nin gözetimi altında Rus Çarlığı’na tabi olmakla beraber işlerinde müstakıl olarak varlığını sürdürmüştür. 18 Eylül 1873’te Buhara Emirliği ile Rusya arasında yeni bir anlaşma yapılmış ve Emirlik tamamen Rus idaresine girmiştir. Böylece yabancı ülkeler ile olan ilişkilerine de son verilmiştir. Zerafşan bölgesi, 1887’den itibaren Semerkand vilayeti olarak adlandırılmıştır.⁷¹

Ruslar 1717 ve 1839-40 yıllarında olduğu gibi birkaç kez Hive Hanlığı üzerine yürümüşler ise de başarılı olamamışlar, Hokand ve Buhara hanlığını aldıktan sonra

ederek halkın hoşnutsuzluğunu üzerlerine çeken Türkistan Genel Valiliği ile Hokand Hanlığı’nın idarecilerine karşı isyan başlatmışlardır. Kaufman 6 Aralık 1875’te Fergana topraklarını terk ederek Petersburg’a gitmiş, Hokand Hanlığı’ndaki harekâtın yönetimini General rütbesiyle Albay Skobelev’e, Türkistan genel valiliği işlerinin yönetimini de Kolpakovskiy’e teslim etmiştir. Başlarında Skobelev’in bulunduğu Rus ordusu, 6 Ağustos 1875’ten 20 Ocak 1876’ya kadar devam eden bu ayaklanmayı sadece bastırmakla yetinmeyip Hokand, Fergana, Namangan, Andican gibi şehirleri ve nahiyelerini tahrip etmişlerdir. Ayrıca Kaufman bu isyanı bahane ederek hanlığı tamamen işgal etmek için Savunma Bakanı D. A. Milyutin vasıtası ile izin almıştır. D. A. Milyutin, Hanlık problemini çözümlmek için bu sefer Rusya Dışişleri Bakanlığı ile müzakere etmeden, 3 Şubat 1876’da doğrudan doğruya Çar II. Aleksandr’dan hanlığın ortadan kaldırılması için çok gizli bir emirname almaya muvaffak olmuştur. 19 Şubat 1876’da Rus Çarlığı, Hokand Hanlığı’nın “Fergana vilayeti” adı altında Türkistan genel valiliğine bağlanması hakkında bir emirname neşretmiştir. Hokand Hanlığı’nın ortadan kaldırılması ile Skobelev bölgenin valisi tayin edilmiştir. Bkz. *Proekt vsepoddanneşago otçeta.*, s. 12; S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya narodnago obrazovaniya v Turkestanskoy kraye*, Taşkent 1896, s. 1; B. Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, s. 87-89.

⁷⁰ Zerafşan’ın tamamı 1873’te İmparatorluğa tabi olmuştur. 1876’da Zerafşan’ın, 1877’de de Amu Derya’nın idarî yapılanması tamamlanmıştır. Bkz. TsGA RUz, f. 47, op. 1. d. 41, vr. 160ob; *Proekt vsepoddanneşago otçeta.*, s. 67-68.

⁷¹ Rusların dikte ettikleri ve Emir’in de kabul etmek mecburiyetinde kaldığı anlaşmaya göre Buhara Hanlığı Ruslara 500.000 ruble harp tazminatı ödeyecek, o ana kadar Rusların işgal ettikleri Buhara toprakları -ki Buhara Hanlığı topraklarının üçte ikisidir- Rus işgalinde kalacak ve her türlü Rus faaliyetleri serbest olacaktı. Bkz. M. G. Bogdanov, “Materiali dlya opisaniya Buharskoy ekspeditsii 1868 goda”, *TV*, No. 9, 30 Ağustos 1870; N. P. Ostroumov, *İstoričeskiy oçerk vzaimnykh otnoşeniy mejdu hristianstvom i musulmanstvom*, s. 69-70; V. O. Klučevskiy, *Russkaya istoriya*, cilt 3, s. 370; M. Saray, *Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadeleleri*, s. 12; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 350; *İstoriya Buhari s drevneyşih vremen do naşih dnei*, ed. İ. M. Muminov, Taşkent: Fan, 1976, s. 161, 163.

Hive'ye girebilmişlerdir. Mart 1873'te Hive Hanlığı'na Orenburg, Taşkent, Mangışlak ve Krasnovodsk'dan Rus birlikleri gönderilmiştir. Krasnovodsk birliği çöl ve bozkır zorluklarını aşamamış ve geri dönmek zorunda kalmıştır.⁷² Mayıs sonlarında taarruza geçen ve Han'ın son barış isteğini reddeden Ruslar ağır bir bombardımandan sonra Hive şehrini zapt etmişlerdir. 12 Ağustos 1873'te Hive Hanlığı, Ruslar tarafından dikte edilerek sunulan anlaşmayı kayıtsız şartsız kabul etmek zorunda kalmış ve Rus Çarlığı vassalı haline gelmiştir.⁷³ Bir taraftan da 1874'te Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Amu Derya Şubesi (*Amudarinskiy otdel*) kurulmuştur. 12 Ocak 1881'de Gök Tepe'nin ve 18 Ocak'ta Aşkabat ile Ahal Tekin vahasının işgal edilmesi ile Hazar Ötesi vilayeti kurulmuş ve Tiflis'teki Kafkasya Askerî Bölgesi'ne (*Kavkazskiy voennyi okrug*) bağlanmıştır.⁷⁴

Yedisu'nun da Rusya'ya bağlanması ile Rusya, 18. yüzyılda Çin Hükümeti'nin hak iddia ettiği bir bölgeyi ele geçirmiştir. 1871'de Yukarı İli'nin alınmasından sonra Kulca ilçesi kurulmuştur. Ancak on yıl sonra 1881 tarihli St. Petersburg antlaşmasına göre, 1871'den itibaren Rusların elinde olan Kulca Sultanlığı'nın çok küçük parçası hariç tamamı 1882'de Çin'e iade edilmiş ve iki devlet arasındaki sınır yeniden belirlenmiştir. 25 Mayıs 1882'de Yedisu vilayeti Türkistan Genel Valiliği'nden alınıp Bozkır Genel Valiliği'ne dâhil edilmiştir.⁷⁵

Yedisu ve Hazar Ötesi vilayetleri 1899'da Türkistan Askerî Bölgesi'ne ve Genel Valiliği'ne bağlanmıştır.⁷⁶ Böylece Rus Çarlığı'na bağlı, merkezi Taşkent olan,

⁷² V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 340-341.

⁷³ Çatışma sırasında Hive'yi müdafaa eden Yomut Türkmenleri geri çekilerek Rusya hâkimiyetine girmeyi reddetmişlerdir. Bunun üzerine harekete geçen Ruslar, Türkmenleri sindirmek amacıyla tarihin en büyük katliamlarından birini gerçekleştirmiş, kadın, çocuk ve ihtiyarları ayırt etmeden binlerce Türkmen'i yok etmişlerdir. Hive'de Kaufman ile Hive Hanı Muhammed Rahim Han II arasında yapılan antlaşma 18 maddeden oluşmakta olup bu anlaşmada da belirtildiği gibi Ruslar, 2.200.000 ruble harp tazminatını zorla Türkmenlere ve Hivelilere ödetmişlerdir. Bkz J. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, terc. Kolağası Ahmed, haz. İ. Aka-M. Ersan, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995, s. 253-256; *Kraevoye upravleniye...*, s. 25; M. Saray, *Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadeleleri*, s. 15; G. A. Ahmedcanov, *Sovetskaya istoriografiya prisoedineniya Sredney Azii k Rossii*, Taşkent: Fan, 1989, s. 24-25.

⁷⁴ *Kraevoye upravleniye...*, s. 22, 26; P. P. Galuzo, *Turkestan-Koloniya*, Moskova 1929, s. 12.

⁷⁵ *Kraevoye upravleniye...*, s. 22, 26; V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, s. 341.

⁷⁶ 11 Haziran 1899 tarihli P.S. Z. No. 17177 kanun Bakanlar Kurulu tarafından onaylanıp Çar'a sunulmuştur. Geniş bilgi için bkz. S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 2; A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türki Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 25.

Yedisu, Sır Derya, Fergana, Semerkand ve Hazar Ötesi gibi beş vilayetten ve valiliğin gözetimi altında bulunan Buhara ve Hive Hanlıklarından oluşan Türkistan Genel Valiliği 1867-1917 yılları arasında varlığını devam ettirmiştir. Bu genel valiliğe 1886'dan itibaren Türkistan ülkesi de denilmiştir. Burada Türkistan'ın vilayet taksimatının her hangi bir millî-etnik özelliğe göre yapılmadığı, daha çok bu bölgenin Rus Çarlığı'nın egemenliği altına girme kronolojisine göre yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

2. İdarî Yapısı

Türkistan geniş bir alana sahip olup yüz ölçümü 1.731.090 verst²'tir (1.834.955 km²).⁷⁷ Bunun 1.493.090 verst² (1.582.675 km²)'si Türkistan Genel Valiliği'ne, 238.000 verst² (252.280 km²)'si de Buhara ve Hive Hanlıklarına aittir. Türkistan Genel Valiliği Yedisu, Sır Derya, Fergana, Semerkand ve Hazar Ötesi olmak üzere beş vilayetten ve gözetimi altında bulunan Buhara ve Hive Hanlıkları'ndan oluşmuştur.

Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı Sır Derya, Fergana ve Semerkand vilayetleri 1886 tarihli "Türkistan Bölgesi'nin Yönetimi ile İlgili Tüzük", Hazar Ötesi vilayeti ise 1890 tarihli "Hazar Ötesi Vilayeti Yönetimi Hakkındaki Geçici Tüzük" ve Yedisu vilayeti 1891 tarihli "Bozkır Tüzüğü" esas alınarak yönetilmiştir.⁷⁸

Türkistan Genel Valisi aynı zamanda Türkistan Askerî Bölge Ordu Komutanı (*Komandir voyska Turkestanskago voennago okruga*) görevini de üstlenmiştir.⁷⁹ Yedisu, Sır Derya, Fergana ve Semerkand vilayetlerinin başında askerî valiler (*voennyy gubernator*) bulunmuş, Hazar Ötesi vilayetini ise komutan (*naçalnik*) yönetmiştir. Her vilayet kazalardan (*uezd*) oluşmakta olup kazaları komutanlar

⁷⁷ Verst, 1.06 km'ye eşittir.

⁷⁸ *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 343.

⁷⁹ Genel Valilikte 1 başkan, 3 sekreter, 3 yardımcı, bir muhasebeci ve yardımcısı, 9 (5 yüksek, 4 alt kademe) veya 6 (3 yüksek, 3 alt kademe) bürokrat, 3 tercüman (2 idare, 1 gezi için) bulunmuştur. Türkistan Askerî Bölgesi, Rus Çarlığı Savunma Bakanı D. A. Milyutin döneminde 1874'te yapılan askerî reformlar neticesinde kurulmuştur. Rusya 14 askerî bölgeye ayrılmıştır.

(*uezdny naçalnik*) idare etmişlerdir. Yedisu vilayeti 6, Sır Derya 5, Fergana 5, Semerkand 4 ve Hazar Ötesi 5 kazadan meydana gelmiştir. Amu Derya Şubesi komutanı (*naçalnik Amudarinskogo otdela*) diğer kazalardaki komutanlardan daha fazla hakka sahip olup, Hive Hanlığı ile olan ilişkiler bu şube vasıtasıyla yürütüldüğünden doğrudan Genel Valiliğe bağlanmıştır. Elimizdeki bilgilere göre kazaları şöyle sıralamak mümkündür:⁸⁰

Türkistan Genel Valiliği					
Vilayetler	Yedisu	Sır Derya	Fergana	Semerkand	Hazar Ötesi
Kazalar	Verniy	Taşkent	Eski Margelan	Semerkand	Aşkabat
	Carkent	Evliya Ata	Andican	Cizak	Krasnovodsk
	Kopal	Kazalı	Hokand	Hocent	Mangışlak
	Lepsin	Perovsk	Namangan	Katta Kurgan	Tecen
	Pişpek	Çimkent	Oş (Pamir Oş'a bağlı)		Merv
	Prjevalsk				

Tablo 1. Türkistan Vilayetleri ve Kazaları

Kazalar nahiye (*volost*) ve köylere (*aul/ayıl, kışlak/kıştak*) ayrılmış olup nahiyeler nahiye yöneticileri tarafından, köyler ise aksakallar olarak adlandırılan köy büyükleri tarafından yönetilmiştir. Göçebe yerleşimleri (*aul/ayıl, kışlak/kıştak*) köy büyükleri veya kabile reisleri tarafından idare edilmiştir. Rus Çarlığı yönetimi Türkistan Genel Valiliği'ni kurarken yerli halkın varlıklı ve üst tabakasına dayanmaya çalışmıştır. Bu yüzden de askerî yönetim, kendi alt kademedeki kadrolarına, yerli yönetimdeki görevler için -nahiye yöneticisinden üst seviyede olmayacak şekilde- bu tabakaya mensup kişileri seçmiştir.

Türkistan'daki mahkeme ve hukuk sistemine gelince, Rus Çarlığı'nın alışlagelen sisteminden farklı olarak Türkistan'da büyük suçlar dışındaki her şey, halk arasından "seçilmiş" fakihler, kadılar tarafından Rusya işgali öncesinde olduğu gibi şeriata ve geleneklere göre yönetilmiştir. Bu mahkemelerin tamamı 1899'da açılan Taşkent Mahkeme Meclisi'ne bağlanmıştır.⁸¹

⁸⁰ *Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 344; Richard E. Pierce, *a. g. e.*, 1960, s. 56-57.

⁸¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 24.

K. P. Kaufman tarafından kurulan idarî yapı 20. yüzyılın başlarında değişmiş, ekin tarlaları, gelir müfettişliği, Taşkent-Orenburg demiryolu inşası gibi bazı konular merkezî hükümetin sorumluluğuna geçmiştir.⁸² Buhara ve Hive Hanlıkları'na gelince, hanlıklar, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi şeyhülislamın ve kadı kalyanın⁸³ yönetiminde dinî bir idare ile yönetilmiş ise de Türk-Moğol unsurlarının idarî yapı üzerinde önemli derecede etkisini sürdürdüğünü söylemek mümkündür. Buhara Emiri daha önce en yüksek dereceye sahip iken Emirliğin Rus Çarlığı'na bağlanması ile Emir Altes rütbesini almıştır. Rus Çarlığı ile olan 28 Eylül 1873 tarihli anlaşma sonrası Emirliğin komşu ülkelerle olan ilişkilerine son verilmiştir. 23 Haziran 1888'de Buhara Emirliği'ndeki altın sanayisi, şarapçılık ve diğer ticarî ilişkiler hakkında yeni düzenlemeler getirilmiştir. Bunu 1894'te de gümrük ilişkilerinde Buhara Emirliği'nin Rus Çarlığı'na bağlanması takip etmiştir.⁸⁴ Buna rağmen Emirliğin kendine ait ordusu olup kendi parasını bastırması ve iç işlerinde bağımsız davranmıştır. Bundan dolayı 1885'te Rusların yerleştirildiği Yeni Buhara'da, Buhara Emirliği ile ilişkide olabilecek bir Rus Çarlığı Siyasî Ajansı (*Rossiyskoye imperatorskoye politiçeskoye agenstvo*) kurulmuştur.⁸⁵ Emir'in yönetimindeki Buhara Emirliği'nin idarî yapısını *kuş begi*, *mehter*, *katta sipahi* (*atalık*, *divan begi* ve *pervaneci*), *orta sipahi* (*tuğ sahibi*, *inak*, *miyahur*, *çorağası*) ve *aşağı sipahi* (*mirza başı*, *yasaul begi*, *karaul begi*, *yüzbaşı*, *pencabaşı* ve *onbaşı*) oluşturmaktadır.⁸⁶ Emirlik, 25 beylikten meydana gelmiştir. Beyliklere Emir ve *kuş beği* tarafından beyler tayin edilmiştir. Beylikler de *amlyakdar*lardan⁸⁷ oluşmuştur.

12 Ağustos 1873 tarihli anlaşma sonrası Hive Hanlığı'nın başka ülkelerle ilişki kurmasına engel olunmuş, ancak iç işlerinde serbest bırakılmıştır. Bu hanlık da

⁸² K. K. Pahlen, *Mission to Turkestan...*, s. 14.

⁸³ *Kadı kalyan*, dinî kurumları, şariat mahkemelerini ve ilmiye sınıfını nezaret eden yüksek rütbeli din adamına verilen unvandır. Türkçedeki *kadı'l-kuzat* ile eş anlamda olup şeyhülislam veya kazasker makamında bulunanlar için kullanılmıştır. Bkz. *İstoriya Uzbekistana*, Taşkent: AN UzSSR, 1947.

⁸⁴ *Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 346.

⁸⁵ Bu siyasî ajans, Rus Çarlığı'nın resmî daimî temsilciliğini yapmıştır. Bu yüzden de Rus İmparatorluğu ve Türkistan Genel Valiliği'nin Buhara Emirliği ile olan bütün ilişkileri ajans vasıtası ile olmuştur. Bkz. *İstoriya Buhari...*, s. 163.

⁸⁶ A. Vambéry, *Travels in Central Asia*, New York: Praeger Publishers, 1970. s. 373-375.

⁸⁷ *Amlyakdar*, idarî taksimatta nahiye anlamında kullanılmıştır. Bkz. <http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/c12854.html>

Türkistan Genel Valiliği'nin vassalı haline gelmiş olup Amu Derya şubesi vasıtasıyla ilişkileri devam etmiştir. Hive Hanlığı 1892'de Rus Çarlığı tarafından yasak getirilene kadar kendi paralarını bastırmaya devam etmiştir. Hanlık, han tarafından yönetilmiş olup idarî yapısı *inak, kuş begi, nakib, biy (bey), atalık, mehter, yasaul başı, merhem, minbaşı, yüzbaşı, onbaşı*'ndan oluşmuştur. Hanlığın idarî ve sosyal yapısında önemli bir yere sahip olan ulema sınıfı ise *kadı kalyan, kadı ordu, alim, reis, müftü, ahun*'dan oluşmuştur. Hanlık idarî bakımından 20 beyliğe ve 2 naipliğe ayrılmıştır. Hive Hanlığı'ndaki göçebelerin yaşadıkları bölgeler Buhara Emirliği'nde olduğu gibi *aksakallar* tarafından idare edilmiştir.⁸⁸

3. Sosyal Yapısı

a. Yerleşik ve Göçebe Halk

Türkistan Genel Valiliği'nde, Buhara ve Hive Hanlıklarında topluluklar, yerleşik, yarı göçebe ve göçebe hayat tarzlarına sahiptir. Toplulukların siyasî, ekonomik ve kültürel yaşamlarının bu tarz yerleşim biçimlerine göre geliştiğini söylemek mümkündür. Dolayısıyla yerleşik halk ziraat, tarım, sulama ve zanaat işleri ile uğraşırken, göçebe halk hayvancılıkla uğraşmış ve büyük bir sahada daima hareket halinde bulunmuştur.

İslamiyet zengin tabakada, yerleşik hayata geçmiş olanlarda veya yarı göçebelere daha iyi yerleşmiş olup etkisini gösterirken göçebe toplum, İslam'ı kendi hayat tarzlarında yaşanabilir derecede kabul etmiş ancak genelde Gök Tanrıcılık inancını muhafaza etmişlerdir.⁸⁹ Yerleşik halkta İslamiyet daha ön planda olup toplum hayatı ona göre düzenlenmiştir. Göçebeler ise İslamiyet'in yanında kendi adetlerini ve geleneklerine olan sıkı bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Her biri 10-15 akraba aileden oluşan *aul/ayıllar* onların sosyal bütünlüğünü oluşturmuş ve bu *aul/ayıllar aksakallar* tarafından yönetilmiştir. Aksakallar ise aile başçılarının meclisi tarafından

⁸⁸ A. Vambéry, *Travels...*, s. 335-337; *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 344, 346-347.

⁸⁹ Lezzet Tülbasiyeva, *Kazakların Yaşam Estetiği*, Ankara: TTK, 2004, s. 66. (94 s.)

seçilmişlerdir.⁹⁰ Göçebelerin yaşam tarzları onlara hür yaşama ve bulundukları ortama çabuk alışma gibi nitelikler kazandırmış olsa da, bir devlet kurma ve bir devlet olmaktan ziyade kabileciliği ve reisçiliği ön plana çıkaran bir yapıya sahip olduklarından, Çarlık onların bu yaşam tarzlarından kendi çıkarları doğrultusunda istifade etme yoluna gitmiştir.

b. Rusları ve Don Kazaklarını (Cossacks)⁹¹ Türkistan’a Yerleştirme Politikası

Rus ordusunun Türkistan’a girmesinden sonra Ruslar, buradaki sınırları koruyabilmek ve kendi idarelerini güçlendirmek için işgal ettikleri bu topraklara kaleler ve köyler kurmaya başlamışlardır. Rus ordusunun buralara yerleşmelerini daha sonra Don Kazaklarının (Cossacks), Rus köylülerinin ve Rus Çarlığı’nın düzenine ve devlete karşı gelip sürgün edilen şahısların yerleşimi takip etmiştir. Bu vesile ile Ruslar kendi idarelerini Türkistan’da sağlamlaştırmaya çalışmışlardır. Rusları ve Don Kazaklarını Türkistan’a yerleştirme politikası, iki yoldan gerçekleşmiştir. Bunlar Türkistan’ın kuzeyinden Sır Derya ve Yedisu hatları üzerinden güneye doğru yerleştirme hareketleridir.

Sır Derya hattı üzerinden başlayan yerleştirme hareketi uzun bir zaman başarılı olamamış, ancak bu hat üzerinde posta yolunun kurulması ile Taşkent ve Orenburg arasındaki ticarî hareketlerde bir canlılık meydana gelmiştir. Yedisu hattına gelince, ilk teşebbüs 1716’da Omsk kalesinin inşa edilmesi ile başlamıştır. Türkistan’da ise 1831 Ayaguz emri gereğince 1847’de Yedisu’da Sergiopol köyü kurulmuş ve Don Kazakları ilk buraya yerleştirilmiştir.⁹² Rus Çarlığı bozkırların en verimli topraklarına Don Kazaklarını yerleştirerek bölgede askerî kuvvetini sağlamlaştırmayı amaçlamıştır. 1847’de Kopal istihkâmının kurulması ve İli bölgesinin işgal edilmesi ile bölgede Rus yerleşimi daha da hızlanmıştır. Bunu 1855’te Lepsin, Urcar, Almatı

⁹⁰ Galina M. Yemelianova, *Russia and Islam a Historical Survey*, London 2002, s. 55. (243 s.)

⁹¹ Slav dillerine geçen “Kazak” (Cossack) tabiri, hudut boylarında bekçilik görevi yapan imtiyazlı askerî birlik mensupları için kullanılmıştır. Onlara Rus Kazakları da denilir ve Hristiyan’dırlar. Bkz. M. Engin, N. Devlet vd., *Kazak ve Tatar Türkleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1976, s. 37.

⁹² Sergiopol 1860’ta şehir olmuştur.

(Verniy); 1856'da İli, Köksuy; 1858'de Sarkan, Karabulak, Nadejda, Sofu; 1860'ta da Lyubovnin (Lyubov) gibi çok sayıda köyün kurulması takip etmiştir.⁹³ Sibirya Kazakları (Cossacks) Bölüğü'nün Çin sınırlarına yerleştirilmesi hakkındaki 13 Mart 1861 tarihli kanun Çarlık tarafından onaylanmış ve 1864'te Savunma Bakanlığı'na sunulmuştur. 1864 yılından itibaren de bu yerleştirme politikası İrtiş'in kuzeyinden Çin sınırlarına kadar genişletilmiştir. 1867'de Türkistan Genel Valiliği kurulurken 1847-1867 yıllarında Yedisu bölgesine yerleştirilen Don Kazaklarından iki özel askerî bölük oluşturulmuştur.⁹⁴ Böylece 1847'den 1867'ye kadar 14 köy kurulmuştur. Buralara Çarlık tarafından Ruslar ve Don Kazakları yerleştirilmiş olup bu toplulukların nüfusu yaklaşık 15.000'e ulaşmıştır. Özellikle 1861'de yapılan "köylüler reformu" (*krestyanskaya reforma*)⁹⁵ sonrası yeni arayışlar içine giren Rus köylüleri bozkırlara doğru göç etmişlerdir.⁹⁶ Böylece 1 Ocak 1876 yılında Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi kurulduğu sırada Sır Derya vilayetinde 10.624, Yedisu vilayetinde 31.930, Zerafşan bölgesinde 5.804 Rus ve yaklaşık 40.000 Rus askeri bulunmaktaydı.⁹⁷

1880'li yıllarda Çarlık Hükümeti, bu göçü bir ölçüde sınırlamaya çalışmış ise de izinsiz (*samovolny*) göç edenlerin sayısı artmıştır. 1891 yılında meydana gelen kıtlıktan dolayı 1895'ten itibaren tekrar Rus köylüleri Türkistan ve Sibirya'ya doğru göç etmiştir. 1896 yılının sonlarına doğru Rusya İçişleri Bakanlığı'na bağlı olarak "özel yerleştirme idaresi" kurulmuştur. Bu idare 1905 yılında Rusya Tarım Bakanlığı'na bağlanmıştır.

1898 yılında meydana gelen Andican isyanından sonra Rus köylülerinin Türkistan'a yerleşmelerine karşı yasak getirilmiş olmasına rağmen bunu durdurmak imkânsız

⁹³ *Proekt vsepoddanneşago otçeta...*, s. 150, 158; *Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye naşego oteçestva*, s. 321.

⁹⁴ *Proekt vsepoddanneşago otçeta...*, s. 162.

⁹⁵ "Toprak köleliği" reformunun ortadan kaldırılması ile meydana gelen "köylüler reformu" (*krestyanskaya reforma*), 1860-1870 yılları arasında yapılmış olan en önemli reformlardan biridir. Bu reformda köylülere kendi mülklerini istedikleri gibi kullanma hakkı tanınmıştır. Geniş bilgi için bkz. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/24834>; <http://rushistory.stsland.ru/Statie/Historytext/Text17.html>.

⁹⁶ *TV*, No. 14, 3 Mayıs 1871.

⁹⁷ *TsGA RUZ*, f. 47, d. 1/1, 1975; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 107.

hale gelmiştir. 1904-1905 yıllarında göç daha da yoğunlaşmış ve 1906'da "Sır Derya yerleştirme bölgesi" kurulmuştur. Bozkır topraklarına göç eden Rus köylüleri ve Don Kazakları için Rus idaresi tarafından toprak tahsis edilmiştir. Bu durum yani yerli göçebe halkın ellerinden topraklarının alınması hoşnutsuzluğun ve tartışmaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁹⁸ Bu tartışmadan dolayı 1911 yılına kadar göç durdurulmaya çalışılmış ise de devam etmiştir.⁹⁹

1906-1913 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği'nde 116 göçmen iskan yeri kurulmuş ve Ruslar, Don Kazakları ve Ukraynalılar buralara yerleştirilmiştir. Böylece Türkistan'ın işgali ile bölgeye göç edenlerin sayılarının hızla arttığı bilinmektedir. 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da kurulan Rus köylerini verilere göre şöyle sıralamak mümkündür:

Vilayetler	Rus köyleri	Nüfusu
Yedisu	155	175.000
Sır Derya	108	45.000
Semerikand	13	3.500
Fergana	23	20.000
Hazar Ötesi	27	5.000
Toplam	326	248.500

Tablo 2. Türkistan'da Bulunan Rus Köyleri ve Nüfusları (20. yy. başı)

Bununla beraber şehirlerdeki ve diğer bölgelerde yaşayan Rusların sayısı sivil halk ve askerlerle toplam 500.000'e yaklaşmıştır.¹⁰⁰ Bazı araştırmacılar, 19. yüzyılın sonlarında Türkistan'a yerleşen Rusların sayısının 197.420 iken 1909'da 619.320'ye

⁹⁸ Proekt vsepoddanneşago otçeta..., s. 154.

⁹⁹ Bu göçte Stolipin'in reformlarının da büyük etkisinin olduğu söylenebilir. Stolipin'in 9 (22) Kasım 1906 "Arazi reformu" kararı ve 14 (27) Haziran 1910 tarihli kanunu Rus köylüsünün yaşamında büyük değişikliklere yol açmıştır. Toprak hisselerini satan köylüler yeni topraklara sahip olma amacıyla Sibirya, Türkistan gibi doğu bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Böylece Rusya'da büyük bir göç hareketi meydana gelmiştir. Rus işgalini sağlamlaştırma amacıyla idare, Türkistan yerlilerinin topraklarını ellerinden alarak Ruslara dağıtmıştır. Türkistan'daki en iyi toprakların Rus köylülerine verilmesi, Rusların Türkistan'daki pamuk politikası ve yerli halka yükledikleri ağır mükellefiyetler, halkın hükümete olan memnuniyetsizliğini arttırmıştır. Bunun neticesi olarak birçok isyan meydana gelmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında bu mükellefiyet daha da artırılmış ve bununla da kalmayıp 25 Temmuz 1916 tarihli Çar II. Nikolay'ın çıkardığı karar gereğince 19-43 yaş arasındaki Türkistanlı erkekler savaşa çağırılmıştır. Daha önce askerî hizmetten azat edilmiş olan Türkistanlılar bu karara karşı gelmişlerdir. Bunun neticesi olarak yine Fergana'da başlayan Türkistanlıların 1916 isyanı büyük hız kazanmış ve bütün bölgeye sıçramıştır. Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 399, 427-429.

¹⁰⁰ *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 332.

ulaştığını bildirmektedirler.¹⁰¹ Sonuç olarak Rusların ve Don Kazaklarının bölgeye yerleştirilmesi ile idare, bölgede Rusça eğitimini yaymaya çalışmıştır.

4. Etnik ve Demografik Yapısı

Türkistan halkının büyük bir kısmını Türkler, geri kalan kısmını da Tacikler, Afganlar, Yahudiler, Hindular, Çinliler ve Ruslar oluşturmuştur. Türkistan Genel Valisi General K. P. Kaufman raporunda 1867’de Türkistan Genel Valiliği’nde nüfusun yaklaşık 1.060.000 olduğunu bildirirken Valiliğin topraklarının genişlemesi ve diğer bölgelerden halkların göçü ile 1879’da bu sayının yaklaşık 3.150.000’e ulaştığını belirtmektedir. Kaufman’ın raporunda Türkistan’daki nüfus değerleri ayrıntılı olarak şu şekilde gösterilmiştir:

1. Yerleşik halkın nüfusu 1867’de yaklaşık 147.000 (%14) iken 1879’da 1.470.000 (%47)’e yükselmiştir.
2. Göçebe halk, 1867’de toplam nüfusun yaklaşık %84’ünü (888.000 kişi) oluştururken 1879’da yaklaşık %33 oranında bir gerileme göstermiş ve genel nüfus oranının %51’ini (1.615.000 kişi) oluşturmuştur.
3. Ruslar’ın sayıları 1867’de yaklaşık 24.000 iken, 1879 yılında 65.000 (%2) civarına çıkmıştır.¹⁰²

1897 yılında Rusya’da yapılan sayıma göre Rus Çarlığı’nın nüfusu toplam 125.700.000 olarak belirlenmiştir. Bu nüfusun 68.400.000’i bugünkü Rusya Federasyonu topraklarında, 57.600.000’i ise Beserabya, Polonya, Ukrayna, Türkistan ve Kafkasya bölgelerinde yaşayan halktan oluşmaktadır. Türkistan’a gelince, çok büyük bir sahaya sahip olmasına rağmen ilk sayıma göre hanlıklar dâhil toplam nüfusu yaklaşık 7.800.000 iken, 1909 sayımında nüfusu 9.530.400 olarak belirlenmiştir¹⁰³:

¹⁰¹ H. Ziyoyev, “Cadidlar harakatining siyasiy va ictimoiy-iktisodiy zamini (XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asrning boʻslari)”, *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uchun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 13.

¹⁰² *Proekt vsepoddanneşago otçeta...*, s. 17, 20.

¹⁰³ *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 345, 348; *Rusya Stratejik Araştırmaları I*, ed. İhsan Çomak, İstanbul: Tasarım Yayınları, 2006, s. 70-71.

Vilayetler	Toprak Genişliği	1897 Nüfus Sayımı	1 Ocak 1909 Nüfus Sayımı	1 verst kare ¹⁰⁴
Yedisu	335.250	987.863	1.158.900	3.5
Sır Derya	429.890	1.478.398	1.837.200	4.1
Fergana	125.470	1.572.214	1.900.200	15.0
Semerkand	76.940	860.021	1.154.800	19.0
Hazar Ötesi	525.540	382.487	429.300	0.8
5 vilayet toplamı	1.493.090	5.280.983	6.480.400	4.3
Buhara Hanlığı	178.750	-	2.500.000	14.0
Hive Hanlığı	59.250	-	550.000	9.2
Toplam	1.731.090	7.800.000	9.530.400	5.5

Tablo 3. Türkistan Genel Valiliği'ne Bağlı Vilayetlere ve Hanlıklara Göre Toprak ve Nüfus Dağılımı (1897 ve 1909)

1897'deki sayıma göre Türkistan Genel Valiliği'nin etnik yapısını ve dinî inançlarını şöyle göstermek mümkündür:

Vilayetler	Türkler	Tacik-Farslar	Ruslar	Diğerleri
Yedisu	% 88.5	-	% 9.7	% 1.8
Sır Derya	% 96.0	-	% 3.0	% 1.0
Fergana	% 91.7	% 7.4	% 0.6	% 0.3
Semerkand	% 70.9	% 27.0	% 1.6	% 0.5
Hazar Ötesi	% 85.7	% 2.1	% 8.7	% 3.5
Toplam	% 88.4	% 6.9	% 3.7	% 0.7

Tablo 4. Etnik Yapılarına Göre Nüfusun Dağılımı (% olarak)

Vilayetler	Müslüman	Ortodoks	Katolik	Protestan	Yahudi	Diğer
Yedisu	%90.12	%9.79	%0.02	%0.01	%0.03	%0.03
Sır Derya	96.41	2.86	0.20	0.13	0.19	0.21
Fergana	99.09	0.63	0.10	0.02	0.14	0.02
Semerkand	97.62	1.59	0.18	0.06	0.51	0.04
Hazar Ötesi	88.06	8.90	1.25	0.28	0.26	1.25
Toplam	% 95.6	% 3.7	% 0.7			

Tablo 5. Dinî İnançlarına Göre Nüfusun Dağılımı (% olarak)

Buhara ve Hive Hanlıklarında ise, çok az sayıdaki Rus ve Yahudi dışında, halkın neredeyse tamamını Müslümanların oluşturduklarını söylemek mümkündür.

1911 yılında Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı beş vilayet ile Buhara ve Hive Hanlıklarının nüfusu yaklaşık 9.838.100 olup bunun 483.000'ini (%5) Rus ve

¹⁰⁴ 1 Ocak 1909 nüfus sayımına göre vilayetlerde ve hanlıklarda 1 verst²'ye düşen ortalama kişi sayısı.

Avrupalı Hristiyanlar, geri kalan 9.355.100'ünü (%95) yerli Müslümanlar meydana getirmiştir. Merkezi Omsk olan Bozkır Vilayeti Genel Valiliği'ne bağlı dört vilayetin 1911 yılındaki nüfusu ise 3.681.464 olup, bunun 2.681.464'ünü (%58) Müslümanlar, 1.536.215'ini (%42) de Hristiyan Ruslar oluşturmuşlardır. Böylece bu iki valiliğe bağlı yaşayan toplam nüfusun (13.519.564) %85.12'sini (11.493.059 kişi) Müslümanlar, %14.98'ini (2.026.505) ise Hristiyanlar oluşturmaktadır. Daha sonraki süreçlerde 1916 isyanı, 1917 Ekim Devrimi ve 1918-1921 kıtlıkları dolayısıyla bu nüfus değerleri Ruslar lehine gelişim göstermiş ve Rus göçmenlerinin sayısı daha da artmıştır.¹⁰⁵

İdarî olarak merkezî yönetime bağlanan Türkistan, kuzeyinde Bozkır Genel Valiliği'nin, güneyinde ise Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması ve her iki bölgeye de Rusların yerleştirilmesi ile tamamen Rus Çarlığı tarafından işgal edilmiş oluyordu.

¹⁰⁵ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, a. 25.

BİRİNCİ BÖLÜM

I. TÜRKİSTAN'DA KLASİK EĞİTİM ve BİLİM KURUMLARI

A. TİMURLULAR SONRASI TÜRKİSTAN EĞİTİM KURUMLARI

15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkistan'daki siyasî durumun değişmesi, kültürel faaliyetleri olumsuz yönde etkilemiştir. Timurlular İmparatorluğu'ndan sonra ortaya çıkan istikrarsız dönem, eğitim ve bilim kurumlarını da etkilemiş ve birçok bilim adamı bölgeyi terk edip başka yerlere göç etmiştir. Bölgedeki iç karışıklıklar, ulemaya gösterilen itibarın azalması, ihmaller, mektep ve medrese gibi eğitim kurumlarının olumsuz yönde etkilenmesine neden olmuştur. Timurlular döneminde medreselerde hem nakli hem de matematik ve astronomi gibi tabii bilimler okutulurken daha sonraki dönemlerde medreselerin çoğunda sadece nakli bilimler okutulmuş ve tabii bilimlerde kayda değer bir gelişme olmamıştır.

Timurlular sonrası mektep ve medreseler hakkında birçok kaynakta malumat mevcut ise de birkaçı hariç çoğu genel bilgiler vermekten öteye gidememiştir. Bu bilgiler ya mektep ve medreselerin dış görünüşünden ya da eğitimle ilgili genel bir açıklamadan ibaret kalmıştır.

Türkistan eğitim kurumlarını diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi genel olarak mektep ve medrese diye ikiye ayırmak mümkündür. Bunların yanında Atun-Bibi kız mektepleri, *delâilhâneler* ve *karihâneler* de zikredilmeye değer diğer dinî temel eğitim kurumlarındandır.

1. Mektepler

Türkistan'da mektepler, şehirlerde, kazalarda, köylerde, mahallelerde, hatta göçebe halkın yaşadıkları bölgeler de dâhil olmak üzere hemen hemen her yerde bulunmuş

ve bu eğitim kurumları erkek çocuklarına temel din derslerinin okutulduğu klasik eğitim kurumlarının en yaygın tipi olmuştur.

Mektepler, genelde hükümdarlar ve devlet ileri gelenleri tarafından kurulan külliyyelerin içinde, medreselerde, mescit bitişiğinde, *karihânelerde* veya müstakil bir yapı halinde faaliyet göstermişlerdir. Bazen devlet ileri gelenleri, din adamları ve zengin tüccarlar kendi, akraba ve komşu çocukları için özel bir yer tahsis ederek *mollayı* (öğretmeni)¹⁰⁶ evlerine davet etmişler; bazen de sahibi tarafından kullanılmayan dükkânlar veya *mollaların* kendi evleri tedris mekânı olmuştur.

Medreselerde eğitim görmüş veya okuma-yazma bilen imam, müezzin, kayyum ve benzeri kişiler mekteplerde ders vermişlerdir. Bazen de imamın ders vermek istememesi üzerine başka yerlerden *molla* getirtilmiştir. Mektebin büyüklüğüne veya talebelerin sayısına göre bir veya birkaç *molla* tayin edilmiştir. Ayrıca *molla*, eğer sınıfta fazla talebe varsa yaşça daha büyük ve konuya daha vakıf olan talebeyi halife ya da *kalfa*¹⁰⁷ (muid) olarak kendine yardımcı seçmiştir.

Mektebe devam eden talebelerin sayısı, bölgedeki nüfusun yoğunluğuna, mekteplere ve mektepte ders veren *mollanın* ününe göre değişmiştir. Araştırmacıların verdikleri bilgilere göre, mekteplerde ders okuyan talebenin sayısı bazı bölgelerde 30'un üzerinde iken, bazı bölgelerde de 8 kişi kadardır.¹⁰⁸ Ayrıca talebenin eğitime başlama ve bitirme konusunda kesin bir yaş sınırı olmadığından çocuklar genelde 4-6 yaşlarında mektebe başlamış ve talebenin kabiliyetine, ailesinin maddî durumuna ve diğer sebeplere göre mektepte kalma süresi değişmiştir.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Kaynakların çoğunda mekteplerde ders veren imam, müezzin veya hoca için *molla*, *damla* veya *damulla*, medresede çalışanlar için *müderri* ibaresi kullanılmaktadır. Bazı kaynaklarda medrese talebeleri için de *mulla* veya *molla* denildiği bilinmektedir. Medrese talebelerinin ve mezunların çoğunun mekteplerde ders vermelerinden dolayı mektep hocalarına da *molla* denilmiş olabilir. Bundan dolayı tezimizde mektep hocaları için *molla* tabiri kullanılmıştır.

¹⁰⁷ Türkistan'da mektep ve medreselerde *molla* ve *müderri*lere yardımcı olup talebelere derslerini tekrar ettiren muid için *kalfa* tabiri kullanılmıştır.

¹⁰⁸ F. M. Kerenskiy, *Medrese Turkestanskago kraya*, St. Petersburg 1892, s. 13.

¹⁰⁹ Talebelerin eğitimleri hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır: "Çocuklar mekteplere 7-8 yaşında başlar ve 12-13 yaşına kadar devam ederler. Öğrencinin okula devamı dersleri kavrama kabiliyetine ve ailesinin durumuna bağlıdır..." ([G.], "O školnom obrazovanii u magometan Sredney Azii", *TV*, No. 30, 29 Temmuz 1875.); "Türkistan bölgesinde ve Buhara Hanlığı'nda

Talebeler, herhangi bir kayda tabi tutulmadan besmele ve dua ile mektebe başlamışlardır. Buhara Hanlığı'na bağlı Gijduvan ilçesinin Sekturi köyünde mektebe başlayan Sadreddin Aynî (1878-1954)¹¹⁰, derse kabul edilmesini “*molla* beni karşısına oturtup küçük bir tahtayı önüme koydu ve arkasından duaları tekrar etmemi istedi. Babam bana bu duaları daha önce öğretmiş olduğundan her şeyi tekrar ettim. *Molla* benden memnun kaldı. Sonra dua okuyunca mektepteki herkes dua kıldı. Böylece ben mektebe kabul edildim”¹¹¹ şeklinde anlatmıştır.

Aynî, ilk derse başladığı gün *mollanın* kendisini yanına oturtup ders verdiğini, daha sonra yaşça büyük olan talebelerinden birini yanına çağırdığını; bu talebenin kendisine alfabe öğretmeye başladığını ve diğer çocukların bu talebeye *kalfa* dediklerini; kendisini bazen *mollanın* bazen de *kalfanın* okuttuğunu söyler.¹¹² Aynî, alfabeden sonra “zîr, zeber, peş”¹¹³ daha sonra “iki zeber, iki zîr, iki peş” okuduğunu, her yeni derse başladıkça önündeki tahtanın değiştiğini ve tahtayı babasının yazdığını anlatır.¹¹⁴ Senenin sonuna doğru ebced okumaya başlayınca babası ona

yerli velilerin istekleri üzerine çocuklar 6-7 ve 10 yaşlarında mekteplere başlamışlardır.” (“Tuzemniya şkoli”, *Sbornik svedeniy Sredney Azii i russkom Turkestane. Stati neofitsialnoy çasti Turkestanskikh Vedomostey*, No. 32-51, Taşkent 1885.), “Şehir mekteplerinde okuyan talebeler genelde 20-30 kadar olup köylerde ise 10-15 veya bazen de daha az talebe bulunurdu. Veliler çocuklarını 6 ve 6 yaştan daha küçükken okula veriyorlardı. Bazı talebeler buralarda 14 yaşına kadar eğitim alıyorlardı. Ancak köy mekteplerindeki çocukların çoğu daha erken yaşta okuldan ayrılıyorlardı, bazıları da 17-18 yaşa gelinceye kadar mekteplere devam ediyorlardı...” (K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 37.).

¹¹⁰ Sadreddin Aynî (1878-1954), Özbekistan ve Tacikistan yazarı ve edebiyatçısıdır. “Annesinin anlattığına göre köydeki arkadaşlarının çoğu 4 yaşlarında mektebe başlarken Aynî, ince yapılı olması sebebiyle yaklaşık 6 yaşlarında mektebe gitmiştir. Aynî, mektebini şöyle anlatır: O zamanlarda mektepte kaç talebenin olduğunu tam hatırlamıyorum. Sadece bizim köyden 4-12 yaşlarındaki çocukların derse devam ettiklerini biliyorum. Dediklerine göre o zamanlar 300 ev varmış. Bunun dışında bu köyde Hocalar yaşıyorlardı. Onlara çok saygı gösterilirdi. Bundan dolayı köye yakın yaşayan din adamları çocuklarını kendi köylerindeki mektebe değil de bizim mektebe getirirlerdi.” Mektep hakkında geniş bilgi için bkz. S. Aynî, *Mektep*, terc. A. Kamilov, Frunze 1955. Ayrıca S. Aynî'nin birçok edebî ve ilmî eseleri bulunmakta olup kendi hayatı hakkında *Yaddaştha* adlı bir hatıra kitabı da yazmıştır. Dört ciltten oluşan bu eserinde yazar Buhara'daki mektep ve medreselerdeki eğitim yılları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mektep hakkında geniş bilgi için bkz. S. Aynî, *Yâddaştâ*, cilt 1, Stalinabad, 1958, s. 129-159.

¹¹¹ S. Aynî, *Mektep*, s. 11-12.

¹¹² S. Aynî, *Mektep*, s. 13.

¹¹³ “Zeber-a, zîr- i, peş-u”, ünlü sesliler için kullanılan işaretler.

¹¹⁴ Aynî, babasının kendisini mektebe ilk getirdiğinde mektep *mollasının* yazdıklarını beğenmediğini, uzun bir münakaşadan sonra babasının *mollanın* yazdıklarını düzelttiğini; bu yüzden de *molla*'nın her seferinde tahtadaki yazı değişeceğinde “Baban yazdıklarını beğenmemişti. Babana söyle kendisi yazsın” dediğini anlatır. Bkz. S. Aynî, *Mektep*, s. 10-11, 48.

ebcedin nasıl hesaplandığını öğretmek ister. Aynî'nin önüne tahtaları koyup alfabeyi sormaya başlar. Aynî cevap veremeyince oğlunun çantasındaki diğer tahtaları çıkarıp zîr ü zeber hakkında sormaya başlar. Aynî derste ne öğretildiyse her şeyi anlatır ancak tahtada nelerin yazılı olduğunu anlatamaz. Bunun üzerine babası Aynî'yi mektebe göndermeme kararı alır.¹¹⁵ Daha sonra Atun Bibi Kız mektebinde derse devam eden Aynî, ebcedin devamını, *Heftiyek*¹¹⁶, *Çehar Kitap*¹¹⁷ ve Hafız'dan şiir okuma gibi diğer dersleri almıştır. Ayrıca babasının yardımı ile ebced hesaplamayı ve hesap derslerini öğrenmiştir. Bu arada başka bir imamdan da dersler almıştır.

Taşkent Öğretmen Okulu (*Učitelskaya Seminariya*) talebelerinden Bayşamirov, Sır Derya vilayetine bağlı Evliya Ata'da bulunan Kırgızlar mektebinde okumuş biri olarak mektepler ile ilgili şu bilgileri aktarır: “Mektep tek sınıf olup talebe sayısı 10'dan 30'a kadar değişiyordu. Mektepte genelde mescit imamı bazen de müezzîn ders veriyordu. Talebeler fazla olunca birini yardımcı olarak yanına alırdı. Çocuklar genelde 6-8 yaşlarında mektebe başlar ve veli çocuğunu mektebe getirip “eti senin, kemiği benim” diyerek *mollaya* teslim ederdi. Talebeler, Arapça kısa duaları öğrenerek derse başlarlar, akabinde alfabe ve yapılarını öğrenirler, sonra da *Heftiyek*'i Arapça, arkasından *Çehar Kitap*'ı Farsça okurlar. Bu eserleri tamamladıktan sonra Hafız-ı Şirazî (öl. 792/1390), Ali Şir Nevaî (öl. 906/1501), Fuzulî (öl. 963/1555), Mirza Abdulkadir Bedil (öl. 1133/1721), Sufî Allah Yar ve diğer şairlerin kitaplarını; Sufî Allah Yar'ın eserlerini Çağatayca, diğerlerini Farsça okurlar. Daha sonra isteyenler yazı öğrenirler. Bu şekilde ders süresi 5–7 yıl hatta 10

¹¹⁵ Sadreddin Aynî mektebe yaklaşık bir sene devam etmiş ve ebcede kadar okumuş olmasına rağmen okumayı bilmediğini ve eğitiminin sadece ezberden ibaret kaldığını belirtir. Bunu öğrenen babası bir gün köyün baş imamını, mütevelliyi, müezzini ve birkaç saygıdeğer yaşlıyı evine davet eder ve durumu onlara izah ederek mektep *mollasının* ders vermek için yeterli olmadığını, onun yerine bilgili birisinin getirilmesi talebinde bulunur. Ancak “onu ekmeğinden alıkoyamayız” diyerek kimse bu düşünceye yanaşmayınca oğlunun imamın evinde Bibi Halife'den ders almasına yardımcı olmaları ricasında bulunur. Dinî kaideye göre Aynî daha 7 yaşında olduğundan -yani 12 yaşından küçük olduğundan- Bibi Halife'nin ders verdiği Atun Bibi kız mektebinde okumasına izin verilir. Bkz. S. Aynî, *Mektep*, s. 48-50.

¹¹⁶ Kuran-ı Kerim'in yedide birlik kısmı olup, kısa sureleri ihtiva eden Arapça kitaptır.

¹¹⁷ *Çehar Kitap* dört bölümden oluşan Farsça bir kitaptır. Birinci bölüm din, abdest alma, namaz, oruç hakkındadır. İkinci ve üçüncü bölümlerde aynı konular daha teferruatlı işlenmiştir. Dördüncü bölüm imanla ilgilidir. Şerafeddin el-Buharî (9.yy) tarafından kaleme alınmış İslam dininin temellerini, şariat ve fıkıh konularını ihtiva eden bu kitap Türkistan'da yaygındır. *Çehar Kitap* daha sonra Feriduddin Attar (12.yy) tarafından geliştirilmiştir. Bunların yanında *Revnaku'l-İslam* (15.yy) da mekteplerde okutulan kitaplardandır.

yıla kadar sürer. Yazıyı iyi öğrenenler kâtip olurlar. Devam etmek isteyenler de medreselere giderler.”¹¹⁸

Taşkent Öğretmen Okulu’nun bir diğer talebesi M. Atabayev, Hazar Ötesi vilayetindeki Türkmen mektepleri hakkında şunları anlatır: “Mekteplerin çoğu yerleşik Türkmenler arasında inşa edilmiştir. Göçebe halkın yaşadığı bölgelerde ise mektepler, halkın maddi durumlarına göre bazı bölgelerde açılmışken bazı bölgelerde de yoktur. Köylerde olduğu gibi göçebelere de *mollalar* ve *ahunlar*¹¹⁹ ders verirler. Mekteplerde alfabe, ses alıştırması ve bina, *Heftiyek*, Kuran’ın tamamı, *Novrak*¹²⁰, Sufî, Nevaî ve Hoca Hafız’ın şiirleri okutulur. Dersler bunlarla tamamlanır. Yazı dersi yoktur. İsteyen kendi imkânları ile öğrenir. Bu derslerin tamamını okumak için de bazen 10 sene bu mekteplerde kalırlar.”¹²¹

Atabayev, Türkistan’daki diğer mekteplerden farklı olarak Türkmen mekteplerinin bazılarında 10-15 yaşlarındaki erkek çocukları ile kız çocuklarının aynı mektebe devam ettiklerini ve kızların erkek çocuklardan ayrı, özel sırada oturduklarını anlatır. Kızların büyük bir kısmının 2 ya da 3 yıl mektebe devam ettiklerini kaydeder.¹²² Başka kaynaklarda da Hazar Ötesi ve Yedisu vilayetlerinin bazı bölgelerinde kız ve erkek çocuklarının aynı mektepte, bir sınıfta okuduklarına dair bilgiler mevcuttur.¹²³

Yukarıda örneklerden anlaşılabacağı gibi Rus işgalinden sonraki dönemde faaliyette bulunan Buhara Hanlığı, Türkmen, Kırgız ve Kazak göçebe mekteplerinde, eski klasik eğitim sisteminin devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak bu mekteplerin Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman’ın “Türkistan mektep ve medreselerini ihmal

¹¹⁸ N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı i russko-tuzemniya şkolı v Turkestanskom kraye”, *JMNP*, Bölüm I, Şubat 1906, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1906, s. 159-162.

¹¹⁹ Temel eğitim verenlere *molla*, yüksek eğitim verenlere yani müderrislere *ahun* denilmiştir. Bazı bölgelerde Buhara ve Hive’deki büyük medreselerden mezun olan müderrisler için *ahun* tabiri kullanılmıştır.

¹²⁰ Muhtemelen *Revnaku’l-İslam*’dır. Hatalı yazılmış olabilir.

¹²¹ N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...”, s. 163-164. Bir başka kaynağa göre de “Türkmen mekteplerinde kağıt, tahta, levha, mürekkep kutusu, mürekkep, cetvel, kâğıt kalem, kurşun kalem ve fırça bulunmuş olup, derslerde *Heftiyek*, Kuran, Çehar Kitap, *Novrak*, Sufî, Nevaî ve Hoca Hafız’ın şiirleri okutulmuştur.” Geniş bilgi için bkz. L. Bedrjitskiy, “Şkolı Turkmen”, *JMNP*, Bölüm XXXII, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, Mart 1911, s. 172.

¹²² N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...”, s. 165.

¹²³ *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 335.

etme” politikası çerçevesinde giderek gerilemiş olması söz konusudur. Mekteplerde okutulan dersler hemen hemen aynı olup farklılıklar çok azdır. Burada Aynî’nin mektep ile ilgili hatıralarından, yukarıdaki örneklerden ve Rus işgalinden sonra kaleme alınmış çalışmalardan¹²⁴ yola çıkarak mekteplerde okutulan dersleri genel olarak şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1) Alfabe
- 2) Zîr ü zeber ve iki zîr, iki zeber ve iki peş (ses alıştırmaları ve bina)
- 3) Ebced
- 4) *Heftiyek*
- 5) *Çehar Kitap*
- 6) Şiir kitapları¹²⁵
- 7) Aritmetik
- 8) Yazı

Genel görüşe göre, mektebe yeni başlayan talebe ile eski talebe aynı sınıfta derslere devam ettiğinden Aynî’nin verdiği örneklerde olduğu gibi *mollalar*, zamanlarının çoğunu eski talebeler ile geçirirler, yeni talebelere ise konuyu bilen talebeler ders verirlerdi. Böylece herkes bir sınıfa devam etmiş ancak aynı sınıf içinde alt ve üst kademe talebeleri gibi iki grup oluşmuştur.

Alt sınıf talebeleri sayı bakımından her zaman daha fazla olmuştur. 2-3 yıl *Heftiyek*’i okuyup bitiren talebelerin çoğu eğitimlerini tamamlamışlardır. Din adamlarının ve zenginlerin çocukları ile kabiliyetli çocuklar birkaç yıl daha mekteplere devam etmişlerdir. Bunlar yaşça daha büyük olup, dinî konular yanında tabiatı da işleyen

¹²⁴ M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki Sredne-Aziatskoy Rossii*, Zapisok otdeleniya statistiki imperatorskago russkago geografiçeskago obşşestva, St. Petersburg 1874, 61-62; [G.], “O şkolnom obrazovanii u magometan Sredney Azii”, *TV*, No. 30, 29 Temmuz 1875; “Tuzemniya şkoli”, *Sbornik svedeniy Sredney Azii i russkom Turkestane*; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 13-14; V. P. Nalivkin, *Svedeniya o sostoyanii tuzemnih madrasa Sır-Darinskoy oblasti v 1890-1891 uçeбnom godu*, TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 333a, vr. 54ob-55; N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...”, s. 132-136; *Uçeбnoye delo, Otçet po revizii Turkestanskogo kraya, proizvedennoy po Visoçayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg 1910, s. 132; *İstoriya Buharı...*, s. 185.

¹²⁵ Şiir kitapları, Sufî Allah Yar, Hafız, Bedil, Ali Şir Nevaî ve Fuzulî gibi birçok şairin Farsça veya Çağatayca kaleme almış oldukları şiir külliyatlarıdır.

şiiir kitaplarını okumuşlar ve namaz kılma, abdest alma hakkında bilgi edinmişlerdir. Aralarından isteyenlere ve medreseye devam edecek olanlara ise aritmetikte dört işlem ve Arapça gramer dersleri verilmiştir.¹²⁶

Daha önce de bahsettiğimiz gibi mekteplerde yazıya fazla önem verilmemiştir. Şehir mekteplerinde veya bazı köy mekteplerinde 2-3 yıl okuma eğitiminden sonra talebeler, isteğe bağlı olarak yazı yazmayı velilerinin ya da yazmayı bilenlerin yardımlarıyla öğrenmişlerdir.

Talebelerin sınıf geçmesi veya sınıf değiştirmesi için bir sistem geliştirilmemiş ve imtihan yapılmamıştır. Dersler daha çok ferde yönelik olup talebe kendi derslerini ezberlemek ile meşgul olmuş ve *molla* önünde sadece ondan sorumlu tutulmuştur. Talebenin bir kitabı tamamlayıp diğerine geçmesi ve *mollanın* talebesinin dersi iyi derecede öğrendiğinden emin olması, talebenin başarılı olduğu anlamına gelmiştir. Bu yüzden talebelerin mektebi tamamlaması için belirli bir süre konulmamıştır. Bu süre talebelerin okudukları kitapları ezberleme durumuna, kabiliyetlerine ve ailevî durumlarına bağlı olarak değişmiştir. Ayrıca talebenin velisi ile *molla* arasında yapılan anlaşma da talebenin okuyacak olduğu derslerde etkili olmuştur. Durum, genel itibarı ile böyle iken 1909 yılında Türkistan'daki eğitim kurumlarının teftişinde bulunan K. K. Palen mekteplerde ders süresinin ortalama 4 yıl olduğunu, bazen de bu sürenin biraz daha uzadığını bildirmiştir.¹²⁷

Mektepler genelde mescit içinde bulunduğundan eğer mescidin vakfı varsa *mollaların* maaşları vakıf gelirinden verilmiştir. Onun dışında her hafta Perşembe günleri veliler, *mollalara* “payşambalik” yani Perşembe hediyesi getirmişlerdir. Bu hediye genellikle yemek veya çeşitli gıdalardan oluşmaktadır. Bazen de veliler durumlarına göre *mollalara* para vermişlerdir. Ancak talebe bir dersi tamamlayıp

¹²⁶ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 55ob; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 13; K. E. Bendrikov, *a.g. e.*, s. 40.

¹²⁷ *Uçebnoye delo...*, s. 133.

ikinci bir derse başladığında veya derslerin sonunda *mollaya* cüppe ve benzeri giyimler veya kıymetli hediyeler vermek Türkistan’da bir âdet haline gelmiştir.¹²⁸

Hemen hemen her mahalle ve köyde mekteplerin bulunduğu dair bilgiler bulunmaktadır. 1899 tarihli Türkistan Genel Valiliği’nin raporunda Sır Derya, Semerkand ve Fergana vilayetlerinde toplam 4.632 mektep ve 44.773 öğrenci bulunduğu kaydedilmiştir.¹²⁹ Ancak mekteplerdeki eğitimin yetersizliği, derslerde ilerleme ve gelişmenin kaydedilmeyişi ulema sınıfından bazı kişileri veya kimi veliyi memnun etmemiş ve bu konu zaman zaman dile getirilmiş olmasına rağmen mekteplerde her hangi bir değişikliğin yapılmadığı anlaşılmaktadır.

Mekteplerdeki eğitimin gerilemesinin başlıca sebepleri sırasıyla: 1) Derslerin ezbere dayalı olması, 2) Okuma-yazmanın yeterince öğretilmemesi, 3) Arapça, Farsça ve Çağatayca gramer derslerinin ihmal edilmesi, 4) Mektepte okutulan derslerin dışında okul kitaplarının olmaması, 5) Kitapların talebelerin seviyelerine göre hazırlanmamış olmasıdır. Ayrıca Rus Çarlığı’nın işgalinden sonra Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman tarafından uygulanan “Türkistan mektep ve medreselerini ihmal etme” politikası, eğitim seviyesinin daha da düşmesine sebep olmuştur.

Türkistan işgalinden sonra kaleme alınmış olan eserlerde, Türkistan’da çok sayıda mektep ve talebe olmasına rağmen, toplumda okur-yazar sayısının çok az olduğuna; talebelerin çoğunun okuma-yazma bilmediklerinden mektepte öğrendiklerini unuttuklarına; hatta bazı mektep *mollalarının* ve üst makamda bulunan nüfuzlu insanların okuma-yazma bilmediklerine değinilmiş ve tenkit edilmiştir.¹³⁰ Onlara göre, mektep ve halk arasında, Avrupalı anlayışa göre var olması gereken karşılıklı faydaya dayalı bir ilişki olmamış ve eğitim metodu ve derslerin yapısı talebeye bilimsel bir çalışma yapabilmesi için ilham vermemiştir. Tam tersine bilim dünyasına atılan ilk adımda talebeye, yabancı dilde kitaplar okutularak açıklanmamış, tahlil

¹²⁸ [G.], “O şkolnom obrazovanii u magometan Sredney Azii”, *TV*, No. 30, 29 Temmuz 1875.

¹²⁹ *Uçebnoye delo...*, s. 133.

¹³⁰ M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*, 61-62; [G.], “O şkolnom obrazovanii u magometan Sredney Azii”; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*; N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...” ve diğerleri.

edilmemiş, ispat edilmemiş bilgiler ezberletilerek hafızaya yüklenmiştir. Bu durum, talebenin gelişme hevesini kırmış ve sonuç olarak mektepler, insanın kendi hayatında kullanılabildiği bir bilgi vermemiştir.¹³¹ Bütün bunlar, Türkistan’da eğitimin temel amacının faydacılıktan uzak, bir bakıma bilgili dindar bireyler yetiştirmeye yönelik olduğunu göstermektedir. Ancak bütün buna benzer tenkitlere rağmen Türkistan mektepleri, Bolşevik ihtilaline hatta Sovyet Rusya’sının ilk yıllarına kadar ayakta kalabilmişlerdir.

2. *Atun-Bibi Kız Mektepleri*

Türkistan’da mektepler kadar yaygın olmasa da, kız çocuklarının eğitimleri için *Atun-Bibi* kız mektepleri açılmıştır. Dersler, genelde *bibi halifenin*¹³² evinde veya mescidin kızlar için ayrılmış bir bölümünde yapılmıştır. Bazı aile kızlarının eğitimleri için *bibi halifeyi* evlerine davet etmişlerdir.¹³³ Şehirlerdeki kız mekteplerinin sayısı diğer mekteplerin ¼’ü kadar olup, köylerde okuyan kızların sayısı daha da azdır. Kız mekteplerinde her ne kadar sıradan bir ailenin kızı okuyabilmişse de bu mektepler daha çok, ileri gelen ailelerin çocuklarına hitap etmiş ve buralarda din adamlarının, âlimlerin ve tacirlerin kızları eğitim görmüşlerdir.¹³⁴

Bu mektepler, kızlar için eğitim merkezi olarak bilinir ise de *Atun Bibi* kız mekteplerinin bir diğer önemli tarafı, küçük yaştaki erkek çocuklarının da burada ders almış olmasıdır. Çünkü birçok veli çocuğunun *bibi halifeden* ders alarak eğitime başlamasının daha sonraki eğitim hayatı için iyi olacağını düşünmüş veya mekteplerdeki *mollalardan* memnun olmayanlar, çocuklarını bu mekteplere göndermeyi tercih etmiştir. Dolayısıyla da erkek çocuklar kızlarla aynı sınıfta okumuşlardır. Sadreddin Aynî, kendisinin ve daha sonra gelen bir başka erkek çocuğun 10-12 kızın arasında ders görmüş olduklarını anlatmaktadır. Aynî burada

¹³¹ [G.], “O školnom obrazovanii u magometan Sredney Azii”, *TV*, No. 30, 29 Temmuz 1875.

¹³² Kız talebelerine ders veren ulema sınıfının, *mollaların*, imamların ve müezzinlerin hanımlarına veya kızlarına *bibi halife* denilmiştir. *Bibi*, hanım, hanımefendi anlamındadır.

¹³³ İ. T., “Musulmanskiya uçilişša Turkestanskago kraya”, *JMNP*, Bölüm CLXXVI, St. Petersburg, s. 33.

¹³⁴ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 46.

dersine kaldığı yerden yani ebcedden itibaren okumaya başladığını, *bibi halifenin* diğer mektepten farklı olarak her harfi göstererek okuttuğunu anlatır.¹³⁵

10 yaşına kadar *bibi halifenin* kız mektebine devam eden Aynî, burada *Heftiyek*, *Çehar Kitap* ve biraz da Hafız'dan şiir okumayı öğrenmiştir. Ancak “hâlâ yazmayı bilmediğimden mektepte okuduklarımın dışında başka bir şey okuyamıyordum” der. Mektebe devam ettiği sürede ebcedi çok iyi öğrendiğini ve bunda babasının da payı olduğunu şu cümleler ile anlatır: “Babam her gün akşam ve yatsı arasında birer saat ders veriyordu. Önce ebcedi sonra ebced hesaplamayı öğrendim. Ebced sayesinde 1000’e kadar hesaplamayı öğrendim. Daha sonra babam matematik dersi vermeye başladı.” Aynî, köylerin birinde yapılan bir yarışmada bu bilgileri kullandığını ve Buhara’da okuyan bir talebeye üstün geldiğini de anlatır.¹³⁶

Bazı araştırmacılar kızların Arapça metinleri ve Kuran derslerini erkek çocuklara nazaran daha az gördüklerini, daha çok şairlerin Farsça-Tacikçe ve Çağatayca kaleme aldıkları eserler üzerinde çalıştıklarını ifade ediyorlarsa da¹³⁷ kız mekteplerinde erkek mekteplerinde olduğu gibi derslere devam edildiği Aynî’nin verdiği örneklerden anlaşılmaktadır.

Kız mekteplerinde yazının öğretilmeyişi eğitim tarihçisi K. E. Bendrikov şöyle değerlendirmektedir: “Kızlar aşk mektupları yazışmasınlar diye onlara yazı öğretilmiyordu.”¹³⁸ Ancak bunun doğru olmadığını diğer mekteplerde de yazıya fazla önem verilmemiş olmasından anlamak ve bunun ihmalden kaynaklandığını söylemek mümkündür.

Dersler genelde *bibi halifenin* evinde yapıldığından ayrıca bir maaş bağlanmamıştır. Onlar da mektep *mollalarının* çoğunda olduğu gibi talebelerinin getirdikleri hediyeler ve yemekler ile yetinmişlerdir.

¹³⁵ S. Aynî, *Mektep*, s. 53, 55.

¹³⁶ S. Aynî, *Mektep*, s. 58.

¹³⁷ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 47.

¹³⁸ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 46.

3. *Karihâneler* (Kıraathâneler)

Karihâneler, âmâlar için yapılmış eğitim ve esirgeme kurumu olup buralarda *kari başı* denilen kimseler tarafından lâfzen Kuran-ı Kerim öğretilmiş ve ezberletilmiştir. Medreselere devam etmek isteyen bazı talebeler önce *karihânelerde* Kuran eğitimi almışlardır.¹³⁹

Mac Gahan (1844-1878) 1873'teki Hive seyahati sırasında Pehlivan Ata Camii'nin arka tarafında âmâlara mahsus bir mektep ile karşılaştığını şöyle anlatır: "Bu binanın ortasında bir avlu olup dört tarafında direkler ve arasında birçok oda vardı. Her odaya mahsus birer ocak, desti, bardak ve birkaç pösteği vardı. Avlunun bir tarafında çamaşırhane ve âmâlara mahsus bir de imaret var idi. Doğrusu Avrupa'da olduğu gibi burada da âmâ mektebinin bulunmasına ve düzenli olmasına şaşırdım. Burada 20 kadar âmâyâ ezberden Kuran öğretilmekte olup, günlük iki defa çorba verildiği gibi haftada üç defa da et yemeği ve ara-sıra meyve ve saire yemekler verilirmiş. Burasının masrafının bir kısmı halk tarafından, bir kısmı da zikredilen Pehlivan Camii vakfının geliri ile karşılanırmış. Bu duruma bakıldığında Hiveliler'in Rusların bahsettikleri gibi kaba ve vahşi olmadıkları, tam aksine merhamet ve şefkat konusunda Rusları fersah fersah geçmiş oldukları görülür. Buna St. Petersburg'da bile âmâlara mahsus böyle bir mektebin olmaması başka bir delildir."¹⁴⁰

Karihâneler, genelde medreselere benzemekle birlikte, yapı bakımından daha küçüktürler. Medreseler gibi hücreleri olan bu yapıların büyük bir kısmının vakıfları vardır. Bundan dolayı bazı mektepler *karihâne* içinde yer almıştır.

Kaynaklarda sık sık bahsedilmelerine dayanılarak *karihânelerin* Türkistan'da yaygın olduğu söylenebilir. Mesela, 1892'de Fergana vilayetinde *karihâne* sayısının 252 olduğu ve her bir *karihânede* 10 kadar talebenin okuduğu bilinmektedir.¹⁴¹ Bu bize aynı zamanda *karihânelere* verilen önemi göstermektedir.

¹³⁹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 47; V. T. Koçarov, *Îz istorii organizatsii i razvitiya narodnogo obrazovaniya v dorevolyutsionnom Uzbekistane (1865-1917)*, Taşkent: Fan, 1966, s. 11.

¹⁴⁰ J. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarih-i Musavver*, s. 180-181.

¹⁴¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 48;

4. *Delâilhâne*ler

*Delâilhâne*ler, vakıf gelirleri ve yapı bakımından *karihâne* ile benzerlik taşımaktadır. *Delâilhâne*de hiç Arapça bilmeyen büyükler *damlanın* yani *mollanın* gözetimi altında Hz. Muhammed'in hayatı ve dinî konuları ihtiva eden 15. yüzyıla ait Arapça yazılmış *Delâil-i Hayrât*¹⁴² adlı eseri ezberlemişlerdir. Bu eseri ezberlemek için genelde 1 yıl *delâilhâne*ye devam etmişlerdir. Talebeler derse devam ettikleri sürece *delâilhâne* gelirlerinden yararlanmışlardır. *Delâilhâne*ye evliler de devam etmiş olup vakıf gelirlerinden istifade etmişlerdir.

*Delâilhâne*lerin sayısı diğer kurumlara nazaran daha azdır. Hanlık dönemlerinde Taşkent dâhil birçok yerde kurulmuş olan *delâilhâne*lerden, daha sonra sadece Fergana vilayetinde 4-5 adet kalmıştır. Bunlardan ikisi Andican'da olup biri medrese içerisinde, diğeri de müstakil olarak varlığını sürdürmüştür. *Delâilhâne*yi tamamlayanlar bulundukları yerlerde *Delâil-i Hayrât*'ta okuduklarını ve dinî hikâyeler anlatmışlardır.¹⁴³

5. Medreseler

a. Medreseler ve Vakıfları

Medreseler, bütün İslam ülkelerinde olduğu gibi Türkistan'da da önemli bir yere sahiptir. 15–19. yüzyılda Türkistan'daki medreselerin büyük bir kısmı Timurlularda olduğu gibi hanlar, emirler, beyler, devlet yöneticileri, mahallî idareciler, din adamları, kadınlar, müderrisler, *işanlar*¹⁴⁴ ve onların aile fertleri tarafından

¹⁴² Tam adı *Delâilü'l-Hayrât ve Şevârikü'l-Envâr fî Zikri's-Salât 'ale'n-Nebiyi'l-Muhtâr*'dır. Bu eser, Şazeliyye tarikatının Cezuliyye kolunun kurucusu Ebu Abdullah Muhammed b. Abdurrahman Cezulî'ye (öl. 1465) aittir. Geniş bilgi için bkz. S. Uludağ, "Delâilü'l-Hayrât", *DİA*, cilt 9, İstanbul 1994, s. 113-114.

¹⁴³ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 48.

¹⁴⁴ *İşân*, *eşon*, *eşen* terimi Farsça bir kelime olup "onlar" anlamındadır. Bu terim, Türkistan'da ve İdil-Volga bölgesinde Müslüman toplumunun önderi, özellikle dervişlerin ve Sufî tarikatlarının

kurulmuştur. Medreselerin çoğu, şehir merkezlerinde, pazara yakın bölgelerde veya cadde üzerinde inşa edilmiştir. Küçük köylerde medreseler genelde pazar yanında yapılmış ve o köyün ismini almışlardır. Ancak bu medreselerin birçoğunun ne zaman kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Bunların bir kısmı doğal afetler, savaşlar ve bakımsızlık gibi birçok sebepten günümüze kadar ulaşmamış veya harabe halinde terk edilmiştir. Medreselerin bir diğer kısmı da Rus işgali sırasında yıkılmış veya Rus ordusu tarafından kışla olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla medreseler hakkında net bir rakam söylemek mümkün olmadığı gibi bu konuda sadece Rus işgali öncesi ve sonrası yazılan bazı kaynaklardan çeşitli bilgiler edinebilmekteyiz.

Türkistan seyyahlarından Alexander Burnes (1805-1841), 1834'te yayınladığı eserinde Buhara'da toplam 366 mektep ve medresenin mevcudiyetinden, medreselerin büyüklüğüne ve ününe göre de talebe sayısının 10 ve 80 arası değiştiğinden bahseder.¹⁴⁵ İ. V. Vitkeviç (1808-1839) ise Buhara'da 70 kadar medresenin olduğundan bahsetmiştir.¹⁴⁶ Arminius Vambery (1832-1913), Türkistan'da bulunduğu sıralarda Buhara'da 80 kadar medrese olduğunu, buralarda 5.000'den fazla talebe bulunduğunu, bunların bir kısmını Hindistan, Keşmir, Afganistan, Rusya ve Çin'den gelen talebelerin oluşturduğunu bildirmiştir. Bunun yanında Hive medreselerinden de bahsetmiştir.¹⁴⁷ Abdurreşîd İbrahim (1857-1944) ise, yaklaşık 2.000.000 ahalisi olan Buhara'da 200 medrese bulunduğunu ve 27.000 kadar talebenin eğitim gördüğünü belirtmiştir.¹⁴⁸

başında bulunan kimse için kullanılmıştır. Ortaçağda Sufî cemiyeti kendi önderlerine "onlar" diye hitap etmişlerdir. *İşânlar*, hanlıklar döneminde Türkistan'daki yerleşik ve göçebe halk arasında büyük nüfuza sahip olmuşlardır. Bkz. L. Klimoviç, *İslam v tsarskoy Rosii*, Moskova 1936, s. 41-44, 121-125, 357-361; V. V. Bathold'a göre *işan* kelimesi şeyh, mürşit, üstat ve pîr anlamındadır.

¹⁴⁵ A. Burnes, *Travels into Bokhara: together with a narrative of a voyage on the Indus*, cilt 1, Karachi: Oxford University Press, 1975, s. 305.

¹⁴⁶ İ. V. Vitkeviç, *Otçet o poezdke v Buharu*, 1836, <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Vitkevich/text.htm>

¹⁴⁷ A. Vambery, Türkistan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Hive Hanlığı'nda da çok sayıda medresenin olduğundan bahsetmiştir. Hive'de bulunan medreselerin bazıları sırasıyla şöyledir: 1) Muhammed Emin Han Medresesi, 2) Allah Kuli Han Medresesi, 3) Kutlug Murad İnak Medresesi, 4) Arab Han Medresesi, 5) Şergazi Han Medresesi. Bkz. A. Vambery, *Travels...*, s. 332-333, 363-365.

¹⁴⁸ Abdurreşîd İbrâhîm, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmîyet'in Yayılması*, cilt 2, İstanbul: İşaret Yay., 2003, s. 563.

Rus işgali sırasında Hive’de bulunan Mac Gahan, şehirde 30 kadar mescit ve cami-i şerif ile Arapça ve din eğitiminin yapıldığı 22 medrese bulunduğunu, bu medreselerin her birinin Hive Hanlığı döneminde inşa edildiği veya canlandırıldığı ve tamamının iyi bir vakıf gelirine sahip olduğu bilgisini verir. Bundan dolayı da burada çok sayıda talebenin bulunduğundan bahseder.¹⁴⁹ Bununla beraber Mac Gahan Hive’de bulunduğu sırada “Hive Hanı’nın, hükümdarlara yakışır bir sarayının olmamasına rağmen, kendisine bir saray inşa ettirmek yerine medreseler yaptırdığını ve talebelerin terbiyelerini ve ilim tahsillerini kendi rahatından daha üstün tuttuğunu”¹⁵⁰ zikreder. Buna benzer örneklerden yola çıkarak bazı hükümdarların ve erkânının her şeye rağmen imar ve kültür faaliyetlerine çok önem verdiklerini ve geleneğe dayalı olarak bu yapıları kendi himayeleri altına almaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Hatta bazı hanlar ve yakınları tarafından yapılan medreselerin, Timurlular döneminde yapılan yapıtlar kadar ihtişam ve büyüklükte oldukları, günümüze ulaşan örneklerden de anlaşılıyor.¹⁵¹

Medreselerin sayıları hakkında bu kadar değişik bilgilerin verilmiş olmasının sebebi belki bir taraftan bu yapılar harap olurken diğer taraftan da sürekli olarak yerlerine yenilerinin inşa edilmesi ile açıklanabilir. Öyle ki Rus Çarlığı’nın işgalinden sonra da bu bölgede medrese inşası geleneği sürdürülmüştür. Ayrıca 19. yüzyılın sonlarına doğru zengin tüccarlar tarafından inşa edilmiş medreselerin sayısında da bir artış görülmüştür.¹⁵² Bunun yanında fazla olmamakla beraber göçebe halkın bulunduğu bölgelerde de hem Türkistan Hanlıkları, hem *işanlar* hem de Tatarlar tarafından medreseler inşa edilmiştir.¹⁵³

¹⁴⁹ J. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarih-i Musavver*, s. 179.

¹⁵⁰ J. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarih-i Musavver*, s. 181-182.

¹⁵¹ Mir-i Arap Medresesi (Buhara 1536), Kükeldaş Medresesi (Taşkent 1560-1590), Nadir Divan Begi Medresesi (Buhara 1623), Şir Dâr Medresesi (Semerkand 1619-1636), Tilla Kari Medresesi (Semerkand 1646/7-1659/60), Nadir Divan Begi Medresesi (Semerkand 1683), Shirgazi Han Medresesi (Hive 1719-1726), Muhammed Emin Han Medresesi (Hive 1842), Seyid Muhammed Rahim Han Medresesi (Hiva 1876) gibi. Bkz. P. G. Mukminova, *K istorii agrarnih otnosheniy v Uzbekistane XVI v. Vakf-Name*, Nauka Yayını, Taşkent 1966; O. D. Çehoviç, *Samarkandskiye Dokumenti XV-XVI vekov*, Moskova 1974; M. K. Ahmedov, *Orta Asya Mimarcılığı Tarihi*, Taşkent 1995; *Khiva*, ed. Vitaly Naumkin, Garnet Publishing 1993.

¹⁵² V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 15-15ob.

¹⁵³ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 18ob-19ob; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 5.

Türkistan medreseleri, genelde dört köşeli planda yapılmış olup yüksek kerpiç duvarlar ile sarılmıştır. Medreselerin büyük bir taç kapısı ve avlusu olup, avluda kerpiçten yapılmış abdesthane ve hamam yerleri vardır. Ayrıca mescit, dersane ve hücreler gibi bölümleri de mevcuttur. Bazı büyük medreselerde iki veya daha fazla dersane bulunmaktadır. Medresede müderrisler ve talebeler için ayrı hücreler olup hücrelerde büyüklüğüne göre 3-5 talebe kalmıştır.¹⁵⁴ Sayıları az olmakla beraber ahşap medreseler de yapılmıştır.

Birçok medrese banisi, medresenin gelirlerini karşılayacak vakıflar kurmuşlardır. Medrese için vakfedilen gelirin tanzimi *şartnâme* gibi *vakıfnâme* dedikleri belgede gösterilmiştir. Vakıfnâmelerdeki maddelere göre medreselerin işleyişini yönetmek için vakıf yöneticileri tayin edilmişlerdir. Bunların dışında medresenin hukukunu koruyacak *vesika* ve *inayetnâmeler* mevcuttur. *Vesika* veya *vasıkî*, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi mahalle kadılarının şahadeti ile medreseye vakfedilmiş mallardır. *İnayetnâme* ise hükümdarın şahitliği ile vakfedilen malları kurumun kullanabilmesini sağlayan belgedir. Bu belgeler, medresenin vakfedilen mallar üzerindeki hakkını ortaya koyacak niteliktedir.¹⁵⁵

Türkistan'daki medreseler, hanlıklar döneminde dinî idarenin ve ulemanın kontrolü altında bulunmuştur. Yüksek tabakadan göreve getirilmiş olan şeyhülislam ve kadılar, devlet hazinesinden maaş almışlar, medreselerin genel durumları ile ilgilenmişlerdir. Aynı şekilde devlet hazinesinden maaş alan ulema sınıfı, genelde Hokand, Buhara ve Semerkand gibi merkezî şehirlerde bulunmuş, şehir ve vilayetlerdeki medreselerin hem eğitim ve maddî durumlarıyla, hem de idarî işleriyle uğraşmıştır.

Müderrislerden sonra, vakıf ve mali işlerden sorumlu mütevelliler medreselerin önemli görevlilerindendir. Müteveli başı, mütevellilerin faaliyetlerini gözetlemek için vilayet yöneticilerinin bulunduğu her şehre idare tarafından tayin edilmiş ve

¹⁵⁴ A. Kun, "O školnom obrazovanii u magometan Sredney Azii", *TV*, No. 47, 30 Kasım 1876; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 3.

¹⁵⁵ F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 7.

vakıf gelirinden maaş almıştır. Rus işgalinden sonra, Buhara ve Hive Hanlıkları hariç, Türkistan Genel Valiliği dâhilinde bulunan medreselerin “kendi hallerine bırakılmış” olması, ulema sınıfı ve müteveli başının görevlerinin kendiliğinden ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Müteveli, eğitim işlerinden sorumlu olmayıp, medresenin vakıf ve maddî konuları ile ilgilenmiştir. Müderris ise medresenin vakıf mallarını yönetme işlerine karışmayıp sadece eğitim ile ilgilenmiş ve medresenin ihtiyaçlarını müteveliye bildirmiştir. Müderrisler toplum arasında saygın bir yere sahip olup mütevellilerden üstün tutulmuştur. Hanlık döneminde müderris ve müteveli hanın kendisi veya vilayet yöneticileri tarafından tayin edilmiştir. Eğer müderris adayları han ve hâkimler tarafından tanınmıyorsa şariat ve fıkıh konusunda bilgili olan birkaç ulema ve kadı, onu imtihana tabi tutarak bilgisini ölçmüşler, bu imtihan sonucuna göre müderrisler tayin edilmiştir. Medreselerde müderris ve mütevelinin yanı sıra imamlar, müezzinler, kapıcılar ve ferraşlar görev yapmıştır.¹⁵⁶

Vakıfların gelirleri para, tarım, bahçeler, kervansaraylar, pazarlar, hamamlar ve arsa türünde olup bu gelirin 1/10’u müteveliye, 3/10’u müderrise, 5/10’u talebelere (*mollalara*)¹⁵⁷, 1/10’u müezzin, imam, kapıcı ve ferraşlara verilmiş ve medresenin tamirine harcanmıştır. *Âlâ*, *evsât* ve *ednâ* olmak üzere üç sınıfa ayrılan medrese talebelerine gelince, *âlâ* sınıfın talebesi, *evsât* sınıfın talebesinden iki kat fazla, *evsât* sınıfın talebesi de *ednâ* sınıfın talebesinden iki kat fazla maaş almışlardır. *Mukarrir*’e¹⁵⁸ *âlâ* sınıfının talebesi ile eşit değerinde maaş verilmiştir.¹⁵⁹

A. Vambéry, 1842 tarihlerinde Hive’de inşa edilmiş olan Muhammed Emin Han Medresesi’nin vakıf gelirlerinin taksimini şu şekilde bildirmiştir: “Bu medresenin

¹⁵⁶ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 20; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 8; *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye našego otečestva*, s. 335; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 52.

¹⁵⁷ Türkistan’da medrese talebeleri için *molla*, *talib-i ilm* ve *şakird* terimleri kullanılmıştır. *Molla*, okuma-yazmayı bilen, *tâlib-i ilm* ilim isteyen, *şakird* ise Farsça’da talebe anlamındadır. Bunlardan *molla*, talebe yerine yaygın olarak kullanılan kelimedir.

¹⁵⁸ *Mukarrir*, müderrisin yardımcısı olup genelde âla sınıfının başarılı öğrencilerinden veya medrese eğitimini yeni tamamlamış olan müderris adaylarındandır.

¹⁵⁹ F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 8, 10; V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 31-32.

260 talebe için 130 hücresi vardır. Medresenin vakfı 12.000 Hive Batmanı¹⁶⁰ buğdaya ve 5.000 tilla¹⁶¹ paraya sahiptir.”¹⁶²

	Yıllık Batman	Yıllık Tilla
Ahun (Müderris)	3.000	150
İmam	2.000	40
Müezzin	200	-
Hizmetçi	200	-
Berber	200	-
Mütevelli	Vakıf gelirinin 1/10'ini alır	
Âlâ Talebe	60	4
Evsât Talebe	30	3
Ednâ Talebe	15	1

Tablo 6. Muhammed Emin Han Medresesi'nin Vakıf Gelirinin Dağılımı

Daha sonra aynı medreseyi ziyaret eden Mac Gahan, medresede 7 müderrisin ve yaklaşık 300 talebenin bulunduğunu ve her talebenin medreseden yıllık 30 Hive kilesi buğday ve 4 İngiliz parasına eş değer akçe aldıklarını bildirmiştir.¹⁶³ Ancak yukarıdaki örneklerden bahsi geçen vakıf gelirinin taksimatına uyulmadığı anlaşılmaktadır.

b. Ders Programları

Türkistan medreselerinin ders programları hakkında ayrıntılı bilgi vermek mümkün olmamakla beraber elimizdeki kaynaklardan yola çıkarak medreselerde Arapça ve Farsça grameri, Kuran, tefsir, hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, akait, Siyer-i Nebi, mantık, ilahiyat ve şeriat gibi ilimlerin öğretildiğini ifade etmek mümkündür.

Yukarıda, medreselerde üç grup talebenin vakıf gelirinden yararlanmış olduklarından bahsedilmişti. Talebelerinin üç gruba ayrılmış olmalarının sebebi, medreselerde

¹⁶⁰ Batman, yerine veya mala göre birimi değişen eski bir ağırlık ölçüsü olup Türkiye’de 2 ile 8 okka arasındadır. Bkz. İ. Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, cilt 1, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006, s. 305.

¹⁶¹ Tilla, Buhara, Hive ve Hokand Hanlıklarında kullanılan altın akçedir. Bkz. http://turkmenslov5.blogspot.com/2007/05/blog-post_5301.html

¹⁶² A. Vambéry, *Travels...*, s. 332-333.

¹⁶³ J. A. Mac Gahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarih-i Musavver*, s. 182.

aldıkları eğitimlerinden kaynaklanmıştır. Medreselerde *Akaid*¹⁶⁴ kitabına kadar ders görmüş olan talebelere *ednâ*, *Akaid* kitabı ile başlayıp *Molla Celâl*'a¹⁶⁵ kadar okuyanlara *evsât*, *Molla Celâl* kitabını okuyarak eğitimlerini sonuna kadar tamamlayacak olanlara da *âlâ* grubu denilmiştir. 1876-1882 yılları arasında Türkistan Okulları Başmüfettişi görevinde bulunmuş Rus Şarkiyatçılarından Aleksandr Lyudvigoviç Kun (1840–1888), medreselerdeki bu üç derecenin Rusya'daki eski dinî okullardaki retorik, felsefe ve ilahiyat gibi üç sınıfa tekabül ettiğini ifade etmiştir.¹⁶⁶

Ednâ sınıfının talebeleri eğitime soru ve cevaptan oluşan Farsça muhtasar akaid kitabı *Evvel-i İlm*'i okuyarak başlardılar. Talebelerin daha sonra okuyacakları Arapça kitapları takip edebilmeleri için *sîga*¹⁶⁷, *izzî*¹⁶⁸, *i'lâl*¹⁶⁹, *avâmil*¹⁷⁰ ve *hareke*¹⁷¹ gibi konuları ihtiva eden Arapça ve Farsça muhtasar sarf ve nahiv gramer dersleri okutulmuştur. *Kâfiye*¹⁷², *Şerh-i Molla*¹⁷³, Molla Abdulfafur ve Molla Esameddin'in eserleri medresede okutulan Arapça gramer kitaplarından bazılarıdır. Türkistan müderrisleri, “sarf ilimlerin anası, nahiv de babasıdır” sözlerin doğruluğuna inanarak talebelerine en az üç sene gramer okutmuşlardır. Gramer dersleri tamamlanınca *müşkilât* (genel) ve *mesele* (fıkıh) konuları ile ilgili *Muhtasârü'l-Vikâye*, *Şemsiyye* ve *Sullemi* eserlerinden mantık dersleri okumuşlardır. Bu derslerin tamamını okumak için talebelerin yaklaşık 8 yıl *ednâ* sınıfına devam etmeleri gerekmektedir.

¹⁶⁴ *Akâidu'n-Nesefî*, Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (öl. 537/1142) akaide dair risalesidir.

¹⁶⁵ Celaleddin ed-Devvânî'nin (öl. 908/1502), İcî'nin *el-Akâidu'l-Adûdiyye* adlı eserine yazdığı şerh.

¹⁶⁶ Aleksandr Lyudvigoviç Kun (1840-88), Şarkiyatçıdır. 1865'te St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'nden mezun olmuştur. 1868'de Türkistan Genel Valisi'nin emriyle Türkistan'daki etnografya ve istatistik araştırmaları ve bölgedeki eğitim faaliyetlerinin kurulması görevine tayin edilmiştir. 1876-1882 yılları arasında Türkistan Okulları Başmüfettişi olarak görev yapmıştır. Bkz. A. Kun, “O školnom obrazovanii u magometan Sreney Azii”, *TV*, No. 48, 7 Aralık 1876.

¹⁶⁷ *Sîga*, kelime türetmeyle ilgilidir.

¹⁶⁸ *İzzî*, İzzeddin Abdulvahhab bin İbrahim ez-Zincânî'nin (öl. 1257) sarf, nahiv ve lügat konularını işleyen meşhur eseri.

¹⁶⁹ *İ'lâl*, Arapçadaki illet kelimelerle ilgilidir.

¹⁷⁰ *Avâmil*, Arapçada kelime sonlarının okunuşuna tesir eden hususları anlatan gramer bahsidir.

¹⁷¹ *Hareke*, *harekât*, Arapça dilbilgisinde sesli harfleri belirtmek için kullanılan işaretlerdir.

¹⁷² *Kâfiye*, sarf ve nahiv ilimlerinin üstadı “İbn Hâcib” unvanıyla tanınan Osman b. Ömer (öl. 1174) tarafından yazılmış nahiv alanında ileri düzeyde okutulan, sadece örneklerle öğretmeyi amaçlamayıp konuların felsefesine de giren bir kitaptır.

¹⁷³ *Şerh-i Molla*, İbn Hâcib'in *Kâfiye*'si üzerine Abdurrahman Câmî'nin yazdığı şerhtir.

İmam Ömer Neseî'nin *Akâid* kitabı ile *evsât* sınıfına başlayan talebeler bu kısmı Hayalî, Molla Ahmet ve Molla Abdulhekim'in risaleleri ile tamamlamışlardır. Akabinde fıkıh ile ilgili *Şerhu'l-Vikâye*, mantık konusundaki *Tehzîb* ve belagat konusundaki *Telhîs* eserlerini okumuşlardır. Bunlarla beraber Hoca Cemal, Ahun Şeyh, Mirza Zahidî, Ahun Kalyan ve Kazı Mübarek'in eserlerini de okumuşlardır. Daha sonra metafizik üzerine hazırlanmış *Hikmetu'l-'Ayn*'ı ve buna ek olarak Ahun Kalyanî ve Mirzacan'ın eserlerini okumuşlardır.

Medrese eğitimindeki en üst seviye olan *âlâ* sınıfındaki talebeler ise eğitimlerine *Molla Celâl*'i ve *Hidâye*'yi okuyarak başlamışlardır. Kabiliyetli ve yetenekli talebeler, akabinde *İlm-i Farâiz*'i, *Hoca-Şerîf*'i (Hz. Muhammed'in hayatı), *Tefsîr-i Kadı Beyzâvî*'yi ve Farsça *Rûhu'l-Beyân*'ı okumuşlardır.¹⁷⁴ *Müşkilât* (genel) ve *mesele* (fıkıh) konularına dair medreselerde okutulan eserleri şöyle sıralamak mümkündür¹⁷⁵:

Müşkilât		Mesele	
Eserin Adı	Konusu	Eserin Adı	Konusu
<i>Şemsiye</i> ¹⁷⁶	Mantık	<i>Fıkıh-ı Keydânî</i>	Fıkıh
<i>Hâşiye-i Şemsiye</i> ¹⁷⁷	Mantık	<i>Muhtasârü'l-Vikâye</i>	Fıkıh
<i>Akâid</i>	Akaid	<i>Şerhu'l-Vikâye</i>	Fıkıh
<i>Tehzîb</i>	Mantık	<i>Hidâye-i Şerîf</i>	Fıkıh
<i>Hikmetu'l-'Ayn</i>	Mantık, fizik ve metafizik	<i>Tevzîh</i>	Usul-i fıkıh
<i>Molla Celâl</i>	Akaid		
<i>Müşkât-ı Şerîf</i>	Hadis		
<i>Tefsîr-i Kadı-i Beyzâvî</i>	Tefsir		

Tablo 7. Medreselerde Okutulan Eserler

¹⁷⁴ F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 14-15; *Uçebnoye delo...*, s. 124-126.

¹⁷⁵ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 58ob-60ob;

¹⁷⁶ *Şemsiye*, Ali b. Ömer el-Katibî'nin mantığa dair risalesidir.

¹⁷⁷ *Hâşiye-i Şemsiye*, Kutbuddin er-Râzî tarafından yazılan *Tahrîru'l-Kavâidi'l-Mantıkiyye fi Şerhi's-Şemsiye* adlı şerhin "Tasavvurât" bölümünün haşiyesidir.

Ancak Vladimir Petroviç Nalivkin (1852-1918)¹⁷⁸, 1890-1891 öğretim yılında Sır Derya vilayetine bağlı medreselerin durumları hakkında hazırladığı raporda bu kitapların tamamının okutulmadığını bildirmektedir: “Günümüzde medreselerde yukarıda saydığımız derslerin tamamı okutulmuyor. Medreselerde *Şemsiyye*, *Hâşiye-i Şemsiyye*, *Akâid ve Hikmetu’l-‘Ayn* okutuluyor. Medreselerde *Tehzîb*, *Molla Celâl ve Müşkât-ı Şerîf* eserlerinin üzerinden ya kısaca geçiriliyor veya hiç okutulmuyor. Mesele konusuna gelince, genelde talebeler *Muhtasârü’l-Vikâye*’yi okumakla dersi tamamlıyorlar. Ancak ileride kadı, müftü, âlim olmak ve ulema sınıfında yer almak isteyenler veya bu ilme merakı olanlar eserlerin tamamını okuyorlar veya eğitimlerini tamamlamak için medrese ve müderrisleri ile ün kazanmış olan Buhara, Hive ve Hokand gibi büyük şehirlere gidip derslerine devam ediyorlar.”¹⁷⁹

Yukarıda bahsedilen eserler, medreselerde okutulması gereken başlıca kaynaklar olarak tanımlanmıştır. Ancak bunların dışında bazı medreselerde isteyen öğrencilere aritmetik, geometri, ölçü (planimetre), coğrafya, tıp ve tarih dersleri de okutulmuş, Fars ve Türk dillerinde şiirler öğretilmiştir.¹⁸⁰ Medreselerde tabii ilimler konusunda *Kânun fi’t-Tıb*, *Marifetnâme*, *Matlau’l-Ulûm*, *Mâlumatu’l-Afâk*, *Kimya-i Saadet* v.b. gibi eserler okutulmuştur. Coğrafya konusunda mekteplerde en fazla bilinen eser ise Farsça *Mâlumatu’l-Âfâk*’tır.

Kaynaklarda talebelerin *el-cebir ve’l-mukâbeleden* habersiz oldukları, hatta birçok bölgede çoğu müderrislerin cebiri iyi bilmedikleri, sadece Buhara gibi büyük şehirlerde bazı müderrislerin bu ilimle uğraştıkları zikredilmektedir. Matematik, fizik, kimya, tarih ve coğrafya derslerinin okutulmadığına ve medrese talebelerinin

¹⁷⁸ Vladimir Petroviç Nalivkin (1852-1918), 1873-1875 yılları arasında Hive ve Hokand askerî yürüyüşlerine katılmıştır. 1884’te Taşkent’te açılan Rus-Yerli Okulu’nun ilk öğretmenini tayin edilmiştir. Daha sonra Taşkent Öğretmen Okulu’nda yerli dillerde (Arapça, Farsça, Türkçe) ders vermiştir. 1890-1895 yılları arasında Sır Derya, Fergana ve Semerkand vilayetlerinde halk okulları müfettişi görevinde bulunmuştur. 1901’den itibaren Fergana vilayeti askerî valinin yardımcısı ve aynı zamanda vilayetin yönetimini idare etmiştir. 1907’de de II. Devlet Duması’na Sır Derya vilayetinden milletvekili olarak seçilmiştir. Bkz. http://mirslovarei.com/content_pol/NALIVKIN-VLADIMIR-PETROVICH-6666.html

¹⁷⁹ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 59ob-60ob, F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 15.

¹⁸⁰ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 61-62.

bunlardan habersiz olduklarına değinilmektedir.¹⁸¹ Ancak Palen raporunda Hazar Ötesi vilayeti medreselerinde Kuran, Arapça, fıkıh ve tefsir dışında hitabet, mantık, spor sanatı ve ahlak derslerinin ve aritmetik, geometri ve fizik konusunda temel bilgilerin okutulduğunu bildirir. Ona göre, bu bölgedeki medreselerin eğitim seviyesi diğer bölgelere nazaran daha iyidir. Vilayet yönetimi Buhara ve Hive medreseleri mezunlarının ders vermelerine karşı olduğundan müderrislerin büyük bir kısmını bölge medreselerinden mezun olanlar oluşturmuştur.¹⁸² Fakat Palen, bu bilgileri verirken ders adlarını saymakla yetinmiş tabii bilimler hakkında geniş bir bilgi vermemiştir. Ayrıca bu bölgedeki medreselerin Semerkand ve Türkistan'daki diğer medreselere göre daha iyi durumda olduklarını kaydederken sebeplerini açıklamamıştır.

Dersler, Eylül ayından Mayıs sonu veya Haziran ayının başlarına kadar her hafta Cumartesi, Pazar, Pazartesi ve Salı günleri olup sabah namazından sonra başlardı.¹⁸³ Diğer günlerde ise derste işlenenlerin tekrar edebilmeleri ve dinlenmeleri için ders yapılmazdı. Bunun yanı sıra Ramazan ayında, Ramazan ve Kurban bayramlarında da tatil yapılırdı. Böylece medresede yıllık eğitim yaklaşık 30–35 hafta veya 120–130 gün sürerdi.¹⁸⁴ K. K. Palen raporunda derslerin Ekim ayından Nisan'a kadar devam ettiğini ve Mayıs ayından Ekim'e kadar tatil olduğunu bildirmiştir. Ona göre, Pazar, Pazartesi, Salı ve Çarşamba günleri ders yapılır ve diğer günlerde ise talebeler dinlenirlerdi.¹⁸⁵

Mekteplerde olduğu gibi medreselerde de derslerin süresi belli değildir. Talebelerin derslerini tamamlamaları herhangi bir programa bağlı olmayıp okudukları kitaplara

¹⁸¹ F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 14-16; V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 61ob-62; N. P. Ostroumov, "Narodnoye obrazovaniye madrası v Turkestanskoy kraye", *JMNP*, Bölüm VII, Ocak 1907, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1907, s. 13-15.

¹⁸² *Uçebnoye delo...*, s. 131; L. Bedrjitskiy, *a. g. m.*, s. 178. L. Bedrjitskiy'nin verdiği bilgiler de Palen'in verdiği bilgilerin aynısı olup farklı ve aydınlatıcı bilgiler vermiyor.

¹⁸³ Dersler sabah namazından sonra güneşin doğmasıyla başlardı. Müderris talebelerinden birine okumakta oldukları kitabı okutur, onun okuduklarını düzeltirdi. Önce öğrencilerin bilmedikleri kelimelerin anlamlarını, daha sonra da okudukları metni açıklardı. Medresede bulunan mukarrirler, aynı yöntem ile müderristen sonra derse devam ederlerdi. Dersler ile ilgili geniş bilgi için bkz. V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 65ob-68.

¹⁸⁴ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 68ob-69; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 57-58.

¹⁸⁵ *Uçebnoye delo...*, s. 127.

göre olmuştur. Dolayısıyla ders süresi, öğrencilerin derslerini öğrenme kabiliyetlerine göre değişmiş olup, her seviyede ortalama 3–4 yıl sürmüştür. Ancak bazı talebeler için bu süre 8–10 yıla kadar uzamıştır.¹⁸⁶

V. P. Nalivkin'in verdiği bilgilere göre hanlık döneminde talebeler medreselerden mezun olunca halk önünde imtihana tabi tutulmuşlar ve ona göre onların kadı, müftü veya müderrislik görevlerine uygun olup olmadıklarına karar verilmiştir. Ancak son zamanlarda medrese mezunlarının aldıkları eğitime fazla önem verilmemiş ve çoğu zaman da iltimas yoluyla bu görevlere getirilmişlerdir.¹⁸⁷

Bu klasik eğitim kurumlarından mezun olanları *molla* ve âlim olarak ikiye ayırmak mümkündür. *Molla* ve âlim İslam dini, şeriat ve fıkıh ile ilgili bilgilerine ve görevlerine göre ulema sınıfının büyük bir kısmını oluşturmuştur. Bu ulema sınıfını genel olarak dörde ayırmak mümkündür:

1. Şeriata göre mahkeme işleri ile uğraşan sınıf: kadı kalyan, kadı, ulema ve müftü;
2. Müderris, *ahun* ve reis yani medrese müfettişi;
3. Mektep hocaları: imam, müezzin ve *molla*;
4. Mescit görevlileri: imam ve müezzindir.¹⁸⁸

6. Ulema Sınıfı ve *İşan*ların Toplum Üzerindeki Etkileri

Ulema sınıfı, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Türkistan hanlıklarında da önemli bir yere sahip olmuş, gerek idare gerek toplum üzerinde her zaman etkili olmuştur. Bunların yanında Türkistan'da kendi hayat tarzları, ahlak kuralları ve müritleri ile ün kazanmış olan *işanlar* -ki Türkistan'da en yaygın kullanılan terimdir- pir veya şeyhler toplum arasında büyük yer kazanmışlardır. Bundan dolayı Türkistan'daki idarenin, ulema sınıfının yani fukahâ, hukemâ ve sufîlerin toplum üzerindeki

¹⁸⁶ *Uçebnoye delo...*, s. 127.

¹⁸⁷ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 68.

¹⁸⁸ *Rossiia polnoye geografičeskoye opisaniye našego oteçestva*, s. 355.

nüfuzunu üç önemli temele bağlamak mümkündür. Bunlar sırasıyla: mescitler, tarikatlar ve klasik eğitim kurumları olan mektep ve medreselerdir.

Mescitler ve camiler, imamların, müezzinlerin ve diğer din adamlarının hizmet ettiği bir mekân olmakla birlikte toplum arasında önemli bir dinî ve siyasî fonksiyona sahipti. Toplum, dinin temel unsurlarına göre yaşamlarını devam ettirmiş ve bunun gereği olarak da namaz kılınmış, oruç tutulmuş ve hacca gidilmiştir. Mescitlerde yer alan mektepler büyük bir kitleye hitap etmiş olup buralarda dinin temelleri öğretilmiştir.

Halk arasında *derviş* olarak da bilinen Sufî tarikatı ehlinin, Türkistan'da etkin bir role sahip oldukları görülmektedir. 19. yüzyılda Türkistan'da çok etkili olduğu görülen Sufî tarikatları sırasıyla şunlardır: Nakşibendî¹⁸⁹, Kalenderî¹⁹⁰, Kadirî¹⁹¹, Yesevî¹⁹² ve Kubrevî¹⁹³. Bu tarikatların menşei itibarı ile Nakşibendî tarikatının Semerkand ve Buhara'da, Kalenderî tarikatının Semerkand'da, Kadirî ve Yesevî tarikatlarının Fergana'da, Kubrevî tarikatının Harezm'de yaygın olduğu görülmekte ise de bütün bölge üzerinde Nakşibendî tarikatının büyük bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarikatlar kurucularının halefleri tarafından devam ettirilmiş olup her tarikatın başında *pir*, *şeyh* veya *işan* bulunmuştur. *İşanlar* medreselerde olduğu gibi kendi müritlerine *irşadnâme* yani icazetname vermişlerdir.¹⁹⁴ Müritler belli bir süre sonra Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde *işan* sıfatı ile halk arasında kendi öğretilerini yaymaya çalışmışlardır. *İşanların* halk arasındaki nüfuzlarının gittikçe arttığını ve büyük bir role sahip olduklarını aşağıdaki örneklerden de anlamaktayız.

¹⁸⁹ Nakşibendî tarikatının kurucusu Muhammed Bahauddin Nakşibendi (1318-1388) Timur döneminde yaşamış olup 1388'de Buhara'da vefat etmiştir. Türbesi Buhara'daki tekkesinde bulunmaktadır.

¹⁹⁰ Kalenderî tarikatı, bazılarına göre Nakşibendi tarikatının bir kolu olup Şeyh Safa tarafından 17. yüzyılda kurulmuştur. Şeyh Safa'nın türbesi Semerkand'daki tekkesindedir.

¹⁹¹ Kadirî tarikatı, 12. yüzyılda Abdulkadir Geylanî (1077-1166) tarafından kurulmuştur.

¹⁹² Yesevî tarikatı, Ahmed Yesevî (öl. 1166) tarafından kurulmuştur.

¹⁹³ 13. yüzyılda Necmeddin Kubra tarafından Hive'de kurulmuş olan bu tarikat uzun süre Hive bölgesinde faaliyette bulunmuştur. Daha sonraları Nakşibendî tarikatının bütün bölgede yaygınlaşması ile önemini yitirmiştir. Bkz. *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye naşego oteçestva*, s. 356-357; A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay, *Sûfî ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları*, terc. O. Türer, Ankara: Elif Matbaacılık 1986, s. 79-88.

¹⁹⁴ *Rossiya polnoye geografičeskoye opisaniye naşego oteçestva*, s. 357.

19. yüzyılda bilgisi ve gezilerinde her zaman yanında iki yük kitap bulundurması ile meşhur olan Nakşibendî tarikatından *işan* Abdurrezzak, 1898’de vefat edince Semerkand’daki cenazesine yaklaşık 15.000 kişi katılmıştır. 1890’da Kadirî tarikatından Abdulkasım Han vefat ettiğinde birkaç bin müridinin olduğu söylenmektedir. Müritlerinin topladıkları parayla Abdulkasım Han 1856’da bir medrese yaptırmış ve orada 100’den fazla talebe eğitim görmüştür.¹⁹⁵ *İşan*lardan bazıları dinî ve felsefî konulara vakıf olup iyi yetişmiş olduklarından yönetici sınıflarında yer almışlar, bir kısmı da büyük şehirlerdeki medreselerde eğitimlerini tamamladıktan sonra halkı bilgilendirmek ve kendi tarikatlarının zikir ve dualarını öğretmek için göçebelerin yaşadıkları bölgelere gitmişlerdir. Bu faaliyetlerin neticesinde bazı Kazaklar, tarikatların öğretilerini sadece benimsemekle kalmayıp halk arasında yaygınlaştırma ve tanıtmaya çabasında bulunmuşlar, Hive ve Çimbay *işan*ları tarafından “sufî” namını almışlardır.¹⁹⁶ Bundan dolayı bazı Rus araştırmacılar *işan*ların bulunmadığı bir tane bile köyün kalmadığını dile getirmişlerdir. Halkı İslamiyet’e ve Sufîzme karşı kışkırtarak bundan istifade etmeye çalışan Rus idaresi ve araştırmacıları, “*işan*ları Kazak halkının soyguncuları” olarak tanımlamışlardır.¹⁹⁷ Fakat bunda asıl amaçları, işgal ettikleri ülke halkını Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çabalarıdır. Bu çabalarını yüzyıllardır sürdüren, istilacı ve sömürgeci Rus Çarlığı, göçebe halkın İslamiyet’i kabulünde yatan inanç benzerliklerini ve diğer benimseme nedenlerini iyi anlayamamış veya anlamazlıktan gelerek halkı birbirlerine düşürüp bölgeyi parçalara ayırarak zayıflatmayı amaçlamıştır.

7. Göçebelerde İslamiyet ve Klasik Eğitim Kurumları

Türkistan hanlıklarında İslam medeniyeti ve geleneği devam etmekte iken Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Türkmen gibi göçebe ve yarı göçebe halkın sosyal yapısının ve yaşam tarzlarının birçok yönden farklı olduğu bilinir. Dolayısıyla da İslam medeniyeti yüzyıllardır bu bölgede hâkimiyetini sürdürmüş olmasına, 15-16

¹⁹⁵ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 32.

¹⁹⁶ *Sbornik materialov po musulmanstvu*, red. B. İ. Yarov-Ravskiy, St. Petersburg 1899, s. 61.

¹⁹⁷ G. A. Arandarenko, *Dosugi Turkestana (1874-1889)*, St. Petersburg 1889, s. 16.

yüzyıllarda Nakşibendî ve Yesevî tarikatları mensuplarının göçebeler arasında İslam'ı yaymaya çalışmalarına¹⁹⁸ rağmen göçebe halkın İslamiyet'i kabulü 19. yüzyılda da devam etmiştir. Bu yüzden de hanlıklar sadece birbirleri ile savaşmakla kalmayıp göçebe halkı kendi hâkimiyetleri altına almaya çalışmışlardır. Hanlıklar ulema sınıfı ve *işanlar* vasıtası ile İslamiyet'i yayma teşebbüslerinde bulunmuşlar ve bu çabaların sonucunda *mollalar*, müderrisler, *işanlar* ve dervişler göçebelerin bulundukları bölgelerde mescit, mektep ve medreseler açmışlardır. Bu mektep ve medreseler yaza kadar açık olup çocuklara medrese talebeleri ders vermişlerdir. Ayrıca çocuklar bulundukları bölgeye en yakın olan köydeki mekteplere gitmişler veya medrese talebeleri onların yaşadıkları bölgelere giderek ders vermişlerdir.¹⁹⁹

Zamanla hanlıkların tabiiyetinde bulunan, yakın bölgelerde yaşayan ve İslamiyet'i kabul eden halkın büyük bir kısmı çocuklarını mekteplere göndermişlerdir. Hatta medreselere devam eden göçebe çocuklarının sayısı gittikçe çoğalmıştır. Bununla da kalmayıp zengin göçebeler, köy ve kabile reisleri mektep açmaya yardımcı olmuşlardır. Bazıları yukarıda bahsi geçtiği gibi İslamiyet'i ve Sufî tarikatlarının öğretilerini yayma teşebbüslerinde bulunmuşlardır.

Bir yandan bu faaliyetler devam ederken diğer yandan da ilginç bir şekilde Ruslar tarafından bozkır göçebelerinin Müslümanlaştırılması teşebbüsü göze çarpmaktadır. Döneminin gerektirdiği şartlara uygun davranmak zorunda kalan Çariçe II. Katerina'nın seleflerinden farklı bir yol izlediği görülür. Çariçe, daha önceki çarların Müslümanları, gayri-Rusları ve diğer din mensuplarını Ruslaştırma ve Ortodokslastırma politikalarından farklı olarak onlara daha ılımlı davranma politikasını takip etmiştir. Bunun en büyük etkenlerinden biri Hristiyanlaştırma politikasının yanı sıra birçok şiddetli baskıya maruz kalan İdil Ural ve Sibirya Müslümanlarının bu duruma tepki olarak Pugaçev İsyanı'na (1773-1775) katılmaları olmuştur. II. Katerina bunu göz önünde bulundurarak, 1788'de Rusya Müslümanlarının faaliyetlerine bakacak bir müessesenin kurulmasını uygun görmüştür. Ayrıca Rusya'daki bütün Müslümanlar için müftü tayin edilmesi

¹⁹⁸ İra M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press, 1988, s. 419.

¹⁹⁹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 36.

hususunda Senatoya bir ferman vermiştir. Buna istinaden 1789’da kurulan “Orenburg Müslüman Dinî Meclisi”nin görevi, *mollaları* ve diğer Müslüman din adamlarını tayin etmek ve Müslümanları idare etmek olmuştur. Rus Çarlığı’nın itimadını kazanmış olan Muhammedcan Hüseyinov (1756–1824) ilk müftü olarak tayin edilmiştir. Böylece II. Katerina döneminde uygulanan politika sayesinde sosyal ve dinî özgürlüklerini bir ölçüde elde eden Müslümanların özellikle de Tatarların 19. yüzyılda iktisadî ve kültürel kalkınmaları kolaylaşmıştır. Diğer taraftan Rus Çarlığı, Orenburg Müslüman Dinî Meclisi ve müftülük aracılığıyla Rusya Müslümanlarını istediği gibi yönetmek istemiştir. Bazı şehirlerde büyük camilerin, mescitlerin inşasına, Kuran ve diğer dinî kitapların yayınına izin verilmiştir. Hatta Türkistan hanlıkları ile olan ilişkilerini güçlendirme ve Türkistan ulemasının sempatisini kazanma amacıyla II. Katerina, Buharada bir medrese yaptırmıştır.²⁰⁰ Ortodoks Hristiyanlığını kabul eden Müslümanlar için düşünülmüş olan özel okullar kapatılmıştır. II. Katerina bu hareketleriyle Müslümanları kazanma politikasını gütmüş ve bu stratejinin sonucunda Rus Hükümeti’nin tedbirleri semerelerini vermiştir.²⁰¹

II. Katerina, Tatarlar vasıtası ile kendileri için tehlikeli gördükleri bozkır göçbeleri arasında İslam’ı yaygınlaştırarak halkı kendi tarafına çekmeyi planlamıştır. Ayrıca bununla kalmayıp hanlıklarla da iyi ilişkiler içinde bulunarak yine Tatarlar vasıtasıyla bozkır ve Türkistan ticaretine hâkim olmayı düşünmüştür. Orenburg şehrinin kurucularından İ. İ. Nepluyev, Türkistan ile olan ticarî ilişkilerde aracı olarak Tatarların bozkırlara girmelerine izin vermiştir. Bu yüzden de Tatar kökenli kâtiplerin, imamların, *mollaların*, müderrislerin, tüccarların ve seyyahların bozkırlara giderek hazine parasıyla Tatarca yayınlanmış olan Kuran’ı göçbeler arasında dağıtmaları, mescit ve mektep inşa ederek İslam’ı yaymaları teşvik edilmiştir.²⁰² II. Katerina bozkır göçbelerini Müslümanlaştırmanın kendileri için iyi bir uygulama olduğunu 1782, 1784 ve 1789 tarihli kanunlarında da bildirmiştir. Bunun neticesinde Göçbeler arasında Tatarlar tarafından inşa edilmiş olan medreseler oldukça

²⁰⁰ A. Vambéry, *Travels...*, s. 364; O. Roy, *a. g. e.*, s. 64.

²⁰¹ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 285; S. A. Zenkovsky, *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, terc. İ. Kantemir, İstanbul: Üçdal Yay., 1983, s. 15.

²⁰² Ira M. Lapidus, *a. g. e.*, s. 419.

yaygınlaşmıştır. Böylece Tatarlar, Rus Çarlığı ile Türkistan halkı ve göçebeler arasındaki ilişkilerde aktif rol almışlardır. Ancak Rus Çarlığı'nın asıl amacının yukarıda saydığımız faaliyetlerle halkı aydınlatmak olmadığını, üst makamda bulunan bir şahıs 1830'da Orenburg askerî valisi kont Suhtelen'e gönderdiği mektubunda şu cümleler ile özetlemiştir; "Ben mübalağalı bir istekle hayırseverlik yaparak Kırgızları (Kazakların) Avrupa halkının geldiği noktaya kadar yükseltecek ve onları aydınlatacak kadar aklımı çelmedim. Kırgızların hep çoban ve göçebe olarak kalmalarını, ekin ekememelerini, bırakın ilim öğrenmelerini zanaatın bile ne olduğunu bilmemelerini içten istiyorum."²⁰³

Bu politika kısa sürmüş, İslam'a karşı yürütülen kampanya Çar II. Aleksandr (1855-1881) döneminde yeniden yürürlüğe konmuştur. Ancak bu defa daha sakın ve daha barışçı bir politika uygulanarak propaganda yolu ile Müslümanlar Ortodokslastırılmaya çalışılmıştır. Kazan İlahiyat Akademisi (*Kazanskaya Duhovnaya Akademiya*) profesörü Ortodoks misyoneri Nikolay İvanoviç İlminskiy (1822-1891)²⁰⁴, vaftiz edilmiş ve Hristiyanlığı kabul eden *inorodetsler*²⁰⁵ için 1864'te Rus alfabesi ile Tatar dilinde eğitim yapan özel bir okul açmıştır. Burada

²⁰³ A. İ. Sembayev, *İstoriya razvitiya sovetskoy şkolı v Kazaxstane*, Alma-Ata 1962, s. 10.

²⁰⁴ Rus Şarkiyatçılarından Nikolay İvanoviç İlminskiy (23 Nisan 1822-27 Aralık 1891), 1846'da Kazan İlahiyat Akademisi'nden mezun olmuş ve aynı akademide tabiat bilimi ve Türkçe-Tatarca eğitimine devam etmiştir. Daha sonra Tatarcaya tercüme edilen Yeni Ahit'in kontrolü için oluşturulan komisyonun üyeliğine seçilmiştir. 1850'de St. Petersburg'a gelmiş oradan da Şam, İstanbul ve Kahire'ye giderek Türkçe, Arapça ve Farsça öğrenmiştir. 1854'te Kazan İlahiyat Akademisi'nde Anti-Müslümanlar Bölümü'nün (*Protivomusulmanskoye otdeleniye*) açılması ile N. İ. İlminskiy burada Türkçe, Arapça ve diğer dillerde ders vermiştir. Sonra oradan ayrılarak 1861'e kadar Orenburg Sınır Komisyonu'nda çalışmıştır. 1864'te N. İ. İlminskiy'nin inisiyatifi ile Hristiyanlaştırılmış Tatar çocukları için Kazan'da özel bir okul açılmıştır. Müteakiben Kazan Üniversitesi'nde ve Kazan İlahiyat Akademisi'nde (1867-1872) Doğu Dilleri dersleri vermiştir. 1872'de Kazan gayri-Rus Öğretmen Okulu'na (*Kazanskaya inorodçeskaya učitelskaya seminariya*) müdür tayin edilmiştir. Hayatını gayri-Rusları Ortodokslastırmaya, Ruslaştırmaya ve bu bağlamda onlar arasında Rus eğitimini yaymaya adanmıştır. Hristiyanlık, Hristiyanlaştırılmış Tatar ve diğer gayri-Ruslar ve onların eğitimleri hakkında çok sayıda eser kaleme almıştır. N. İ. İlminskiy, ortaya koyduğu fikirleri ve çalışmaları ile Rus Çarlığı'nın son dönemlerinde Müslüman tebaaya yönelik emperyal anlayış ve uygulamalara şekil veren bir Ortodoks misyoneridir. Geniş bilgi için bkz. http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/044_/44014.htm İlminskiy, Ortodoksluğu yayma amacı ile kurulan Mütercimler Komitesi'nde de önemli görevlerde bulunmuştur. Bu komitede çeşitli zamanlarda E. Malov, V. T. Trofimov, N. P. Ostroumov. İ. Ya. Yakovlev, N. A. Bobrovnikov, V. V. Karatinskiy, A. A. Voskresenskiy, T. E. Egorov gibi misyonerlerin yanı sıra Hristiyanlaşmış olan Tatar asıllı M. A. Maşanov, P. A. Yungorov ve Çuvaş asıllı N. F. Katanov da bu komitede çalışmışlardır.

²⁰⁵ "İnorodets", "başka türden, yabancı" anlamındadır. Rus Çarlığı döneminde idare tarafından gayri-Ruslar, özellikle de doğu Rusya'daki gayri-Rus halkı için kullanılmış olan bir tabirdir.

özellikle Hristiyanlaşmış Tatarlar'dan oluşmuş elit bir tabakanın Avrupaî şekilde yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Ona göre, “bu okullarda yetişmiş olan aydınlar eski ile bağlarını koparmadan henüz Müslüman olan kardeşleri arasına sokulacaklar ve onları Hristiyanlaştırmaya çalışacaklardı.”²⁰⁶ Bunu müteakiben diğer Rusya Müslümanları için Rus alfabesi esas alınarak birer alfabe düzenlenmiş ve Özbekçe, Kazakça, Tatarca gibi Türk dillerinde Rus Ortodoks din kitapları tercüme edilmiştir. Hristiyanlığa geçenlere de birçok ayrıcalık tanınmıştır. Kazan'da faaliyette bulunan N. İ. İlminskiy'nin asimilasyon politikası onun öğrencileri tarafından Kazaklar arasında uygulanmaya başlamış ve bozkırlarda Rus-Kazak okulları açılmıştır. Bunun en iyi örneklerinden biri N. İ. İlminskiy'nin öğrencisi Turgaylı Kazaklardan İbray Altınсарın'ın (1841-1889) açtığı Rus-Kazak okullarıdır. Fakat bu okulların yine de halkın güvenini kazanamadıklarını söylemek mümkündür. 19. yüzyılda göçebelerin yaşadıkları bölgelerde büyük ölçüde İslam'ın yaygınlaştığı, Türkistanlı Müslümanların, işanların ve Tatarların bunda çok büyük etkilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da 1867'den 1880'in ilk yıllarına kadar Türkistan Genel Valiliği göçebelere daha çok önem vermiş ve Genel Vali K. P. Kaufman bu etkiyi kırmak ve zayıflatmak için hem Tatarların bozkırlardaki ve Türkistan'daki faaliyetlerine karşı çıkmış, hem de Türkistan'daki mektep ve medreselerin “olduğu gibi bırakılmasını ve ihmal edilmesini” ön görmüştür. Onun bu şekilde tedbirler almasının ardında iki önemli unsur yatmaktadır;

- 1) Bazı Rus bürokratlarının 19. yüzyıldan itibaren Tatarlar arasında oluşmaya başlayan aydınlar grubunun yenileşme hareketlerini Rus idaresi için ileride bir tehdit olarak görmeleri;
- 2) Türkistan toplumunun dinî hayat tarzının “çok iyi organize edilmiş” olan eğitim kurumları ile “özdeşleşmiş” olmasıdır.

Nitekim K. P. Kaufman, Türkistan'ı yönettiği (7 Kasım 1867 - 25 Mart 1881) yaklaşık 14 yıllık dönemle ilgili Çar III. Aleksandr'a (1881-1894) sunduğu raporda “her konuda göçebeler (Kırgız ve Kazaklar) ile benzerliklerinin olması nedeniyle Tatarları zararlı bulduğunu, onların yerine ülkenin yararı için en mutaassıp

²⁰⁶ A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quellejay, *Stepte Ezan Sesleri*, terc. N. Uzel, İstanbul: Kent Basımevi, 1981, s. 11-12.

Buharalıları tercih ettiğini” ifade etmiştir.²⁰⁷ Tatarların göçebeler arasında ve Türkistan’da hızla yayılmaya başlamasından rahatsız olan Çarlık idaresi, daha fazla zaman geçirmeden Tatarların bozkırlardaki ve Türkistan’daki faaliyetlerine ve bölgeye yerleşmelerine karşı tedbir almışlardır.

II. TÜRKİSTAN’DA EĞİTİM VE BİLİM HAYATINDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİMLER

A. RUSYA İŞGALİ SONRASI KLASİK EĞİTİM KURUMLARININ DURUMU

1867’de Türkistan Genel Valiliği’nin kurulmasıyla Genel Vali General-Teğmen K. P. Kaufman, yardımcıları ve 7-10 kişilik yüksek askerî ve sivil bürokratlardan oluşan bir grup ile bölgede faaliyetlere başlamıştır. Sivil bürokratlarından biri daha sonra Türkistan Okulları Başmüfettişliği görevine getirilmiştir. Türkistan’daki Çarlık idaresinin politikası, en başta kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmak ve Rusya’nın yönetici sınıfının iktisadî çıkarlarını korumak için bu bölgenin doğal kaynaklarını kullanmaya yönelik olmuştur. Çarlık idaresinin bu amaçla izlediği politikalar sırasıyla: Türkistan halkının varlıklı sınıfını zayıflatmak, kültürel-iktisadî gerilemeye yol açacak politikayı desteklemek ve derebeylik²⁰⁸ ilişkilerini muhafaza etmek olmuştur. Çarlık idaresinin Türkistan’daki siyasî, iktisadî ve kültürel yapıyı anlama sürecinde geliştirmiş olduğu bu politikalar, yerli derebeylerin ve din adamlarının güçlü tepkileri ile karşı karşıya kalmıştır. Çünkü varlıklı tabaka, ulema sınıfı ve din adamlarının etkin olduğu eğitim sistemi, yüzyıllardır geçerliydi ve toplum tarafından kabul edilmişti. K. P. Kaufman, Çar’a sunduğu raporda bu eğitim sisteminin bölgedeki öneminden bahsetmiş ve “Bölgede yeni eğitim kurumunu organize ederken yüzyıllardır hanlıkların sahip oldukları bu topraklardaki “çok iyi organize edilmiş bir eğitim sistemine” karşı gelmek zorunda kaldıklarını” bildirmiştir.²⁰⁹

²⁰⁷ P. V. Znamenskiy, *Uçastiye N. İ. İlimskago v dele inorodçeskago obrazovaniya v Turkestanskoy kraye*, Kazan 1900, s. 12.

²⁰⁸ *Derebeyi* terimi, 17. ve 18. yüzyıldan itibaren büyük bir kısmı fiilen kendi başlarına buyruk kesilen ve birer hanedan kurarak devlete karşı koyan büyük toprak sahiplerinden her biri için kullanılmıştır.

²⁰⁹ *Proekt vsepoddanneyşego otçeta...*, s. 432-433.

Dolayısıyla da ulema sınıfının ve toplumun Rus idaresine karşı nefretlerini uyandırmamak için bu kurumları “ihmal etme ve olduğu gibi bırakma” politikasını uygulamış ve vefatına kadar da bu politikada ısrarcı davranmıştır.

1. 1870’lerde Türkistan’da Eğitim Faaliyetleri ile İlgili İlk Rus Teşebbüsleri

Türkistan Genel Valiliği’nin kurulması ile Çarlık, ilk olarak bölgeye yerleşen Ruslar için yeni okulların açılması çalışmalarını başlatmıştır. Yüzyıllardır faaliyette bulunan Türkistan halkının eğitim sisteminin durumunu açıklığa kavuşturmak ve bu sisteme karşı kendi tavırlarını netleştirmek için Türkistan’da bir Eğitim Kurumu İdaresi’nin kurulmasını amaçlamıştır.

1869’da K. P. Kaufman, Türkistan’da eğitim sisteminin daha doğru temeller üzerinde kurumlaşması konusunda Rusya Halk Eğitimi Bakanı Kont Dmitriy Andreeviç Tolstoy’a (1823-1889)²¹⁰ başvurmuştur. Türkistan’ın yeni işgal edilmiş bir bölge olması nedeniyle eğitim faaliyetlerine başlamadan ve her hangi bir sistemin kabulünü onaylamadan önce, yerel ihtiyaçları tüm yönleriyle öğrenebilecek, mektep ve medreselerin durumlarını araştırabilecek ve Türkistan Genel Valiliği’nde bir eğitim merkezinin kurulması için tasarı hazırlayabilecek kapasiteye sahip bir uzmanın bölgeye gelip araştırmalarda bulunmasını istemiştir. K. P. Kaufman, geniş çapta bir araştırma yaptıktan sonra Türkistan Eğitim Kurumu’nun kuruluşu hakkında bir kanun düzenleyerek daha sonra yasama organının onayına sunulması gerektiği görüşünü bildirmiştir. Ancak Halk Eğitimi Bakanlığı’ndan “bu görevi başarıyla yerine getirebilecek birinin olmadığına” dair bir cevap almıştır.²¹¹

²¹⁰ 1802’de Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı kurulmuştur. D. A. Tolstoy, 1866-Nisan 1880 yılları arasında Rusya Halk Eğitimi Bakanı olarak görev yapmıştır. 1880’de Devlet Şurası’na üye tayin edilmiştir. 1882’den vefatına kadar İçişleri Bakanı ve Jandarmalar Komutanı görevlerinde bulunmuştur. D. A. Tolstoy Halk Eğitimi Bakanı olduğu sırada (1871’de) orta öğretim reformunu yapmıştır. 1872’de Şehir Okulları Kanunu, 1874’te İlkokul Kanunu yayınlanmıştır. Bu okulların gözetimi için 1869’da Halk Okulları Müfettişliği kurulmuştur. Bkz. <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/101/101567.htm>

²¹¹ *Proekt vsepoddanneyşego otçeta...*, s. 435.

1869-1870 senelerinde Rusya Halk Eğitimi Bakanı Kont D. A. Tolstoy, Volga, Ural, Sibirya ve Kırım halkları arasında ilkokulları yaygınlaştırma tasarısı hazırlamıştır. Bu tasarıda yer alan temel görüş “ülkede yaşayan bütün gayri-Ruslara karşı uygulanan eğitim politikasının nihaî amacı, onları Ruslaştırmak ve Rus halkı ile birleştirmek olmalıdır”²¹² şeklinde ortaya konulmuştur.

1870 senesi Mart ayında N. İ. İlminskiy’nin sistemini yaymak amacı ile Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından hazırlanan tasarı, “Rusya’daki gayri-Rusların Eğitimleri ile İlgili Tedbirler” başlığı altında kanunlaştırılmıştır.²¹³ Halk Eğitimi Bakanlığı’nın bu kararları büyük bir yankı bulmuştur. Ancak K. P. Kaufman, Rus Çarlığı’nın kendisine vermiş olduğu yetkiden istifade ederek Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan tasarıyı uygulamamıştır. Bölgeye geniş çapta araştırma yapabilecek bir uzman da gönderilmediğinden, 1870’te K. P. Kaufman’ın talimatıyla özel kalemi M. İ. Brodovskiy’nin²¹⁴ başkanlığında, A. L. Kun, Vigilyanskiy, Kostenko ve Bahmetev’in katılımlarıyla Taşkent’te Özel Komite (*Osobyı Komitet*) oluşturulmuştur.²¹⁵ Bu komite tarafından hazırlanmış olan “Türkistan’da Eğitim Kurumu ve Halk Eğitiminin Oluşturulması Planı” K. P. Kaufman tarafından gözden geçirilmiş, reformlarla ilgili diğer tasarılarla birlikte 1873 yılının sonlarında Çarlık Hükümeti’ne sunulmuştur. Bu tasarıda şunlar yer almaktadır: “Rusların çıkarları doğrultusunda bölge halkı bünyesinde vatandaşlık ilkesini ve dayanışmayı, Rus devletinin temelleriyle bütünleştirmek, halkın eğitimini ve iktisadını geliştirmek gerekir. Bununla beraber halkın dinî inançlarına dokunmamaya ve okulların dinî karakter taşımasına dikkat edilmelidir.” Devamında Türkistan halkının çocuklarının Rus çocukları ile beraber eğitim almaları konusu ısrarla vurgulanmıştır. Çünkü “bu durum, işgal edilen bölgenin asimile edilmesinde iyi bir netice verecektir.”²¹⁶

²¹² TsGA RUZ, f. 47, d. 382.

²¹³ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 63.

²¹⁴ M. İ. Brodovskiy, ziraat mühendisidir. 1870-1874 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği’ne bağlı, eğitim meselesi ile ilgili özel olarak görevlendirilmiştir.

²¹⁵ A. L. Kun N. İ. İlminskiy’e yazdığı 6 Kasım 1870 tarihli mektubunda komisyon üyeleri hakkında bilgiler vererek onların bölgeyi iyi tanımadıklarını ve eğitim sistemini düzenleyebilecek seviyede olmadıklarını anlatmıştır. Bilgi için bkz. P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 37-38.

²¹⁶ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 4085, vr. 7-9; S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 4-5.

K. P. Kaufman ve Komite, Türkistan Müslümanları arasında hoşnutsuzluk ve çalkantı yaşanmaması için, klasik eğitim kurumlarını olduğu gibi bırakmayı ve karışmamayı tercih etmişlerdir. Sadece mektep ve medreseleri gözetmek ve gayri-Rusların eğitim işlerine Tatarları sokmamakla yetinen idare, Müslümanların kendi dinî yönetimlerini kurma yönünde yaptıkları girişimleri ise reddetmişlerdir.

Türkistanlıların ve Rusların aynı yerde eğitim görmeleri için kazalardaki, şehirlerdeki, Don Kazakları ve Rus köylerindeki 4 yıllık halk okullarının kullanılması öngörülmüştür. K. P. Kaufman, Savunma Bakanı D. A. Milyutin'e tasarıyı sunarken, bölgedeki halkın 2/3'ünün göçebe olduğunu vurgulamıştır. Ona göre: "Bu göçebe halkı Ruslara yakınlaştırmak çok kolay. Zaman geçirmeden göçebeler arasında Rusya vatandaşlığını yaymak gerekir. Onları medenî halkların ailesine katmak Rus Çarlığı'nın "insanlık borcudur". Diğer taraftan Ruslar göçebeleri İslam'ın etkisinden arındırıp kendilerine yakınlaştırmalıdır."²¹⁷ Kaufman bozkırlarda okullar açabilmek ve bu okullara öğretmenler yetiştirebilmek için de Taşkent'te bir Öğretmen Okulu'nun açılması gerektiği görüşünü öne sürmüştür.

Bu tasarıda, göçebelerin ve yerli halkların eğitimleri, halk okullarında zanaat derslerine önem verilmesi; Rus çocuklarına genel eğitimin verilmesi ve gayri-Ruslar ile aynı yerde eğitim alabilmeleri; Rus bürokratlarının, tüccarlarının ve diğer devlet adamlarının çocuklarının *gimnazyumda*²¹⁸ genel eğitim almalarının gözden geçirilmesi; kızların okullara teşvik edilmeleri gibi birçok konu ve Türkistan'daki okulların idarî yapıları hakkında tavsiyeler yer almıştır.

Savunma Bakanı D. A. Milyutin, kendisine bağlı olan Türkistan'ın genel idarî yönetiminin dışında diğer birimlerin ilgili Bakanlıklara bağlı olması gerektiğini düşünmüş ve bu bağlamda Türkistan'ın Eğitim Kurumları ile ilgili tasarıyı Rusya

²¹⁷ *Opis upravleniya uchebnymi zavedeniyami Turkestanskago kraya*, TsGA RUz, f. 47, d. 57.

²¹⁸ *Gimnazyum*, üniversite eğitime öğrencileri hazırlayan okullara denilmiştir. *Gimnazyumun* temelinde Latin ve Yunan dilleri ve edebiyatı eğitimi yatmaktadır. Bundan dolayı sosyal veya klasik *gimnazyum* diye adlandırılmıştır. *Progimnazyum*, *gimnazyumun* alt derecesindeki sınıflara denilmiştir. Bkz. <http://www.vitart.ru/history-russia-pages/ref-gimnazii.html>

Halk Eğitimi Bakanlığı'na göndermiştir. Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy, bölgede *progimnazyum*²¹⁹ ve Öğretmen Okulu açmayı uygun görmüş, ancak “köylerde” okul açma fikrine sıcak bakmamış ve eğitimin Rus okullarında yapılmasını önermiştir. Maliye Bakanı Kont Mihail Hristoforoviç Reytern (1820-1890)²²⁰ ise, bu tasarı için devlet hazinesinin gelirinden kaynak kullanmaya karşı çıkarak Öğretmen Okulu ve bütün diğer eğitim kurumları için Türkistan'daki Müslüman okullarının, yani mektep ve medreselerin vakıflarından yararlanmayı tavsiye etmiştir. K. P. Kaufman, M. H. Reytern'in bu teklifine karşı çıkarak D. A. Milyutin'e şu açıklamalarda bulunmuştur: “Bu durum, öncelikle yerli halk arasında bir telaşa ve çalkantıya yol açacaktır. İkinci olarak, mektep ve medreseler, Rus okullarına nazaran tamamen farklı bir temel üzerine kurulmuştur. Son olarak da bütün bu klasik eğitim kurumları özel sermayeyle kurulmuştur. Bu yüzden hükümet tarafından yapılan her hangi bir düzenleme veya değişiklik, halk arasında özel mülkiyete müdahale olarak algılanacaktır.”²²¹ Kaufman ayrıca amaçlarının, işgal ettikleri topraklarda Rus idealleri çerçevesinde okullar açarak zaman içinde buradaki yerli halkı Ruslara yakınlaştırma politikası olduğunu dile getirmiştir. Uygulamada da açıkça görüldüğü gibi Ruslaştırma politikası çerçevesinde kanunlarla bazı yeni düzenlemeler getirilmiştir.

Rus Hükümeti, 1875'te Türkistan'daki bütün Rus okullarının, mekteplerin ve medreselerin Halk Okulları Müfettişliği'ne bağlı olması gerektiği konusunda bir kanun yayınlamış²²² ancak K. P. Kaufman “mekteplere ve medreselere karışmamayı ve olduğu gibi bırakmayı” tercih etmiştir. Çünkü Kaufman'a göre, bu okulları gözetimsiz ve hükümetin maddî desteği olmaksızın kasıtlı olarak ihmal etmek, bu klasik eğitim kurumlarının kendiliğinden zayıflamasına ve ortadan kalkmasına neden olacak en sağlam yöntemdir.²²³ Böylece, bu konuda Çar II. Aleksandr'ın kendisine tanıdığı geniş hak ve yetkilerden yararlanan K. P. Kaufman, Halk Eğitimi

²¹⁹ *Progimnazyum*, 4 yıllık eğitim kurumu olup, *gimnazyum*un ilk 4 sınıfına eşdeğerdir. *Progimnazyum* 1864'te kurulmuştur. 1866'dan itibaren *progimnazyum*'a öğrenciler sınavla kabul edilmeye başlamıştır.

²²⁰ Kont Mihail Hristoforoviç Reytern (1820-1890), devlet adamıdır. 23 Ocak 1862-Temmuz 1878 tarihleri arasında Maliye Bakanı görevinde bulunmuştur. Bkz. <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/086/86546.htm>

²²¹ TsGA RUz, f. 47, d. 57; *Proekt vsepoddanneyşego otçeta...*, s. 436-437.

²²² *Svod Zakonov (Düstur)*, cilt 11, madde No. 91.

²²³ *Proekt vsepoddanneyşego otçeta...*, s. 437-38.

Bakanlığı'nın talimatına uymamış, Rus bürokratlarının medrese ve mekteplere karışmasına izin vermeyerek de kendi düşüncelerinin Çarlığın bölgedeki siyasî varlığı açısından daha umut verici olduğunu düşünmüştür. Her ne kadar K. P. Kaufman döneminde mektep ve medreseleri müfettişliğe bağlama meselesi gündeme getirilmiş ise de bu teklif reddedilmiştir.

1876 Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi kanunu, 1879 halk okulları teftiş yönetmeliği gibi bölge okullarının idaresi hakkındaki hükümlere rağmen K. P. Kaufman, Çar III. Aleksandr'a sunduğu raporunda, Türkistan'daki siyasî teşvikleri ve görevinin ilk yıllarında Türkistan'daki medrese ve mektepleri ne şekilde yönetmeye karar verdiğini anlatmıştır. Ona göre “medreseler, İslam'ı yayma merkezi olarak önemli bir siyasî rol oynamaktadır.”²²⁴ K. P. Kaufman, medreselerin yetiştirdiği kadroları sıralayarak; bunların Türkistan'daki halkın günlük hayat ve toplum üzerindeki rolünü ve önemini anlatmıştır.

K. P. Kaufman Türkistan'a ilk geldiği dönemlerde birkaç medreseyi gezmiş, müderrisler ve talebeler ile olan sohbeti sırasında onların yeni vatanları olan Rusya, Rusya tarihi ve coğrafyası hakkında ne bildiklerini sormuş ve cevap alamaması durumunda medreselere Rus öğretmen göndereceğini söylemiş. Ancak müderrislerin ve talebelerin bundan memnun kalmadıklarını görünce sebebini sormuş ve “Rus öğretmenlerin gelmeleri ile halkın nazarında bu medreselerin değerlerinin düşeceği ve kirlenmiş olacağı cevabını almıştır.”²²⁵ K. P. Kaufman bunun şanssız bir teklif ve kendisi tarafından yapılan bir hata olduğunu belirtmiş ve Türkistan Okulları Başmüfettişi A. L. Kun'un mektep ve medreseleri müfettişliğe tabi etme teşebbüslerinde başarılı olamadığını anlatmıştır. Bu yüzden böyle bir ortam yaratılıp imkân doğuncaya kadar beklemek gerektiğini, o zaman da Rusça okumak isteyen Türkistanlılar için Rusça eğitimini temel alan bir okulun hükümet tarafından açılması gerektiği görüşünü bildirmiştir.²²⁶

²²⁴ *Proekt vsepoddanneyşego otçeta...*, s. 432.

²²⁵ *Ustroitel Turkestanskago kraya general-adyutant Konstantin Petroviç fon Kaufman Lişniye vospominaniya N. Ostroumova*, Taşkent 1899, s. 31.

²²⁶ *Ustroitel Turkestanskago kraya...*, s. 32.

K. P. Kaufman'ın bu düşüncesinde yalnız olmadığını, birçok konuda V. V. Grigoryev (1816-1881) ile aynı görüşü paylaştığını, ayrıca bazı görüş ayrılıkları olmasına rağmen Türkistan Müslümanlarına karşı aynı duyguyu beslediklerini, K. P. Kaufman'ın mektep ve medreseler için uyguladığı “karışmama ve ihmal etme” politikasını benimsediğini N. İ. İlminskiy'nin, kendisi gibi misyoner öğrencisi Nikolay Petroviç Ostroumov'a (1846-1930)²²⁷ yazdığı 29 Eylül 1877 tarihli mektubundan anlamaktayız: “Müfettişin mektep ve medreseleri gözetleme sorumluluğunu almaması taraftarıyım. Aksi halde müfettişler halkın dinî eğilimlerine ve çıkarlarına ihtimam göstermek zorunda kalacaklardır.” N. İ. İlminskiy, N. P. Ostroumov'a mektep ve medreselere önem verilmemesi ve olduğu gibi bırakılması, onların yerine Rus-Yerli (*Russko-tuzemniye şkolı*) okullarını açmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Ona göre bu Rus-Yerli okullarını medreselere karşı kullanmak mümkündür. Ayrıca N. İ. İlminskiy, N. P. Ostroumov'un medreselere tabii bilimler ile ilgili dersleri sokmamasını ve buralarda her hangi bir reform teşebbüsünde bulunmamasını önermiştir. Ona göre bu bilimler halkın millî şuurunu uyandıracaktır. Bu da Rus Çarlığı'na karşı bir silah olarak geri dönecektir.²²⁸

2. Kaufman'ın “Mektep ve Medreseleri İhmal Etme” Politikasının İlk Neticeleri

Rus Çarlığı'nda bulunan bütün mektep ve medreselerin Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlanması için 20 Kasım 1874'te bir kanun yayınlanmıştır.²²⁹ Ancak K. P. Kaufman yetkilerinden istifade ederek bu kanunu uygulamamıştır. 1875

²²⁷ Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930), 1870'de Kazan İlahiyat Akademisi'nden mezun olmuş ve aynı akademide Tatar dili ve İslam'a karşı dersler vermiştir. 14 Mayıs 1877 yılında Türkistan bölgesi halk okulları müfettişliğine getirilmiştir. 1879'da Türkistan Öğretmen Okulu Müdürü, 5 Ekim 1883'te de Taşkent Erkek *Gimnazyumu* Müdürü görevlerine tayin edilmiştir. Aynı zamanda 1883'ten itibaren *Türkistan Vilayetinin Gazeti*'nin redaktörlüğünü yapmıştır. Geniş bilgi için bkz. <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/075/75409.htm>

²²⁸ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 101.

²²⁹ Bu kanunda,

1. Mektep ve medreselerin Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlanması, halk okulları müfettişlerinin bu okulları gözetim altında tutmaları, Rusça sınıfının açılması;
2. Eğer Rusça öğretmeni yoksa yeni mektep ve medreselerin açılmasına izin verilmemesi;
3. Mektep ve medreselerdeki eğitimin ve ders kitaplarının denetlenmesi ve yurt dışından gelecek olan kitapların ülkeye sokulmaması;
4. Mekteplerin ve medreselerin sıhhi ve hijyenik açıdan kontrol edilmesi gibi konular yer almıştır. Bkz. TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 657, vr. 4ob-5.

tarihinde merkezî hükümet tarafından kabul edilen kanuna göre, Türkistan'daki Rus, mektepleri ve medreseleri de dâhil olmak üzere yerli eğitim kurumlarının tamamı Türkistan Genel Valiliği Eğitim Kurumu İdaresi'ne bağlanmıştır.²³⁰ Buna ek olarak Türkistan'daki Rus ve yerel ilköğretim kurumlarının yönetimi için Halk Okulları Müfettişliği'nin kurulması meselesi gündeme getirilmiş ve 13 Ocak 1879'da Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından Türkistan halk okulları müfettişleri için özel bir talimat onaylanmıştır. Bu talimata göre:

Madde 1. Halk okulları müfettişleri, başmüfettiş tarafından göreve getirilmiş olup yüksek eğitim almış şahıslar, özellikle şarkiyatçılardan seçilir.

Madde 3. Bölgedeki gayri-Rus okulları, mektepler ve medreseler herhangi bir dinî ayırım yapılmaksızın müfettişin yönetimindedir.

Madde 4. Halk okulları müfettişleri, yukarıda adı geçen eğitim kurumlarını bu talimatlar dışında Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından konulan ve düzenlenen kanunlar çerçevesinde yönetirler.

Madde 6. Kısmen gayri-Rus okullarının yönetimi genel valinin izni ve başmüfettişin talimatı ile halk okulları müfettişi tarafından yönetilir.

Madde 8. Müfettişler devlet tarafından desteklenen okulları sık sık veya en azından yılda bir kere incelemede bulunur. Yerli halk tarafından desteklenen yerel okullar (mektep ve medreseler dâhil) iki yılda bir defa incelenir. Müfettişlerin sayılarının artması ile bu incelemeler daha sık yapılır.

Madde 21. Müfettişler, yerlileri Rus halkına yakınlaştırmak amacı ile bir taraftan halkın dinî ve kabilecilik duygularının aşağılanması için izin vermemeli bir diğer taraftan da sürekli olarak, ancak çok dikkat ve titizlikle okulların sistemlerini ortadan kaldırmak, doğrudan veya dolaylı olarak halkların kabilecilik özelliklerini desteklemeleri gerekir. Türkistan'daki gayri-Rus devlet okullarında ne İslam dini ne de İslamî okuma-yazma öğretilir. Yerlilerin dinî geleneklerine ve bayramlarına gelince, yerel durumlara göre başmüfettişin izni ile yapılır. Bütün gayri-Rus okullarının görünür kısmında Çar'ın resmi asılır.

²³⁰ *Svod Zakonov (Düstur)*, cilt 11, Madde No. 89.

Madde 29. Müfettişler gayri-Rus okulları için ders kitapları sağlar. Eğer kitaplar yetersiz ise başmüfettişin incelemesinden sonra genel valinin izni ile kitaplar yayınlanır ve okullarda kullanılır.

Madde 30. Bölgedeki gayri-Rus devlet okulları için hazırlanmış olan kitaplar, Rusça harfler ile yayınlanır. Bu da halkın Rusçaya alışmasını ve Rusça ders kitaplarını kullanmasını hızlandırır.²³¹

Bu talimat başta ilk üç yıl deneme amaçlı uygulanmaya çalışılmış ve 7 Ocak 1888 tarihine kadar devam etmiş ise de K. P. Kaufman'ın, ihmal etme politikası çerçevesinde mektep ve medreseler teftiş edilmemiştir. Ayrıca 1889 yılında 6.000'den fazla gayri-Rus eğitim kurumu için sadece iki halk okulları müfettişinin olduğunu göz önünde bulundurursak bu talimatın tam olarak uygulandığı söylenemez.

Neticede, “Kaufman Planı'nın” başarıya ulaşmış olduğunu mütevellî ve medrese reislerinin vakıf gelirlerine el koymalarından, müderrisler ile talebelerin bu durumdan hoşnut olmadıklarını açıkça dile getirmelerinden ve en iyi medreselerin bile binalarının bakımsız bırakılmasından anlamaktayız. K. P. Kaufman Çar'a sunduğu raporda “Timurlular devri özellikle Uluğ Bey sonrası dönemden beri gerilemeye yüz tutmuş olan mektep ve medreseler daha da gerilemiştir ki, medreselerde müderrisler talebelerden daha fazla hale gelmiştir”²³² şeklinde değerlendirmiştir.

Rus işgali sonrası kaleme alınmış çalışmalardan biri olan 1875'te *Turkestankiya Vedomosti* gazetesinde yayınlanan Türkistan mektep ve medreselerinin durumları hakkındaki makalede: “İslam eğitim kurumları bir zamanlar en parlak dönemini yaşadı. Ama şu anda Müslüman bilim adamları orijinal hiçbir şey üretmeden zirvede olduğu dönemde elde etmiş olduklarını tekrar etmekle yetiniyorlar. Böylece İslam eğitim kurumları rutin ve durgun bir atmosfer içindedir. Hindistan, Türkiye, İran gibi İslam ülkelerinde ortaokul müfredatına Avrupa bilimi girmeye başladı ise de, İslam

²³¹ *Uçebnoye delo...*, s. 114-116.

²³² *Proekt vsepoddanneyşego otçeta...*, s. 438.

geleneklerine, adetlerine ve İslam akidelerine harfiyen bağılıklarıyla meşhur olan Orta Asya'ya hâlâ Avrupa'dan ne bir kitap, ne bir harf ne de bir kavram girmiştir”²³³

Burada şunu da belirtmeliyiz ki, Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman'ın, “ihmal etme” politikası hem yerli halk arasından reformcuları, hem de bazı Rus bürokratları Türkistan'daki klasik eğitim kurumlarının yeniden düzenlenmesi yönünde harekete geçirmiştir.

3. Klasik Eğitim Kurumlarında Reform Teşebbüsleri

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Abdurrahim Otuz İmeni (1754-1834), Abdunnasır Kursavî (1783-1814), Şihabeddin Mercanî (1818-1889), Kayyum Nasırî (1825-1902), Savdo (1823-1873) ve Ahmed Daniş (1827-1897) gibi Tatar ve Türkistanlı bazı âlimler ve müderrisler tarafından mektep ve medreselerdeki eğitimin ıslahı konusu zaman zaman gündeme getirilmiş ise de bu teşebbüsler hanlık idaresi tarafından destek görmemiştir. Bunda ilmiye sınıfının büyük bir kısmının eski geleneği devam ettirme görüşünde olmaları etken olmuştur. Islah teşebbüsleri daha çok Rus işgali sonrası dönemde ortaya çıkmaktadır. Ulema sınıfının bir kısmı, Rus idaresinin mektep ve medreselere dokunmamış olmalarından memnuniyet duyduklarını dile getirmişse de bir kısmı bu okulların ıslah edilmesi gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla yerli ulema içinde eski sistemin devamını savunanlar (usul-i kadimciler) ve reformcular (usul-i cedidciler) olmak üzere iki grup ortaya çıkmıştır. Türkistanlı reform savunucuların yanı sıra bazı Rus bürokratları da bu klasik eğitim kurumlarının ıslah edilmesi konusunu gündeme getirmişler ve bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. Bu reform girişimleri başlangıçta aynı amacı taşımış görünseler de kendi aralarında üçe ayrılmaktadır. Bunlar sırasıyla:

1. Rus idaresinin desteği ile mektep ve medreselerde reformun yapılmasını savunan Türkistanlı bir grup aydının reform teşebbüsleri (Seyit Azimbay

²³³ [G.], “O şkolnom obrazovanii u magometan Sredney Azii”, *TV*, No. 30, 29 Temmuz 1875.

- Muhammedbayev, oğulları Seyit Gani ve Seyit Kerim, Muhiddin Hoca, Sattarhan Abdulgaffarhanov, Mirza Abdullah, Ç. Velihanov, İ. Altinsarin vd);
2. Rus idaresinin ve bürokratlarının reform teşebbüsleri (A. L. Kun, V. P. Nalivkin vd);
 3. Daha sonra ceditçiler adıyla faaliyette bulunacak olan aydınların reform teşebbüsleri (Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kari, Abdurrauf Fıtrat, Aynî, Kasım Tınıstan, Mustafa Çokay vd).

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulduğu daha ilk yıllarda mektep ve medreselerdeki eğitimde bazı reformların yapılması meselesi gündeme getirilmiştir. Taşkent tacirlerinden Seyit Azimbay Muhammedbayev²³⁴, 1871'de K. P. Kaufman'a gönderdiği raporunda faaliyette olan medreseleri eleştirmiş ve yeni tip okulların açılması tavsiyesinde bulunmuştur.

Ona göre, “Yeni okullar her şeyden önce “faydalı” olmalı ve öğrenilenler hayatta kullanılabilmelidir. Bunun için okul programlarına Rusça grameri girmeli, okuma-yazma öğretilmelidir. Ayrıca çocuğa Rusça alfabeleri ile kendi dilinde okuma-yazmayı öğretmek gerekir ki daha sonra Rusça kitapları okuyabilsinler. Rusça alfabe ile yerel dillere tercüme edilmiş olan Rus kanunlarının tamamı olmasa da bölge ile ilgili ve gerekli olan kısımlarının reform edilmiş mektep ve medreselerde okutulması gerekir. Bunların yanında sistemleştirilmiş, çelişkilerden temizlenmiş ve Rus alfabesi ile hazırlanmış şeriat okutulmalıdır.”²³⁵ Böyle bir eğitimin gerçekten yararlı olacağını ve okullardan mezun olanların hem Rus Hükümeti'ne hem de kendi halkına yararlı olabileceğini savunan Seyit Azimbay okulda aritmetik ve zanaat derslerinin okutulması teklifinde bulunmuştur. Ona göre “Bu konularda çok kabiliyetli olmamıza rağmen Ruslardan çok gerilerdeyiz. Daha iyi şartlardaki yaşam ihtiyacı azar azar bize de girmektedir. Bunun için Ruslar ile çalışmak lazımdır”.

²³⁴ Seyit Azimbay, gençken daha Hanlık döneminde babası tarafından Nijniy Novgorod şehrine eğitim için gönderilmiş olduğundan Rusçayı iyi biliyordu. Çar'ın, düzenlenen suikast teşebbüsünden kurtulması şerefine 1866'da Taşkent'te büyük bir mescit yaptırmıştır.

²³⁵ “Kendi dilinde okumayı öğrenen çocuk bütün Rusça kitapları da okumaya başlar.” *Kantselyariya Turkestanskago general-gubernatorstvo*, 1871, TsGA RUz, f. 1, op. 19, d. 3.

Seyit Azimbay, mektubunun sonunda bu teklifi kabul edildiği takdirde uygulanabilmesi için, gün geçtikçe değerini kaybetmekte ve boşalmakta olan ancak yeni bir eğitim kurumunun kurulma masraflarını karşılayabilecek kadar iyi bir vakıf gelirine sahip olan Taşkent'teki İşankul Medresesi'nin binasından ve vakfından istifade etmeyi önermiştir. İki oğlunu da buradaki eğitim için “kurban etmeye” hazır olduğunu bildirmiştir. Seyit Azimbay “Ben onlardan *işanlar* yapmak istemiyorum. Onlara hayatlarını Çara ve Çarlığa adanmaları gerektiğini öğrettim” demektedir.²³⁶

Ancak bütün bunlara rağmen K. P. Kaufman, N. P. Ostroumov ile yaptığı görüşmesinde Taşkent'te yerlilerin yaşadığı kısmı gezdiği sırada halkın Rusçanın öğretilebileceği okulun açılmasına razı olduğunu, fakat Seyit Azimbay'ın her şeye karışmasından dolayı kendileri için onu bir engel olarak gördüğünü, bu yüzden de daha dikkatli davranılması gerektiğini anlatmıştır. Böylece K. P. Kaufman Seyit Azimbay'ın çabasından ve teklifinin samimiyetinden şüphe duyduğunu ve birçok görüşlerine katılmadığını dile getirmiş ise de: “Seyit Azimbay'ın teşebbüslerinden dolayı kendisine teşekkür ederim. Tekliflerini faaliyete geçirmek için ertelemeksizin gerekenin yapılmasını isterim”²³⁷ demeyi de ihmal etmemiştir.

Seyit Azimbay'ın teklifi üzerine İşankul Medresesi'nde yeni okulun açılması projesini hazırlamak için Haziran 1871'de General-Binbaşı Mihail Afrikanoviç Terentev'in (1837-?) başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş ancak proje gerçekleşmemiştir. 6 yıl sonra Türkistan Okulları Başmüfettişi A. L. Kun, Seyit Azimbay'ın projesinin yerine Taşkent'teki medreselerin birinde yerli halk için üç yıllık Rusça kursu açılması ve genel eğitimin (aritmetik, cebir, geometri, coğrafya, tarih, tabiata giriş, kimya, beden eğitimi ve müzik dersleri) verilmesi ile ilgili 61 maddeden oluşan projesini teklif etmiştir.²³⁸ K. P. Kaufman projeye bazı ekleme ve düzeltmeler yaparak “projenin en kısa zamanda gerçekleşmesi için”²³⁹ talimat vermiştir. Ancak bu proje de Rus bürokrasisine takılmıştır. Böylece K. P. Kaufman

²³⁶ TsGA RUz, f. 1, op. 9, d. 3.

²³⁷ *Ustroitel Turkestanskago kraya...*, s. 32.

²³⁸ 61 maddeden oluşan projenin içeriği hakkında geniş bilgi için bkz. Türkistan Eğitim Kurumları İdaresi Raporu No. 180, Taşkent, Mart 1877, TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 58.

²³⁹ TsGA RUz, f. 47, d. 88, 1877; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 70.

döneminde buna benzer mektep ve medreseleri ıslaha yönelik birçok proje uygulanmamıştır.

Seyit Azimbay'ın böyle bir teşebbüste bulunmasında Nijnıy Novgorod'da eğitim almış olması ve Rus eğitimi sistemini iyi bilmesinin etkili olduğunu söylemek mümkündür. Hatta N. İ. İlminskiy'nin gayri-Rusların eğitimleri için geliştirmiş olduğu sistemden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca N. İ. İlminskiy'nin öğrencilerinden İbray Altınsarin'in bozkır göçebeleri arasında mekteplerde Rus alfabeleri ile yazılmış Kırgızca (Kazakça) kitapların okutulmasını yaymaya çalıştığı eğitim sistemini de hatırlayacak olursak Rusların işgali ile Rus yanlısı eğitim sistemini savunan yerli aydın grubunun oluşmaya başladığını söylemek mümkündür.

Rus Çarlığı'nın bölgede Rus yanlısı aydınlar grubunun oluşması için daha çok göçebe halk üzerinde nüfuzunu arttırmaya ve buna göre zemin hazırlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kendi çıkarları için oluşturduğu yeni politika çerçevesinde toplumun millî hislerini öne sürerek yarı Müslümanlaşmış göçebe halkı yerleşik Tatarların ve Türkistan halkının karşısına çıkarmıştır. Rus Çarlığı'nın Kazak ve Kırgızları askerlik hizmetinden muaf tutması ve geleneksel adetlerini sürdürmelerine “hoşgörü ile yaklaşması” toplulukta Batı ve Rus yanlısı seçkin bir kesimin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun neticesinde 19. yüzyılın ortalarında, Rus aristokrasisine kabul edilmeyen zengin ve tesirli asiller sınıfından bir grup reformist ortaya çıkmıştır. Bu aydınlar Rusları model almış ve İslam Türk değerlerini bir kenara bırakarak halkı Batı'ya yöneltmek istemişlerdir. Doğubilimci Çokan Valihanov, N. İ. İlminskiy'nin öğrencilerinden etnograf İbray Altınsarin bunlardan bazılarıdır. Bu aydınlardan Valihanov, “Ruslar olmadan Kazaklar sadece Asyalılardır” diyerek halkın Ruslarla işbirliği yapması ve Kazak kültürünü “gerici Müslümanların getirdiklerinden temizleme” isteğini dile getirmiştir. “Kazak milletin kurtuluşunu” temsil eden bu tip aydınların işbirliğinden memnun olan Ruslar, bozkırlardaki Tatar nüfuzunun kırılmasından sevinç duymuşlardır.²⁴⁰ Bu örneklerden de anlaşıldığı gibi göçebeler arasında oluşan Rus yanlısı gruba zamanla

²⁴⁰ A. Bennigsen-C. Lemerrier-Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri*, s. 13-14.

çeşitli yollar ile Rus eğitimi almış veya Ruslar ile temasta bulunup oradaki eğitim sistemi ile tanışma fırsatını yakalamış olan yerli Türkistanlılar da katılmışlardır. Onlar Rusların desteği ile bölgede ıslahat teşebbüslerinde bulunmuşlar ve bu konu ile ilgili kendi görüşlerini sık sık dile getirmişlerdir.

4. K. P. Kaufman Sonrası Mektep ve Medreselerin Genel Durumu

K. P. Kaufman'ın 1882'de ölümünden sonra, Çar III. Aleksandr (1881-1894) döneminde, Türkistan'daki klasik eğitim kurumlarını “görmezlikten gelme, ihmal etme” politikasında bazı değişikliklerin yapılmasına yönelik çabaların olduğu görülmektedir.

K. P. Kaufman'dan sonra Türkistan Genel Valiliği'ne tayin olunan General M. G. Çernyayev, halkı Rus Hükümeti'nin faaliyetleri ile tanıştırmak amacı ile *Turkestanskiya Vedomosti* gazetesinin *Turkestanskiya Tuzemniya Gazeta* (Türkistan Vilayetining Gazeti) adlı ekinin Rus ve Çağatay dillerinde yayınlanması konusunda önemli rol üstlenmiştir. Bu gazetenin redaktörlüğüne misyoner N. P. Ostroumov getirilmiştir. Bunun yanı sıra Çernyayev'in talimatı ile 1883'te Çarlık Hükümeti ve Rus halkı ile ilişkide bulunan Türkistanlı ulema sınıfı ve tüccar temsilcilerinden oluşan bir komisyon kurulmuştur. 1884 yılının başlarında komisyon, kadı mahkemesinin yeniden organize edilmesi, mektep ve medreselerin durumlarının iyileştirilmesi, vakıf mallarının düzene sokulması ve Türkistan Müslümanları Dinî Kurulu'nun teşekkülü ile ilgili dört raporu teslim etmiştir. Komisyon, geleneksel eğitimin yanı sıra Rusça, matematik, coğrafya, tarih ve tabiat bilimleri ihtiva eden bir program çerçevesinde yeni medreselerin kurulması meselesini de gündeme getirmiştir.²⁴¹ Ancak M. G. Çernyayev'in Türkistan Genel Valiliği görevinden alınması ile bu proje gerçekleşmemiştir.²⁴² M. G. Çernyayev'in yerine tayin edilen

²⁴¹ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 70ob.

²⁴² II. Aleksandr'ın asılması ile oluşan siyasî gerginliklerin yaşandığı bu dönemde bazı çevreler tarafından General Çernyayev, “fazla liberal” olarak tanımlandığından Türkistan'daki görevinden azledilmiş ve merkeze çağırılmıştır. Bkz. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 70.

Nikolay Ottonoviç Rozenbah (1836-1901)²⁴³, komite tarafından hazırlanan yazıları Türkistan Müslümanlarının Rus Hükümeti'nin kontrolünden kaçma çabası olarak değerlendirmiş, projeyi rafa kaldırmış ve bütün malzemeleri de arşive göndermiştir.²⁴⁴

N. O. Rozenbah'ın Türkistan'a gelmesinden sonra, 1884 yılının başlarında Sır Derya vilayetinin askerî valisi olan Nikolay İvanoviç Grodekov'un (1843-1913)²⁴⁵ başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Komisyon "halk arasında özellikle göçebeler arasında İslam'ın yayılması" konusunda araştırma yapmış, neticede "Göçebe halk hakkında her hangi bir tedbir almadan önce, yerleşik halkların medreselerine dikkat etmek gerekir. Çünkü duvarlar arkasında eski İslam geleneğinin koyu müdafaacıları yetiştirilmektedir"²⁴⁶ demiştir. Bunun dışında medrese ve mekteplerin durumunu açıklığa kavuşturmanın ve "Rusya devletinin gözetimine" tabi tutmanın zorunluluğu vurgulanmıştır.

N. O. Rozenbah, mektep ve medreselere karşı "mümkün olduğu kadar dikkatli" bir politikanın yürütülmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. 1884 yılında klasik eğitim kurumlarına karşı ve onların yerini alabilecek mektepleri, medreseleri ve Rus okullarını birleştiren Rus-Yerli okulların açılması düşüncesini ortaya atmıştır. Aynı sene Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanan Türkistan halk okul müfettişleri için bir talimat hazırlanmıştır. Bu talimatın 3. maddesinde "bölgedeki dinî farklılıklara bakılmaksızın mektep ve medreseler de dâhil bütün gayri-Rus okullarının müfettişlerin idaresinde olması gerektiği" bildirilmiştir.²⁴⁷ Böylece daha sonraki dönemlerde de mektep ve medreseler fiilen kontrol altına alınamamış ise de K. P. Kaufman döneminde uygulanmaya çalışılan "ihmal etme" politikası ortadan kalkmış ve vakıf malları denetim altına alınmaya çalışılmıştır.

²⁴³ General-Adyutant Nikolay Ottonoviç Rozenbah (1836-1901), bir asilzade soyundan gelmiş olup, 1884-1889 yılları arasında Türkistan Genel Valiliği görevinde bulunmuştur. <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedia-dictionary/088/88050.htm>

²⁴⁴ Bendrikov, *a. g. e.*, s. 70-71.

²⁴⁵ General-Teğmen Nikolay İvanoviç Grodekov (1843-1913), 1883-1893 tarihleri arasında Sır Derya Vilayeti askerî valiliği görevinde bulunmuştur.

²⁴⁶ TsGA RUz, f. 47, d. 4989, 1889.

²⁴⁷ Bendrikov, *a. g. e.*, s. 71.

1885 tarihinden itibaren Rozenbah mektep ve medreselerin kontrol altına alınması ve fiilen teftişin gerektiği konusundaki ısrarını sürdürmüştür. N. O. Rozenbah'ın Mayıs 1887'de Türkistan'daki eğitim kurumlarının durumları ile ilgili Halk Eğitimi Bakanlığı'na yaptığı başvurusunda şunlar yer almaktadır:

1. Son zamanlarda Türkistan'daki İslam propagandası Hindistan'dan yayılmaya başlamıştır. Delhi, Bombay ve Hindistan'ın diğer önemli şehirlerinde yayınlanmış taş baskı Arapça ve Farsça kaynaklar Türkistan'a gönderilmektedir. Hindistan, Türkistan halkı için bir entelektüel merkez haline gelmeye başlamıştır. Bu da Rusların Doğu'daki etkisi için zararlıdır.
2. Yerlilerin eğitimi ile ilgili ihtimam sadece Rus-Yerli okullarında gösterilmektedir. Bu durum Rus Hükümeti'nin önüne koyduğu amaçlarına ulaşmak için yeterli değildir. Medreseleri tanımak ve gençleri İslam kaynağından ve şeriattan soyutlamak için, medrese programlarını Avrupa tarzına göre yeniden düzenlemek gerekir. Halk için kendi dillerinde Rusya ve Avrupa bilimi hakkındaki bilgileri ihtiva eden popüler broşürler hazırlamak gerekir.
3. Türkistan'da net olmamakla birlikte 4.000'den fazla mektep ve medrese vardır. Buralarda on binlerce genç okumaktadır. Kanuna göre yönetimin mektep ve medreseleri kontrol etmeye hakkı vardır. Bundan sonra mektep ve medreseleri ihmal etmemek gerekir. Bölgedeki Eğitim Kurumları idaresinde halk okulları ile ilgilenebilecek sadece iki müfettiş vardır ve bunların Türkistan'daki bütün mektep ve medreseleri kontrol edebilmeleri mümkün değildir. Bu yüzden Kazan ve Orenburg'da olduğu gibi mektep ve medreseler için hususî müfettiş göreve getirmek gerekir.²⁴⁸

Halk Eğitimi Bakanlığı ile neredeyse üç yıl kadar süren yazışmalar sonucunda 1890'da Türkistan'daki mektep ve medreselerin müfettişliğine Türkistan bölgesi eğitim kurumlarının 3. müfettişi olarak Öğretmen Okulu'nun Doğu Dilleri öğretmeni

²⁴⁸ TsGA RUZ, f. 47. d. 4989; Bendrikov, *a. g. e.*, s. 72.

V. P. Nalivkin (1852-1918) getirilmiştir. V. P. Nalivkin 1890-1895 yılları arasında bu görevde bulunmuştur.

5. Türkistan Mektep ve Medreseleri Müfettişi V. P. Nalivkin'in Faaliyetleri

Arapça, Farsça ve Türk dillerine vakıf olan ve bu dillerde hazırlanmış birçok ders kitabı bulunan V. P. Nalivkin, Türkistan tarihi, etnografya ve İslam konusunda da çok sayıda çalışmalar yapmıştır. 1884'te açılan ilk Rus-Yerli okulunun kurucularındandır. 19. yüzyılın sonlarında Türkistan'daki eğitim konusunda etkili şahıslardan biri olmuştur.

V. P. Nalivkin, 1890-1893 yılları arasında Sır Derya (1890-1891), Fergana (1891-1892) ve Semerkand (1892-1893) vilayetlerinde bulunan mektep ve medreseleri incelemiştir. Araştırmalarına dayanarak bölgelere göre medreselerin durumları ile ilgili raporlar hazırlamış olan V. P. Nalivkin, Sır Derya vilayetinde 32²⁴⁹, Fergana'da 124²⁵⁰ ve Semerkand'da 58²⁵¹ olmak üzere toplam 214 medresenin olduğunu bildirir. Türkistan'daki mektep ve *karihâne*ler hakkında da genel bir rapor hazırlamıştır ve raporunda medreseler ile ilgili yer alan bilgileri "Medrese mütevellileri denetim altına alınmadıklarından kanunsuzluk ve ihmalkârlık artmıştır. Ders programlarının olmayışı, medrese geleneklerinin günümüz ihtiyaçlarını karşılamayı, çoğu müderrislerin bilgi yetersizlikleri ve medreselerdeki düzensizlik neticesinde müderris

²⁴⁹ V. P. Nalivkin, Sır Derya vilayeti mektep ve medreselerini incelediği sırada 32 medresenin olduğundan bahseder. Bunlardan 23'ü şehirde 9'u da kasaba ve köylerde bulunmaktadır. Medreselerin 11'i Rus işgalinden sonra yapılmış olup en eski medrese 1458 yılında en yenisi de 1890 yılında inşa edilmiştir. Bkz. V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 22.

²⁵⁰ Fergana vilayetindeki medreselerden 95'i şehirlerde 29'u da kasaba ve köylerde inşa edilmiştir. Medreselerin en eskisi 14. yüzyıla yani Timurlular dönemine ait olup Rus işgalinden sonra bu bölgede 6 medrese inşa edilmiştir. Bkz. *Uçebnoye delo...*, s. 121.

²⁵¹ Semerkand vilayeti medreselerinden 40'ının şehirlerde, 18'inin ise kasaba ve köylerde bulunduğunu bildirmiştir. Nalivkin'e göre en eski medrese 1510'da, en yenisi de 1887'de kurulmuştur. Bkz. *Uçebnoye delo...*, s. 121. Ancak Timurlular döneminde inşa edilmiş olan Semerkand medreselerini göz önünde bulundurursak, 1510 tarihinin yanlış olduğunu söylemek mümkündür. Belki de bazı medreselerin Rus askerleri tarafından kışla olarak kullanılmasından dolayı Nalivkin bunları hesaba katmamış olabilir. Bu yüzden de bu rakamlara ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.

fazlalığının oluşması bazı Türkistanlılar tarafından da fark edilmiştir”²⁵² şeklinde özetlemek mümkündür.

Rus işgalinden sonra da iç işlerine müdahale edilmeyen klasik eğitim kurumları, V. P. Nalivkin’in göreve başlamasından sonra 1891 yılından itibaren Rus idaresinin kontrolü altına alınmıştır. Vali tarafından tayin edilecek olan müderrisler için eskiden nasıl bir seçim uygulandıysa Rus idaresinde de aynı şekilde devam edilmesi ve seçim listesinin halk okulları müfettişi vasıtasıyla Türkistan Okulları Başmüfettişi’ne sunulması kararına varılmıştır.²⁵³

V. P. Nalivkin, çok sayıdaki vakıf malının yanlış yerlere kullanıldığını; mütevellilerin vakıf mallarını dikkat etmeksizin harcadıklarını, her hangi bir kontrolün olmadığını bildirmiş ve medreselerdeki eğitimin ıslahı teklifinde bulunmuştur. Teklifleri arasında Çağatayca Arap grameri kitabını hazırlamak, İslam dini ve hukuku ile ilgili gerekli kitapları Çağatayca’ya tercüme etmek, ıslah edilmiş medreselerde Rusça aritmetik ve diğer modern bilimleri okutmak, müderris ve talebelerin kalitesini yükseltmek, birkaç yüzyıl önce hazırlanan Arapça ve Farsça ders kitaplarını ortadan kaldırıp, yerli halkın kendi dillerinde eğitim görmesini sağlamak gibi birçok konu bulunmaktadır.

V. P. Nalivkin Sır Derya ve Semerkand valilerine medreselerde Rusça kursu açma teklifinde de bulunmuştur. Ancak Semerkand Valisi Kont Nikolay Yakovleviç Rostovtsev²⁵⁴ ve Sır Derya Valisi General N. Korolkov, Rus-Yerli okullarındaki gözlemlerinden hareketle “öğretmenlerin ve kitapların yetersizliğinden ve halkın bundan her hangi bir yarar görmediğinden dolayı Rusça öğrenmek için kimsenin medreseye gitmeyeceğini” öne sürmüşlerdir. Rusça öğretmenine vakıf parasından maaş ödenmesinin de “riskli” olabileceğini vurgulamışlardır. Böylece onlar, K. P.

²⁵² V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 106ob-107.

²⁵³ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 90; F. M. Kerenskiy, *a. g. e.*, s. 27-28.

²⁵⁴ N. Ya. Rostovtsev (d. 1831), 29.01.1891-23.07.1897 tarihleri arasında Semerkand askerî valisi görevinde bulunmuştur.

Kaufman döneminde olduğu gibi medreselere dokunmama ve olduğu gibi bırakma görüşünü savunmuşlardır.²⁵⁵

Nalivkin, 6 yıllık müfettişliği süresince medreselerin ıslahı konusunda teşebbüslerde bulunmasına rağmen, bunu gerçekleştirememiştir. Böylece V. P. Nalivkin'in projesi, ne Başmüfettiş F. M. Kerenskiy'den²⁵⁶ ne de askerî valilerden destek görmüştür. Onlar medreselerdeki reformlara karşı çıkacak olan din adamlarının tepkilerinden ve bu durumda halkın Rus idaresinin aleyhine faaliyete geçebileceğinden tedirgin olduklarını bildirmişlerdir.

V. P. Nalivkin'in reform teşebbüsüne sadece Rus idaresinden değil halk arasından da tepkiler gelmiştir. Medrese yöneticilerinin çoğu, mektep ve medreselerin durumlarından memnun olmadıklarını ve şikâyetlerini dile getirmişlerse de bu eğitim kurumlarında yapılacak olan reformlara ve medreselerde Rusçanın okutulmasına karşı gelmişlerdir.

Çarlık bürokratlarının kendi aralarındaki iç çekişmeleri, 1895'te mektep ve medreseler üzerindeki özel müfettişlik görevinin ortadan kalkmasına sebep olmuş ve bu okullar ilçe halk okulları müfettişliklerine bağlanmıştır. Ancak bu müfettişlerin faaliyetleri, medreselere müderrisleri tayin etme ve görevden alma, müderrisler, mütevelliler ve talebeler arasındaki tartışmaları ve şikâyetleri inceleme, medreseler hakkında istatistiksel bilgiler toplamaktan ibaret kalmıştır. Müfettişler, 1870 ve 1896 tarihlerindeki kanunlara dayalı olarak Tatarları mektep ve medreselerden uzaklaştırma ve Türkistan'daki Rus idaresine karşı propagandaların yaygınlaştırılmaması için yerli toplumu denetlemekle görevlendirilmişlerdir. Nadir de olsa medreseleri ziyaret etmişler ve medreselerin bakımı ile ilgilenmişlerdir. Medreselerdeki ders programlarına karışmamışlardır. Böylece idarenin taleplerini

²⁵⁵ Bendrikov, a. g. e., s. 74.

²⁵⁶ General-Binbaşı Fyodor Mihayloviç Kerenskiy, 1887'de *Deystvitelny statskiy sovetnik* (sivil rütbe 4. derece) rütbesini almıştır. 2 Mayıs 1889'da Türkistan Okulları Başmüfettişi görevine tayin edilmiş ve ailesi ile 28 Haziran'da Taşkent'e gelmiştir. Bkz. <http://www.simbirsk.yabloko.ru/PUB/kerensky.htm>

formalite olarak yerine getirmeye çalışmışlardır.²⁵⁷ Bunun sonucu olarak da Türkistan'daki Rus Çarlığı idaresi, bu klasik eğitim kurumlarının reformlarını “süresiz erteleme” kararı almıştır.

6. 1898 Andican Ayaklanması ve Klasik Eğitim Kurumlarının Akıbeti

Dokçu *İşan* (Muhammed Ali)'in yönetimiyle Mayıs 1898 tarihinde Fergana bölgesi Andican kazasında gerçekleşmiş olan Andican ayaklanmasından²⁵⁸ sonra reformları “tarihsiz bir süre için erteletilmiş” olan mektep ve medreseler Rus idaresinde tekrar gündeme getirilmiştir.

Bu isyan nedeniyle Türkistan Genel Valisi General Aleksandr Borisoviç Vrevskiy (1834-1910)²⁵⁹ 1898'de görevinden alınmış yerine Sergey Mihayloviç Duhovskoy (1838-1901)²⁶⁰ getirilmiştir. S. M. Duhovskoy, bölgenin durumu ile yakından ilgilenmiş özellikle Fergana vilayeti ziyaretinde bulunmuştur.²⁶¹ Ayrıca bu ayaklanmanın nedenlerinin araştırılması için bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyon, halkın fakirleşmesi ve Rus idaresinin toplumu ve toplumu besleyen klasik eğitim kurumlarını ihmal etmesi gibi önemli meseleleri görmezlikten gelerek, Pan-İslamcı propagandasını ayaklanmanın başlıca nedeni olarak göstermiştir.²⁶² Bunun

²⁵⁷ *Uçebnoye delo...*, s. 130-131.

²⁵⁸ Andican ayaklanması, Dokçu *İşan* (Muhammed Ali)'in yönetimi ile Mayıs 1898 tarihinde Fergana bölgesi Andican kazasında gerçekleşmiştir. Çarlık yönetiminden memnun olmayan isyancıların amaçları, Hokand Hanlığı'nı tekrar kurmak olmuştur. Nakşibendi tarikatının *işan*ları ve müritleri halkı kendi yanlarına çekerek gayri Müslimlere karşı “gazavat” başlatmışlardır. 18 Mayıs 1898 gecesi yaklaşık 200 isyancı Andican'daki Rus kışlasına saldırmış, Çarlık Hükümeti buna acımasızca cevap vermiş, isyan yöneticilerini asmış ve birkaç yüz kişiyi de zindana atmıştır. Bu olay Rus Çarlığı'nda büyük bir yankı bulmuştur. Anican ayaklanması ile ilgili olarak arşiv belgelerine dayalı geniş bilgi için bkz. A. Egamnazarov, *Siz bilgan Dukçi eşon*, Taşkent: Şark, 1994, 144 s.

²⁵⁹ General Aleksandr Borisoviç Vrevskiy (1834-1910), 1890-1898 yılları arasında Türkistan Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

²⁶⁰ General-Teğmen, Sergey Mihayloviç Duhovskoy (1838-1901), 1898-1900 yılları arasında Türkistan Genel Valisi görevinde bulunmuştur.

²⁶¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 75.

²⁶² Pan-İslamcılığı bu ayaklanmanın başlıca sebebi olarak göstermelerinde Rus yönetimi tarafından yapılan müfettişler sırasında Dokçu *İşan*'ın evinden Osmanlı sultanına ait bir mektubun bulunması yatmaktadır. Ayrıca Türkistan din adamlarının bir kısmının bu dönemlerde yurt dışındaki Pan-İslamcı gruplar ile ilişki içinde oldukları anlaşılmıştır.

neticesinde askerî yönetime daha fazla yetki tanınmış, askerlerin sayısı arttırılmış ve Rusların yerleştiği köyler silahlandırılmıştır.

Aslında Rusların bölgeyi işgal etmeleri ile ortaya çıkan birçok isyanın arkasında Şeriat temeli üzerine kurulmuş olan Hanlık sistemine yapılan “müdahaleye” karşı bir tepki yatmaktadır. Hanlık dönemlerinde medreseler, devlet ve toplum için talebeler yetiştirmiştir. Talebeler medreselerden mezun olunca kadı, müftü ve müderris gibi görevlere tayin edilmişlerdir. Bunların yanı sıra çok sayıda mirza ve kâtip medreselerden yetişmiştir.²⁶³ Rusların istilası Hanlık için din adamları ve ulema yetiştiren medreselerde ve toplum hayatında meydana gelen “değişiklikler”, bu mevkilerin ve görevlerin ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla kadılıkta, nahiye kurumlarında, yerel idarelerde veya bazı Rus kurumlarında çok az sayıda göreve getirilen kadı, müftü, âlim, müderris, mirza ve kâtiplerin dışında çoğu medrese mezunları işsiz kalmışlardır. Ayrıca bir yandan Rus kurumlarında çalışabilmeleri için Rusça bilmeleri zorunluluğunun getirilmesi ve gün geçtikçe işsiz kalan medrese mezunlarının sayılarının artması, diğer yandan da toplumun ağır vergi ödemeye mahkûm edilmesi ve nihayet “ihmal etme” politikası bu tip isyanların temelini oluşturmuştur.

Sır Derya bölgesindeki klasik eğitim kurumları hakkında hazırlamış olduğu raporda Nalivkin’in “Birkaç yıl evvel çok sayıda din adamının, Şeriat ulemasının ve *işan*ların bulunduğu bölgede İslam’ın gerilemesi ile sayılarının azaldığına ve toplumdaki çoğu sorunların çözüldüğüne”²⁶⁴ dair verdiği bilgilerinin yanıltıcı olduğu, aksine Rus idaresinin toplumda büyüyen problemleri çözmekten kaçındığı anlaşılmaktadır.

Genel Vali S. M. Duhovskoy, Türkistan toplumunun temel direğini oluşturan bu klasik eğitim kurumlarının önemini anlamış olacak ki, eğitim idaresinin, valilerin ve diğer uzmanların bu kurumlar hakkındaki görüşlerine ve düşüncelerine başvurmuştur. Bunun neticesinde farklı görüşleri savunan iki grup ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki, V. P. Nalivkin, M. M. Virskiy, V. P. Nalivkin’in Öğretmen

²⁶³ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 105ob.

²⁶⁴ V. P. Nalivkin, *Svedeniya...*, vr. 105.

Okulu'ndaki öğrencilerinden V.L. Vyatkin, S. A. Lapin ve diğerlerinin oluşturdukları grup, Semerkand Valisi N. Ya. Rostovtsev'in desteğine ve Zerafşan bölgesinin ilk komutanı K. A. Abramov'un²⁶⁵ tecrübelerine dayanarak klasik eğitim kurumlarını kontrol altında tutma konusundaki görüşlerinde ısrarcı davranmışlardır. Hatta Rus bürokratlarının denetimi altında "Türkistan Müslümanlarının Dinî Kurumu"nun (*Musulmanskoye duhovnoye upravleniye*) oluşturulması gerektiğini dile getirmişlerdir. Diğer taraftan F. M. Kerenskiy'in başında bulunduğu grup, bu klasik eğitim kurumlarını "ihmal etme" politikasına devam edilmesi gerektiği görüşünü bildirmişlerdir. Sır Derya vilayeti eğitim işleri yöneticisi S. M. Gramenitskiy bu grubu destekleyenler arasında yer almıştır.

Türkistan Genel Valisi S. M. Duhovskoy "Müslümanlar Dinî Kurumu"nun tehlikeli olabileceğini düşünmüştür. Ona göre, eğer böyle bir kurum kurulursa yurt dışındaki Pan-İslamcı gruplarla bağlantı kurma ihtimali çok yüksektir. Bu yüzden bir taraftan "Müslümanların dayanışmalarına engel olmak bizim en önemli görevimizdir" derken, diğer taraftan "Türkistan'daki dinî hayatı tamamen ihmal etmenin doğru olmadığını" kabul etmiştir.²⁶⁶

6 Eylül 1898'de S. M. Duhovskoy, bölgede Çarlık Hükümeti'ni güçlendirmek için şöyle tekliflerde bulunmaktadır:

1. Halkın ruhî, ahlakî hayatına çok etki eden İslam kurumlarına ve özellikle medreselere müdahale etmek,
2. Türkistan'da yerli Müslümanları birleştirebilecek dinî bir kurumun oluşmasına izin vermemek,
3. Klasik eğitim kurumlarını idareye bağlamak ve dinî kurumları, mektep ve medreseleri sıkı kayıt altına almak,
4. Çarlık Hükümeti'nin Yahudilere reva gördükleri uygulamaların aynısını Türkistan'daki Müslümanlara, yani Yahudi dinî ilkokulları ile ilgili 1 Mart 1893 tarihli kanunu bütün Müslüman okullarına uygulamak gerekir. Bu

²⁶⁵ Aleksandr Konstantinoviç Abramov (1836-1886), Türkistan işgalinde önemli görevlerde bulunan generallerdendir. 1868-1877 yılları arasında Zerafşan bölgesinin komutanı (*naçalnik*) görevinde bulunmuştur. 1877'de Fergana vilayeti komutanlığına (*naçalnik*) tayin edilmiştir.

²⁶⁶ TsGA RUZ, f. 1, op. 11, d. 1725-1726.

kanuna göre, Müslüman öğretmenlerin her sene özel belge almaları gerekir.²⁶⁷

Bunların yanında S. M. Duhovskoy, siyasî açıdan zararlı diye kabul edilecek olan dinî kurumların kapatılması konusunda genel valiye yetkiler tanınması talebinde bulunmuştur.

Ayaklanmanın etkisiyle 1898’de Türkistan’daki mektep ve medreselerin durumlarını gözden geçirmek için genel vali yardımcısı N. A. İvanov’un başkanlığında bir komisyon kurulmuştur. Ancak komisyonun projesi yine geri çevrilmiş, medrese ve mektepler, eğitim hayatına karışılmaması, sadece siyasî açıdan kontrol altında tutulması şartıyla bölge ve ilçe yönetimine bağlanmıştır.²⁶⁸ Mektep ve medreseleri sıkı takibe alan S. M. Duhovskoy, Rus-Yerli okullarındaki yerli sınıflara yönelmiştir. Yerli halk arasında eğitim faaliyetlerini güçlendirmek gerektiğini kabul eden yönetim, Rus entelektüel temsilcilerinin halk arasında yerli halkın dilinde sözlü ve yazılı olarak modern bilim hakkında propaganda yapmalarına imkân tanımışlardır. Bunun için ilmî popüler nitelikte halka yönelik çeşitli seminerler düzenlenmiştir.²⁶⁹

İlk konferans hakkında *Turkestanskiya Vedomosti* gazetesinde de şu bilgiler yer almaktadır: “14 Şubat 1899 Pazar günü erkekler *gimnazyumu* salonunda Avrupa biliminin başarıları konusunda yerli halk için konferans düzenlendi. Başında Başmüfettiş F. M. Kerenskiy’in bulunduğu eğitim genel müdürlüğü temsilcileri, 50 kadar yerli aydın: müderrisler, mukarrirler, *mollalar* v.s. katıldılar. Bunların dışında Rusça bilen yerli halk da vardı. Ayrıca genel vali yardımcısı N. A. İvanov, Sır Derya Valisi N. Korolkov, Rus eğitim kurumlarının müdürleri ve diğer üst birim temsilcileri de katılanlar arasındaydı. Konferansın içeriği önceden Çağatay dilinde broşür şeklinde hazırlanmıştı. Konferans sonrası N. A. İvanov, Avrupa biliminin üstünlüğüne işaret ederek bu bilimi öğrenmek için medreselerde Rusça dersinin okutulması teklifinde bulundu. Buna cevap olarak Taşkent kadısı Muhyiddin Hoca,

²⁶⁷ TsGA RUz, f. 1, op. 11.

²⁶⁸ *Uçebnoye delo...*, s. 118.

²⁶⁹ Bendrikov, *a. g. e.*, s. 78.

İslam kültürünün ilme olumlu baktığını söyledi ve Taşkent yerli halkının temsilcisi olarak en kısa zamanda medreselerde Rusça dersinin okutulmaya başlamasını istedi...”²⁷⁰ 9 Mayıs 1899’da da Taşkent ve Semerkand’ın tarihî geçmişi ile ilgili ikinci konferans düzenlenmiştir.

Bunların yanı sıra şehir kütüphanelerinde ve müzelerinde kadı, aksakal, müderris gibi “saygın yerliler” için kütüphane ve müzelerin kültürel ve ilmî önemi hakkında konferanslar ve seminerler düzenlenmiştir. S. M. Duhovskoy müze komitesine yerlilerden iki temsilci seçmeleri teklifinde bulunmuştur.

Rus subaylarının ve bürokratlarının İslam hakkında bilgi edinmeleri için de faaliyetler yapılmış, vilayet kütüphaneleri İslam ile ilgili kitaplar ve makaleler ile doldurulmaya çalışılmıştır. Buna ek olarak Taşkent kitapçılarında bu konu ile ilgili olarak gazetelerde yayınlanmış olan makalelerin listeleri hazırlanmıştır.²⁷¹ “Dinî Bağlamda Türkistan Bölgesindeki Müslümanların Günümüzdeki Durumları ile İlgili Belgelerin Toplanması İçin Program” yayınlanmış, *Turkestanskiya Vedomosti* gazetesinde de Müslümanlar ve İslamiyet hakkındaki makalelere daha fazla yer verilmeye başlamıştır. *İslam Hakkında Bilgiler Külliyyatı (Sbornik materialov po musulmanstvu)* eserinin iki cildi dâhil İslamiyet ile ilgili birkaç kitap yayınlanmıştır.²⁷² Ayrıca Türkistan Müslümanları ve İslamiyet konusunda araştırma yapmış olan V. P. Nalivkin ve N. P. Ostroumov gibi Rus misyoner araştırmacıları katkılarından dolayı ödüllendirilmişlerdir.²⁷³

Türkistan idaresi bununla da kalmamış 1899’da Semerkand bölgesinde ortaya çıkan veba hastalığı nedeniyle St. Petersburg’dan Tıp doktoru Yagodinskiy’i davet etmiştir. Yagodinskiy, Semerkand medreselerinde müderrisler ve talebeleri için veba ve bulaşıcı hastalıklar ve bunlarla savaşmanın modern yöntemleri konusunda seminer vermiştir. Daha önce bu tip seminer veya dersler hiç verilmemiş olmasına rağmen

²⁷⁰ TV, No. 14, 1899.

²⁷¹ TV, No. 60, 1898.

²⁷² N. P. Ostroumov, *Kolebaniya vo vzglyadah na obrazovaniye tuzemtsev v Turkestanskom kraye*, Taşkent 1910, s. 147.

²⁷³ Bendrikov, a. g. e., s. 82-83.

çok başarılı olunmuş, müteakiben Yagodinskiy Buhara'ya gelmiş önce Buhara Hanlığı'ndaki Kadı-Kalyan'da seminer vermiştir. Bu seminerde de başarı göstermiş olacak ki Buhara medreselerinde müderris ve talebeler için seminer vermesine izin verilmiştir. Ancak Buhara'da verdiği seminer sırasında Yagodinskiy bir grup müderris tarafından protesto edilince müderrisler salondan uzaklaştırılmış, Yagodinskiy de seminerini tamamlayabilmiştir.²⁷⁴

Bir yandan böyle faaliyetlere devam edilirken diğer yandan da bölgenin Eğitim Kurumu İdaresi, Rusçadan Çağatayca'ya tercüme edilmiş birkaç kitabı yayınlamıştır. *Fizikî Coğrafya, Miskinlerin Dostu, Puşkin'in Balık ve Balıkçı Hikâyesi, L. N. Tolstoy'un İnsanlar ne ile Hayattalar?* gibi kitaplar bunlardan bazılarıdır.²⁷⁵

Her ne kadar Andican ayaklanmasından sonra Türkistan İdaresi'nde bir hareketlilik söz konusu ise de bu durum fazla sürmemiştir. Planlı ve uzun vadeli olarak yapılmadığından, topluma yönelik bu seminerler de uzun sürmemiştir.

Böylece 1880'in ikinci yarısından itibaren Türkistan yönetimi mektep ve medreselere yönelik yeni siyasî yöntemi uygulamışlardır. İdare bu klasik eğitim kurumlarını denetimi altına almak için çaba harcamıştır. Ayrıca zaman zaman medreselerin iç işlerine karışılmaya çalışılmış; okul ders programlarını değiştirmek, yeni dersler koymak, özellikle Rusçayı kazandırmak, bu vesile ile öğretmenler arasına Rusça öğretmeni sokmak amaçlanmıştır. Rus idaresi böyle bir çaba sarf ederken bu okullarda her hangi bir reformun yapılmasını aslında istememiştir. Çünkü mektep ve medreselerde modern bilimlerin okutulması halinde Müslümanların dünya görüşlerini geliştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Asıl mesele, Müslüman toplumu arasında kendilerine karşı bir sempati uyandırmak ve onları kendilerine çekmeye çalışmak olmuştur. Bundan dolayı bu faaliyetlerde Türkistan genel valileri de yer almalarına ve bütün bu “çabalara” rağmen 1905 devrimine kadar pek çok şeyin gerçekleşmediği ve zaman zaman mektep ve medreselerde “ihmal etme” politikasının uygulandığı anlaşılmaktadır.

²⁷⁴ TV, No. 22, 1899.

²⁷⁵ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 80-81.

7. 1905 Devrimi Sonrası Rus Çarlığı'nın Eğitim Politikası ve Türkistan'daki Klasik Eğitim Kurumları

Ekim devriminden önce 10 Mayıs–3 Haziran 1905 tarihlerinde Halk Eğitimi Bakanlığı'nda gayri-Rusların eğitimleri hakkında bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıya Halk Eğitimi Bakanı V. G. Glazov, İlminskiy'e sempati duyan N. P. Ostroumov, Nikolay Alekseeviç Bobrovnikov (1867-1921)²⁷⁶ ve M. Miropiyev gibi birçok eğitimci katılmıştır. Toplantıda alınan kararlara göre, İlminskiy sistemi bütün gayri-Ruslara uygulanmalı, Rus idaresi mektep ve medreseleri, iç yapısına karışmadan ve halkı kendi karşısına almadan Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlamalı, öğrenciler ile okulların gelir ve giderleri konusunda senelik rapor hazırlamalıydı. Yeni bir mektep veya medrese Halk Eğitimi Bakanlığı'nın izni ile açılmalıydı ve ders programlarında Rusça bulunmalıydı. *Molla* ve müderrislerin Rusça bilmeleri ve talebeler ile aynı milletten olmaları gerekiyordu. Dışarıdan gelen öğretmenlere izin verilmediği gibi Müslüman olmayan öğrencilerin bu okullarda okumalarına da izin verilmemeliydi.²⁷⁷ Ancak 1906 yılında Müslümanlardan gelen tepki karşısında Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı, mektep ve medrese kitaplarında Kiril alfabesinin kullanılması, mekteplere Rusça derslerinin konması gibi şartları iptal etmek zorunda kalmış, fakat talebeler ile müderrisin aynı milletten olması konusunu olduğu gibi bırakmıştır.²⁷⁸

1905 devrimi sonrasında mektep ve medreselerin işleyişi ve ıslah edilip edilmemesi meselesi, Türkistan Genel Valiliği idaresi tarafından tekrar gündeme getirilmiş ve

²⁷⁶ Nikolay Alekseeviç Bobrovnikov (1867-1921), Rus Şarkiyatçısı A. A. Bobrovnikov'un oğludur. Babasının ölümünden sonra, babasının çok yakın arkadaşı N. İ. İlminskiy'nin himayesinde yetişmiştir. Kazan Üniversitesi'nden mezun olunca gayri-Rusların eğitimleri konusunda İlminskiy'nin yardımcısı, daha sonra Kazan gayri-Rus okulunun müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. 1900 yılında Kazan Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Cemiyeti'ne girmiştir. 1906-1908 yılları arasında Orenburg bölge eğitim müdürlüğü yapmıştır. Daha sonra 1917 yılına kadar Halk Eğitimi Bakanlığı'nda, kurul üyeliğinde bulunmuştur. Bkz. http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2003_3_4/03/03_1/

²⁷⁷ N. Miropiyev, "Russko-inorodçeskiye şkolı sistemi N. İ. İlminskago" *JMNP*, Şubat 1908, s. 205-206.

²⁷⁸ M. Ö. Tuna, "Gaspıralı İlminskiy'e Karşı: Rusya İmparatorluğu'nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 162.

yeni bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon: “eğitim müdürlüğünün ve idarenin, hükümete karşı öğretilerin Müslüman eğitim kurumlarında okutulup okutulmadığını takip etmeleri ve bu okulların ders programlarına ve öğretmenlerin tayinine karışmamaları” gerektiği kararını almıştır.²⁷⁹ Türkistan Genel Valisi ve Savunma Bakanı bu görüşlere katılmışlardır. Ancak Türkistan idaresi her zaman olduğu gibi bu konuyu faaliyete geçirmemiştir. Bu arada yukarıda bahsi geçen N. İ. İlminskiy’nin sistemine göre okulların ıslah edilmesi gerektiği konusu yeniden gündeme getirilmiş ve idare komisyon tarafından ortaya konulan sonuçlardan yararlanmaması sebebiyle eleştirilmiştir.²⁸⁰

1907 yılında Taşkent’te Gramenitskiy’nin başkanlığındaki özel bir komisyon tarafından, bölgedeki klasik eğitim kurumları ile ilgili meseleler tekrar gündeme getirilmiştir. 1908 yılında da Türkistan Genel Vali yardımcısı General Kondrateviç’in başkanlığında özel bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon Türkistan’daki Müslüman eğitim kurumlarının bilfiil gözetilmesi, ancak okulların zorla ıslah edilmesi teşebbüsünde bulunulmaması gerektiği görüşünü bildirmiştir. Ancak bu gözetimi uygulamanın ne şekilde olması gerektiği konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştır. Bir grup, halk okullarının eğitim idaresine bağlanmasını ve bu idareye bağlı müfettişler tarafından denetlenmesini savunurken bir diğer grup ise, özel müfettişler tarafından gözetimin yapılması gerektiğini dile getirmişlerdir.²⁸¹

Palen, 1872 ve 1882 tarihli kanunlar dışında mektep ve medreselerin denetlenmesi konusunda her hangi bir kararın alınmadığını bildirmektedir. Ona göre, mektep ve medreseler sıkı bir gözetim altına alınmalı ve okul kitapları incelemiden geçirilmelidir. Bölge dışında ve yurt dışında yayınlanıp getirilmiş olan kitapların halk tarafından ilgi ile okunması Rusya için ileride bir tehdit oluşturacaktır. Ayrıca Hazar Ötesi vilayeti mektep ve medreselerinin Rus idaresi tarafından tamamen ihmal edildiği, her hangi bir çalışma yapılmadığı, hatta istatistikî verilerin bile

²⁷⁹ *Uçebnoye delo...*, s. 118-119.

²⁸⁰ N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...”, s. 142.

²⁸¹ *Uçebnoye delo...*, s. 119.

toplanılmadığına değinerek, bu bölgede de diğer vilayetlerde olduğu gibi müfettişlerin tayin edilip kurumların denetlenmesi önerisinde bulunmuştur.²⁸²

Hazar Ötesi vilayetindeki mektepler ile ilgili istatistikî bilgilere göre, 1893-1915/16 yılları arasında, yani 20 yıldan uzun bir süre içinde, bazı ilçelerde mekteplerin sayısı azalırken bazı bölgelerde de artış olduğu görülmüştür.²⁸³

Kazalar	1893 Okul	1915/1916 Okul	1893 Öğrenci	1915/1916 Öğrenci
Aşkabat	113	82	1415	778
Krasnovodsk				
Merv	61	127	1053	1714
Tecen				
Toplam	174	209	2468	2492

Tablo 8. Hazar Ötesi Vilayeti'nde Okul ve Öğrenci Sayıları

Bendrikov bir yandan mektep sayılarının azalışını Rus-Yerli okulların sayılarının artmasını sebep olarak gösteriyorsa, diğer yandan Merv ve Tecen'in Buhara Hanlığı'na yakın olmalarından dolayı Pan-İslamcılık propagandasının etkisinin

²⁸² *Uçebnoye delo...*, s. 136-137. Palen Türkistan Eğitim kurumları konusunda yapmış olduğu araştırmalar sonucunda 13 maddeden oluşan önerisini sunmuştur;

1. Halk Okulları Başmüfettişliği yerine Türkistan bölge eğitim müdürlüğü kurulmalı,
2. Müdürlük Kurulu oluşturulmalı ve Sır Derya vilayetinde olduğu gibi halk okulları müdürlüğü ve bu müdürlüğe bağlı iki müfettiş olmalıdır. Bunlardan biri mektep ve medreseleri denetlemeli,
3. Halk okulları müfettişleri halk okulları müdürü ile değiştirilmeli,
4. Öğretmen yetersizliklerini gidermek için Taşkent Öğretmen Enstitüsü'nün kurulması ve şehir okullarının başarılı öğrencilerinin bu enstitüde burslu okumaları imkânı sağlanmalı,
5. Kız Öğretmen Okulu açılmalı,
6. Yedisu vilayetindeki eğitimi Sartların (Özbek ve Taciklerin) ve Tatarların ellerinden alıp onları oradan uzaklaştırmak için Verniy'da Kazak ve Kırgızlar için Öğretmen Okulu açılmalı,
7. Şehirlerin tamamında 1872 kanununa göre erkekler ve kızlar için şehir okulları ve kızlar için en azından iki sınıflık ilkokullar açılmalı,
8. Rus ilkokullarında ve Rus-Yerli okullarında zanaat okulları açılmalı,
9. Rus-Yerli okullarına gayri-Ruslar (*inorodtsı*) çekmek için gereken çalışmalar yapılmalı, gereken kitaplar sağlanmalı ve hem Ruslar hem de yerliler için yurtlar kurulmalı,
10. Rus-Yerli okulların ders başarılarını yükseltmek amacıyla gayri-Ruslar için Türkistan Öğretmen Okulu'nda ilkokul açılmalı,
11. Mektep ve medreselerde Rusça dersi okutulmalı,
12. Mahalli yönetimde göreve başlayacak olanlardan Rus halk okullarını bitirdiğine dair belge talep edilmeli,
13. Yerli diller bütün ortaöğretim okullarında seçmeli ders olarak okutulmalı ve bölgede görev yapacak olanlar için yerli dil kursları açılmalıdır. Bkz. *Uçebnoye delo...*, s. 146-148.

²⁸³ İ. A. Belyayev, *Mektebi Zakaspiyskoy oblasti*, (Prilojeniyeye k "Obzoru Zakaspiyskoy oblasti za 1912-1914"), Aşkabat 1916, s.

burada daha fazla görüldüğünü ve eski mektepleri modernleştirme çabasının daha geniş bölgeye yayıldığını bildirmektedir.²⁸⁴

Yukarıdaki örneklerden Rus idaresi ve bürokratlarının ne zaman bölgede bir ayaklanma ve hareket meydana geldiyse o zaman bazı “reform yapma” teşebbüslerinde bulunmaya çalıştıkları, diğer zamanlarda ise mektep ve medreseleri olabildiğince ihmal edip onların yerine Rus-Yerli okullarını açarak halkı bir şekilde kendilerine çekme çabasında oldukları anlaşılmaktadır.

8. Buhara ve Hive Hanlıklarındaki Klasik Eğitim Kurumlarının Genel Durumları

Daha önce Buhara’da tıp, veteriner ve diğer aklî ilimlerin okutulduğu medreseler bulunmuş olsa da, Rus Çarlığı döneminde bu medreselerin Darüşşifa ve Baytariyye gibi isimleri dışında fonksiyonları diğer medreselerden farkı olmamıştır. Buhara ve Hive’deki mektep ve medreseler eskiden olduğu gibi Hanlık idaresi ve bazı şahıslar tarafından desteklenmiş, müderris ve talebelere maaşlar verilmiştir. Ayrıca bazı talebeler Osmanlı topraklarına, Arabistan ve Mısır’a gitme imkânı elde etmişlerdir.²⁸⁵ Bunda Buhara ve Hive Hanlıklarının iç işlerinde özerk bir statüye sahibi olmaları etkili olmuştur. Buna rağmen Türkistan idaresi dolaylı yollardan Buhara ve Hive Hanlıklarındaki bu klasik eğitim kurumlarını denetleme çabasında bulunmuştur. Türkistan Genel Valiliği’ne bağlı bölgelerde yaşayan çocukların Buhara ve Hive medreselerinde eğitim görmelerine izin verilmemiş ve talebelerin bu medreselerde okumalarını engellemek için de vize uygulamasına geçilmiştir. Ayrıca bu medreselerden mezun olan müderrisler sıkı kontrolden ve imtihandan geçirilmişlerdir.

Rus Hükümeti ve Türkistan Genel Valiliği, Buhara ve Hive medreselerdeki eğitimin ve derslerin devletin siyasî çehresi ve idarenin meseleleri ile uyumluluk içinde

²⁸⁴ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 262.

²⁸⁵ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 657, vr. 3.

olmadığını bahane ederek Buhara, Hive ve Tatar²⁸⁶ müderrislerin Türkistan bölgesindeki mektep ve medreselerde ders vermelerini istememiştir. Onların Türkistan Genel Valiliği'nde bulunmalarının bölge için zararlı olacağını ileri sürmüşlerdir.²⁸⁷

Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı işgalinden sonra Türkistan Genel Valiliği denetimindeki, Buhara ve Hive Hanlıkları topraklarındaki mektep ve medreselerin durumları gittikçe zayıflamıştır. Bunda vakıf gelirlerinin kısıtlanması, mütevellilerin ihmalkârlıkları, Rus Çarlığı'nın Türkistan işgalinden sonra mektep ve medreseleri ihmal etmeleri etkili olmuştur.

Rus işgalinden sonra Türkistan mektep ve medreselerinin yenilenmesi ve ıslahı meseleleri çeşitli çevrelerce gündeme getirilmiş ve bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. Ancak Türkistan Genel Valisi Kaufman'ın "ihmal etme politikası" zaman zaman bazı Rus bürokratlarınca ortadan kaldırılmaya çalışılmasına rağmen yine de yıllarca uygulanıldığı görülmektedir. Bu yüzden de Rus idaresi, mektep ve medreselere "dokunmadan olduğu gibi bırakarak" bunların yerine yeni Rus-Yerli adı altında Rus-Kazak, Rus-Kırgız, Rus-Özbek, Rus-Tacik ve Rus-Türkmen okullarını açarak halkı bu okullara gitmeye teşvik etmeye çalışmışlardır. Yerli ve göçebe halka ayrı ayrı muamelede bulundukları gibi bu okullar vasıtasıyla "kendi dillerinde eğitim verilecektir" diyerek halkları birbirlerinden ayırmaya çalışmışlardır. Tatar aydınlarının bölgeye girmelerine kısıtlamalar ve yasaklar getirilmiş, mektep ve mescit açmalarına ve bölgeye yerleşmelerine izin verilmemiştir. Ancak bu şekilde bölgeye hâkim olunabileceğini düşünen Rus idaresi, bu eğitim kurumuna karşı başlangıçta ceditcilerin faaliyetlerini desteklerken, ceditcilerin kendileri için bir tehdit oluşturabileceklerini anlayınca ani bir dönüş yaparak tekrar eski mektep ve medreseleri ve onların savunucularını ceditcilere karşı desteklemişlerdir. Bu yüzden de mektep ve medreseler eskisi gibi faaliyetlerine devam etmişlerdir. Rus idaresi, Rusça derslerinin zorunlu okutulması konusunu bazı medreselerde

²⁸⁶ 1870, 1896 ve 1907 yıllarında Tatarların Türkistan'daki mektep ve medreselerden uzaklaştırma kararı alınmıştır. Bkz. *Uçebnoye delo...*, s. 133.

²⁸⁷ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 476, vr. 36-37.

gerçekleştirebilmiştir. Bunun dışında modern tabii bilimlerin bu klasik eğitim kurumlarında okutulmasına yönelik her hangi bir çalışma yapılmamıştır. Aksine bu bilimlerin okutulmaması ve halkın cahil kalması için çaba sarf edilmiştir. Böylece bölgeye hâkim olma hırsıyla Rus Çarlığı tarafından ortaya konulan dil ve etnik ayrım, daha sonra Sovyet sisteminde uygulamaya konulmuş ve ayrı cumhuriyetleri ortaya çıkarmalarına neden olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

I. TÜRKİSTAN’DA RUS EĞİTİM KURUMLARI

A. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ ÖNCESİ RUS OKULLARI

Önceki bölümde 18. yüzyılın ilk yarısında Kazak bozkırlarının işgal edilmesiyle Rus Çarlığı’nın kendi çıkarları için bu bölge ile ilgili planlar yaptığını belirtmiştik. Halk arasında Rusça eğitimi yaygınlaştırma, öğrencilerin Çarlığa, devlete ve kiliseye karşı sevgi ve saygı duymalarını sağlama, yerli halkı Ruslaştırma ve Ortodokslastırma politikası bunlardan bazılarıdır. Bu politikalarını ancak eğitim yoluyla gerçekleştirilebileceğini anlayan Çarlık idaresi, Baltık ülkelerinden Kafkasya’ya, Sibirya’dan Türkistan’a kadar işgal etmiş olduğu bölgelerde Rusça eğitimi yaymaya çalışmıştır.

1. Rus Okullarının Açılışı

Türkistan bozkırlarında Rusça eğitim veren ilk okullar, Türkistan Genel Valiliği kurulmadan önce açılmıştır. Bunların ilki 1789’da Kazak soylularının çocukları için Omsk şehrinde kurulan “Asya Okulu” (*aziatskaya škola*)dur.²⁸⁸ 18. yüzyılın sonlarından itibaren birkaç okul açılarak faaliyete başlamışsa da bu tipteki okulların sayısı 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla artmıştır.

Kazaklar için açılan ve eğitim süresi yedi yıl olan Kazak okullarının ilk örneği 1850’de Orenburg’da açılmıştır. Ayrıca halk eğitiminin reform edilmesi ile ilgili 1867–1868 tarihli kanundan sonra bu bölgelerde Rus-Kazak okulları hızla çoğalmaya başlamıştır.²⁸⁹ Mesela, Rus Çarlığı, “Sibirya Kazakları (Cossacks) Ordusu Kanunu”na dayalı olarak Semipalat vilayetinde çok sayıda okul açmıştır. 1867’deki

²⁸⁸ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 19; O. Roy, *a. g. e.*, s. 64.

²⁸⁹ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 20.

bir düzenlemede Semipalat bölgesinin bir kısmı Yedisu vilayetine dâhil edilince bu vilayet sınırları içinde kalan okullar, Türkistan Genel Valiliğinin ilk Rus okullarını oluşturmuştur.²⁹⁰

Tarihi	Yer	Okullar
1850	Kopal şehri	Kazak (Cossacks) okulu
1852	Sergiopol şehri	Erkek Okulu
1857	Lepsin büyük köy	Erkek Okulu
1859	Küçük Almatı (Verniy)	Erkek Okulu
1859	Arasan küçük köy (Kopal)	Erkek Okulu
1859	Nadejda küçük köy (Verniy)	Erkek Okulu
1863	Sofiyskiy büyük köy	Erkek Okulu
1864	Urcar büyük köy	Erkek Okulu
1865	Sofiyskiy büyük köy	Kız Okulu
1867	Lyubovinskiy küçük köy	Erkek Okulu
15.03.1867	Verniy şehri	Ruhban Kız Okulu (2 yıllık)
15.03.1867	Verniy şehri	Erkek Okulu (2 yıllık)

Tablo 9. Türkistan Genel Valiliği Öncesi Yedisu Vilayeti’ndeki Rus Okulları

Diğer vilayetlere gelince, Ağustos 1858’de Hazar Ötesi bölgelerde bulunan papazlar, buralara yerleşen Rusların çocukları için okullar açılmasına gayret etmişlerdir. Aynı yıl Ural bölgesi papazı Sır Derya hattında okul açma önerisinde bulunmuştur. Orenburg ve Ufa piskoposu Antoniy de Sır Derya hattına göç eden Ruslar için okullar açılması hakkında öneriler getirmiştir. Bunun neticesinde 28 Ağustos 1858’de 1 no’lu istihkâm olan Kazalı’da okul açılması ile ilgili Orenburg Ruhban Meclisi’nin 6068 numaralı kararı yayınlanmıştır. Daha sonra 28 Ocak 1859’da Orenburg Bölüğü komutanı General H. V. Gluhov da Kazalı’da ve Perovsk’da birer okul açılmasının faydalı olacağını kabul etmiş ve bu okullara Kırgız (Kazak) çocuklarını çekmeyi istemiştir. 5 Mart 1859’da Sır Derya hattında ilk defa açılacak olan okulun programı onaylanmıştır. Programda okuma yazma, Ortodoks din dersi (*Zakon Bojiy/İlahî Kanun*), aritmetik gibi dersler yer almıştır. Böylece 21 Ocak 1860’da Kazalı’da, 14 Nisan 1860’da da Perovsk’da hem erkek hem de kızlar için Rus okulları açılmıştır.²⁹¹

²⁹⁰ TsGA RUz, f. 47, op. 1, f. 41. vr. 166ob; Yedisu vilayetine yerleşen Don Kazaklarının çocukları için açılan bu okulların durumları hakkında 1867 yılına kadar fazla bilgi yoktur.

²⁹¹ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 173ob-174; “Uçebnoye delo v Turkestanskom kraye”, TV, No. 36, 9 Eylül 1880

Orenburg idaresi, bu okullar için senelik 30'ar Ruble para ayırmış ve Türkistanlı yerli çocukların buralarda okumalarına izin vermiştir. Aynı yıl Perovsk'da 12 erkek ve 9 kız öğrenci okula başlamış, ancak Türkistanlı yerli çocuklar bu okullara rağbet göstermemişlerdir. 1862 yılında tek Kul Muhammed Utyaganov (Ötegen oğlu) adlı Türkistanlı öğrencinin Perovsk'daki okula devam ettiğine dair bilgiler vardır.²⁹² Fakat zamanla bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısının azalması üzerine 1863'te okullar kapanmıştır.

4 Ekim 1863'te Perovsk'de Kazak okulunun açılmasıyla Rus okulunun faaliyetleri sona ermiş ve Rus öğrencilerle Kazak öğrenciler aynı yerde okumaya başlamıştır. Aynı yıl okula 16 Kazak ve 13 Rus öğrenci devam etmiştir. Ancak öğrenciler arasındaki anlaşmazlıklar ve velilerin hoşnutsuzluğu sonucunda 1865'te Rus ve Kazak öğrencileri ayırma konusu gündeme getirilmiştir.²⁹³ Kazalı'daki Rus Okulu da aynı sebeplerden dolayı kapanınca Ekim 1865'te Kazalı'da bir Kazak Okulu açılmış, okula 17 Rus ve 6 Kazak öğrenci kaydolmuştur. 1 Ocak 1869'da Perovsk okulunda öğrenci sayısı 52'ye (25 Kazak ve 27 Rus öğrenci), Kazalı okulunda ise 48'e (32 Rus ve 16 Kazak öğrenci) yükselmiştir.²⁹⁴

Perovsk ve Kazalı'daki bu okullar, Orenburg ve Samara Genel Valisi A. P. Bezak'ın (1801-1868) Ekim 1862'de onaylamış olduğu Orenburg ve Ural bölgelerindeki eğitim kurumları için hazırlanan kanununa göre açılmış ve buralarda Orenburg Neplyuyevskiy Askerî Lisesi'nden mezun olup tercüman olarak çalışan Kazaklar öğretmenlik yapmışlardır. Bu okullarda Rus ve Kazak dillerinde okuma yazma, aritmetiğin dört işlemi ve Rusça-Kazakça, Kazakça-Rusça çeviri dersleri okutulmuştur. Lankaster metodunun uygulandığı okullarda, sabah ve öğleden sonra olmak üzere günde 6 saat eğitim verilmiştir. Eğitim süresi 4 sene olup, derslerini tamamlayan öğrencilere bir çeşit mezuniyet belgesi verilmiştir.²⁹⁵ Ayrıca, okullara

²⁹² *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 249.

²⁹³ *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 242, 256.

²⁹⁴ Bkz. TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 173ob, 175. Bazı araştırmacılar, Kazalı okuluna az sayıda Kazak öğrencinin devam etmesini Kazalı'nın Orenburg şehrine ve Hive'ye daha yakın olmasıyla ilişkilendirmişlerdir. Bkz. *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 260-261.

²⁹⁵ Lankaster usulüne göre, öğretmen sadece kabiliyetli öğrencilere ders verir, onlar da öğrendiklerini diğer öğrencilere öğretirler. Dersler sabah ve öğleden sonra devam eder. Dersler, Eylül, Ekim,

Türkistanlı yerli çocukları çekebilmek amacıyla, onlar için para ödmeden kalabilecekleri 25 kişilik yurtlar yapılmıştır.²⁹⁶ Bu yurtlarda, Türkistanlı yerli ve uzak mesafeden gelen Rus öğrenciler kalabilmişlerdir.

Bu okulların yanı sıra kızlar için de ayrı bir okul açılmıştır. Bunlardan biri gönüllülerden toplanan 40 Ruble parayla 13 Şubat 1861'de Papaz A. G. Pobedonostsev tarafından Kazalı'da açılan kız okuludur. İlk sene 6-10 yaşları arasında 13 kız öğrenci okula kaydolmuştur. Burada okuma yazma ve elişleri öğretilmiştir.²⁹⁷ Fakat Öğretmen Kiryakova'nın okuldan ayrılmasıyla 1862'de okul kapanmıştır. Bir diğeri de General Romanovski tarafından açılan kız okuludur. General, Taşkent bürokratları ve memurlarının çocukları için 1 Temmuz 1866'da - kız ve erkekler için ayrı ayrı - iki okul açmıştır. Kız okulu öğretmenliğine Juykova tayin edilmiş ve ders programlarının hazırlanmasında önemli katkıda bulunmuştur. Okulda Rusça, okuma yazma ve din derslerinin yanı sıra aritmetik, tarih ve coğrafya dersleri okutulmuştur.²⁹⁸

Sonuç olarak, Türkistan Genel Valiliği öncesi Sır Derya hattı üzerinde açılmış olan okulları şöyle sıralamak mümkündür:

Tarihi	Yer	Okullar
1860	No. 1 Kale/Kazalı	Rus Okulu
1860	Perovsk	Rus Okulu
1861-1862	Kazalı	Kız Okulu
1863	Perovsk	Rus-Kazak Okulu
1865	Kazalı	Rus-Kazak Okulu
1866	Taşkent	Erkek Rus Okulu
1866	Taşkent	Kız Rus Okulu

Tablo 10. Türkistan Genel Valiliği Öncesi Sır Derya Vilayeti'ndeki Rus Okulları

Mart, Nisan ve Mayıs aylarında sabah saat 8-11 arası, Kasım, Aralık, Ocak ve Şubat aylarında da 9-12 arası yapılır. Öğleden sonra ise her zaman 2-5 arasında derse devam edilir. Yaz tatili 1 Haziran - 1 Eylül arasındadır. Bkz. TsGA RUz, f. 47, op 1, d. 41, vr. 177, TV, No. 36, 9 Eylül 1880

²⁹⁶ TsGA RUz, f. 47, op 1, d. 41, vr. 176-176ob; S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 11.

²⁹⁷ TV, No. 36, 9 Eylül 1880

²⁹⁸ *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 243-245.

1867’de Türkistan Genel Valiliği’nin kurulması ile Genel Vali K. P. Kaufman Yedisu vilayetindeki okulları gezdikten sonra, Yedisu askerî valisine gönderdiği 25 Ekim 1867, No. 102 tarihli yazısında şunları bildirmiştir:

“Bölgenin durumunu sağlamlaştırmak ve imparatorluğun diğer bölgeleriyle bir bütünlük içinde olmasını sağlamak için, Yedisu’da halk eğitimini mümkün olduğunca büyük kitlelere yaymak gerekir. Bunun için Ruhban okullarını çoğaltmak, bu okulların faaliyetlerine devam etmeleri için kaynak bulmak şarttır. Yedisu’daki okullarda Hristiyan çocuklar Müslüman çocuklar ile aynı yerde okumuyorlar. Bu yöndeki halk eğitimi doğru değildir. Bu çocukların eğitimleri dinî temele dayalı olmamalı ve her ikisi de Rusya için yararlı vatandaşlar olmalıdırlar. Bunu göz önünde bulundurarak Yedisu okullarındaki din ayrımını kaldırmak gerekir. Rus idaresi, Türkistanlı çocukları okullara çekmek için çaba sarf etmelidir. Okullarda okuma yazma, ilahî kanun, aritmetik, Rus tarihi ve coğrafyası öğretilmelidir. Bunun dışında okullarda erkekler ve kızlar için zanaat okutulmalıdır. Zanaat ve imalatlar özellikle Yedisu gibi bize kazanç sağlayacak bölgelerde okutulmalıdır. Erkek çocuklarına doğramacılığı, marangozluğu, demirciliği, çömlekçiliği, dericiliği, bahçıvanlığı, bostancılığı, ormancılığı ve bunun gibi meslekleri öğretmek gerekir.”²⁹⁹

K. P. Kaufman, Yedisu vilayetinde kızlar için sadece Vernıy’da Kız Ruhban Okulu’nun olduğunu vurgulayarak, bunun yetersiz kaldığını, daha fazla okulun açılması gerektiğini bildirmiştir. Ona göre, “kızlar dersler yanında kürkçülük işlerini, kumaş, erkek ve bayan gömlek ve elbiselerini dikmeyi, sağlıklı yemek pişirme sanatını, ekmek yapma ve ev işlerini yürütmeyi öğrenmelidirler.” Kaufman Bu okullardan yeterli derecede öğrenci yetiştikten sonra kabiliyetli çocukların eğitimlerine devam edebilmeleri için Vernıy’da bir vilayet okulu, hatta *progimnazıum* açmanın mümkün olacağını ifade etmiştir.³⁰⁰

²⁹⁹ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 628, vr. 1-4; TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 167ob-170ob.

³⁰⁰ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 171.

1868’de Perovsk’daki okulları ziyaret eden Kaufman, Sır Derya askerî valisine yazdığı 1 Eylül 1868 No. 36 tarihli bir diğer yazısında şöyle demektedir:

“Perovsk’daki Kırgız (Kazak) okullarını ziyaret ettikten sonra şöyle bir neticeye vardım. Öğretmenler çok çaba sarf etmiş olmalarına rağmen 3–4 yıldır okula devam eden Kırgız (Kazak) çocuklar Rusça’yı rahat yazıp okuyamıyorlar, okuduklarını anlamıyorlar ve düzgün konuşamıyorlar. Eğer Rus ve yerli çocuklar aynı yerde okumuş olsalardı günlük iletişim ve birbirleri ile arkadaşlık etmeleri dolayısıyla Rusçayı öğrenmekte daha başarılı olurlardı. Bütün Türkistan çocuklarını terbiye etmenin temelinde din ayırımının değil beşerî bir prensibin ve öğretimin olduğunu kabul etmek gerekir. Ruslar kadar yerli halkı da aynı şekilde faydalı Rusya vatandaşı yapmak gerekir. Din ayırımı yapmadan herkese bir yerde ders vermek gerekir. Rus çocuklarına Ortodoks din dersleri verilmeli, Müslüman çocukları için de uygun olan din dersleri *mollalar* tarafından okutulmalıdır.”³⁰¹

Kaufman’ın bu yazısından çok ince bir siyaseti izlediği anlaşılmaktadır. Çünkü o, bir taraftan yerli çocuklarını, Rus çocuklarla aynı yerde Rusça eğitim alarak asimile edilmelerini düşünmüştür. Diğer taraftan da yerli halkın tepkisini çekmemek için mollaların yerli çocuklara din dersi vermelerine izin verilmesi önerisinde bulunmuştur. Ancak bu tip okullarda Müslüman çocuklara İslam dini ile ilgili derslerin öğretildiğine dair bilgiye rastlanmamıştır.

Kaufman’ın bu yazılarından, gerek Yedisu gerek Sır Derya vilayetlerindeki okullardan memnun kalmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla da yeni bir sistemin uygulanması gerektiği konusunda Halk Eğitimi Bakanlığı, Savunma Bakanlığı, Maliye Bakanlığı, N. İ. İlminskiy ve diğer birçok önemli şahısla temasta bulunmuştur. Bunun yanı sıra Rus Eğitim Kurumları’nın teşkilatı ile ilgili kanunda bu okulların halkın ihtiyacını karşılamadığı, ilkokul seviyesinde olmakla beraber

³⁰¹ K. P. Kaufman, ders saatlerinin çok fazla olduğunu ve bunun 3 saate indirilmesi gerektiğini, okuma-yazma ve din dersleri yanında öğrencilere aritmetik, Rus tarihi ve coğrafya derslerinin, zanaat ve elişlerinin öğretilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bürokrat hanımının veya kızının gözetiminde kızların erkek çocuklar ile birlikte ders almalarını önermiştir. Bkz. TsGA RUz, f. 49, op. 1, d. 623, vr. 3-8; TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 181-183ob; *Ustroitel Turkestanskago kraya...*, s. 49-50.

derslerin ezbere yönelik olması gerektiği, yetiştirilmiş bilgi sahibi öğretmenlerin yetersizliği konuları yer almıştır.³⁰²

K. P. Kaufman, daha önce Vilna Genel Valiliği görevinde iken yaptığı gibi bu görevi süresince de bölgedeki halk eğitimine büyük önem vermesinin sebebini “Ancak halk eğitimi bölgeyi manevî olarak işgal edebilir. Bunu ne silah ne de kanun başarabilir. Sadece ve sadece okullar yapabilir”³⁰³ cümleleriyle özetlemiştir. K. P. Kaufman bunlarla da kalmayıp “Rusya’nın tehlikeli ve kuvvetli düşmanları” olarak saydığı Tatarların bölgedeki etkilerine ve İslam’a karşı Türkistan’da Rus eğitim kurumlarının açılması konusunda büyük çaba sarf etmiştir.

2. Türkistan’da Rus Okullarının Açılması ile İlgili Bazı Görüşler

Gayri-Rus okular hakkında 1913 yılında hazırlanan rapora göre Rus Çarlığı’nda yaşayan 140’a yakın gayri-Rus etnik grubun, toplam nüfusun %57.7’sini³⁰⁴ oluşturduğunu, bunun ise azımsanmayacak bir rakam olduğunu ve gayri-Rusların, Rusya tarihinde önemli bir yer teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Baltık ülkelerini, Kafkasya, Sibirya ve son olarak Türkistan bölgelerini hâkimiyeti altına aldıktan sonra Çarlık, devletin bütünlüğünü koruyabilmek için gayri-Rusları Ruslaştırma çerçevesinde, Müslümanları, Yahudileri, Katolikleri ve diğer dinlerin mensuplarını Ortodokslastırma politikasını etkin kılmayı planlamıştır. Bu amaç için hususi olarak komisyonlar oluşturulmuş, buralarda alınan karar ve raporlara dayalı olarak gayri-Rus eğitim programları hazırlanmıştır.³⁰⁵

Rusya Müslümanlarına gelince, Çariçe II. Katerina döneminde meydana gelen Pugaçev isyanı (1773–1775) sonrası Hristiyanlaştırma politikasında bir yumuşama

³⁰² TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 13-13ob.

³⁰³ *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 54-55.

³⁰⁴ S. Levitin, “K voprosu ob inorodçeskoy škole i natsionalnom samoopredelenii”, *İnorodçeskaya škola*, ed. G. G. Tumima-V. A. Zelenko, Petrograd 1916, s. 28-29.

³⁰⁵ Bu durumun III. Aleksandr döneminde çok belirgin bir hal almaya başladığı anlaşılmaktadır. Rus hükümeti bilhassa Pobedonostsev’in telkini ile gayri-Rus milletlere baskı yapmıştır. Misyoner N. İ. İlminskiy’nin idaresi altında Volga-Ural ve Sibirya Müslümanlarını Ortodokslastırmak için faaliyet başlatılmış; Ortodoks din kitapları diğer dillere tercüme edilmiş ve Hristiyanlığa geçenlere birçok ayrıcalık tanınmıştır. Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 361.

olduğu görülmektedir. Müslümanlar için “Orenburg Müslümanlar Ruhanî Meclisi” ve bir müftülük kurulmuş, daha önce bahsi geçtiği gibi Tatarların bozkır göçebeleri arasında İslamiyet’i yaymaları teşvik edilmiştir. Ancak bozkır göçebelerinin Müslümanlaştırılması ve Tatarlaştırılması daha sonra K. P. Kaufman, N. İ. İlminskiy ve V. V. Grigoryev (1816–1881) gibi bölge yöneticileri ve uzmanlar tarafından Rusya için “zararlı ve tehlikeli” olarak kabul edilmiştir.

Nitekim N. İ. İlminskiy ve V. V. Grigoryev, ileride Rusların lehine ve Türkistanlıların ve Tatarların aleyhine işleyebilecek raporlar hazırlayarak bölgede Rus eğitimini yaymak gerektiği düşüncesinde ısrar etmişler ve bu şekilde Ruslaştırma ve Ortodokslastırma politikasının temelini atmışlardır. 1858–1861 yıllarında Orenburg sınır komitesinde görevli bulunan N. İ. İlminskiy ve komite başkanı şarkiyatçı V. V. Grigoryev, bozkır göçebe halkları ile yakından ilgilenmişlerdir.³⁰⁶ Göçebelerin Tatarlar ile olan yakın ilişkilerinin bölgedeki Rus etkisini zayıflatmakta olduğunu öne sürmüşlerdir. Bölgedeki idarî görevlerdeki tercümanların, kâtiplerin Tatarlar olduğunu, resmî dil olarak Tatarcanın kullanıldığını, hatta 1850’de Orenburg’da açılan Kırgız (Kazak) okulunda ve Askerî Lise’de Rusça ve Tatarcanın okutulduğunu örnek vererek halkın Tatarlaşmakta olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bölgede Rusçanın etkisini arttırmak ve Tatarcayı zayıflatmak için bazı önlemlerin alınması ve buna yönelik okulların açılması gibi düşünceleri ileri sürmüşlerdir. Bu önlemler alındığı takdirde göçebelerin Hristiyanlaştırılmasının çok daha kolay olabileceğini dile getirmişlerdir.³⁰⁷

1860’ların ikinci yarısında Orenburg ve Kazak bozkırlarında Tatarların etkisinin yerine Rus politikasını kuvvetlendirmeye yönelik faaliyetler başlatılmıştır. Ocak 1867’de Orenburg Genel Valisi N. A. Krıjanovskiy (1818–1888), Rusya İçişleri

³⁰⁶ 1858-1859 ve 1859-1860 yılları Kazakça öğrenmek için kelimeler ve materyaller toplamakla geçirmiştir. 1860’ta Kazaklar arasında bulunarak, halkı yakından tanıma fırsatı bulmuş ve bunun neticesinde *Kazakça-Rusça Sözlük* ve *Kazak Okulları İçin Rusça Ders Kitabı* hazırlamıştır. Bkz. S. Çiğerina, “Kak naçalos delo prosveşşeniya vostoçnih inorodtsev”, *JMNP*, c. XI, St. Petersburg, Eylül 1907, s. 122-123.

³⁰⁷ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 8; S. Çiğerina, *a. g. m.*, s. 124

bakanı P. A. Valuyev'e (1815–1890) “Rusya’nın Doğu Kısımında İslam Dininin Yayılmasına Karşı Önlemler” konusunda bir rapor sunmuştur.³⁰⁸

N. A. Krıjanovski, Türkistan’ın işgal edilmesinin bu bölgede İslam’ın tesirini artıracığını öne sürmüştür. Bunun başlıca sebeplerinden biri olarak bölge halkının büyük bir kısmının Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları ile ticarî ilişki içinde olmasını göstermiştir. Bozkırlarda Tatar nüfusunun çoğalması ve Tatarların Kırgızlar (Kazaklar) üzerindeki etkilerinin artması, N. A. Krıjanovski’i rahatsız etmiştir. O, Kazak okullarının Rus okulları ile birleştirilmesini ve Rus papazlarının okullarda ders vermelerini, Kazak okulu öğretmenlerinin de bu papazlara yardımcı olmalarını, Tatar grameri ve yazısı dışında bütün derslerin Rusça okutulmasını önermiştir. Bunun yanında bütün mektep ve medreselerin gözetim altına alınması ve yeni açılacak olan mektep ve medreselerin de valilerin iznine tabi olması gerektiğini bildirmiştir.

N. A. Krıjanovski’nin raporu, Rusya Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy’a ulaştıca o da bu meselenin etraflıca değerlendirilmesi için 1869’da N. İ. İlinskiy’i görevlendirmiştir. N. İ. İlinskiy, D. A. Tolstoy’un talimatını yerine getirmiş ve *Kırgızların (Kazakların) Eğitimleri İçin Alınan Tedbirler Meselesi Konusunda Görüş (Mneniye po voprosu o merah dlya obrazovaniya kirgiz)* adlı bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre, N. A. Krıjanovski haklıdır ve Kırgızlar (Kazaklar) Tatarca okumaktadırlar. Hatta Tatarların Kırgızlar (Kazaklar) üzerindeki tesirine karşı yapılan çalışmaların bile Tatar dilinde yazılmakta olduğu bildirilmiş ve şu tavsiyelerde bulunulmuştur:

- 1- Kırgız (Kazak) okullarında Tatarca İslamî eğitim değil, Rusça-Kırgızca (Kazakça) eğitim verilmelidir.
- 2- Bu okul öyle bir tarzda olmalıdır ki geniş bir kitleye hitap etmelidir.
- 3- Eğitim, Kırgızların (Kazakların) dilinde olmalıdır. Derslerin muhteviyatı ilgi çekici ve yararlı olmalıdır.

³⁰⁸ Petr Aleksandroviç Valuev (1815-1890), 23 Nisan 1861 ve 9 Mart 1968 yılları arasında İçişleri Bakanı görevinde bulunmuştur. Bkz. <http://ru.wikipedia.org/wiki>

- 4- Kırgızları (Kazakları) Tatarlardan ve İslam'dan uzaklaştırmak için Arapça yerine Rusça kullanılmalıdır. Ancak bu şekilde Kırgızları (Kazakları) Tatarlaştırmaktan korumak mümkündür.³⁰⁹

N. İ. İliminskiy, yukarıdaki tavsiyeler ışığında Kırgız (Kazak) çocuklarına Rusça öğretilmesi, okulların gözden geçirilmesi, okul olmayan köylerde yenilerinin açılması ve bütün bu işlerin üstesinden gelebilecek bir kişinin bölgeye gönderilmesi gerektiğini Rusya Halk Eğitimi Bakanı Tolstoy'a bildirmiştir.

İliminskiy, Kırgız (Kazak) okulları için ders kitapları hazırlamak ve öğretmenlik bilgisini arttırmak ve dönüşünde bölgedeki eğitim işlerini yönetmek için yetiştirilmek üzere, öğrencilerinden Orenburg'daki Rus-Kazak okulu mezunu, Kazak asıllı İbray Altınsarin'in veya bir başkasının Kazan'a gönderilmesini teklif etmiştir. İliminskiy, ayrıca eğitimde Arap alfabesi yerine Rus alfabesinin kullanılmasını önermiştir. Ancak bunun İbray Altınsarin'in kanalıyla yapılmasının daha isabetli olacağını ifade etmekten kaçınmamıştır. Ona göre, İbray Altınsarin kendi başına özel bir okul açmalıdır. Böylece bu okuldan mezun olan öğrenciler, çeşitli bölgelere dağılarak bu tip okulların diğer örneklerini hayata geçirebilirler. Bunun için de İbray Altınsarin'den hiçbir şey esirgenmemelidir.”³¹⁰

Rusya Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy, Orenburg gezisi sırasında katıldığı bir toplantıda Rusya'nın bölgedeki politikasını “Hükümetin en önemli amacının Kırgızların (Kazakların) Tatarlaşmalarına imkân vermemektir” şeklinde özetlerken, deneme maksadıyla N. İ. İliminskiy'den Tatar bilim adamları ile beraber Rus alfabesinde Kırgızca (Kazakça) bir makale hazırlayıp *gimnazyumda* Kırgız (Kazak) öğrencilere okutmasını istemiştir. Uygulama neticesinde, Rus alfabesinin Arap alfabesindeki bazı harfleri karşılamamasına rağmen deneme başarılı olduğu görülmüştür. Bunun üzerine Çar II. Aleksandr, Kırgızcada (Kazakçada) Tatar ve Arap alfabesinin yerine Rus alfabesinin kullanılmasına izin vermiştir. Böylece N. İ. İliminskiy, Orenburg Genel Valisinin teklifi üzerine, daha önce Hristiyanlaştırılmış

³⁰⁹ Çiğerina, a. g. m., s. 125-126.

³¹⁰ P. V. Znamenskiy, a. g. e., s. 17.

Tatarlar için uyguladığı sistemi, bölgedeki Müslümanlar ve göçebeler için de uygulamıştır.

Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman, 1869'da Petersburg'da iken Rusya Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy'dan, N. İ. İlminskiy'nin eğitim sistemi hakkında bilgi edinir. Ayrıca N. İ. İlminskiy'nin 1860'ın başlarına kadar Orenburg vilayetinde Kazaklar arasında çalıştığını öğrenir. Nitekim Sır Derya ve Yedisu vilayetlerinde Kırgızların ve Kazakların sayıca fazla ve Ruslar ile Türkistan Müslümanları arasında stratejik anlamda çok önemli bir yere sahip olmaları nedeniyle K. P. Kaufman, D. A. Tolstoy'un tavsiyesi ile Türkistan'daki eğitim faaliyetlerini düzenlemede tecrübelerinden yararlanmak için N. İ. İlminskiy'e başvurur.

K. P. Kaufman bu bölgelerde bir yandan Kazanlı ve Ufalıların diğer yandan da Semerkand ve Taşkent tüccarları ile *işan*larının mescit ve mektepler aracılığıyla halk arasında İslam'ı yayma faaliyetlerine devam etmekte olduklarını iddia ederek, siyasî anlamda göçebelerin İslam'ın etkisi altında kalmalarının kendilerinin aleyhine olacağı görüşünü sürekli dile getirmiştir. Bu nedenle Türkistan bozkırlarında Rus ve Rus-Kazak okulları açılarak, İslam'ın yayılmasını engellemek, mektep ve medreselerin faaliyetlerine karşı savaşmak istemiş ve bu politikayı bölgenin iç kısımlarına yaymak amaçlanmıştır. Bu konuda K. P. Kaufman ile N. İ. İlminskiy'nin aynı düşüncede olmaları onların işbirliği yapmalarına neden olmuştur.

B. TÜRKİSTAN GENEL VALİLİĞİ'NDE YENİ EĞİTİM SİSTEMİNİN YAPILANDIRILMASI

1. Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi'nden Önce 1867–1876 Yılları Arasında Türkistan'da Açılan Okullar

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması, Buhara ve Hive Hanlıklarının işgal altına alınmasıyla bu bölgelerde ilk Rus okulları açılmaya başlanmıştır. Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi açılana kadar faaliyet gösteren bu okulların durumları hakkında

çeşitli dönemlerde yapılan denetim sonuçlarından veya bazı raporlardan bilgi edinmek mümkündür. 1870’te Yedisu vilayetindeki bazı okulları inceleyen M. İ. Brodovskiy bu konuda şunları bildirmiştir: “Okullarda iyi derecede eğitim verebilecek öğretmenler olmadığı gibi bazıları da tesadüfen gelip öğretmenlik görevinde bulunmaktadır. İyi yetiştirilmiş öğretmenlerin sayısı çok yetersizdir.”³¹¹ Ancak Brodovskiy bu olumsuzluklara rağmen bazı okullarda öğrencilerin “iyi derecede” Rusça okuyup yazmayı öğrendiklerini anlatır. Sır Derya vilayetindeki okulların durumlarına gelince, Yedisu bölgesindeki okullardan daha da kötü olduğu ifade edilmiştir. Çünkü bu okulların çoğu idareden maddî destek görmedikleri gibi manevi destekten de yoksun kalmışlardır.³¹² 1876 yılında Türkistan Eğitim Kurumu faaliyete başladığı sırada bölgede 20’den fazla okul hizmet vermekte olup bunlarda çoğunluğu Rus, toplam 1074 öğrenci eğitime devam etmekteydi. Bu okulların vilayetlere göre dağılımı, tesis tarihleri ve açıklamaları şöyledir³¹³:

Tarihi	Yer	Okullar
Yedisu Vilayeti Okulları		
11 Nisan 1868	Kopal	Erkek Ruhban Okulu
11 Nisan 1868	Kopal	Kız Ruhban Okulu
1868	Sarkan (Kopal)	Rus Erkek Okulu
Kasım 1868	Sarkan (Kopal)	Hristiyanlaşmış Çin, Moğol ve Kalmuk Çocukları Okulu
1868	Köksuy (Kopal)	Okul
1 Ocak 1869	Sergiopol şehri	Kız Okulu
1869	Karabulak küçük köy (Kopal)	Kız Okulu
1871	Sarkan (Kopal)	Kız Okulu
1 Ocak 1873	Borohudzir	Erkek Okulu
6 Şubat 1873	Kulca	Halk Okulu
1 Ekim 1873	İli (Verniy)	İlkokul
15 Eylül 1874	Verniy	Çin Kalmuk Çocukları Okulu
1 Ekim 1874	Karakol	Erkek Zanaat Okulu
1874	Urcar (Sergiopol)	Kız Okulu
Sır Derya Vilayeti Okulları		
30 Eylül 1869	Taşkent	Özel Okul
1869	Taşkent	Özel Halk Okulu
1871	Taşkent	Halk Okulu (Kızlar ve Erkekler)
1875	Çimkent	Halk Okulu
Zerafşan Bölgesi Okulları		
1867	Hocent	Rus Okulu

³¹¹ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 207ob.

³¹² TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 208-209.

³¹³ TV, No. 34, 26 Ağustos 1880; No. 36, 9 Eylül 1880; Bu dönemde Türkistan bölgesinde 48.358 Rus yaşamakta olup okula giden öğrenciler 8-11 yaşlarındaki çocukların yaklaşık %17’sini oluşturmuşlardır. Bkz. K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 109.

14 Ocak 1870	Semerkand	Yerliler için Rus Okulu
1871	Semerkand	Ruslar için okul
1872	Katta Kurgan	İlkokul Ruslar için
Amu Derya Şubesi Okulları		
10 Ekim 1874	Petro Pavlovsk	İlkokul

Tablo 11. Türkistan Rus Okulları (1867-1876)

Yedisu vilayeti yönetimi tarafından hazırlanan ders programı din dersi, Rusça, aritmetik ve güzel yazı derslerini içermekteydi.³¹⁴ Bunların yanı sıra kız öğrenciler için el işleri; erkek öğrenciler için de marangozluk, çilingirlik ve ayakkabıcılık gibi el becerisini geliştiren dersler verilmekteydi. Ancak S. M. Gramenitskiy bu okulların durumları ve öğrencileri hakkında detaylı bilgilerin bulunmadığını bildirmektedir.³¹⁵

2. Rus Eğitim Kurumları: K. P. Kaufman ve N. İ. İlminskiyy'nin Rolü

K. P. Kaufman, N. İ. İlminskiyy'nin sistemi hakkındaki geniş bilgileri, onun faaliyetlerini takdir eden Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy'dan almıştır. K. P. Kaufman da N. İ. İlminskiyy gibi Türkistanlılara ve Tatarlara karşı göçebelere sempati duymuş ve yeni eğitim sistemini önce göçebelere uygulamak istemiştir. Dolayısıyla da Nisan 1869'da K. P. Kaufman, Başmüfettiş A. L. Kun'u³¹⁶ N. İ. İlminskiyy'nin eğitim sistemini yerinde incelemesi için Kazan'a göndermiştir. N. İ. İlminskiyy, A. L. Kun'u kendi eğitim sistemi ile tanıştırmış, ona Hristiyanlaşmış Tatarların okullarını göstermiş ve Türkistan'daki eğitim işlerine yardım edeceğine dair söz vermiştir. N. İ. İlminskiyy başlangıçta K. P. Kaufman'ın taleplerini iyi karşılamış ve daha önce Kırgız (Kazak) okulları için hazırlamış olduğu *Kırgızlar (Kazaklar) İçin Kendi Kendine Rusça Grameri Öğrenme (Samouçitel russkoy gramoti dlya kirgizov, Kazan 1861)* adlı kitabını A. L. Kun vasıtası ile K. P. Kaufman'a göndermiştir.³¹⁷

³¹⁴ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 41, vr. 198ob-203.

³¹⁵ S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 11.

³¹⁶ K. P. Kaufman'a A. L. Kun'u o dönemlerde St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi dekanı olan V. V. Grigoryev tavsiye etmiştir. A. L. Kun, V. V. Grigoryev'den N. İ. İlminskiyy ve çalışmaları hakkında çok sık duymuştur. 1869 ilkbaharında St. Petersburg'dan Taşkent'e Kazan üzerinden giden A. L. Kun, N. İ. İlminskiyy ile tanışma fırsatı bulmuştur. Daha sonra da K. P. Kaufman ile N. İ. İlminskiyy'nin tanışmalarına da vesile olmuştur. Bkz. P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 13.

³¹⁷ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 13.

N. İ. İlminskiy, Türkistan'da okul faaliyetlerini geliştirme ve Hristiyanlığın yayılmasıyla ilgili geniş bir plan hazırlamış ve daha önce D. A. Tolstoy'a gönderdiği *Kırgızlar (Kazaklar) İçin Okullar* raporunda yer alan önemli bilgileri K. P. Kaufman'a da göndermiştir. N. İ. İlminskiy'e göre bozkırlardaki Tatarların etkisini zayıflatmak ve oradaki durumu değiştirip Rusların lehine bir sistem yaratabilmek için Rus alfabesi ile Kazakça okutmaları tavsiyesinde bulunmuştur. Böylece Kazaklar arasında Ortodoksluğu yaymanın mümkün olabileceği görüşünde olduğunu bildirmiştir. Bununla da kalmayıp Vernıy'da, Kopal'da ve Altay'daki Kırgızlar, Kazaklar, Kalmuklar ve diğer göçebe halklar arasında okullar açarak Türkistan halkları arasında Ortodoks Hristiyanlığı'nı yayma tavsiyesinde bulunmuştur. Bu okulları N. İ. İlminskiy "Hristiyanlık öğretimi" olarak adlandırmış ve Türkistan'da Ortodoks Hristiyanlığını yaymak için okulların sağlam bir temel olabileceğinin altını çizmiştir. K. P. Kaufman ise N. İ. İlminskiy'den farklı olarak "Türkistan'da yerli halk arasında Ortodoks inancının yerine Hristiyan Rus medeniyetini yaymalıyız"³¹⁸ görüşünü savunmuştur.

24 Mayıs 1869'da K. P. Kaufman aynı konu üzerinde Kazan'da yine N. İ. İlminskiy ile görüşmüştür. K. P. Kaufman, Türkistan'da Ruslara ve Türkistanlı geniş bir kitleye hitap eden Rus-Yerli ve Rus okullarını açabilecek ve bu okulların plan projesini üstlenebilecek birine ihtiyaçlarının olduğunu dile getirmiş ve İlminskiy'e Türkistan'da bu işi faaliyete geçirmesi teklifinde bulunmuştur. N. İ. İlminskiy ise, İdil-Ural bölgesinde uyguladığı gibi önce bir okul açıp onun neticesinde diğer okulları açma fikrinde olduğunu dile getirmiştir. Bu görüşme sonunda aralarındaki fikir ayrılığını anlayan N. İ. İlminskiy, K. P. Kaufman'a "Ben önce düşüncelerin oturmasını istiyordum ama siz öncelikle bu işi üstlenebilecek şahıs istiyorsunuz. Ben bunun için bütün buradaki çalışmalarımı bırakıp Türkistan'a gelmeye hazır değilim" diyerek eski öğrencilerinden doğu dillerini iyi bilen ve bu konularda çok iyi yetişmiş biri olarak o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rus Konsolosluğu'nda çalışmakta olan İvan Stepanoviç Yastrebov'u yerine teklif etmiştir. Teklifinde "İ. S. Yastrebov çok açık görüşlü ve sempatik biridir. Okul ve eğitim konusunda size çok

³¹⁸ *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 43-44.

yardımcı olabilir. Kırgızca (Kazakça) bilmiyor ise diğer Türk dillerini iyi bildiğinden ve iyi bir eğitime sahip olduğundan kısa zamanda bu dili de çözecektir” ifadesini kullanmıştır.³¹⁹ Buradan anlaşıldığı gibi İlminskiy bölgeye eğitimin tedricen ve yavaş yavaş girmesi gerektiği görüşünü savunmuş ve K. P. Kaufman’ın seçtiği yolun kendi ifadesiyle “kaygan ve tehlikeli” olabileceğini dile getirmiştir.

Kaufman ise bir an evvel eğitim teşkilatı ile ilgili tasarıların hazırlanması ve bölgede eğitim sisteminin yapılandırılmasını öngörmüştür. Bu yüzden de o, bu sistemi düzene koyabilecek birinin geçici bir süre için Türkistan’a gelerek bu çalışmaları üstlenmesi gerektiğini ısrarla dile getirmiştir. N. İ. İlminskiy başta kendisine teklif edilen bu görevin geçici olduğunu öğrenince öğrencisini de yerinden etmek istememiş ve “orası için hakkıyla çalışabilecek başka kimseyi bilmiyorum”³²⁰ ifadesini kullanmıştır.

Ancak bu konuda doğu halkları hakkında deneyimli ve danışmanlık yapabilecek başka biri olmadığından K. P. Kaufman, Temmuz 1869’da Türkistan’daki eğitim kurumlarının yapılandırılması için bir yığına N. İ. İlminskiy’nin Türkistan’a gönderilmesi konusunda D. A. Tolstoy’a bir yazı göndermiştir. Aynı zamanda N. İ. İlminskiy’e de bir mektup yazarak Taşkent’e davet etmiştir.

N. İ. İlminskiy kendi sistemini önce bir bölgeye uyguladığını daha sonra oradan diğer bölgelere yayıldığını, bunun yavaş ancak sağlam adımlar ile ilerlemekte olduğunu savunmuştur. K. P. Kaufman’ın düşündüğü sistemi Türkistan’a uygulamanın Kazan’dakine göre daha zor olabileceğini söylemiştir. Netice olarak N. İ. İlminskiy, Türkistan’daki eğitim işleri için Kazan’da geliştirdiği sistemin aynısının uygulanması gerektiği düşüncesinde olduğunu bildirmiştir.³²¹

1869-1870 yıllarında Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından Rusya’nın doğu halkları için N. İ. İlminskiy’nin raporlarına göre yeni düzenlemeler yapılmaktaydı.

³¹⁹ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 18-19.

³²⁰ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 20, 23.

³²¹ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 29.

Bu yüzden D. A. Tolstoy ve Kazan eğitim işleri sorumlusu P. D. Şestakov, İlminskiy'nin danışmanlığına ihtiyaç duymaktaydı. Bu yüzden de onu Türkistan'a göndermek istemiyorlardı. N. İ. İlminskiy kendisini Türkistan'a göndermeyeceklerini öğrenince 16 Ağustos 1869'da K. P. Kaufman'a gelişmelerden haberdar eden bir mektup göndermişti.³²²

Yıllar sonra N. İ. İlminskiy, Aziz Sinod *Oberprokuroru*³²³ Konstantin Petroviç Pobedonostsev'e gönderdiği mektubunda bu durumu şöyle açıklamaktadır: “Merhum K. P. Kaufman 1869'da bir yıllığına Türkistan'a gidip araştırma ve incelemelerde bulunmamı ve bunların neticesinde halk eğitimi hakkında bir talimat hazırlamamı istedi. Bu talimat daha sonra Türkistan Genel Valiliği ve merkezi kurumlarca incelenecek ve onaylanacaktı. Ben de bu teklifi reddettim. Çünkü korktum ve K. P. Kaufman'a “böyle bir sorumluluğu üstlenebilecek güçte olmadığımı” bildiren kendimi “aşağılayıcı ve gözü yaşlı” bir mektup göndermek zorunda kaldım...”³²⁴

N. İ. İlminskiy'nin cevabına memnun kalmayan K. P. Kaufman, D. A. Tolstoy'dan cevap bekler ve ayrıca bu konuda kendisine danışmanlık yapabilecek birinin görevlendirilip Türkistan'a gönderilmesi talebinde bulunur. Ancak Bakanlıktan Kaufman'ın projesini üstlenebilecek birinin olmadığını bildiren bir mektup gelir.³²⁵ Böylece Türkistan yönetimi bölgedeki eğitim kurumlarını oluşturma projesini tek başına yapmak zorunda kalmıştır.

Türkistan'da yeni eğitim sistemini yayma konusunda temelde aynı amaç uğruna çaba sarf etmelerine rağmen yöntem açısından farklı yolları seçen Kaufman ile İlminskiy daha sonra gayri-Ruslar için Kiril alfabesinin kullanılması konusunda birbirlerini desteklemişler, ancak uygulamada tekrar farklılıklar ortaya koymuşlardır. Onlara

³²² K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 94-95.

³²³ “Sinod”, 1. Ortodoks mezhebinin baş idaresi, 2. Protestan kilisesinde ruhaniler meclisi anlamındadır. “*Oberprokuror*”, Rus Çarlığı döneminde Sinod'un başında bulunan yüksek rütbeli şahsa denilmiştir. Aziz Sinod, Rus kilisesi işleri reisi için kullanılan tabirdir. Bkz. A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 359; Elektronik sözlük Polyglot.

³²⁴ *Pisma Nikolaya İvanoviça İlminskogo k ober-prokuroru svyateyşego sinoda Konstantinu Petroviçu Pobedonostsevu*, Kazan 1895, s. 113-114.

³²⁵ P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 32-33.

göre, Kiril alfabesini gayri-Ruslar arasında yaymadaki amaç, onların birbirleri ile olan sıkı bağlantılarını kopararak Rus halkına yakınlaştırmaktır. Bu politikanın gerçekleşmesi için İlminskiy, Kiril alfabesinin her gayri-Rus topluluğu için onların dillerindeki özelliklere göre ayrı ayrı düzenlemesi gerektiği görüşünü savunmuş, Kaufman ise Kiril alfabesini olduğu gibi uygulamayı, bunun Rusçayı öğrenmek için kolaylık sağlayacağını ve “alt basamak” olabileceğini ileri sürmüştür. Bu görüş ayrılığı daha sonra diğer bölgelerde de yankı bulmuştur. Orenburg bölge eğitim müdürü P. A. Lavrovskiy, K. P. Kaufman’ın görüşünü desteklemiştir. Halk Eğitimi Bakanlığı, bu tartışmayı V. V. Grigoryev’in başında bulunduğu St. Petersburg Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi’ne bildirmiştir. Fakülte üyeleri arasında yapılan oylama sonucunda (9’a karşı 3 oy) Kaufman’ın görüşlerinin uygulanması kararına varılmıştır.³²⁶ Böylece, eğitim sisteminde N. İ. İlminskiy’nin yöntemi, dil konusunda ise K. P. Kaufman’ın görüşü üst kurumlarca destek görmüştür. Ancak pratikte N. İ. İlminskiy’nin hazırlamış olduğu kitaplar okullarda okutulmuş ve her millet için ayrı alfabenin kullanılması görüşü yıllar sonra Sovyetler Birliği’nin uygulayacak olduğu politikanın temelini oluşturmuştur.

İlminskiy’nin Türkistan faaliyetleri bunlarla sınırlı kalmayıp daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Her ne kadar kendisi bizzat Türkistan’da eğitim faaliyetlerinde bulunmamışsa da Kazan ekolünü Türkistan’a taşıyan başta N. P. Ostroumov olmak üzere Kazan İlahiyat Akademisi’nin Anti-Müslümanlar Bölümü mezunları Miropiyev, Sofiyskiy, Pozdnev ve Voskresenskiy³²⁷ ve diğerleri vasıtasıyla bunu başarabilmiştir. Bunu onun öğrencileri ile olan sıkı mektuplaşmalarından anlamaktayız. İlminskiy öğrencileriyle aptığı yazışmalarda bölge ile ilgili her konuda bilgi alışverişinde bulunmuş, öğrencilerine yol göstermiş ve zaman zaman nasihatler vererek onlara destek olmaya çalışmıştır. Ancak K. P.

³²⁶ Dekan V. V. Grigorev ve sekreter V. Girgas’ın katılımıyla yapılan toplantı kararı 31 Ocak 1878 tarihli yazı ile bildirilmiştir. 3 maddeden oluşan bu kararda bir taraftan herhangi bir değişiklik yapılmaksızın Rus alfabesinin kullanılması önerilirken, diğer taraftan da İlminskiy tarafından daha önce geliştirilip Hristiyanlaştırılmış Tatarlar için kullanılan alfabenin onun okullarında olduğu gibi kullanılması tavsiye edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. N. İ. İlminskiy, *İz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodçeskim yazıkam*, Kazan, 1883, s. 39; S. Çiçerina, a. g. m., s. 137-139.

³²⁷ Bu öğrencilerin Taşkent’e hangi yollarla gittikleri ve hangi görevlerde çalıştıklarına dair geniş bilgi için bkz. *Pisma N. İ. İlminskogo...*, s. 87-94.

Kaufman, Türkistan eğitim sisteminin yapılandırılmasında başvurduğu Çarlık kurumlarından taleplerine olumlu cevap alamamış ve eğitim kurumlarının inşası sürecinde yalnız kalmıştır.

3. Türkistan Eğitim Kurumu Kanunu

Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman'ın talimatıyla 1870'te M. İ. Brodovskiy'nin başkanlığında oluşturulan özel komite;

1. Rus çocukları ile gayri-Rus çocukların aynı yerde eğitim görmeleri için okul açma olanaklarının belirlenmesi,
2. Bölgede gerekli olan eğitim kurumlarının türlerinin belirlenmesi,
3. Eğitim sisteminin programlarının hazırlanması,
4. Ders süresinin belirlenmesi ve yıllara göre derslerin dağılımının yapılması,
5. Öğrenci ve öğretmenlerin ekonomik geçimlerini sağlayacak imkânların oluşturulması
6. Bölgede açılacak olan okulların sayılarının ve kapasitelerinin belirlenmesi,
7. Her okul için harcanacak ortalama giderlerin hesaplanması ve bu bağlamda gerekli kaynakların sağlanması
8. Okul idarelerini denetleme sisteminin oluşturulması gibi konuları gündeme getirmiştir.³²⁸

1870–1871 yılları arasında yapılan çalışmalar neticesinde “Türkistan Halk Eğitimi Temel Kanunu” tasarısı hazırlanmıştır. Bu tasarıda Türkistan'da Eğitim Kurumlarının oluşturulması ile ilgili şunlar yer almaktadır: “Bu kanunun temelinde Rusya çıkarları yönündeki gelişmeleri kabul etmek yatmaktadır. Bunun için Türkistan halkının dini inançlarına karışmamak ve Türkistan halkı için açılacak olan okulların dinî özellikler taşımasına dikkat etmek gerekir. Eski klasik okulları olduğu gibi bırakmak ve “acımamak” lazımdır. Bu okulları güç kullanarak veya

³²⁸ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 28.

doğrudan kaldırmak toplum şuurunda hoş olmayan sevimsiz ve derin bir iz bırakabilir. Bu bize karşı halkın nefretini uyandırır...”³²⁹

Türkistan Eğitim Kurumu’nun kurulması ile ilgili 21 maddeden oluşan tasarıda bilgi sahibi öğretmenlerin yetersizliğine dikkat çekilmiş, mekteplerin, medreselerin ve Türkistan Genel Valiliği kurulmadan önce bu bölgede açılan Rus okullarının, talepleri karşılamamasından ötürü yeni okulların açılması konusuna yer verilmiştir. Türkistan’da halk eğitiminin önemli bir yere sahip olduğu, bunun için öncelikle geniş kitleye hitap eden halk okullarının açılmasının önemi vurgulanmıştır. Türkistan’da çeşitli halkların yaşaması nedeniyle bunların çocuklarına hiçbir ayırım gözetilmeksizin tek bir yerde eğitim verebilecek kurumların açılması gündeme getirilmiştir. Böylece komisyon tarafından hazırlanan tasarıda:

1. Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı’na bağlı *gimnazyum*lar esas alınarak bu okulların programlarına göre Türkistan’daki Rus bürokratlarının ve yerel halkın çocukları için Taşkent ve Vernıy’da Erkek *gimnazyum*larının açılması,
2. Taşkent’te bir Öğretmen Okulu’nun (*Učitelskaya Seminariya*) açılması,
3. Öğretmen Okulu’na bağlı Örnek Okulu’nun açılması,
4. Rus ve yerleşik halk için alt sınıf, üst sınıf ve zanaat sınıflarından oluşan kaza okullarının açılması,
5. Göçebeler arasında okuma-yazmayı yaymak için kaza okullarındaki alt sınıfa eş değer ilkokulların açılması meseleleri yer almıştır.³³⁰

Tasarıda ele alınan meseleler, “Öğretmen Okulu, kaza okulları için öğretmenler yetiştirecektir. Kaza okulları, öğrencilerin genel ve zanaat eğitimi almalarını sağlayacak ve ilkokullar için öğretmenler yetiştirecektir. İlkokul öğretmenleri de gayri-Rus halkı arasında eğitimi yayacaktır”³³¹ cümleleri ile özetlenmiştir.

Türkistan’da eğitim kurumlarının oluşturulması ile ilgili tasarı, Rusya Savunma Bakanlığı, Halk Eğitimi Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı gibi birçok resmî kurum

³²⁹ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 7ob; *Uçebnoye delo...*, s. 3.

³³⁰ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 1-4.

³³¹ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 12.

tarafından incelenmiştir. Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından hazırlanan 8 Mart 1875 tarihli 2683 no’lu yazıda:

1. Sibirya’da faaliyette olan Eğitim Kurumu esas alınarak Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi’nin oluşturulması,
2. Mekteplerin, medreselerin, Rus okullarının ve ileride açılacak olan gayri-Rus okullarının bu idareye bağlanması,
3. 31 Temmuz 1871 tarihli kanun gereğince Taşkent ve Vernıy’da *progimnazyum*ların açılması kararlaştırılmıştır. Taşkent Öğretmen Okulu’nun açılması konusu ise ileri bir tarihe ertelenmiştir.³³²

Tasarı, 17 Mayıs 1875’te kanunlaşarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanunun temelinde Rusya’nın batı kısmında kabul edilen sistem ve prensipler yatmaktadır. Kanunun yürürlüğe girmesi ile kısa sürede bölgede Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi, *progimnazyum*lar, Öğretmen Okulu, kaza okulları, ilkokullar ve diğer eğitim kurumları açılmıştır.

4. Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi

Türkistan’daki Eğitim Kurumu İdaresi, Halk Eğitimi Bakanlığı’na bağlanmıştır. Bakanlık, genel valinin veya başmüfettişin teklifini göz önünde bulundurarak yerli eğitim idaresine atamalar yapmıştır. Bakanlık, Türkistan eğitim faaliyetlerinin ihtiyaçlarına göre hükümet tarafından tahsis edilmiş olan kaynakları dağıtmış, eğitim kurumlarının kurulması ve ders programları ile ilgili kararlar ve talimatlar yayınlamıştır.

“Türkistan Eğitim Kurumlarının Kuruluşu ve Halk Eğitimi Temel Kanunu’nun 12. maddesi uyarınca genel valiye sınırsız hak tanınmıştır. Bu yüzden de genel vali aynı zamanda Türkistan eğitim kurumlarının baş yöneticisi sayılmıştır. 17/29 Mayıs 1875 tarihli kanun gereğince Ocak 1876’da Taşkent’te Türkistan Genel Valiliği’ne bağlı Türkistan Eğitim Kurumları İdaresi açılmış ve idarenin başına başmüfettiş

³³² TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 50-54.

getirilmiştir. C. XI, 66. madde gereğince başmüfettiş, *gimnazyum* müdürleri ve halk okulları müdürü, Türkistan Genel Valiliği'ne bağlanmıştır. Genel valiye bütün eğitim kurumları bürokratlarını görevden alma, mahkemeye verme ve durumlarını inceleyerek Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'na bildirme gibi birçok konuda yetki verilmiştir.³³³

Genel valinin görüşleri dikkate alınarak Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından göreve getirilen başmüfettiş, Türkistan eğitim kurumlarının gözetimini üstlenmiştir. Başmüfettiş yılda iki defa Türkistan'daki bütün eğitim kurumlarını gezmiş, yılda bir kere eğitim işlerinin durumları konusunda rapor hazırlamıştır. Bu rapor genel vali vasıtasıyla Halk Eğitimi Bakanlığı'na sunulmuştur. Ayrıca eğitim işlerinde çalışan bütün şahısların listesini hazırlayıp Bakanlığa bildirmiştir.³³⁴

Başmüfettişe bağlı özel muhasebeci-sekreter ve sekreterin iki yardımcısı vardır. Bunlar başmüfettişin tavsiyesi üzerine genel vali tarafından göreve atanmışlardır. Sekreter, eğitim kurumlarının kontrolü ile bizzat ilgilenmiştir. Denetleme sürecinde vilayet müfettişleri de bulunmuştur. 1877'de ilk, 1878'de de ikinci halk okulları müfettişlik görevi oluşturulmuştur.³³⁵ Başta Yedisu ve Kulca için 1, Sır Derya ve Amu Derya Şubesi için 1, Fergana, Hocent Kazası ve Zerafşan için 1 olmak üzere toplam 3 müfettiş göreve getirilmiştir. Bir de idarede deneme komitesi ve halk sorunları ile ilgili komisyonlar oluşturulmuştur.³³⁶ Böylece başmüfettiş ve müfettişlik görevlerinde bulunan bürokratlardan oluşan Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi meydana gelmiştir.³³⁷

³³³ *Uçebnoye delo...*, s. 20.

³³⁴ Başmüfettiş bütün eğitim kurumlarındaki eğitime yön verme, öğrencilerin ahlakî ve eğitim seviyelerinin yükseltme, öğretim metotlarını inceleme, öğretmenleri tanıma, okul binalarının ve kütüphanelerin durumları ile ilgilenme, ders kitaplarının temini, maddi kaynakların doğru kullanılmasını sağlama gibi birçok konuyu kontrol etmekle görevlendirilmiştir.

³³⁵ S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 12.

³³⁶ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 111.

³³⁷ *Uçebnoye delo...*, s. 21

Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi'ne bağlı bir mütevellî heyeti (*popeçitelniy komitet*)³³⁸ oluşturulmuştur. Başkanlığını başmüfettişin yürüttüğü, ilk ve orta öğretim kurumları müdürlerinden oluşan heyet, daimî olmayıp, eğitimle ilgili problemlerin ortaya çıkması üzerine toplanmış, eğitim kurumlarının başarılarını ve ders ile ilgili sorunlarını ele alarak bu konularda elde edilen bulguları Halk Eğitimi Bakanlığı'na veya genel valiye bildirmiştir. Komite tarafından hazırlanmış olan toplantı raporları genel vali tarafından onaylanmıştır.³³⁹

Vilayetlere ve kazalara gelince, eğitim kurumlarının yönetimi idarî-polis yönetimi, müdürlük ve vilayet müfettişleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Askerî valilerin görevi, bölgedeki eğitim kurumlarında gereken düzeni sağlamak olmuştur. K. K. Palen'in verdiği malumata göre, 1906 tarihli c. XI Bölüm 1, 91. madde gereğince 1909'da Sır Derya vilayetinde 1 halk okulları müdürü ve 2 müfettiş, Semerkand, Fergana, Yedisu ve Hazar Ötesi vilayetlerinde ise birer halk okulları müfettişi görevde bulunmuştur.³⁴⁰ Müfettişler, okullardaki eğitim ve terbiye işlerini gözetlemekten sorumlu tutulmuşlardır.

Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte Türkistan'daki Ruslara eğitim hizmeti vermeyi amaçlayan Türkistan idaresi, 1876'dan itibaren Halk Eğitimi Bakanlığı'nın kanununa göre bölgede ilk ve ortaokullar açmaya başlamıştır.

C. TÜRKİSTAN ORTAÖĞRETİM KURUMLARI

Türkistan Genel Valiliği'nin ilk yıllarında ortaokullar açılmadığından Türkistan'a yerleşmiş olan Rus asilzadeleri, bürokratları, subayları, din adamları ve zengin tüccarlar çocuklarını eğitim için Rusya'ya, özellikle Orenburg'a göndermişlerdir. Orenburg'da Türkistanlı Rus erkek çocukları için özel olarak 2. Askerî Lise ve kızlar için de bir enstitü açılmıştır. Ancak mesafenin uzak olması ve okullara sınırlı sayıda

³³⁸ *Popeçitel*, Çarlık Rusya'sında bazı idare başlıklarına, müdürlere bu ad verilmiştir. *Popeçitelniy komitet*, müdürlerin oluşturdukları komitedir.

³³⁹ *Uçebnoye delo.*, s. 24-25.

³⁴⁰ Müfettişler bölgelerdeki halk okulları ile ilgili genel raporlarında medreselerden bahsederken mektepler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. *Uçebnoye delo.*, s. 27.

öğrencinin kabul edilmesi gibi faktörlerden dolayı bu okullar, Türkistanlı Rus çocukların eğitim ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kalmıştır. Zamanla Türkistan’da *progimnazyumlar*, *gimnazyumlar* ve öğretmen okulunun açılmasıyla bölgedeki okullara rağbet artmıştır. Ancak buna rağmen bazı öğrenciler Orenburg ve Rusya’nın diğer şehirlerine giderek eğitimlerine devam etmişlerdir. Verilen bilgilere göre, Taşkent’ten giden 26 erkek ve 11 kız olmak üzere toplam 37 öğrenci, 1878/1879 eğitim yılında Rusya’nın çeşitli şehirlerinde eğitim almışlardır.³⁴¹ Türkistan eğitim kurumları ile ilgili kanunda da bahsi geçtiği gibi, üst sınıf tabakaya mensup çocuklara hitap eden ortaöğretim kurumlarının ilki daha sonra *gimnazyumlar*a dönüştürülecek olan *progimnazyumlar*dır.

1. Türkistan Liseleri

a. Erkek *Gimnazyumları*

Rusya’da *gimnazyumların* açılışı 18. yüzyılın ilk yarısına rast gelmektedir. 1826 yılında St. Petersburg Bilimler Akademisi’ne bağlı ilk Akademi *Gimnazyumunu* açılmıştır.³⁴² Bu *gimnazyumun* temel amacı, 1733’te Fişer tarafından hazırlanan kanuna göre, askerî ve sivil hizmetlere insan yetiştirmek olmuştur. *Gimnazyumda* Latince, Yunanca, Almanca, Fransızca, retorik, mantık, tarih ve aritmetik dersleri okutulmuştur. Daha sonra Rus bilim adamı Mihail Vasilyeviç Lomonosov’un (1711-1765) inisiyatifi ile 1755’te Moskova Üniversitesi’ne bağlı asilzadeler (*dvoryan*) ve çeşitli bürokratlar (*raznoçintsev*) için iki şubeden oluşan Üniversite *Gimnazyumunu* açılmıştır. Bu *gimnazyumun* amacı, üniversiteler için öğrenci yetiştirmek olmuştur. 1758’de de Kazan’da bir *gimnazyum* açılmıştır.³⁴³

³⁴¹ TV, No. 18, 1879.

³⁴² St. Petersburg Bilimler Akademisi 1725 yılında kurulmuştur. Bkz. <http://forum.vgd.ru/132/8644/>

³⁴³ Moskova Üniversitesi’ne bağlı olarak açılan *gimnazyumda* her iki şubede aynı dersler okutulmuş olup her şube dört okuldan oluşmuştur. 1. Okul Rusça: gramer, şiirler, retorik ve Kilise-Slav dili; 2. Okul Latince: gramer, sentaks, 3. Okul İlmî: aritmetik, geometri, coğrafya ve felsefe; 4. Okul Avrupa ve Yunan dilleri dersleri okutulmuştur. Kazan’da açılan *gimnazyumda* ise coğrafi özellikler göz önünde bulundurularak Tatar ve Kalmuk dilleri ders programına girmiştir. <http://lik10.ru/history/giminrus.html> 13.08.2007

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren birçok *gimnazyum*un açıldığı bilinmektedir. Çar I. Aleksandr'ın 1803 tarihli "her vilayet merkezinde *gimnazyum*ların açılması" talimatıyla ve 1804 tarihli kanuna dayalı olarak 32 *gimnazyum* açılmıştır. *Gimnazyum*larda matematik, istatistik, tabiat bilimi, teknoloji, tarih, coğrafya, felsefe, zarafet bilimi, siyaset ekonomisi, ticaret bilimi, Latince, Fransızca, Almanca ve resim dersleri okutulmuştur.³⁴⁴

Gimnazyum sayısının artmasıyla birçok kez yeni düzenlemeler ve kanunlar hazırlanmıştır.³⁴⁵ Bunların en önemlilerinden biri, 1864 tarihli kanundur. Bu kanuna göre, Almanya'daki sistem örnek alınarak *gimnazyum* eğitimi 7 yıllık olup, ilk 4 sınıfı *gimnazyum* ile beraber veya ayrı olmak üzere *progimnazyuma* ayrılmıştır. *Gimnazyum*lar da *klasik*³⁴⁶ ve *real*³⁴⁷ olarak ikiye bölünmüştür. Klasik *gimnazyum* mezunları üniversitelere sınavsız kabul edilmişlerdir. *Real gimnazyum* mezunları ise yüksek meslekî eğitim kurumlarına ve üniversitelerin fizik, matematik ve tıp bölümlerine girebilmişlerdir.³⁴⁸

Rusya Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy 1866 yılında yeni bir kanunun düzenlenmesi için bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon tarafından hazırlanmış

³⁴⁴ Bu kanuna göre, *gimnazyum*larda iyi eğitimli insanlar yetiştirmek ve üniversitelere öğrenci hazırlamak amaçlanmıştır. Bu 32 *gimnazyum*da toplam 2838 öğrenci eğitim almıştır. Bkz. <http://lik10.ru/history/gimnirus.html> 13.08.2007

³⁴⁵ 1805'te *gimnazyum* ders programları ve ders kitapları hazırlanmıştır. 1811'de Rusya Halk Eğitimi Bakanı S. S. Uvarov'un talimatıyla *gimnazyum* ders programlarında reformlar yapılmıştır. 1819'da Rusya *gimnazyum*ları için tek eğitim planı hazırlanmıştır. Bu plana göre *gimnazyum*larda Din dersleri, Rusça ve Kilise-Slav dili, Yunanca, Latince, Almanca, Fransızca, coğrafya, tarih, istatistik, mantık, retorik, matematik, statik, temel mekanik, fizik, tabiat bilimi ve resim derslerinin okutulması kararlaştırılmıştır. 1828'de yapılan reformda *gimnazyum*lar yedi yıllığa dönüştürülmüştür. 1837-1849 yılları arasında ders programlarında değişiklikler yapılmıştır. 21 Mart 1849'da yapılmış olan reformda *gimnazyum*lar hukuk ve Latince bölümüne ayrılmıştır. Birinci bölüm bürokrasi hizmetlerine insanlar hazırlamış, ikincisi ile üniversitelere öğrenciler yetiştirmiştir. 1850'lerde birkaç kez ders programlarında yine değişiklikler yapılmıştır. Geniş bilgi için bkz. <http://lik10.ru/history/gimnirus.html> 13.08.2007

³⁴⁶ Latince ve Yunanca temelli olmasından dolayı sosyal veya klasik *gimnazyum* diye adlandırılmıştır. Bkz. <http://www.vitart.ru/history-russia-pages/ref-gimnazii.html>

³⁴⁷ Orta genel eğitim kurumlarından biri olan *Real gimnazyum*larında, matematik ve fen bilimlerine daha fazla önem verilmiştir. Ayrıca Latince ve Yunanca gibi ölü dillerin yerine yaşayan Fransızca ve Almanca gibi yabancı diller okutulmuştur. Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanmış olan 15 Mayıs 1871 tarihli kanuna göre, *real gimnazyum*ları *real schule*lere dönüştürülmüştür. Geniş bilgi için bkz. <http://lik10.ru/history/gimnirus.html> 13.08.2007; http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Realnoe_uchilische.htm

³⁴⁸ <http://lik10.ru/history/gimnirus.html> 13.08.2007

olan kanun tasarısı, 30 Temmuz 1871’de *gimnazyum* ve *progimnazyum* kanunu olarak onaylanmış, ders süresi sekiz yıla çıkartılmış ve yeni bir ders programı düzenlenmiştir.³⁴⁹

Ders Adları	1 ³⁵⁰	Sınıflar							2 ³⁵¹	3 ³⁵²
		I	II	III	IV	V	VI	VII		
Ortodoks din dersi	4	2	2	2	2	2	1	1	12	13
Rusça ve Kilise- Slavca	6	4	4	4	3	3	2	2	22	23
Mantık	-	-	-	-	-	-	-	1	1	1
Latince	-	8	7	5	5	6	6	6	43	49
Yunanca	-	-	-	5	6	6	6	6 / 7	29/30	36
Matematik: matematiksel coğrafya, fizik ve muhtasar tabiat bilimi	6	5	4	3	3	4	6	6	31	37
Coğrafya	-	2	2	2	2	-	-	1	9	10
Tarih	-	-	-	2	2	2	2	2	10	12
Fransızca ve Almanca	-	-	3	3	3	3	3	2	17	19
Güzel Yazı	6	3	2	-	-	-	-	-	5	5
Toplam a) ³⁵³	22	24	24	26	26	26	26	27/28	179/180	205
b) ³⁵⁴	22	24	27	29	29	29	29	29/30	196/197	224

Tablo 12. Erkek *Gimnazyum* Ders Programı (1871)

Ancak *gimnazyum* ders programları daha sonraki dönemlerde hazırlanan kanunlar çerçevesinde birçok kez değişikliğe uğramıştır.³⁵⁵

Türkistan’daki *gimnazyum*lara gelince, K. P. Kaufman döneminde komite tarafından hazırlanan tasarıda, bölgede görevde bulunan Rus bürokratların çocuklarının eğitimden mahrum kalmamaları, yüksek eğitim kurumlarına devam edebilmeleri ve resmî kurumlarda yüksek mevkilerde çalışabilmeleri için Taşkent ve Vernıy’da iki *gimnazyum*un açılması konusu gündeme getirilmiştir.

³⁴⁹ Bu kanuna göre “*gimnazyum*lar, genel bir eğitim vermekle birlikte gençlerin üniversiteye ve diğer yüksek eğitim kurumlarına girebilmeleri için hazırlık hizmeti de vermelidir.” Bkz. TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 75, vr. 1-2; <http://www.pedobzor.ru/index.html>; V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 53-54.

³⁵⁰ Hazırlık sınıfı.

³⁵¹ Hazırlık sınıfının dışındaki ders saatleri.

³⁵² 8 yıllık *gimnazyum* eğitiminde öğrencilerin zorunlu olarak görmeleri gereken ders saatleri.

³⁵³ Bir modern yabancı dil öğrenen öğrencilere göre ders saati.

³⁵⁴ İki modern yabancı dil öğrenen öğrencilere göre ders saati.

³⁵⁵ 1872-1874 ve 1887 yıllarında kanuna yeni maddeler eklenmiştir. Ayrıca 1877 ve 1890 yıllarında ders programlarında değişiklikler yapılmıştır. 1905 devrimine bağlı olarak Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı yeni eğitim planı düzenlemiştir. 1907, 1910 ve 1915 yıllarında da yeni düzenlemelere yönelik teşebbüslerde bulunulmuştur. Geniş bilgi için bkz. <http://lik10.ru/history/giminrus.html> 13.08.2007

31 Mayıs 1875'te Halk Eğitimi Bakanlığı, 30 Temmuz 1871 tarihli kanuna göre Taşkent'te ve Verniy'da Erkek *Proгимnazyumu*'nun açılması ve ihtiyaca göre bu *progimnazyum*ların *gimnazyuma* dönüştürülmesi kararını kabul etmiştir. Böylece ilki 15 Ağustos 1876'da Taşkent'te, ikincisi 1 Eylül 1876'da da Verniy'da olmak üzere iki *progimnazyum* açılmıştır.³⁵⁶

Taşkent erkek *progimnazyumu* başlangıçta hazırlık, birinci ve ikinci sınıf olmak üzere üç yıllık iken, 1877-1878 eğitim yılında dört yıllık olmuştur. 1879-1880 öğrenim yılında dört yıllık *progimnazyum* altı yıllığa dönüştürülmüştür. 1881-1882'de yedinci sınıf, 1882-1883'te de Halk Eğitimi Bakanlığı'nın izniyle sekizinci sınıf açılmıştır. 1883-1884 öğrenim yılında sekiz yıllık Taşkent erkek *progimnazyumu* "*gimnazyum*" olarak onaylanmıştır.³⁵⁷

Taşkent ve Verniy *progimnazyum*larını müteakiben Aşkabat, Semerkand ve Skobelev'de başta 4 yıllık *progimnazyum*lar açılmış ve zamanla bunlar da *gimnazyum*lara dönüştürülmüştür.³⁵⁸ K. K. Palen, Türkistan eğitim kurumları ile ilgili hazırladığı 1 Ocak 1909 tarihli raporda, Türkistan'daki bu 5 *gimnazyum* hakkında detaylı bilgiler vermiştir.³⁵⁹ 1 Ocak 1914'te ise Türkistan'da toplam 9 erkek *gimnazyum* ve 3 erkek *progimnazyum* faaliyette bulunmuştur.

Bu *gimnazyum*lar başta her ne kadar üst sınıfa mensup Rus çocukları için açılmış ise de üst sınıfa mensup yerli halkı ve özellikle de göçebeleri kendilerine çekmek amacıyla çocuklarının burada eğitim görmelerine izin verilmiştir. Mesela, 1883-1884

³⁵⁶ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 58.

³⁵⁷ *Otčet o sostoyanii Taşkentskoy mujskoy gimnazii za 1883-1884 učebnıy god*, haz. A. N. Ekaterinskiy, Taşkent: Tipografiya Okrujnago Ştaba, 1884, s. 3-4.

³⁵⁸ K. K. Palen'in verdiği bilgilere göre 1909'da Aşkabat *gimnazyumunda* 14 sınıf (2 hazırlık sınıfı, 8 normal sınıf ve 4 şubesi), Verniy *gimnazyumunda* 10 sınıf (1 hazırlık sınıfı, 8 normal sınıf ve 1 şubesi), Semerkand *gimnazyumunda* 11 sınıf (1 hazırlık sınıfı, 8 normal sınıf ve 2 şubesi), Skobelev *gimnazyumunda* 11 sınıf (1 hazırlık sınıfı, 8 normal sınıf ve 2 şubesi), ve Taşkent *gimnazyumunda* 13 sınıf (1 hazırlık sınıfı, 8 normal sınıf ve 4 şubesi) bulunmaktadır. Bkz. *Učeбноye delo...*, s. 37.

³⁵⁹ Verniy *gimnazyumunun* bir ağaçtan ve taştan yapılmış iki eski binadan oluştuğunu, Semerkand *gimnazyumunun* ise eski, dar ve uygun olmayan bir binada bulunduğunu bildirmiştir. Bunlara nazaran diğer *gimnazyumların* tatmin edici durumlarda olmalarına rağmen iki katlı taştan yapılmış üç binadan oluşan Taşkent *gimnazyumunun* sayıları gittikçe artan öğrenciler için artık dar gelmeye başladığını bildirir. Bkz. *Učeбноye delo...*, s. 36.

öğrenim yılı için hazırlanmış olan rapora göre, *gimnazyuma* devam eden öğrencilerin %89.2'sini Ortodokslar, %4.8'ini Müslümanlar, %2.2'sini Roma-Katolikler, %1.8'ini Protestanlar ve %1.8'ini Yahudiler oluşturmaktaydı. Toplam öğrenci sayısı 269 olup bunlardan 13'ü Müslüman'dı. Aşur Latifbayoğlu, Rustambek Baytokoğlu, Törökul Sadıkbayoğlu, Törökul Hudaybergenov, Murat-Kasım Mirzanaimov, İsa Molla Nureddinov, Nagaçibay Akçulakov bu öğrencilerden bazılarıdır.³⁶⁰ 1896 yılında ise aynı *gimnazyum*da toplam 327 öğrenciden sadece 10'unun yerli öğrenci olduğu kaydedilmektedir.³⁶¹ Bu rakamlar, çok az sayıda yerli öğrencinin bu okullarda eğitim gördüklerinin anlaşılması bakımından önemlidir.

Şehir dışından gelen öğrenciler için *gimnazyum*lara bağlı yurtların ve evlerin açılmasıyla, başka şehirlerden ve köylerden gelen öğrencilerin sayısı artmıştır. Bir şehirli veya köylü çocuğu, asilzade soyundan geldiği gibi alt sınıfa mensup fakir bir çiftçinin veya sıradan bir ailenin çocuğu da olabiliyordu. Böylece başta sadece bürokrat, asilzade ve zengin çocuklarına hitap eden *gimnazyum*larda alt sınıfa mensup Rus çocukları da eğitim alma imkânı elde etmişlerdi. Bu çocukların velileri *gimnazyum*lar ve *real schuleler* (*realnoye uçilişşe*) gibi ortaokullar vasıtasıyla çocuklarından birer “bürokrat veya üst sınıf insanı” çıkarma umuduyla bu duruma memnun olmuşlardır. Ayrıca bir grup ilerici kesimin fakir öğrencilere destek vermek amacıyla oluşturdukları “öğrencilere yardım kurumu” sayesinde bu tip okullarda okuyan fakir öğrencilerin sayıları hızla artmıştır. Bu durum, *Türkestanskiya Vedomosti* gazetesinde: “Son dönemlerde orta öğretime devam eden sıradan öğrencilerin sayısı artmaktadır. Özellikle son dört yılda Taşkent Erkek *Gimnazyumu*’nda alt tabakadan gelen öğrencilerin sayısı yaklaşık %30 oranında arttı”³⁶² şeklinde yer almıştır.

Ancak soylu aileler, üst tabakaya hitap eden *gimnazyum*ların eski değerini kaybetmeye başladığını ileri sürerek bu duruma tepki göstermişlerdir. İdare de zaman

³⁶⁰ Törökul Sadıkbayoğlu ve Törökul Hudaybergenov, rapora göre 2. derecedeki takdirname ile 2. sınıftan 3. sınıfa geçmişlerdir. Murat-Kasım Mirzanaimov ise 2. derecedeki takdirname ile 3. sınıftan 4. sınıfa geçmiştir. Geniş bilgi için bkz. *Otçet o sostoyanii Taşkentskoy mujskoy gimnazii za 1883-1884 uşebny god*, s. 46-52.

³⁶¹ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 66.

³⁶² *TV*, No. 40, 1887.

zaman alt tabakadan gelen öğrencilerin sayılarını azaltmak ve “temizlemek” için bir bahane uydurarak öğrencileri okullardan çıkartmışlardır. Bu “uygulamanın” başarı elde ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim 1904 tarihli Türkistan ortaokulları ile ilgili Halk Eğitimi Bakanlığı’nın raporuna göre, Türkistan *gimnazyum*larında okuyan öğrencilerin %47.5’ini asilzadelerin ve bürokratların, %3.1’ini din adamlarının, %27.9’unu şehirlilerin, %14.6’sını da köylülerin çocukları oluşturmaktadır.³⁶³

Türkistan *gimnazyum*larında okutulan derslere gelince, burada da 1871’de onaylanmış olan klasik *gimnazyum*lardaki ders programı uygulanmıştır. Mesela, Taşkent Erkek *Gimnazyumu*’nun 1883-1884 öğrenim yılı için hazırlanmış olan raporuna göre, *gimnazyum*da Rusça, Ortodoks din dersi, aritmetik, matematik, cebir, trigonometri, geometri, fizik, tabiat tarihi, matematiksel coğrafya, coğrafya, tarih, Latince, Yunanca, Almanca, Fransızca, güzel yazı, resim, müzik ve beden eğitimi dersleri okutulmuştur.³⁶⁴ 1890’da ders programı değiştirilmiştir.³⁶⁵

Ders Adları	Sınıflara Göre Zorunlu Ders Saatleri									Top	1871
	1 ³⁶⁶	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII		
Din Dersi	4	2	2	2	2	2	2	2	2	16	13
Rusça, Kilise-Slavca ve Mantık	6	5	4	4	3	3	3	3	4	29	24
Latince	-	6	6	5	5	5	5	5	5	42	49
Yunanca	-	-	-	4	5	6	6	6	4	33	36
Matematik	6	4	4	3	4	4	4	3	3	29	37
Fizik	-	-	-	-	-	-	2	3	2	7	
Tabiat tarihi										11	
Tarih	-	-	-	2	2	3	2	2	2	13	12
Coğrafya	-	2	2	2	2	-	-	-	-	8	10
Fransızca	-	-	3	2	3	3	2	2	3	19	19
Almanca	-	-	3	3	3	3	3	2	2	19	
Güzel Yazı ve Resim	6	4	4	2	-	-	-	-	-	10	5
Toplam										236	205

Tablo 13. Erkek *Gimnazyumu* Ders Programı (1890)

1 Ocak 1909 tarihli rapora göre, her *gimnazyum*da ders kitaplıkları, genel kütüphaneler, dersler için gereken modern aletler, cihazlar, deney malzemeleri,

³⁶³ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 120.

³⁶⁴ *Otčet o sostoyanii Taşkentskoy mujskoy gimnazii za 1883-1884 učebyy god*, s. 5-9.

³⁶⁵ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 55.

³⁶⁶ Hazırlık sınıfı.

haritalar, yer kürelerle donatılmış fizik, botanik, zooloji, fen bilimi, coğrafya ve tarih sınıfları oluşturulmuştur. Ayrıca öğrencilerin sosyal aktivitelerini de geliştirmek amacıyla şarkı söyleme odaları hazırlanmış, müzik enstrümanları ve jimnastik aletleri sağlanmıştır.³⁶⁷

Yukarıdaki bilgilere dayanarak *gimnazyum*ların dönemin şartlarına uygun modern aletler ve teknolojiyle donatıldığını söylemek mümkündür. Ancak Palen raporunda bütün bu imkânlarla rağmen *gimnazyum* öğrencilerinin eğitim seviyelerinin düşük olduğuna, birkaç öğretmen hariç çoğunun dersleri gerektiği gibi öğretmediklerine ve sınavların ciddiye alınmaması gibi başarısızlığa neden olan etkenlere değinmiştir.³⁶⁸

b. Kız Gimnazyumları

1862’de kız *gimnazyum*ları ile ilgili kanunun onaylanmasıyla Rusya’da kız *gimnazyum*ları faaliyete başlamıştır.³⁶⁹ 1870’te 45 maddeden oluşan kız

³⁶⁷ Örneğin Aşkabat *gimnazyum*u kütüphanesinde 5751 kitap bulunmaktaydı. Bu kitapların 2275’i ise okul kitabı idi. Fizik dersi sınıfında toplam değeri 4219 Ruble 86 kopek olan 1119 tane çeşitli cihaz ve alet bulunuyordu. Fen bilimi sınıfında ise zooloji ve botanik derslerine ait 211 nesne bulunmaktaydı. Ayrıca değeri 24043 Ruble 29 kopek olan coğrafya ve tarih haritaları, yer küreler, kozmografya, çizim aletleri, müzik enstrümanları, jimnastik aletleri ve diğer konular ile ilgili malzemeler bulunuyordu. Vernıy *gimnazyum*u kütüphanesinde bulunan toplam 9338 kitabın 2223’ünü okul kitapları oluşturmaktaydı. Fizik dersi sınıfında 209 tane alet ve cihaz, fen bilimi sınıfında zooloji ve mineraloji derslerine ait 47 nesne ve diğer dersler ile ilgili toplam 349 tane nesne vardı. Semerkand *gimnazyum*u kütüphanesinde 4894 cilt kitap bulunmuştur. Fizik dersi sınıfında 1910 tane çeşitli alet ve cihaz, fen bilimi sınıfında zooloji, mineraloji, botanik ve diğer dersler ile ilgili 376 adet çeşitli malzeme ve diğer dersler ile ilgili toplam 2425 tane malzeme bulunmuştur. Skobelev *gimnazyum*u kütüphanesinde 2441’i ders kitabı olmak üzere toplam 3423 kitap bulunmuştur. Fizik dersi ile ilgili 947, tabii bilimler dersleri ile ilgili 291 ve diğer dersler ile ilgili toplam 1.177 adet alet bulunmuştur. Taşkent *gimnazyum*u kütüphanesinde toplam 10771 kitap olup bunların 6865’i okul kitaplarıdır. *Gimnazyum*un fizik dersi sınıfında 675 adet çeşitli alet ve cihaz, tabiat ve tarih dersleri ile ilgili toplam 68 nesne bulunmuştur. Bkz. TsGA RUz, f. 47, op 1, d. 1164, vr. 60; *Uçebnoye delo...*, s. 38.

³⁶⁸ Cilt XI, Bölüm 1, 1516 ve 1736 maddeler gereğince *gimnazyum*larda üniversite mezunları ders vermelidirler. Ancak buna uyulmadığı gözlenmiştir. Ayrıca bazı öğretmenlerin siyasî olaylara karışmaları ve bu durumun özellikle 1905-1907 yıllarında artması ve idarenin onları görevlerinden alması *gimnazyum*lardaki eğitimi olumsuz yönde etkilemiştir. *Uçebnoye delo...*, s. 40-45.

³⁶⁹ İlk başta bu kanunun onaylanması ile Çariçe Mariya’ya bağlı olarak kız *gimnazyum*ları faaliyete başlamış, sonra Halk Eğitimi Bakanlığı’na bağlı birçok kız *gimnazyum*u açılmıştır. Bkz. <http://forum.vgd.ru/132/10887/?st=0>

progimnazyum ve *gimnazyum*larının yeni kanunu yürürlüğe girmiştir. Kanuna göre ders programı sırasıyla şöyledir:³⁷⁰

<i>Progimnazyum</i> Dersleri	<i>Gimnazyum</i> Dersleri	Seçmeli Dersler
1. Din Dersi	1. Din Dersi	1. Fransız Dili
2. Rus Dili	2. Rus Dili	2. Alman Dili
3. Rus Tarihi	3. Tarih (Rus ve Genel)	3. Resim
4. Coğrafya	4. Coğrafya (Rus ve Genel)	4. Müzik
5. Aritmetik	5. Aritmetik	5. Şarkı Söyleme
6. Güzel Yazı	6. Fizik	6. Dans Dersi
7. Elishleri	7. Tabiat Bilimi	
	9. Ev Hijyeni	
	10. Güzel Yazı	
	11. Elishleri	
	12. Beden Eğitimi	

Tablo 14. Kız *Gimnazyumu* Ders Programı

Türkistan'daki kız *gimnazyum*ları da bahsi geçen kanun esasında kurulmuştur. 1876'da Taşkent'te ilk kız *progimnazyumu* açılmış ve 1877'de 7 yıllık *gimnazyuma* dönüştürülmüştür.³⁷¹ *Progimnazyumdan gimnazyuma* dönüştürülen bir diğer *gimnazyum* da Vernıy kız *gimnazyumudur*. Semerkand, Aşkabat ve Skobelev'de açılan kız *gimnazyum*ları ise, dört yıllık Mariya kız okullarından³⁷² *gimnazyum*lara çevrilmiştir. K. K. Palen raporda bu 5 kız *gimnazyum* ile ilgili olarak, Semerkand Kız *Gimnazyumu* hariç diğer *gimnazyum* binalarının ihtiyacı karşılamadıklarını ve öğrenci sayılarının artması ile yeni binalara ihtiyaç duyulduğunu, hatta Taşkent'te ikinci bir Kız *Gimnazyumu*'nu açma konusunun 1903'te Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'na sunulduğunu, fakat olumlu cevap alınmadığını bildirmiştir.³⁷³ Ancak 1905 devriminden sonra uygulanan sistemin neticesinde Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde kız *progimnazyum* ve *gimnazyum*ları açılmıştır ve 1 Ocak 1914'deki veriyeye göre bunların toplam sayısı 14'e ulaşmıştır.

³⁷⁰ "Polojenıye o jenskih gimnazıyah i progimnazıyah ministerstva narodnogo proveşşeniya (1870)", *Hrestomatiya po istorii pedagogiki*, Moskova 1836, bkz. <http://www.pedobzor.ru/index.html;http://forum.vgd.ru/132/10887/?st=0>

³⁷¹ S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 12; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 119.

³⁷² Çar III. Aleksandr'ın (1845-1894) hanımı Çariçe Mariya Fedorovna Romanova (1847-1928) tarafından az eğitilmiş ve maddi durumları iyi olmayan şehir kızları için 1882'de Mariya Kız Okulları açılmıştır.

³⁷³ *Uçebnoye delo...*, s. 49.

Nisan 1878’de Türkistan Okulları başmüfettişi, kız *gimnazyum*larında öğrenciler için her hangi bir kuralın bulunmadığını bildirerek okul müdürlerinin bu konuya dikkatlerini çekmiştir. Bunun sonucunda 1874’te D. A. Tolstoy tarafından yayınlanmış olan “Halk Eğitimi Bakanlığı’na Bağlı *Gimnazyum* ve Proginazyum Öğrencileri İçin Kurallar” esasında Mart 1880’de Kaufman tarafından 46 maddeden oluşan “Halk Eğitimi Bakanlığı’na Bağlı Türkistan Kız *Gimnazyum*ları ve *Proginazyum*ları Öğrencileri İçin Kurallar” onaylanmıştır. Burada öğrencilerin ders öncesi ayinlere zamanında katılma zorunluluğu ve kurallar çerçevesinde dinî ve sosyal aktivitelere katılmaları gibi önemli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Türkistan kız *gimnazyum*larında okutulması gereken ders programı yeniden düzenlenmiştir.³⁷⁴

Ders Adları	
1. Din Dersi	12. Botanik
2. Rus Dili	13. Mineroloji
3. Pedagoji	14. Fransız Dili
4. Aritmetik	15. Alman Dili
5. el-Cebir	16. Güzel Yazı
6. Geometri	17. Resim
7. Coğrafya (Rusya ve Genel)	18. Elishleri
8. Kozmografya	19. Müzik
9. Tarih (Rusya ve Genel)	20. Şarkı Söyleme
10. Fizik	21. Beden Eğitimi
11. Zooloji	22. Dans Dersi

Tablo 15. Türkistan Kız *Gimnazyum*ları Ders Programı

Bu dersleri 1870 tarihli kanunda yer alan dersler ile karşılaştırdığımızda fen bilimlerine daha fazla önem verildiği anlaşılmaktadır.

*Gimnazyum*lardaki eğitim işleriyle öğretmenler kurulu başkanı ilgilenmiştir. Ancak öğretmenler kurulu eğitimden daha çok idarî bir özelliği benimsediğinden *gimnazyum*lardaki eğitim ve derslerin kalitelerini yükseltme konusunda herhangi bir çaba sarf etmemişlerdir. Mesela, 21 Ağustos 1908 yılında başmüfettiş, Taşkent Kız *gimnazyum*unda Rusça dersinde başarısız olan öğrenci sayısının arttığını dile getirerek öğretmenler kurulunun dikkatini çekmeye çalışmıştır. Ancak öğretmenler kurulu her hangi bir önlem alma teşebbüsünde bulunmamıştır.³⁷⁵

³⁷⁴ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 138-140.

³⁷⁵ *Uçebnoye delo...*, s. 51, 55.

Kız *gimnazyum*larında neredeyse yok denecek kadar az sayıda Müslüman kız öğrencinin eğitime devam ettikleri bilinmektedir. Mesela, 1896 yılında Taşkent Kız *Gimnazyumu*'nda 377 kız öğrenciden sadece 8'ini yerli kız öğrenci oluşturmuştur.³⁷⁶ Derslerin tamamen Rusça olması ve Türkistanlı yerli kızların bu okullara girmelerinin teşvik edilmemesi ve özel bir ortamın yaratılmamış olması bunun başlıca etkenlerinden olmuştur.

Erkek *gimnazyum*larında olduğu gibi kız *gimnazyum*larında da genel ve öğrenci kütüphaneleri ve ders sınıfları oluşturulmuştur: 1 Ocak 1909 tarihli bilgilere göre Aşabat *gimnazyumu* genel kütüphanesinde 1121, öğrenci kütüphanesinde 1801 ders kitabı bulunmaktaydı. Fizik dersine ait yaklaşık 232 tane cihaz ve alet, tabii bilimlere ait 115 adet malzeme vardı. Ayrıca kızlar için *gimnazyum*lara bağlı yurtlar ve evler yapılmıştı. Verniy *gimnazyumu* genel kütüphanesinde 4965, öğrenci kütüphanesinde de 2609 ders kitabı, fizik ve tabiat tarihi ders sınıflarında 275 adet çeşitli alet, cihaz ve nesne bulunmaktaydı. Semerkand *gimnazyumu* genel kütüphanesinde 1342, öğrenci kütüphanesinde 2444 kitap, fizik ve tabiat tarihi ders sınıflarında yaklaşık 530 adet çeşitli alet, cihaz ve nesne vardı. Skobelev *gimnazyumu* genel kütüphanesinde 3758, öğrenci kütüphanesinde 3083 ders kitabı, fizik dersi sınıfında yaklaşık 330 adet çeşitli alet ve cihaz bulunuyordu. Taşkent *gimnazyumu* genel kütüphanesinde toplam 9508, öğrenci kütüphanesinde toplam 4288 kitap, fizik ve tabiat tarihi ders sınıflarında yaklaşık 820 adet çeşitli aletler, cihazlar ve nesneler mevcuttu.³⁷⁷ 1 Ocak 1913 tarihindeki bilgilere göre kız *gimnazyum*ları kütüphanelerinde ise toplam 20694 cilt kitap bulunmakta idi.³⁷⁸

Bunların yanında bazı orta öğretim kurumlarında kimya deneylerini yapmak, doğadaki fiziksel olayları açıklamak, anatomi, zooloji, botanik, mineroloji, jeolojiyi gibi bilim dalları hakkında bilgi sahibi olmayı sağlayan aletler, cihazlar, biyoloji ve tarihî olaylarla ilgili görsel malzemeler ile donanmış sınıfların olduğu

³⁷⁶ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 66.

³⁷⁷ *Uçebnoye delo...*, s. 50-51.

³⁷⁸ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 63.

bilinmektedir.³⁷⁹ İyi bir donanıma sahip olan okullar arasında Taşkent'teki Özel O. M. Mihaylovskaya (1905) ve L. F. Gorizdro (1907) kız *gimnazyum*larını saymak mümkündür. Bu *gimnazyum*lar iyi yetişmiş öğretmenleri ve üniversitelere öğrenci yetiştirmeye yönelik çalışmalarıyla itibar kazanmıştır.

c. Taşkent *Real Schule* (*Realnoye uçilişsa*)

Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından hazırlanan 1864 tarihli kanuna dayalı olarak *gimnazyum*ların klasik ve *real* olmak üzere ikiye ayrıldığını belirtmiştik. *Real gimnazyum*larında, matematik ve fen bilimlerine daha fazla önem verilmiştir. Ayrıca Latince ve Yunanca gibi ölü dillerin yerine yaşayan Fransızca ve Almanca gibi yabancı diller okutulmuştur. *Real gimnazyum*unu tamamlayan öğrenciye yüksek meslekî eğitim kurumlarına ve üniversitelerin fizik, matematik ve tıp fakültelerine girme hakkı tanınmıştır.³⁸⁰ Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanmış olan 15 Mayıs 1871 tarihli kanuna göre, *real gimnazyum*ları *real schule*lere dönüştürülmüştür. Bu okulların 5. sınıfından itibaren genel ve ticarî, 7. sınıfa gelindiğinde de genel, mekanik-teknik ve kimya-teknik alanlarında derinleştirilmiş eğitim verilmiştir.

Taşkent *Real Sculesi*, 20 Aralık 1893 yılında açılmıştır. Önce kiralanan bir binada açılan bu okul için, 1898 yılında 213.000 Ruble'ye yeni bir bina inşa edilmiştir. Bu bina daha sonra kurulacak olan Taşkent Devlet Üniversitesi Kimya Fakültesi'nin temelini teşkil etmiştir.³⁸¹ Binada kilise, kütüphane, fizik, tabii bilimler, tarih, coğrafya, müzik, resim sınıfları ve heykel galerisi yer almıştır. K. K. Palen'in verdiği bilgiye göre 1 Ocak 1909'da kütüphanede 2441'i ders kitabı dâhil toplam 8515 cilt kitap mevcuttu. Sınıflarda dersler ile ilgili toplam 3398 tane alet, tarih ve coğrafya haritaları, resim sınıfında da 386 adet model bulunmaktaydı.³⁸²

³⁷⁹ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 60.

³⁸⁰ Geniş bilgi için http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Realnoe_uchilische.htm; <http://lik10.ru/history/gimnirus.html> 13.08.2007; <http://forum.vgd.ru/132/8644/>

³⁸¹ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 100.

³⁸² *Uçebnoye delo...*, s. 46.

*Real schule*deki eğitime gelince, Rusça ve edebiyat dersleri *gimnazyum*larla aynı seviyede olup matematik, fizik gibi fen bilimleri ise daha fazla saat ve ayrıntılı okutulmuştur. *Schule*de din dersi, Rusça, Almanca, coğrafya, tarih, aritmetik, matematik, geometri, tabiat tarihi, fizik, çizim ve güzel yazının yanı sıra zorunlu olmayan Latince, İngilizce ve Çağatayca dersleri okutulmuştur. Ayrıca teknik çizimlere çok önem verilmiştir.³⁸³ Bunun sonucunda çeşitli alanlarda kullanılacak olan aletlerin ve makinelerin çizimleri yapılmıştır. Çizim alanında sağladıkları başarılarından dolayı *schule*, bu alanda yapmış oldukları çalışmalarını sergilemek üzere 1900 yılında Paris uluslararası bir sergiye katılma hakkı kazanmıştır.³⁸⁴

Schule öğrencileri fen ve tabiat bilimleri üzerinde çeşitli saha çalışmalarında bulunmuşlardır. Mesela, 1903 yılında coğrafya ve tabiat bilimi öğretmeni A. G. Rostovskiy'nin yönetiminde 14 öğrenci mineroloji ve jeodezi gözlemleri yapmak üzere Fergana vadisinde bulunmuşlar ve bu çalışmaları sırasında kömür ocağını da ziyaret etmişlerdir. Bunların yanı sıra *schule*de sosyal aktiviteler de başarılı bir şekilde yürütülmüştür. Opera ve tiyatrolar yapılmış, öğrenci koroları oluşturulmuştur.³⁸⁵

K. K. Palen Taşkent *Real Schule*'nin ve öğretmenlerinin genel olarak diğer orta öğretim eğitim kurumlarına göre başarılı olduklarını bildirir.³⁸⁶ İyi bir öğretim kadrosuna sahip olan bu *schule*de öğrenciler de iyi eğitim alabilmişlerdir. Türkistanlı öğrencilere gelince, yine *gimnazyum*larda olduğu gibi az sayıda öğrenci eğitime devam etmiştir. Mesela, 1 Ocak 1914'te, 375 öğrencinin sadece 6'sını Müslüman öğrenci oluşturmuştur.

1913'te Hazar Ötesi vilayetine bağlı Merv'de ikinci bir *Real Schule* açılana kadar Taşkent *Real Schule*, uzun yıllar boyunca bölgede bu tipteki tek eğitim kurumu olma özelliğini taşımıştır.

³⁸³ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 101-102.

³⁸⁴ TsGA RÜz, f. 64, op. 1, d. 2181, vr. 1-24, nak. V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 104.

³⁸⁵ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 104-105.

³⁸⁶ *Uçebnoye delo...*, s. 48.

d. Taşkent Askerî Lisesi

Rusya'daki St. Petersburg³⁸⁷, Orenburg³⁸⁸ ve Omsk³⁸⁹ askeri okulları, Türkistan'daki Askerî Lise'nin temelini oluşturmuştur. Özellikle, St. Petersburg askerî okulları, Türkistan hanlıkları döneminde Türkistan hanlarının oğullarının ve yakınlarının bu okulda eğitim aldıkları bir merkez haline gelmiştir.

Diğer yandan bozkır göçebelerinin daha 18. yüzyılın ilk yarısında Ruslar tarafından işgal edilmesiyle Kazaklar Ruslarla daha erken siyasî ve kültürel ilişki içinde bulunmuşlardır. Bunun sonucunda Rusların kendilerinden birçok alanda ileride olduklarını fark eden Cihangir Han, Sultan Ahmet Canturin ve Abılay Han gibi bazı Kazak sultanları kendi oğullarını ve yakınlarını Rusya'da eğitim almaları için okullara göndermişlerdir. Özellikle askerî eğitim tercih edilmiştir. Bu açıdan Orenburg ve Omsk şehirlerinin coğrafi açıdan Kazak bozkırlarına komşu olmasından dolayı daha 19. yüzyılın ilk yarısında bu şehirlerde Kazak asilzade çocuklarının askerî eğitim gördükleri bilinmektedir. Mesela, Bükey Orda Hanı Cihangir Han 1841'de kendi oğullarıyla birlikte ileri gelenlerin çocuklarından sekizini Orenburg Nepliyuev Askerî Lisesi'ne göndermiştir. Ayrıca oğullarından Sahip Girey, Ahmed

³⁸⁷ Rusya'da askerî eğitim amaçlı açılan ilk lise General Minih'in inisiyatifi ile 29 Temmuz 1731 tarihli kanuna göre 17 Şubat 1732'de St. Petersburg'da Minih Kadet Korpusu (Minihovskiy korpus kadetov) adıyla açılmıştır. Bu okulda Polonya, Rusya, Baltık bölgesinin asilzade çocuklarından oluşan 200 öğrenci 13 yaşından 18 yaşına kadar eğitim görmüştür. Çariçe Anna İoannovna'nın talimatıyla bu okulda aritmetik, geometri, istihkamât ilmi, topçuluk, eskrim eğitimleri verilmiş, ayrıca ata binme ve askerî sanatta gerekli olan ilimler öğretilmiştir. 1743'te bu okul, Kara Asilzade Kadet Korpusu (*Suhoputnyy şlyahetnyy kadetskiy korpus*) adıyla değiştirilmiş, 1800'de de No.1 Kadet Korpusu olarak bilinmeye başlamıştır. Daha sonra çok sayıda bu tipte okullar açılmıştır. Rusya askerî eğitim kurumları ile ilgili geniş bilgi için bkz. V. M. Krılov-E. N. Şeveleva, "İz istorii kadetskih korpusov Rossii", *Nagrudnyye znaki i jenoty kadetskih korpusov Rossii, Iz sobraniya Voennno-istoričeskogo muzeya artillerii, inženernih voysk i voysk svyazi*, http://www.ruscadet.ru/history/rkk_1701_1918/hist_0.htm

³⁸⁸ 1824'te Orenburg Nepliyuev Askerî Okulu (*Orenburgskoe Nepliyuevskoevoennoe uçilişşe*) açılmış ve 1844'te de Orenburg Nepliyuev Askerî Lisesi'ne (*Orenburgskiy Nepliyuevskiy kadetskiy korpus*) dönüştürülmüştür. Bkz. <http://ru.wikipedia.org/>

³⁸⁹ 1813'te Omsk Ordu Okulu açılmış (*Omskoe voyskovoe uçilişşe*) ve 1846'da Sibirya Harp Okulu (*Sibirskiy korpus*) 1882'de Sibirya Askerî Lisesi'ne (*Sibirskiy kadetskiy korpus*) dönüştürülmüştür. 1907'de Omsk Askerî Lisesi (*Omskiy kadetskiy korpus*), 1913'te de Çar I. Aleksandr isimli İlk Sibirya Askeri Lisesi'ne (*Perviy Sibirkiskiy Imperatora Aleksandra I kadetskiy korpus*) değiştirilmiştir. Bkz. <http://ru.wikipedia.org/>, <http://www.omsk.ru/hstr.htm>

ve Ubeydullah St. Petersburg Paj Lisesi'ni³⁹⁰ bitirmişlerdir. Ahmed Sultan “Knez Cengiz” lakabını almış, Ubeydullah da general Rütbesine kadar yükselmiştir.³⁹¹

1900 yılında Taşkent'te Orenburg 2. Askerî Lisesi'nin hazırlık okulu açılmış ve 1904 yılında ise ayrı bir okul olarak faaliyete devam etmiştir.³⁹² 22 kadrolu öğretmen ve 13 terbiyecinin bulunduğu bu okul için idare büyük miktarda kaynak ayırmıştır.

2. Öğretmen Okulları

a. Taşkent Öğretmen Okulu (*Učitelskaya Seminariya*)

Türkistan bölgesinde açılacak olan okullar için yeterli derecede öğretmen olmadığını ve Rusya'dan öğretmen getirmenin zor olduğunu anlayan Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman, Özel Komite'nin hazırladığı tasarıya dayalı olarak Türkistan'da Öğretmen Okulu'nun açılması konusunda 1874'te Millî Eğitim Bakanlığı ile yazışmalar yapmıştır. Bu tasarıda Taşkent'te Öğretmen Okulu'nun açılması tavsiye edilmekteydi. Onlara göre, “Öğretmen Okulu'nun açılması, bölgede eğitimi yaymak için çok yavaş olmasına rağmen sağlam bir yoldu.” Tasarıda “Öğretmen Okulu'nun üç yıllık olup mezun olan öğrencilerin kaza okullarında üç yıl zorunlu öğretmenlik yapmaları gerektiği şartı getirilmişti. Bununla beraber okulun sadece teoriye dayalı olmayıp öğrencilerin öğretmenlik stajlarını yapabilecekleri bir yer olması ve bu okula bağlı Örnek Okul'un açılması da tasarıda yer almıştır. Kaza okullarının ders programlarına göre hazırlanmış olan Örnek Okul, aynı zamanda kaza okulları için bir örnek teşkil etmekle beraber öğrencilerin Öğretmen Okulu'na girebilmelerini sağlayacak şekilde, hazırlık okulu olarak yapılandırılacaktı.³⁹³ Bu teşebbüsler

³⁹⁰ Rusya ileri gelenlerinin çocukları için 1802'de St. Petersburg'da Paj Harp Okulu (*Pajeskiy Korpus*) açılmıştır. Burada Çarlık ve ordu için subaylar yetiştirmek amaçlanmıştır. V. M. Krilov-E. N. Şeveleva, a. g. m., http://www.ruscadet.ru/history/rkk_1701_1918/hist_0.htm

³⁹¹ Cihangir Han, Astrahan Valisi Andreevskiy yanında yetiştiğinden Rusça öğrenmiştir. Hanımı Orenburg müftüsü Muhammedcan'ın kızı Fatma Rusça, Almanca ve Fransızca biliyordu. Cihangir Han Kazan Üniversitesi'nin fahri üyesi olup üniversiteye çok sayıda değerli yazma hediye etmiştir. *Tarih-i Guzîde, Habibu's-Siyer* bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Cihangir han'ın emri ve parasıyla Kazan Bek 1844'te *Muhtasaru'l-Vikâye*'yi neşretmiş ve hana mehdiye yamıştır. Bkz. A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 265-266.

³⁹² K. E. Bendrikov, a. g. e., s. 119.

³⁹³ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 1-2, 11-12.

sonucunda 27 Mart 1872’de onaylanmış olan İrkutsk Öğretmen Okulu kanunu temel alınarak 30 Ağustos 1879’da Taşkent’te ilk Erkek Öğretmen Okulu açılmıştır.

Öğretmen Okulu’nun eğitim süresi, Rusya’nın diğer bölgelerinde olduğu gibi 3 yıl değil 4 yıldır. Okula bağlı, Ruslar için ve Rus-Yerli şeklinde iki Örnek Okulu oluşturulmuş ve Rus Örnek Okulu 1 Temmuz 1882 yılında; Rus-Yerli Örnek Okulu ise 1885’te açılmıştır. Ancak Rus-Yerli Örnek Okulu, 1 Ocak 1894’te kapanmıştır.³⁹⁴

Taşkent Öğretmen Okulu’nun açılmasıyla müdürlüğüne Kazan İlahiyat Akademisi mezunu Doçent N. P. Ostroumov getirilmiş, 7 Ekim 1883 yılına kadar bu göreve devam etmiştir.³⁹⁵ Ayrıca okulda görev yapan ilk öğretmenler sırasıyla şunlardır: Rus dili öğretmeni St. Petersburg Üniversitesi Tarih Dil Fakültesi mezunu N. P. Znamenskiy; Matematik öğretmeni İ. M. Travçetov; Tarih ve coğrafya öğretmeni M. A. Miropiyev; Doğu Dilleri öğretmeni Y. Y. Lyutş; Güzel yazı, resim ve çizim öğretmeni Saharov; Beden öğretmeni Nikolayev.³⁹⁶ 1883-1884 eğitim yılı için hazırlanmış olan rapora göre, Öğretmen Okulu’nda 1 müdür, 1 müdür yardımcısı, 1 papaz, 8 öğretmen, 1 doktor ve 1 mali işler sorumlusu olmak üzere toplam 13 personel görevde yapmıştır. 1 Ocak 1883 yılında Öğretmen Okulu’nda 57, Örnek Okul’da ise 26 öğrenci bulunmuş iken 1 Ocak 1884 yılında Öğretmen Okulu öğrencilerin sayısı 62’ye, Örnek Okulu’nun öğrenci sayısı da 48’e yükselmiştir. Bu öğrencilerin 4’ü okulu bitirmeden ayrılmıştır. 1884 yılındaki verilere göre okuldaki 10 Müslüman, 52 Ortodoks öğrencinin toplumsal sınıflara göre dağılımı şu şekildedir.³⁹⁷

³⁹⁴ *Učebnoye delo...*, s. 58-59.

³⁹⁵ K. P. Kaufman’ın talimatı ile A. L. Kun Temmuz 1875 yılında N. İ. İlminskiye Türkistan’da açılacak olan Öğretmen Okulu’nun müdürlüğü için tavsiye edebileceği şahsın olup olmadığını soran bir mektup göndermiştir. İlminskiye bu mektuba cevap olarak Kazan Öğretmen Okulu Tarih ve Coğrafya öğretmeni ve Kazan İlahiyat Akademisi’nin doçenti N. P. Ostroumov’u tavsiye etmiştir. İlminskiye Ostroumov hakkında da şöyle bilgi vermiştir: “Kazan İlahiyat Akademisi mezunu öğrencim Ostroumov, Tatar ve Arap Dili dersleri almıştır. Kuran ve İslam dini hakkında bilgisi vardır. O, eğitim alanında bir misyonerdir. Misyonerliğin ne olduğunu iyi bilen biri olarak Ostroumov, halk eğitiminin sağlam temele ve Hristiyanlığa bağlı olduğuna güvenir.” Mayıs 1877’de Taşkent’e gelen Ostroumov Öğretmen Okulu açılıncaya kadar Türkistan Halk Okulları Müfettişi görevinde bulunmuştur. Bkz. P. V. Znamenskiy, *a. g. e.*, s. 46.

³⁹⁶ V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 74.

³⁹⁷ TsGA, RUz, f. 47, op. 1, d. 205, vr. 100ob, 101ob, 116-119.

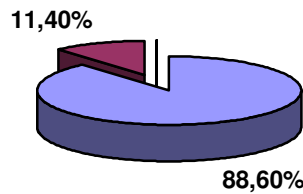
1 Ocak 1884	Öğretmen Okulu	Örnek Okul	Müslüman	Hristiyan	Toplam
Asilzade çocukları	3	-	-	3	3
Bürokrat çocukları	4	20	-	24	24
Şehir çocukları	8	8	-	16	16
Köy çocukları	4	1	-	5	5
Don Kazakları çocukları	19	-	-	19	19
Kazak-Kırgızlar	10	-	10	-	10
Asker Çocukları	14	19	-	33	33
Toplam	62	48	10	100	110

Tablo 16/1. Toplumsal Sınıflara Göre Öğretmen Okulu Öğrencileri

Bu tablodan da anlaşıldığı gibi 1884 yılında Öğretmen Okulu'na devam eden öğrencilerin %16.13'ü Müslüman Kırgız-Kazak'tır.

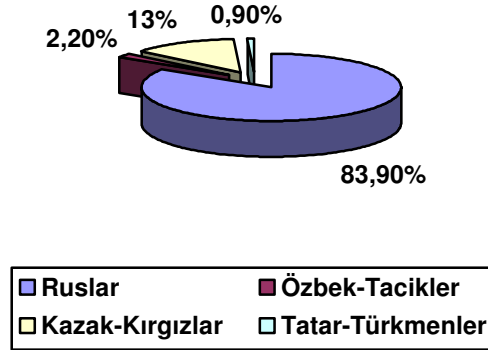
1879 senesinde 75 öğrenci ile derse başlayan Öğretmen Okulu, 1883 senesinde ilk mezunlarını vermiştir. Ancak 1886/87 öğretim yılında öğrenci kabul edilmediğinden okul, 1890'da mezun verememiştir. Sonuç olarak, 1879-1904 yılları arasında toplam 415 öğrenci Öğretmenler Okulu'na girmiştir. Bunların 348'i Rus (%83.9), 54'ü Kazak-Kırgız (%13), 9'u Özbek-Tacik (%2.2), 3'ü Tatar (%0.7), 1'i Türkmen (%0.2)'dir.³⁹⁸ 1883 yılından itibaren 21 yıl içinde mezun olan 254 öğrencinin 39'u (%11.4) Türkistanlı Müslümanlardır. Bunu şu şekilde özetlemek mümkündür:

Müslümanlar ve Diğer Din Mensupları

Mezun Yılı	Mezunlar
1883	10
1884	15
1885	10
1886	12
1887	12
1888	5
1889	16
1890	-
1891	11
1892	10

³⁹⁸ N. P. Ostroumov, *Otčet Turkestanskoy Učitelskoy Seminarii za XXV let eya suşşestvovaniya (30 avgusta 1879 goda-30 avgusta 1904 goda)*, Taşkent 1904, s. 200.

1893	19
1894	10
1895	16
1896	14
1897	6
1898	11
1899	8
1900	14
1901	12
1902	14
1903	13
1904	16
Toplam	254

Tablo 16/2. Toplumsal Sınıflara Göre Öğretmen Okulu Öğrencileri

Bunun yanında K. K. Palen'in hazırladığı rapora göre, "1879'dan 1 Ocak 1909'a kadar 434 Rus ve 88 yerli olmak üzere toplam 522 öğrenci burada eğitim görmüştür. Bu okuldan 273'ü Rus ve 49'u Türkistanlı olmak üzere toplam 322 öğrenci mezun olmuştur. Öğretmen Okulu'na devam eden yerli öğrencilerin büyük bir kısmını Kazaklar ve Kırgızlar oluşturmuşlardır. Onları Sartlar, Türkmenler ve Dunganlar izlemiştir."³⁹⁹

Ostroumov'un ve Palen'in verdikleri bilgilere bakılırsa Öğretmen Okulu'na devam eden Türkistanlı yerli öğrenci sayısının çok az olduğu gözlenmektedir. Bu durumun başlıca nedenleri sırasıyla: Okulda Anti – Müslüman bir havanın yaratılması, Müslüman öğrencilere Ramazan ayında anlayış gösterilmeyip bu durumun bir problem olarak kabul edilmesi ve daha fazla ders saatleri konularak öğrencilere yüklenilmesidir. Dolayısıyla da okula kaydolan Türkistanlı öğrencilerin çoğu eğitimlerini yarıda bırakmak zorunda kalmıştır. Bunda Kazan Ekolü'nden gelen İlimskiy'nin öğrencilerinin Türkistanlıları Ruslaştırma politikasının da büyük etkisi olmuştur.

Okuldan mezun olan öğrencilerin bir kısmı, zorunlu öğretmenlik görevlerini tamamladıktan sonra öğretmenlik dışında devletin değişik kademelerinde, askeri ve eğitim kurumlarında tercüman olarak ya da özel sektörde çalışma imkânı

³⁹⁹ Uçebnoye delo..., s. 59.

bulmuşlardır. Mesela, verilen bilgilere göre, 1883-1904 yılları arasında mezun olan öğrencilerden 13'ü tercümanlık yapmıştır. 23'ü çeşitli kurumlarda değişik görevlerde bulunmuştur, 16'sı bankalarda, sigorta şirketlerinde çalışmış ve ticari işler ile uğraşmışlardır. Bu öğrencilerin öğretmenlik mesleğini yapmamalarının nedeni, okuldan yerel dilleri öğrenerek mezun olmalarıdır. Örneğin bu okuldan mezun olan dört öğrenci Farsça-Tacikçe bildiklerinden İran'da Rus bankasında çalışmışlardır.⁴⁰⁰

İdarede yerel dilleri iyi bilenlere ihtiyaç duyulmasından dolayı 1883 yılında Öğretmen Okulu'nu "Bürokratlar ve Tercüman Hazırlama Okulu'na" dönüştürme meselesi gündeme gelmiştir. 1883'te Başmüfettiş Zabelin, Türkistan Genel Valisi Çernyayev'e sunduğu raporda bu görüşü desteklemiştir. Ona göre, Öğretmen Okulu'nun iki amacı vardı; birincisi genel olarak bölgedeki ilköğretim okulları için öğretmenler yetiştirmek, ikincisi de Türkistanlıları aydınlatmak. Ayrıca Yedisu vilayetinin Türkistan'dan ayrılması ile okul eski değerini kaybetmiştir. Bu yüzden de okulda gereken değişiklikler yapılmalıdır.⁴⁰¹ Dolayısıyla da Öğretmen Okulu Müdürü Ostroumov görevinden alınarak Taşkent Erkek *Gimnazyumu*'na müdürlüğe tayin edilmiştir. Ancak, Zabelin'in projesi Çernyayev tarafından ilgi ile karşılanmış ise de Halk Eğitimi Bakanlığı'na takılmıştır. İlminskiy'nin tavsiyesi üzerine Pobedonostsev bu projenin gerçekleşmesini engellemiştir. Bu mesele daha sonra 1900 yılında tekrar gündeme getirilmiştir. Yine de okulun esas fonksiyonu öğretmen yetiştirmek olarak kalmıştır. Bunda İlminskiy'nin öğrencilerinin büyük bir etkisinin olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü 1883-1901 yılları arasında Kazan ekolünden gelen İlminskiy'nin öğrencileri M. A. Miropiyev, N. A. Voskresenskiy, İ. M. Sofiyskiy okulda müdürlük yapmışlardır. 1901'de Ostroumov tekrar okulun müdürlüğüne getirilmiş ve 1917 yılına kadar da bu görevde kalmıştır.

Dört yıllık eğitim süresince öğrenciler din dersi, pedagoji, Rus dili, aritmetik, geometri, cebir, fizik, tabiat bilimleri, tarih, coğrafya, yerli diller, güzel yazı, çizim,

⁴⁰⁰ N. P. Ostroumov, *Otçet Turkestanskoy Uçitelskoy Seminarii ...*, s. 53-62.

⁴⁰¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 147.

şarkı söyleme, müzik, el becerisi ve beden eğitimi gibi dersleri okumuşlardır. Bu dersleri haftalık ders saatlerine göre şöyle sıralamak mümkündür:⁴⁰²

Ders Adları	Sınıflar				Toplam
	1.	2.	3.	4.	
Din dersi ve Kilise-Slavca Okuma	3	2	4	2	12
Örnek Okulda Uygulama	-	-	-	1	
Rusça ve Kilise-Slavca	4	3	3	3	15
Örnek Okulda Uygulama	-	-	-	2	
Pedagoji	-	2	2	2	6
Aritmetik	3	2	-	2	9
Örnek Okulda Uygulama	-	-	-	2	
Geometri	-	2	2	1	5
Rusya Tarihi	2	2	2	1	7
Coğrafya (Genel ve Rusya)	2	2	2	1	7
Tabii bilimler	4	2	2	-	8
Fizik	-	-	2	-	2
Kaligrafi	2	2	1	1	6
Resim	2	1	1	2	6
Çizim	2	2	2	-	6
Şarkı söyleme	2	2	2	1	7
Beden Eğitimi	2	2	2	1	7
El Becerisi	4	4	4	4	16
Çağatayca (Türkçe) Dilbilgisi	4	2	3	3	12
Çağatayca Hat	1	-	-	-	1
Çağatayca Konuşma	3	3	2	2	10
Farsça/Tacikçe Dilbilgisi	-	2	3	3	8
Farsça/Tacikçe Konuşma	-	3	1	1	5
Toplam Ders Saati	40	40	40	35	155

Tablo 17. Öğretmen Okulu Ders Programı

K. P. Kaufman döneminde Tatarlardan uzak tutma amacıyla göçebelere daha fazla önem verilmesinden dolayı ilk başta okula Kazak-Kırgız çocukları kabul edilmiş ve Kazakça-Kırgızca da ders programına eklenmiştir. Daha sonra Genel Vali Çernyayev döneminde yerleşik halka verilen önemin artması ile bu okullara Özbek, Tacik ve diğer halkların çocukları kabul edilmeye başlanmıştır. Bu sefer de Kazakça dersi ders programından çıkarılmış⁴⁰³ ve yerine Özbekçe ve Farsça dersi konmuştur. Eylül 1885'te Genel Vali Rozenbah bu iki dilin yanı sıra Arapça dersinin de bu okulda

⁴⁰² TsGA, RUz, f. 47, op. 1, d. 82, vr. 14; N. P. Ostroumov, *Otçet Turkestanskoy Učitelskoy Seminarii...*, s. 74.

⁴⁰³ Kazakça dersinin okul programından çıkarıldığına dair alınan karar 24 Mart 1888'de Çarlık tarafından onaylanmıştır.

okutulmasını gündeme getirmiştir. Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı, bu meselenin çözümlenip bir karara bağlanması için N. İ. İlminskiy'i görevlendirmiştir. O kendi tecrübelerine dayanarak kısa sürede Kuran ve Şeriat ilimlerini okuyup anlayabilecek seviyede Arapça grameri dersi verilmesinin imkânsız olduğunu belirtmiş, Kuran ve Şeriat'ın ayrı bir ilim alanı olduğunu ve sadece Arapça öğrenmekle de bir şey yapılamayacağını ifade etmiştir.⁴⁰⁴ Halk Eğitimi Bakanlığı bu görüşü dikkate alarak okulda eskiden olduğu gibi sadece Özbekçe ve Farsçanın okutulmasına karar vermiştir. 1885 ve 1890 yılları arasında V. P. Nalivkin bu okulda Türkçe ve Farsça dersleri vermiştir. Türkçe, Arapça ve Farsça yanında yerli halkın hayatını da iyi bilen Nalivkin, öğrencilerin yaz aylarında halk arasına gönderilmesi tavsiyesinde bulunmuştur. Bunun üzerinde öğretmenler kurulu 1890 yılında yaz tatilinde, isteyen öğrencileri dillerini geliştirmeleri ve etnografya çalışmaları yapmaları amacıyla köylere göndermiştir.⁴⁰⁵ Bunun gibi öğrencileri teşvik eden çalışmalar, diğer bilim alanlarında da yapılmıştır. Bunlardan biri 1883-1891 yılları arasında Öğretmen Okulu'nda tabiat bilimi ve ziraat öğretmenliği yapmış olan V. F. Oşanın'in ve Taşkent Erker *Gimnazyumu* matematik öğretmeni S. M. Gramenitskiy'nin yönetimlerinde, Öğretmen Okulu ve *gimnazyum* öğrencilerinin 1884 ilkbaharında gerçekleştirmiş oldukları gezidir. Kağı ile yapmış oldukları Semerkand ve bozkır gezilerinde öğrenciler, halk hayatı hakkında bilgi edinmişler ve doğa incelemelerinde bulunmuşlardır. Bunların yanı sıra bu okulda bulunduğu süre zarfında Oşanın öğrencilerin meteoroloji istasyonunda gözlemler yapmalarına yardım etmiştir. Bu meteoroloji istasyonu, Topografya Şubesi tarafından Öğretmenler Okulu'nun arsasına kurulmuş ve bununla ileride çeşitli bölgelere öğretmen meteoroloji gözlemci yetiştirmek amaçlanmıştır.⁴⁰⁶

Okuldaki bahçıvanlık ve bostancılık eğitimi ile ilgili programa göre her öğrenciye sene başında bir toprak parçası verilmiştir. Öğrenci bir sene boyunca toprağın işletilmesi ekim ve dikimler üzerinde pratik kazanmış ve ziraata zarar veren şeylere karşı savaşmayı ve bitkilere aşı yapmayı öğrenmişlerdir. Bunların yanı sıra

⁴⁰⁴ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 99-100.

⁴⁰⁵ N. P. Ostroumov, *Otčet Turkestanskoy Učitelskoy Seminarii...*, s. 128.

⁴⁰⁶ *TV*, No. 3-5, 1885.

öğrenciler marangozluk, ayakkabıcılık gibi zanaatler ile uğraşmışlardır. Dersler 16 Ağustos'tan 31 Mayıs'a kadar toplam yaklaşık 180 gün sürmüştür.

Okulda diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi kütüphaneler ve ders sınıfları açılmıştır. Bu kütüphanelere her sene 400 ruble ayrılmıştır. 1884'te kütüphanede toplam 5891 kitap, 808 tane alet ve cihaz, 4 adet mineraloji ve 100 adet de botanik ile ilgili nesne, 60 adet atlas, yerküre, coğrafya ve tarih haritaları, 6 adet çizim aracı ve resim için model ve diğer malzemeler bulunmaktaydı. Kimya ve fizik laboratuvarları deneysel uygulamalarda kullanılmak üzere gerekli aletler alınmıştı.⁴⁰⁷

1 Ocak 1904 senesindeki verilere göre kütüphanede toplam 6466 cilt kitap, fizik dersi sınıfında değeri 2966 Ruble 47 kopeek olan toplam 232 alet, tabiat bilimleri dersi sınıfında ise 117 Ruble 18 kopeek değerinde 135 alet bulunmaktaydı.⁴⁰⁸ Bu verilere bakılırsa Öğretmen Okulu'nun donanımı için gerekli olan malzemelerin teminine önem verildiği anlaşılmaktadır. Nitekim K. K. Palen raporunda Öğretmen Okulu'nda bulunan sınıfların, genel ve öğrenci kütüphanelerinin tatmin edici nitelikte olduğundan bahseder.⁴⁰⁹

Ancak yine de bu Öğretmen Okulu bölgeye öğretmen hazırlama konusunda yetersiz kalmıştır. Dolayısıyla da Genel Vali Samsonov (1909-1914) döneminde Verniy'da Rus-Kırgız Öğretmen Okulu, Aşkabat'ta Rus-Türkmen Öğretmen Okulu, Skobelev'de de Rus-Özbek Öğretmen Okulu açılması planlanmış, ancak 1913'te sadece Verniy Öğretmen Okulu'nun açılması gerçekleşebilmiştir. Bu yüzden de daha sonra Rus-Yerli okulları için öğretmen yetiştirmeye yönelik, Taşkent ve Evliya Ata gibi Türkistan'ın bazı bölgelerinde iki yıllık öğretmen kursları açılmıştır.

⁴⁰⁷ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 205, vr. 111ob-112.

⁴⁰⁸ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 81, vr. 114-116.

⁴⁰⁹ *Uçebnoye delo...*, s. 59.

b. Öğretmen Enstitüsü

İlk defa 1912’de Taşkent’te bir Öğretmen Enstitüsü’nün açılması konusu gündeme getirilmiş ve 1915’te enstitünün açılışı gerçekleşebilmiştir. Enstitünün başına N. V. Şemanskiy getirilmiş ve ilk yıl 25 öğrenci kabul edilmiştir.⁴¹⁰

İki yıllık olarak açılan bu enstitü ilk mezunlarını 1917’de, ikinci mezunlarını ise 1918’de vermiştir. İkinci mezunlar arasında Türkistanlı öğrencilerin de olduğu bilinmektedir.

3. Türkistan Meslek Okulları

Rus Çarlığı, Türkistan’ı işgal ederek bölgenin yeraltı ve yerüstü zengin kaynaklarına sahip oluyordu. Bu yüzden de Türkistan Genel Valiliği daha ilk yıllarında öncelikle bölgeye yerleştirilmiş olan Ruslara yönelik tarımsal ve endüstriyel alanlarda teknik ve meslek okullarını geliştirme ve ilerletme konusunu gündeme getirmiştir. Rus idaresi, bölgedeki sosyal ve ekonomik ihtiyaçlara ve klimatolojik koşullara göre yeni meslek kollarında işçi hazırlamayı ve yetiştirmeyi amaçlamıştır. Her ne kadar başta bu mesleklerin öğretilmesinde Ruslara öncelik tanınmış olsa da zamanla yerli Türkistanlılar da bu meslekleri öğrenmişlerdir. Aslında Türkistan idaresinin mesleki eğitime bu kadar önem vermesinin arkasında yatan neden, bölgede doğan ihtiyaçları karşılamak olsa da daha önce bahsi geçtiği gibi asıl amaç, alt sınıfa mensup çocukların orta öğretim kurumlarına gitmelerini engelleyerek Kaufman’ın dediği gibi “bir meslekten diğerine geçerek, devamlı meslek öğrenerek zamanlarını geçirmeleridir.” Bunun sonucunda da “meslek sahibi kişiler yaratarak” alt tabakanın işçileşmesini sağlamaktır. Çünkü bölgenin yeraltı ve yer üstü zenginliklerine sahip olabilmek ve zenginlikleri sağlıklı bir biçimde işleyebilmek için vasıflı işçilere ihtiyaç vardır. Bu yüzden de başta halk okulları dâhil olmak üzere pek çok okulda zanaat sınıflarının açılması veya zanaatların öğretilmesi için büyük çaba sarf edilmiştir. Halk okullarında çocuklara bahçıvanlık ve çiftçilik öğretilmiştir. Ayrıca

⁴¹⁰ TV, No. 216, 1915.

basın yoluyla ortaöğretim okullarındaki mesleki faaliyetlere halkın ilgi duyması sağlanmıştır.⁴¹¹ Bu sınıfların dışında ayrı bir okul olarak ortaya çıkan ilk Halk Zanaat Okulu, 1871’de Taşkent’te açılmıştır. Daha sonra bu okulu ipekçilik, ticaret, ziraat, teknik ile ilgili alanlarda açılan meslek okulları takip etmiştir.

a. Türkistan İpekçilik Okulu

İlk Türkistan İpekçilik Okulu 1873 yılında Taşkent’te, entomolog bilim adamı V. F. Oşanın’in inisiyatifiyle açılmıştır. Öğrenci sayısının fazla olmadığı okul sadece pratik bir eğitim müfredatına sahiptir. Bu bağlamda farklı okullardan gelen öğrenciler birkaç ay içerisinde eğitilmekteydiler. Oşanın bu okul için büyük emek sarf etmiş ve 10 yıllık süre zarfında okula İtalyan türü ipekböcekleri ve yerli zanaatçıların elinde bulunmayan en iyi Avrupa makinelerini getirmiştir. Bu okulda Rusların yanı sıra 4 yerli Müslüman’ın da eğitim gördüğüne dair bilgiler vardır.⁴¹² Ancak bu okulun ipekçiliğin merkezleri olarak bilinen Fergana ve Zerafşan bölgelerinde değil de Taşkent’te açılmış olması bazı olumsuzlukları beraberinde getirmiştir. Nitekim Genel Vali Çernyayev, öğrencilerin sayısının az olmasını sebep göstererek 1882’de bu okulu kapatmıştır. Daha sonra bu okulu temel alarak Oşanın’in yardımcısı A. İ. Vilkins 1885’te bölgede ilk defa ipek böceği tohum fabrikasını (*grenajnaya stantsiya*) ve ilk numune tarlasını (*pervoye opitnoye pole*) kurmuştur. Buraya öğrenciler eğitim için gönderilmemiş, sadece ipek böceği ve pamuk tohumlarının ekim sürecinde öğrencilere bilgi verilmiştir. Bu kompleks daha çok Türkistan’daki ipek böceği türlerini ve pamuğu iyileştirmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Fakat Buhara ipek böceklerinden bulaşan hastalık nedeniyle yerli ipek böceği tohumu yerine İtalyan ipek böceği tohumu tercih edilmiştir. Ardından yerel pamuk tohumları beklenen ihtiyacı karşılamayınca ihtiyacı karşılamak üzere getirtilen Amerikan pamuk tohumlarının Türkistan’daki pamuk tarlalarına uyum sürecinde Vilkins’in deneme tarlası kullanılmıştır.⁴¹³

⁴¹¹ TV, No. 5. 1887; No. 17-18, 1888 vs.

⁴¹² K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 143.

⁴¹³ TV, No. 42-43, 1887.

b. Ticaret Okulları (*Komerçeskoye uçilişsa*)

Rus Çarlığı'nın Türkistan'daki pamukçuluk, ipekçilik ve tarım sektörüne olan ilgisinin artması üzerine bu ürünlerin pazarlanması için ticarî okullara ihtiyaç duyulmuş, bunun neticesinde Türkistan'da ticaret okulları açılmıştır. Bunlardan biri Taşkent Ticaret Okulu olup, V. N. Dunin-Barkovski'nin inisiyatifi ile kurulmuştur. Okulun kuruluşu 17 Mart 1907 yılında onaylanmış ve aynı yıl 30 Ağustos'ta faaliyete başlamıştır. Bir diğeri de Hokand'daki Ticaret Okuludur. Bu okul da 1 Eylül 1907'de açılmıştır.⁴¹⁴ Bu okulların her ikisinde de 8 yıllık eğitim görülmektedir. Diğer okullardan farkı ise erkekler ile kızların karma olarak okumaları olmuştur. Ayrıca bu okula benzer diğer okullardaki eksikliklerden kaçınmaya dikkat edilmiştir.

Kaynaklara göre, Hokand Ticaret Okulu'nda hazırlık sınıfından iki, 1. sınıftan iki, 2. sınıf ve 3 sınıf olmak üzere toplam 6 sınıf bulunmaktaydı. Burada 100 erkek ve 62 kız öğrenci eğitim görmüştür. Okul personellerine gelince, müdür (Taşkent *Real Schule*'nin eski öğretmeni), 3 kadrolu ve 6 da kadrosuz öğretmen görev yapıyordu.

Burada şunu da belirtmeliyiz ki bu okullarda Rus öğrencilerin yanında yerli öğrenciler de eğitim almışlardır. Mesela, Taşkent Ticaret Okulu'nda 16 yerli öğrenci eğitim almıştır. Hokand Ticaret Okulu'nda ise 38 yerli öğrenci eğitim almış olup bunlardan 30'unu Buharalı Yahudi öğrenciler oluşturmuşlardır.⁴¹⁵

Taşkent Ticaret Okulu'na gelince bir hazırlık sınıfı, ikişer adet birinci ve ikinci sınıf bulunmakta olup toplam 120 erkek ve 48 kız öğrenci eğitim görmüştür. Burada müdür (Taşkent askerî binasının eski müfettişi), 2 kadrolu ve 13 kadrosuz bay ve bayan öğretmen ders vermiştir.⁴¹⁶

⁴¹⁴ *Uçebnoye delo...*, s. 55-56.

⁴¹⁵ *Uçebnoye delo...*, s. 58.

⁴¹⁶ *Uçebnoye delo...*, s. 57-58.

Ticaret okullarının programlarına uygun olarak genel ders programlarının dışında başka dersler de verilmiştir. Mesela, Taşkent Ticaret Okulu'nda Özbekçe (Türkçe), ipekçilik, bahçıvanlık, bostancılık gibi eğitimler verilmiştir. Buradan öğrencilerin teorik eğitimlerini pratiklerle pekiştirdiklerini söylemek mümkündür.

c. Ziraat Okulları

Ziraat okullarının en önemlilerinden biri Ziraat Hidroteknik Okulu'dur (*Selskohozyaystvennaya gidrotehničeskaya škola*). Bu okul, 1902'de Taşkent'e yakın bir bölgede açılmış olup, Türkistan'daki mevcut sulama sistemini öğrenmek, iyileştirmek, desteklemek ve modern sulama sistemleri kurmak için alt kademe teknisyenleri yetiştirmek amacıyla faaliyete başlamıştır. Bu okulun dışındaki ziraat okullarının seviyesi daha düşük olup, Vernıy'da 1887'de Bahçıvanlık Okulu, Kopal'da 1887'de, Prjevalsk'da 1898'de, Pişpek'te 1890'da, Carkent'te 1896'da ve Aşkabat'ta 1897'de ziraat ilkokulları açılmıştır. 1904'te de Semerkand'da Bahçıvanlık ve Şarapçılık okulları kurulmuştur. Bunların yanı sıra Semerkand ve Yedisu vilayetlerinde ziraat kursları faaliyette bulunmuştur.⁴¹⁷

d. Teknik Okullar

i. Taşkent Zanaat Okulu

Çarlık tarafından onaylanmış olan 7 Mart 1888 tarihli Endüstri Okulları kanunu ile 13 Ekim 1896 yılında Türkistan'da 100 öğrenci kapasisine sahip Taşkent Zanaat Okulu açılmıştır. Başta üç sınıf olarak açılan bu okulda, Çarlığın 22 Ocak 1897 tarihli emri gereğince 1899'da dördüncü sınıf açılmıştır. Bu sınıf daha çok pratiğe yönelik olmuştur. Okula ilkokul eğitimi sonrası 11 yaşındaki çocuklar kabul edilmiştir.⁴¹⁸ Ayrıca öğrenciler için 35 kişilik bir yurt yapılmıştır.

⁴¹⁷ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 145.

⁴¹⁸ *Učebnoye delo...*, s. 91.

Taşkent Zanaat Okulu'nun ders programlarına gelince, din dersi, Rus dili, aritmetik, hesap, geometri, temel fizik dersleri, ağaç ve maden teknolojisi, güzel yazı, resim ve çizim dersleri okutulmuştur. Öğrenciler okulda teorik derslerin yanında marangoz, çilingir ve döküm atölyelerinde ve demirhanede pratik eğitim almışlardır. 1 Ocak 1909 tarihli bilgiye göre, okulda 15'i marangozluk, 81'i çilingirlik branşlarında toplam 96 öğrenci eğitim almıştır.⁴¹⁹

ii. Demiryolları Teknik Okulları

Türkistan'da Demiryolları Teknik Okulları, Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanmış olan 25 Eylül 1898 tarihli kanuna göre açılmıştır. Bu okullar bir yıllık ve iki yıllık olarak düzenlenmiştir. Okulda sınıflar bazen karma bazen de erkekler veya kızlar için ayrı biçimde oluşturulmuştur. Bir yıllık demiryolları teknik okullarında Rus dili, güzel yazı, Ortodoks din dersleri okutulmuş ve kilise şarkıları öğretilmiştir. İki yıllık olanlarda ise, yukarıdaki derslerin yanı sıra tarih, coğrafya, tabii bilimler ve çizim dersleri eğitim programında yer almıştır.

Demiryolları Teknik Okullarının ders programları, Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından hazırlanmış olan ilkokul ders programları ile paraleldir. Bu okulların yönetimi için Ulaştırma Bakanlığı tarafından bir kanun hazırlanmıştır. Bu kanuna göre demiryolu hatları üzerine kurulmuş olan bu okulların yönetimi için özel bir komite oluşturulmuştur. Komite, okulların idarî, müfettişlik birimi de eğitim kısmı ile ilgilenmiştir.⁴²⁰

Orenburg-Taşkent demiryolu hattının tamamlaması ile birlikte 1904 yılında Taşkent'te de bir Demiryolları Teknik Okulu açılmıştır.⁴²¹ Bu okulların dışında birçok yerde tarım, ziraat, bahçıvanlık, ipekçilik, teknik ve endüstriyel alanlarda eğitim amacıyla çeşitli kurslar açılmıştır. Bunlar arasından en önemli olanı 1897'de Taşkent'te açılmış olan Temel Jeodezi kursudur. Bu kursun amacı kırsal

⁴¹⁹ *Uşebnoye delo...*, s. 92.

⁴²⁰ *Uşebnoye delo...*, s. 90.

⁴²¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 145.

yerleşimlerde artık aksakallarını yani suyun adil olarak paylaştırılmasını sağlayacak su denetimcilerini hazırlamaktır. Bu kurs okul özelliği taşımış ve eğitim sürecinde modern teknik araçlar kullanılmıştır.⁴²²

4. Taşkent Mariya Kız Okulu

Taşkent Mariya Kız Okulu, Halk Eğitimi Bakanlığı'na bağlı olarak başmüfettişin yönetiminde 5 Eylül 1901 yılında açılmıştır. Bu okula tüm tabakaların ve din mensuplarının kızları alınmıştır. Başlangıçta iki senelik olarak açılan bu okul, daha sonra ilk bir yılı hazırlık olmak üzere toplam 5 yıllık okula dönüştürülmüştür. Bu okuldan mezun olan öğrencilere eğitimlerine *gimnazyumlarda* devam etme hakkı tanınmış, ayrıca, Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmış olan 3 Eylül 1907 tarihli kanuna göre, kız *progimnazyumlarının* ilk dört sınıfında öğretmenlik yapma hakkı verilmiştir.⁴²³

Taşkent Mariya Okulu'nda sırasıyla: Ortodoks din dersi, Rus Dili, aritmetik, coğrafya, tarih, tabiat bilimleri, el becerisi, resim, şarkı söyleme, yabancı dil (Almanca, İngilizce) dersleri okutulmuş ve öğrenciler için kütüphaneler açılmıştır. K. K. Palen'in verdiği bilgiye göre bu okulda gözetmen, papaz, doktor, sekreter ve 10 öğretmen olmak üzere toplam 14 memur çalışmıştır.⁴²⁴

1905 Ekim devriminden sonra Rus Çarlığı diğer bölgelerde olduğu gibi Türkistan'da da millî değerler taşıyan bütün unsurları zayıflatmak için Rus eğitim kurumlarını yaygınlaştırma faaliyeti başlatmıştır. Bunun neticesi olarak ortaöğretim kurumlarının da sayısı artmıştır. Özellikle 1914–1918 yılları arasında meydana gelen Birinci Dünya Savaşı sırasında sayıları hızla artan bu okullarda eğitim, Hristiyanlık, Çar ve vatan kavramlarına hizmet edecek biçimde ve öğrencilere Çarlık sevgisini aşılama yönünde düzenlenmiş olduğunu Türkistan son Genel Valisi Kuropatkin'in 1916'da Taşkent Romanovskaya Kız *Gimnazyum*'undaki öğretmenler toplantısında yaptığı

⁴²² TV, No. 90, 1897.

⁴²³ *Uçebnoye delo...*, s. 65; V. T. Koçarov, *a. g. e.*, s. 49.

⁴²⁴ *Uçebnoye delo...*, s. 65- 66.

konuşmadan anlamaktayız. Ayrıca aşağıdaki tablo 1909-1917 yılları arasında okulların artışını izleme bakımından önemlidir:

Orta Öğretim Kurumları	1 Ocak 1909		1 Ocak 1917	
	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
Erkek <i>Gimnazyum</i> ları	5	2000	9	
Kız <i>Gimnazyum</i> ları	5	2514	14	
<i>Real Schule</i>	1	306	2	
Ticaret Okulları	2	330	Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'na bağlanmıştır.	
Öğretmen Enstitüsü	-	-		
Öğretmen Okulu	1	71	2	159
Mariya Okulu	1	198	1	250

Tablo 18. 1909-1917 Yılları Arasında Ortaöğretim Eğitim Kurumları

Bu rakamlar, 1905 devriminin Türkistan gerek Rus idaresi gerek yerli aydınların faaliyetleri açısından bir dönüşüm noktası olabilecek kadar büyük önem arz ettiğini göstermektedir.

D. TÜRKİSTAN HALK OKULLARI

Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman, Türkistan'daki eğitim kurumlarını oluşturmaya çalışırken genel olarak iki tip okulun açılmasını öngörmüştür. Bunlardan ilki, üst sınıfa mensup Rus çocukları için *gimnazyum*lar, diğeri de alt sınıfa mensup Rus çocukları için genel eğitim veren halk okullarıdır. Bu ayırımın temelinde Rus idaresinin, bir taraftan ileride devlet idaresinde yüksek mevkilerde bulunacak bürokrat ve yüksek eğitilmiş birey yetiştirme çabası, diğer taraftan da Türkistan'a yerleşen Rusların büyük bir kısmını oluşturan Don Kazakları ve "köylüler reformu" sonrası bu bölgeye göç eden Rus köylülerinden Rus Çarlığı'na sadık hizmet edecek birer vatandaş yetiştirme arzusu yatmaktaydı. Kaufman, alt sınıfa mensup çocukların *gimnazyum*larda eğitim görmelerini istemediğinden onların değişik mesleki uğraşlarla zamanlarını geçirerek eğitimlerini tamamlamaları gerektiğini ileri sürmüştür. Bu yüzden de halk okullarına daha fazla önem

vermiştir.⁴²⁵ Yerli Türkistanlılar da alt sınıfa mensup Rus çocukları ile birlikte bu halk okullarında okuyabileceklerdi. Böylece İslam eğitim kurumlarının yerli halk üzerindeki etkisini kırmak ve halkı Ruslaştırmak mümkün olabilecekti.

Yeni işgal edilmiş olan bölgede ancak eğitimli Rus halkının desteğiyle hakimiyetlerini sağlayabileceklerini düşünen Kaufman, 1879 yılında askerî valilere “Ruslar için zorunlu halk eğitimi” uygulamalarını önermiştir.⁴²⁶ Bunun sonucunda da 1870’lerde bölgede çok sayıda Rusça eğitim veren halk okulları açılmıştır. Halk okulları kendi içinde daha sonra şehir okulları olarak adlandırılacak kaza okulları ve ilkokullar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Böylece Rus idaresi, Ruslar ve yerleşik halk için şehir okullarını, göçebeler için de ilkokulları açarak yerli Türkistanlılar arasında Rusça eğitimini ve kültürünü yayma faaliyetine başlamıştır.

1. Şehir Okulları

24 Ocak 1803 tarihli kanunla şehir okullarının temelini oluşturan kaza okullarının açılması kararlaştırılmıştır. 5 Kasım 1804 yılında yayınlanan eğitim kurumları kanununa göre, *gimnazyumlara* öğrenci yetiştirmek amacıyla vilayet ve kaza merkezlerinde iki yıllık kaza okulları açılmıştır.

Kaza okulları ile ilgili iki kanun özellikle dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan ilki 8 Aralık 1828 tarihli kanun olup bu kaanunla kaza okullarının *gimnazyumlara* olan doğrudan ilişkisi ortadan kaldırılmış ve ders programlarında yeni düzenlemeler yapılmıştır.⁴²⁷ İkincisi de 31 Mayıs 1872 tarihli kanundur. Bu kanun gereğince 1874 yılının ikinci yarısından itibaren kaza okulları şehir okullarına dönüştürülmüştür.

⁴²⁵ Ayrıca alt sınıfa mensup çocukların eğitim ve kıyafet masraflarından kaçınarak onlara okul ve kıyafet harcı ödemeyecekleri halk okullarını tavsiye etmiştir. Bkz. *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 38.

⁴²⁶ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 113.

⁴²⁷ Bu kanuna göre, kaza okulları 3 yıllığa dönüştürülmüştür. Okullarda din, kilise tarihi, Rusça, aritmetik, geometri (iz düşürme konusuna kadar), coğrafya, Rus tarihi, genel tarih, güzel yazı, çizim, resim dersleri okutulmuştur. Halk Eğitimi Bakanlığı’nın izniyle ticaret ve sanayie yönelik ek dersler açılmıştır. Bu okullara öğrenci alımlarında asilzade, kıdemli subay ve tüccar çocuklarına ayrıcalık tanınmıştır. Geniş bilgi için bkz. <http://www.brocgaus.ru/text/101/794.htm>

Şehir okullarının amacı, geniş manada halka hitap eden genel bir eğitim sunmaktır.⁴²⁸ 52 maddeden oluşan 1872 tarihli Şehir Okulları Kanunu'na göre ders programı 6 yıllık olup öğrencilerin sayılarına göre okulların ilk eğitim yılında sınıf sayısı 1 ile 6 arasında değişmiştir.⁴²⁹

Kanuna göre, din dersi, Rusça okuma-yazma, kilise için Rusça tercümeli Slavca, aritmetik, pratik geometri, coğrafya, Rus tarihi, genel tarih, tabiat bilimleri ve tabiat tarihi, fizik, çizim, resim, şarkı söyleme ve beden eğitimi gibi dersler okutulacaktı. Din dersi Ortodoks Hristiyan çocuklarına zorunlu olarak okutulmuştur. Diğer dinlere mensup çocukların bu dersi okuması ise velilerinin iznine bağlı kalmıştır. Din dersi, şarkı söyleme ve beden eğitimi hariç diğer derslerin tamamının kadrolu öğretmenler tarafından okutulması öngörülmüştür.⁴³⁰ Bakanlık, bu durumu “sadece öğretmenlerin ve kaynakların yetersizliğinden kaynaklanmayıp aynı zamanda öğretmenin öğrenciler üzerindeki etkisini arttırmak için de iyi bir yöntemdir” şeklinde açıklamıştır. Ancak bu sistemin uygun olmadığına dair görüşler, daha 1872’de ortaya çıkmış ve 1884 yılında sistemde değişiklikler yapılması yoluna gidilmiştir. Buna rağmen çok sayıda şehir okulu açılmıştır. Mesela, 1 Ocak 1885 yılında Rusya’da 321 şehir okulu mevcut iken, 1890-1891 eğitim yılında şehir okullarının sayısı 400’e ulaşmıştır. Bunlardan 9’u Türkistan’da açılmıştır.⁴³¹

Türkistan’daki şehir okullarına gelince, Rusya’da olduğu gibi yerleşik halkın yaşadığı bölgelerde, şehirlerde ve kazalarda önce kaza okulları açılmıştır. K. P. Kaufman döneminde komite tarafından hazırlanan tasarıda, kaza merkezlerinde Rus çocukları ile yerli çocukların bir yerde eğitim alabilecekleri alt sınıf, üst sınıf ve zanaat sınıflarından oluşan kaza okullarının açılması konusu yer almıştır. Alt sınıfta ilkokul programına göre hazırlanmış olan Rusça okuma-yazma, aritmetiğin dört

⁴²⁸ Halk Eğitimi Bakanlığı’nın raporuna göre, 1874-1884 yılları arasında Rus Çarlığı’ndaki 402 kaza okulundan 184’ü şehir okullarına dönüştürülmüştür. *Gimnazyumların, Ruhban ve Kaza okullarının yetersiz olması ve eğitimin teoriye ağırlık vermesi sebebiyle Halk Eğitimi Bakanı D. A. Tolstoy döneminde N. H. Vessel tarafından Prusya sistemi esas alınarak “şehir okulları kanun tasarısı”* hazırlanmıştır. <http://www.referatu-student.ru/text/690.htm>

⁴²⁹ *Polojenije o gorodskih učilişşah (1872)*’ye bkz. <http://www.pedobzor.ru/index.html>

⁴³⁰ <http://www.pedobzor.ru/index.html>

⁴³¹ <http://www.referatu-student.ru/text/690.htm>

işlemi derslerinin okutulması, üst sınıfta ise daha geniş kapsamlı derslerin işlenmesi ve ilkokullar için öğretmenler yetiştirmeye yönelik eğitimin verilmesi önerilmiştir. Bu tasarı gereğince 1876'da Türkistan'da alt sınıf, üst sınıf ve zanaat sınıfı bölümlerinden oluşan kaza okulları açılmıştır. Kaza okulları genelde dört yıllık olup öğretmenlik hazırlık sınıfı ile birlikte beş senelikti. Okul sonrası öğretmen olmak isteyenler, öğretmenlerinin gözetiminde bir sene staj yapacaklardı. Kaza okullarında göçebe çocukları için 50 kişilik yurtlar yapılmıştı. Okulu başarıyla tamamlamış olan öğrencilere göçebelerin yaşadıkları bölgelerde okul açma izni verilmişti.⁴³²

Kaza okullarında Rusça, yerli diller⁴³³, Rusça okuma-yazma, coğrafya, aritmetiğin dört işlemi ve onluk bölme işlemleri, resim ve çizim dersleri okutulmuş ve çeşitli zanaatler öğretilmiştir. Zanaat sınıfında öğrenciler, bölgedeki ihtiyaçlara göre marangozluk, terzilik, ayakkabıcılık, çilingirlik, demircilik, dericilik gibi çeşitli zanaatları öğrenmişlerdir.⁴³⁴ Din dersine gelince, Rus çocukları için Ortodoks din dersi programda yer alırken Müslümanlar için İslam dini ders programının dışında tutulmuştur. Ayrıca Pazar günleri ve akşamlar kurslar ve zanaat sınıfları açılmıştır.⁴³⁵

31 Mayıs 1872 tarihli kanuna dayalı olarak Türkistan'da da kaza okulları şehir okullarına dönüştürülmüş ve eğitim süresi 6 yıla çıkartılmıştır. Okulda görev alacak öğretmen sayısı sınıf sayısına göre değişiklik göstermiştir. Ayrıca okulda öğretmenler arasından seçilmiş müdür, papaz (Ortodoks din dersi öğretmeni) ve öğretmen yardımcıları görev yapmışlar ve Öğretmenler Kurulu oluşturulmuştur. Kanuna göre Öğretmen Enstitüsü veya buna eş değer olan okul mezunlarının bu okullarda öğretmenlik yapmaları gerekiyordu.⁴³⁶ Fakat Türkistan'da Öğretmen Enstitüsü bulunmadığından, Rusya'daki enstitülerde Türkistanlılar için yeterli burs ve yer ayrılmadığından öğretmen yetersizliği ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine

⁴³² TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 9-11.

⁴³³ Türkistan halkının kullandığı diller; Çağatayca (Kazakça, Kırgızca, Türkmençe ve Özbekçedir), Farsça (Tacikçe) ve Arapçadır. Yerli çocuklara ve mezun olunca ilkokullarda ders vermek isteyenlere bu diller zorunlu okutulmuştur. Arap ve Rus alfabeleriyle yazılmış eserler öğretilmiştir. Bkz. TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 10.

⁴³⁴ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 2-9ob.

⁴³⁵ *Uçebnoye delo...*, s. 69.

⁴³⁶ *Polojeniye o gorodskih uçilişşah (1872)*, madde No. 20. <http://www.pedobzor.ru/index.html>

Rusya'dan gelen öğretmenler dışında öğretmenlik belgesine sahip kaza okulları mezunları da şehir okullarında ders vermişlerdir.

1878 yılında Türkistan halk okulları müfettişi görevinde bulunan Ostroumov, Yedisu ve Sır Derya vilayetlerine bağlı şehir okullarını ziyaretinde, bu okulların durumlarının ve derslerin genel olarak tatmin edici olduğunu, özellikle Yedisu'da gezdiği 14 okulun öğrenciler ile dolu olduğunu, bunun sebebinin de askerî valinin, çocukların okullara gönderilmesini zorunlu hale getirmesi olduğunu rapor etmiştir. Ostroumov bu okulların yerlilerin de ilgisini çekmeye başladığını ve onların da bu okullara devam ettiğini kaydetmiştir.⁴³⁷

Bunun bir diğer örneği de Fergana vilayeti, Zerafşan bölgesi ve Hocent kazasında bulunan ve yalnız erkeklerin öğrenim gördüğü şehir okullarıdır. 1883-1884 öğretim yılında hazırlanan rapora göre şehir okulları iyi durumda olup öğrencilerin %88'i başarılıdır.⁴³⁸

Şehir Okulları	Kuruluşu	Rus	Müslüman	Yahudi	Toplam
Margelan	23 Kasım 1878	55	12	1	68
Semerkand		39	22	17	78
Oş	1 Temmuz 1877	16	1	-	17
Andican	12 Nisan 1880	10	-	-	10
Hokand	22 Aralık 1878	6	2	11	19
Namangan	3 Aralık 1878	7	1	1	9

Tablo 19. Şehir Okulları, Fergana Vilayeti, Zerafşan ve Hocent

Ancak bir diğer rapordan anlaşıldığına göre şehir okulları Türkistan'ın genelinde aynı seviyede ve tatmin edici durumda değildir. Rapora göre müfettiş, Sır Derya vilayetinde açılmış olan 5 şehir okulunun tamamını gezmiş ve 200'den fazla öğrenci ile tek tek görüşmüştür.

⁴³⁷ 1872 kanununa göre açılmış olan Çimkent 2 sınıflık şehir okulunda 3 öğretmen ders vermektedir. 6'sı Kırgız-Kazak ve 3'ü Özbek olmak üzere 22 öğrenci eğitim görmektedir. Bunun yanı sıra Evliya Ata'da 2 sınıflık 5 yıllık okulda da 6 Kırgız-Kazak ve 1 Tatar öğrenci olmak üzere toplam 29 öğrenci derse devam etmektedir. Okullarda Bunakov'un Rusça okuma-yazma kitabı, Evtuşevskiy'nin aritmetik kitabı okutulmaktadır. Bkz. N. P. Ostroumov, "Haçalniye uçilişsa v Sır-Darinskoy i Semireçenskoy oblastyah v X i XI 1878g.", *JMNP*, VII, 1879.

⁴³⁸ TsGA Ruz, f. 47, op. 1, d. 205, vr. 160ob-164ob.

Şehir Okulları	Zanaat sınıfları	Rus	Müslüman	Yahudi	Toplam
Çimkent	-	14	15	-	29
Evliya Ata	2	25	12	-	37
Türkistan	-	9	21	-	30
Perovsk	-	19	46	1	66
Kazalı	2	-	-	-	-

Tablo 20. Sır Derya Vilayeti'nde Bulunan Şehir Okulları

Bu okullardaki başarısızlığın sebepleri olarak, öğretmen azlığı, ders programlarının okullara göre düzenlenmemesi, okulda hazırlık sınıfı olmaksızın Ruslar ile yerlilerin aynı sınıfta okumaları gösterilmiştir. Raporun devamında, farklı bir ortamda yetişmiş olan yerlilerin bu şartlar altında başarısız olmalarının doğal karşılanması gerektiği vurgulanmıştır. Müfettiş, bu okulların bir şehir okulu seviyesindeki talebi karşılamadığını bildirerek Ruhban okullarına dönüştürme önerisinde bulunmuştur.⁴³⁹

Çarlığın mutlakiyet ve istibdat rejimine karşı gelen devrimciler tarafından Mart 1881'de Çar II. Aleksandr'ın suikasta kurban gitmesiyle Çarlığı bu devrimci hareketlerden temizlemeyi amaçlayan Aziz Sinod *Oberprokuroru* K. P. Pobedonostsev, Çar III. Aleksandr döneminde Bakanlıklar üzerindeki etkisini arttırmıştır. İçişleri Bakanı D. A. Tolstoy ve Halk Eğitimi Bakanı Delyanov onun etkisinde kalarak birçok alanda reform yapma teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bunlardan en önemlilerinden biri eğitim alanında olup, buna göre *gimnazyum* gibi ortaöğretim kurumlarının sayısı azaltılmış, alt sınıfa mensup çocukların bu kurumlara girmeleri zorlaştırılmış, din derslerine daha fazla önem verilmiş ve çok sayıda ruhban okulu açılmıştır. Bu durumdan Türkistan bölgesi de etkilenmiştir. Türkistan Genel Valisi Rozenbah, Delyanov'a orta ve ilköğretim kurumları hakkında bir rapor göndermiş ve bunun sonucunda küçük şehirlerdeki 5 veya 6 yıllık erkek ve kız okulları 4 yıllığa dönüştürülmüştür. Kaufman döneminde şehir okulları için hazırlanmış olan ders programları seviyesi daha düşük olan ders programıyla değiştirilmiştir.⁴⁴⁰ Bu durum 1905 yılındaki Burjuva devrime kadar devam etmiştir.

⁴³⁹ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 205, vr. 452ob-460ob.

⁴⁴⁰ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 133.

Ders Adı	Yıllara Göre				Toplam Ders Saati
	I	II	III	IV	
Din Dersi	6	6	4	3	19
Rus Dili	8	8	6	6	28
Aritmetik ve Temel Geometri	6	6	5	5	22
Coğrafya	-	-	2	2	4
Tarih	-	-	2	2	4
Resim ve Çizim	-	-	2	2	4
Tabiat Tarihi	-	-	2	3	5
Şarkı Söyleme, Beden Eğitimi ve Elişleri	4	4	4	4	16
Toplam	24	24	27	27	102

Tablo 21. Şehir Okulları Ders Programı

Bu okullarda zanaata verilen önem Rozenbah döneminde daha da artmıştır. Öyle ki 1880'lerin ortalarında Rusya genelinde şehir okullarının %10'unda zanaat sınıfları açılmışken Türkistan'da bu rakam %90'a ulaşmıştır.⁴⁴¹

Şehir okulları kanunun 48. maddesi gereğince Türkistanlı yerli çocuklar için açılan yurtlar, daha çok göçebe çocuklarının okula devam etmesini sağlamaya yöneliktir. Bunun yanı sıra Türkistan Genel Valisi tarafından onaylanmış olan 1878 tarihli kanuna göre gayri-Rus öğrencilerinin 1/3'ini aşmayacak şekilde yetim Rus çocuklarının yurtlara yerleştirilmesi de kararlaştırılmıştır.⁴⁴² Şehir okullarına devam eden yerli öğrenciler bulunmakta ise de genel itibarıyla Türkistanlılar bu okullara fazla ilgi göstermemiştir.⁴⁴³

Şehir okullarının büyük bir kısmı Türkistan'daki mahallî maddî kaynaklarla açıldığından birçok alanda yetersiz kalmıştır.⁴⁴⁴

⁴⁴¹ Bazı okullarda öğrenci daha ilk sınıftan itibaren zanaat öğrenmeye başlamış, bazı okullarda ise başarısız öğrenciler zanaata yönlendirilmiştir. Ancak bu durumdan rahatsız olan bir kesim alt sınıf aile çocuklarının haklarını savunmak amacıyla harekete geçmiş ve bu insan hakkı ihlaline tepki göstererek gazetelere çeşitli makaleler yayınlamışlardır. *TV*, No. 5, 1879; No. 5, 26, 38-42, 47, 1886; No. 12-13, 1887 v.s.

⁴⁴² *Učebnoye delo...*, s. 75-76.

⁴⁴³ 1913 tarihli rapora göre, Türkistan'daki şehir okullarında toplam yerli 75 erkek ve 22 kız öğrenci eğitim görmüştür.

⁴⁴⁴ Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'nın çok az kaynak ayırmasından dolayı kütüphaneler ve ders sınıfları için gereken kitaplar, aletler, malzemeler alınamamıştır. Hatta Rus Çarlığı'nın Avrupa kısmında şehir okulları öğretmenlerinin maaşlarına yapılan %20'lik zam, Türkistan'daki şehir öğretmenleri için uygulanmamıştır. Bkz. *Učebnoye delo...*, s. 70.

2. İlkokullar

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması ile daha ilk günden itibaren Rus okullarının açılması konusu birçok defa gündeme getirilmiştir. Bunun en önemli sebeplerinden biri de kaza okullarının alt sınıfına tekabül eden ilkokulları Türkistan genelinde yayma planı olmuştur. İdareye göre ilkokullar hem göçmen Rusları eğitebilecek, hem de göçbeleri bu okullara çekmek için iyi bir fırsat olacaktı. Böylece kaza okullarında eğitimlerini tamamladıktan sonra ilkokullarda ders vermeye hak kazananların veya bazı şahısların inisiyatifleri ve halkın desteğiyle göçbeler arasında ilkokullar açılabilirdi. Bu yöntem ile okulların açılması hükümeti okul binası için masrafa girmekten kurtaracaktı.⁴⁴⁵ Böylece Rus idaresi, bozkır göçbeleri arasında Rus alfabelerini kullanarak Kazakça-Kırgızca okutacak ve Rusça eğitimi yayabilirdi. Ayrıca Kazak, Kırgız göçbeleri ile hanlıklar arasındaki bağlantıyı kesmek ve İslamiyet'in bozkırda yayılmasını engellemek de mümkün olabilirdi.⁴⁴⁶ Bunun için de onların göçmen Ruslarla aynı yerde okumaları şarttı. Bu yüzden bazı vilayetlerin askerî valileri öncelikli olarak Rus çocukları için zorunlu bir eğitimin olması gerektiği görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri Yedisu vilayeti askerî valisi Kolpakovskiy'dir. Kolpakovskiy'nin talimatıyla "17 yaşına kadar olan bütün Don Kazakları çocuklarının okula gitmeleri zorunluluğu" getirilmiş, bunun neticesinde kısa sürede eğitim alan öğrencilerin sayıları artmıştır.⁴⁴⁷

Ancak 1895 yılında Rus göçmen çiftçilerinin çocuklarını okullara göndermek ve bu okulların maddî ihtiyaçlarını karşılamak istememelerinden dolayı eğitim meselesi tekrar gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda da Hazar Ötesi vilayeti askerî valisi Kuropatkin, 1895/1896 eğitim yılında çocuklarını sebepsiz okula göndermeyen Rus ailelerini cezalandırmıştır. Özellikle, Andican isyanından sonra Türkistan'daki Rus çocukların zorunlu eğitim almaları gerektiği konusu çok tartışılmıştır. Buna sebep

⁴⁴⁵ Kaza okullarından mezun olan Kırgız (Kazak) çocuklarının, göçbeler arasında açtıkları okullarda başarılı oldukları ve sınıfta en az 10 öğrenci bulunduğu takdirde onlara devler hazinesinden maaş bağlanacaktı. TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 8b-9; 32b-33.

⁴⁴⁶ Burada göçbelerin kendilerine has alfabelerinin olmadığından Arapça kullandıklarına, onlara Türkistan hanlıklarından gelen mollaların ve Tatarların ders vermekte olduklarına vurgu yapılmıştır. Ayrıca "şimdiden bu mesele ele alınmazsa telafisinin çok zor olacağı" düşüncesi vurgulanmıştır. TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 1, vr. 34.

⁴⁴⁷ *Uçebnoye delo...*, s. 87.

olarak da: “Avrupa Hristiyanlığı’nın merkezci etkisinden kopmuş göçmen halkımız Müslümanların etkilerinde kalarak önemli ölçüde Hristiyanlık inancını kaybetmekte olup (Ruslar) Müslümanlaşmaktadır” iddiası ileri sürülmüştür.⁴⁴⁸ Dolayısıyla da bu tip okulları sadece Rus halkı arasında değil yerli halk arasında da yaygınlaştırmak amacıyla birçok faaliyete girişilmiş ve bu durum 20. yüzyılda da devam etmiştir.

İlkokullarda kaza okullarının alt sınıfında olduğu gibi din dersi, Rusça okuma-yazma ve aritmetiğin dört işleminden oluşan temel ve genel eğitim öğretilmiştir. Daha sonra ders programlarında birçok kez yeni düzenlemeler yapılmıştır.⁴⁴⁹ Bunlardan biri 1897’de Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından yayınlanmış olan genel ilkokul programıdır. Bu program çerçevesinde Türkistan ilkokullarında eğitim süresi üç yıl olarak düzenlenmiş ve Ortodoks ahlakî anlayışını ve temel bilimleri yaymak amaçlanmıştır. Programa göre din dersleri, kilise yazmalarını ve matbu kitapları okuma, güzel yazı, aritmetiğin dört işlemi, kilise şarkıları öğretilmiştir. Dinî ve sınıfsal ayırım yapılmadan her öğrenci kabul edilmiştir.⁴⁵⁰ Kaza okulu mezunları ve öğretmenlik belgesine sahip herkese ilkokullarda öğretmenlik yapma hakkı tanınmıştır.⁴⁵¹

3. *Ruhban Okulları (Tserkovno-prihodskiye şkolı)*

Rusların Türkistan’a yerleştirilmeleriyle Ortodoks kiliseleri kurulmuş ve bu kiliselere bağlı ruhban okulları açılmıştır. Ruhban okullarının amacı, halk arasında din eğitimini ve bununla birlikte Hristiyanlığı yaymak olmuştur.

Bu tip okullar, ilk defa Türkistan’da Sır Derya hattında 1860 yılında Rus papazları tarafından açılmıştır. Nisan 1868’de Orenburg Piskoposluk Müdürlüğü’nden Çinaz’a papaz tayin edilen Nikolay Vısotskiy, 25 Haziran 1870’te Çinaz Ruhban Okulu’nu

⁴⁴⁸ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 115.

⁴⁴⁹ 1880’de St. Petersburg eğitim bölgesi için hazırlanan programı esas alarak yeni bir program hazırlanmıştır. 1895’te de Sır Derya halk okulları müfettişinin yönetiminde özel komite tarafından bir ders programı hazırlanmıştır. Bkz. *Uçebnoye delo...*, s. 82.

⁴⁵⁰ *Uçebnoye delo...*, s. 79-80.

⁴⁵¹ *Uçebnoye delo...*, s. 81-82.

açmıştır. Aynı yıl erkeklerde 8, kızlarda 11 yaşından daha büyük olamamak şartıyla 8 erkek ve 5 kız öğrenci karma sınıfta eğitime başlamıştır. Vısotskiy ders kitaplarının temini ve maddî kaynakların sağlanması için Sır Derya vilayeti valisi Golovaçev'e başvurmuştur. Vali papazın bu isteğini olumlu karşılayarak 171 adet kitap göndermiş ve maddî kaynak ayırmıştır. Ancak 1872'de Vısotskiy'nin Çinaz'dan ayrılmasıyla okul kapanmıştır. Yaklaşık 20 yılı aşkın bir süre sonra 1894'te tekrar açılarak 1900'e kadar devam etmiştir.⁴⁵²

Zamanla Sır Derya vilayetinde bu tip okulların sayısı artmıştır. Bunun yanı sıra Yedisu vilayetine çok sayıda Rus ve Don Kazak'ın yerleştirilmesiyle ruhban okulları açılmış ve 1880'lerde okulların sayısında daha da artış olmuştur. Bunda daha önce bahsi geçtiği gibi K. P. Pobedonostsev'in ilkokullar ve şehir okulları yerine ruhban okullarını yayma politikası etkili olmuştur. Dolayısıyla da ruhban okulları hakkında hazırlanmış olan kanun 13 Haziran 1884'te Çar III. Aleksandr tarafından onaylanmıştır.⁴⁵³ Bunun sonucunda Rusya genelinde ruhban okullarını yayma politikasından Türkistan bölgesi de etkilenmiştir. 1 Ocak 1900 tarihli verilere göre, Türkistan Piskoposluk Dairesi⁴⁵⁴ kayıtlarına göre bu bölgede 42 tane ruhban okulu mevcut olup, bunlarda toplam 1650 öğrenci vardır.⁴⁵⁵ Ancak daha sonraki dönemlerde bu tip okulların sayısının azaldığı gözlenmektedir. Mesela, 1917'de 136.826 Ortodoks'un bulunduğu Türkistan'da 17 ruhban okulu faaliyettedir.⁴⁵⁶

⁴⁵² *Otčet o sostoyanii tserkovno-prihodskih škol Turkestankoy eparhii*, 1897, s. 31; nak. V. T. Koçarov, a. g. e., s. 50.

⁴⁵³ 23 maddeden oluşan bu kuralın muhteviyatı için bkz. *Pravila o tserkovno-prihodskih uçilişşah* <http://www.pedobzor.ru/index.html>

⁴⁵⁴ Türkistan işgali sonrası önceleri Hristiyanların dinî işleri Tomsk Piskoposluk Katedrali'ne bağlanmıştır. Ancak mesafenin uzaklığı nedeniyle bu bağlılık sadece formalite olarak kalmıştır. Türkistan'da kilise hayatını faaliyete geçirmek için bölgede ayrı bir piskoposluk idaresini kurma ihtiyacı duyulmuş ve hükümet Ruhaniler Meclisi'nin kararıyla 1871'de Verniy'da Türkistan Piskoposluk Dairesi kurulmuştur. Rusların diğer bölgelere nazaran Yedisu vilayetinde daha yoğun yerleşmeleri ile Verniy şehri piskoposluğun merkezi haline getirilmiştir. 24 Mayıs 1872'de de ilk Türkistan piskoposu Sofoniya göreve başlamıştır. Geniş bilgi için bkz. http://region.33b.ru/topic785494_0.html

⁴⁵⁵ Bu okulların 3'ü Sır Derya, 39'u ise Yedisu vilayetinde açılmıştır. Bkz. *TV*, No. 40, 1901.

⁴⁵⁶ 17 ruhban okulunda 215'i kız, toplam 635 öğrenci eğitim almıştır. Bkz. *Otčet o sostoyanii tserkovno-prihodskih škol Turkestankoy eparhii*, 1897, s. 31, nak. V. T. Koçarov, a. g. e., s. 50-51.

Ruhban okullarında Ortodoks din dersi, kilise ve matbu kitapları okuma, elyazmaları okuma, güzel yazı, aritmetiğin dört işleminin yanı sıra daha çok dinî ve ahlakî eğitime önem verilmiştir. Bazı okullarda ikinci sınıfta zanaat ve sanayi ile ilgili eğitim verilmiştir.⁴⁵⁷ Ruhban okullarında öğrenciler Pazar ve Bayram günleri hariç her gün dörder saat ders görmüşlerdir. Sınıfların açılması ve kapanması halk okulları müdürünün onayıyla yerel idare tarafından belirlenmiştir.⁴⁵⁸

Ruhban okullarının dışında Türkistan'da Ruhaniler Meclisi'ne bağlı eski tip ruhban-ev okullarının açıldığı da bilinmektedir. Mesela, 1875'te Amu Derya Şubesi'ne gönderilmiş olan Ural-Don Kazakları, bu tip okullarda eğitim görmüşlerdir. Buna benzer okulların 1890'lı yıllarda Sır Derya'nın aşağı kısmında bulunduğu dair bilgiler de mevcuttur. Bu okullarda dinî kitaplarla Kilise-Slav grameri öğretilmiştir.⁴⁵⁹

Buradan da anlaşıldığı gibi Rus idaresi, Türkistan'da halk okullarını yaymaya çalışırken, daha önce de bahsi geçtiği gibi kendi amaçları doğrultusunda modern eğitim ve bilimden çok uzak olan, genel itibarıyla din dersi, Rusça okuma-yazma ve aritmetiğin dört işleminden oluşan temel ve genel eğitimi uygulamışlardır.

II. TÜRKİSTANLILAR İÇİN RUS OKULLARI

A. RUS-YERLİ OKULLARI (*Russko-tuzemniye şkoli*)

1876 tarihinden itibaren faaliyette bulunan Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi, öncelikli olarak Rus çocukları için eğitim kurumlarının açılması meselesi ile ilgilenmiş, bu yüzden de Türkistanlı yerli çocuklar için özel olarak her hangi bir okul açılmamıştır. Eğitim Kurumu İdaresi ve Rus bürokratları, Rus çocukları için açılmış olan okullarda yerli çocukların da eğitim görmelerini teşvik etmek, okul yurtlarında

⁴⁵⁷ *Uçebnoye delo...*, s. 78-79.

⁴⁵⁸ *Uçebnoye delo...*, s. 79.

⁴⁵⁹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 118.

kalmalarını sağlamak, bu okullara devam eden Türkistanlı öğrencilerin Rus öğrenciler ve öğretmenler ile olan ilişkilerini ve başarı durumlarını gözlemlemekle yetinmişlerdir. Bu okullar vasıtasıyla Ruslaştırma politikasını iyi bir şekilde uygulayabileceğini düşünen Rus idaresi, bu okullara giren öğrencilere ve velilerine maddi yardımlarda bulunmuştur. 1868’de Taşkent’teki Rus okuluna kaydolan yerli öğrencilerin velilerine aylık 10 Ruble, yerli 2 kız için de aylık 4’er Ruble burs verilmesi bunun en iyi örneklerindendir.⁴⁶⁰ Hatta Rus idaresi, “zengin ve otorite sahibi” yerli Türkistanlıları bu okulların “fahri koruyucusu” yaparak halkın ilgisini çekmeye çalışmıştır. Ancak buna rağmen daha önce de bahsi geçtiği gibi bu Rus eğitim kurumlarına devam eden öğrenci sayısı oldukça azdır.

1. İlk Teşebbüsler

Türkistan okulları başmüfettişi A. İ. Zabelin 1882’de kendi gözlemlerine ve diğer müfettişlerin raporlarına dayanarak “yerli halkın eğitim durumunun çok alt seviyede olduğunu, bu bölgede faaliyette bulunan Rus okullarının Türkistanlı halk arasında saygı ve güven kazanamadığını, Rus okullarına giren öğrencilerin büyük bir kısmının okulu tamamlamadan bıraktıklarını ve mezunların da iyi derecede Rusça öğrenemediklerini bildirmiştir. Ayrıca mutaassıp bir grubun bu okullara karşı oldukları için, bir diğer grubun ise bu okulların faydalı ve tatmin edici eğitim vermediklerini düşündüklerinden çocuklarını Rus okullarına göndermek istemediklerini kaydetmiştir.⁴⁶¹ Rus okullarında derslerin Rusça olması, yerli öğrencilerin kendi dillerinde yeterli derecede eğitim görmemeleri, İslam dininin program dışında bırakılması ve öğretmenlerin de yerli dilleri bilmemeleri, çoğu öğrencinin okulu tamamlamadan ayrılmasına neden olmuştur. Aslında bu durum, Rus idaresinin yerli öğrencileri temel hakları olan kendi dillerindeki eğitimden yoksun bırakma ve ihmal politikası olarak değerlendirilebilir.

⁴⁶⁰ *Ustroitel Turkestanskogo kraya...*, s. 98-99.

⁴⁶¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 176.

Bunun bir diğerk örneğini de halk okulları müfettiş i Smirnov'un, Sır Derya vilayeti okulları hakkında hazırladığı raporunda ortaya koymaktadır. Smirnov, velilerin çocuklarının Rus okullarında okuyup da kendi dillerinde okuma ve yazmayı bilmemesini tuhaf karşıladıklarını, mektep ve medrese mezunu yerli öğrencilerin Rus okulu mezunu yerli öğrencilerden daha iyi okuma yazma bilmesinden dolayı velilerin çocuklarını Rus okullarına göndermek istemediklerini ifade etmiştir. Bu yüzden bu okullara daha çok yetim ve fakir öğrencilerin okul bursundan ve yurdundan yararlanmak için kaydolduklarını belirtir.⁴⁶²

Rozenbah, Rus okullarında eğitime devam eden Türkistanlı öğrenci sayısının az olduğunu öğrenince, deneme amaçlı İslam din derslerinin de okutulacağı yeni tipte Rus okulunun açılması gerekliliğini hükümete bildirmiş ve bu okulun temel Rusça eğitim veren bir okul olması önerisinde bulunmuştur. Ayrıca Rus okullarına Türkistanlı yerli öğrencileri çekme konusunda şehir öğretmenleri kurultayları yapılmıştır. Bu kurultayın yegâne Türkistanlı temsilcilerinden sayılan Sattarhan Abdulgafarov⁴⁶³, Rus okullarında yerli öğrencilere İslam dinini ve kendi dilini öğretebilecek yerli öğretmenlerin tayinini teklif etmiştir. Ancak Miropiyev ve Sofiyskiy buna şiddetle karşı çıkmışlardır.⁴⁶⁴ Böylece Türkistan okulları başmüfettiş inin Rus okullarında Arapça, Farsça, Çağatayca ve din derslerinin okutulmasını yasaklaması, derslerin tamamının Rusça olması ve öğretmenler ile yerli öğrenciler arasında iyi bir iletişimin sağlanamaması “Rusça eğitim sayesinde Türkistanlı halkı Ruslaştırma” politikasının başarısız olmasında başlıca amil olmuştur. Bu yüzden de Rus idaresi, bu politikanın gerçekleştirilmesi için mektep ve medreselerde Rusça derslerinin okutulması zorunluluğu ve Rus-Yerli okullarının açılması gibi farklı yollara başvurmuştur.

⁴⁶² K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 177-178.

⁴⁶³ Sattarhan Abdulgafarov, 1876-1881 yılları arasında Rus idaresi tarafından Hokand birinci kadılığına tayin edilmiştir. 1879-1886 yılları arasında da Hokand şehir okullarını gözetmiştir.

⁴⁶⁴ *Protokol zasedaniy sobraniya učiteley gorodskih učiliş ş Turkestanskago kraya 30.12.1883-3.01.1884*, Taşkent 1884, s. 29.

2. Rus-Yerli Okulları

Eylül 1884'te Taşkent Belediye Başkanı Putinstev, Sır Derya askerî valisi Grodekov'a Taşkent'te yerli halkın yaşadığı bölgede hiç Rus okulunun açılmadığını bildirerek bir Rus-Müslüman Okulu açma konusunda başvuruda bulunmuştur. Bu bölgede yerli bayanlar ve çocuklar için açılan muayenehanenin başarılı bir şekilde faaliyetine devam etmekte olduğunu ifade ederek, böyle bir okulun başarılı olabileceği görüşünü bildirmiştir.⁴⁶⁵

Bunun sonucunda 19 Aralık 1884'te Taşkent'in yerli halkın yaşadığı kısmında ilk Rus-Müslüman Okulu (*Russko-musulmanskoye uçilişşe*) açılmıştır.⁴⁶⁶ Özellikle Cezayir'deki Fransız-Arap okullarını inceleyen Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı bürokratları, Rus-Müslüman Okulu için Fransızların tecrübelerinden yararlanmışlardır.⁴⁶⁷ Daha sonra bu tipteki okullar için Rus-Yerli Okulu (*Russko-tuzemnaya škola*) terimi kullanılmıştır. Bu okul, Seyit Azimbay'ın oğlu "sülalece fahrî vatandaş" olan Seyit Gani Azimbay'ın evinde açılmıştır. V. P. Nalivkin okulun Rusça öğretmenliğine ve müdürlüğüne tayin edilmiştir. İlk Müslüman öğretmen ise bölgenin etkili mollalarından Salih Hoca Kışkine Hocabay olmuştur. Ancak burada da bir ayrımcılığa gidilmiş, Rusça öğretmenine yıllık 1000 Ruble para ödenirken yerli öğretmene 400 Ruble maaş ödenmiştir. Ayrıca okulun halk arasında saygınlık kazanması için Taşkent kadısı Şerif Hoca Paşa Hocabay okulun fahri koruyucusu ilan edilmiştir.⁴⁶⁸

Rus-Müslüman okulunun elde ettiği başarılarla dayanılarak genel vali, Türkistan'da bu tipte okullar açma ve yerli öğretmenlerin yani müderrislerin bu okullarda ders

⁴⁶⁵ TsGA RUZ, f. 47, op. 1?. d. 654.

⁴⁶⁶ TV, No. 1, 1885.

⁴⁶⁷ Çarlık Rusya'sının büyük bir kısmını gayri-Rusların oluşturduklarından daha önce de bahsetmiştik. Bu yüzden de Çarlık, gayri-Rusların eğitimleri konusunda önemli çalışmalarda bulunmuştur. Ayrıca Avrupa ülkelerinin işgal ettikleri ülkelerde uyguladıkları eğitim programlarını yakından takip etmişler ve incelemelerde bulunmuşlardır. Bunun neticesinde de bu konuda çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bunların büyük bir kısmını da Avrupa eğitim politikası ile Rus eğitim politikası üzerinde yapılan karşılaştırmalı araştırmalar oluşturmaktadır. Bkz. *Sbornik dokumentov i statey po voprosu ob obrazovanii inorodtsev*, St. Petersburg 1869, 522+54 s.

⁴⁶⁸ K. E. Bendrikov, a. g. e., s. 186.

vermeleri konusunu gündeme getirmiş ve bu konuda askeri valilerden bilgi istemiştir. Valiler, bu okulların açılmasının Türkistanlılar için yararlı olacağı, ayrıca okullarda toplumun kullandığı dilleri okutabilecek ve din dersleri verebilecek *mollaların* veya müderrislerin ders vermeleri gerektiği görüşünde birleşmişlerdir. Rozenbah bu konuyu Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı'na bildirmiştir. Bunun sonucunda 20 Haziran 1886'da Bakanlık bu tip okulların Türkistan'ın diğer bölgelerinde de açılmasını onaylamıştır.⁴⁶⁹ Bunun üzerine Türkistan Genel Valisi Rozenbah, Eski Margelan, Hokand, Andican, Oş, Namangan ve Perovsk'da 1 Ekim'den itibaren Rus-Yerli okulların açılması ve faaliyete başlaması konusunda Sır Derya, Fergana askerî valileri, Amu Derya Şubesi ve Zerafşan komutanları için bir sirküler yayınlamıştır. Bu sirkülerde Fergana ve diğer bölgelerdeki göçebelerle yerleşik halk arasında devlet parasıyla 18 Rus-Müslüman okulunun açılması, daha sonraki aşamalarda mahalli kaynaklara dayalı yeni okulların açılması ve Rus öğretmenlerin maaşlarının da bu kaynaktan ödenmesi şartı yer almaktadır.⁴⁷⁰ Bunun sonucunda 1886'da Türkistan'da 14 Rus-Yerli okulu, Taşkent, Merke ve Pskent Rus-Yerli okullarında da akşam kursları açılmıştır.⁴⁷¹ Bu rakam 1 Ocak 1888'de 22'ye yükselmiş ancak 1894 yılına kadar bu tipte herhangi bir okul açılmamıştır. 1894'te de bir Rus-Yerli Okulu açılmıştır.⁴⁷² Ayrıca aynı yıl Buhara Hanlığı'nda ilk Rus-Yerli Okulu kurulmuştur.⁴⁷³ Yedisu Vilayeti'nde ise halk okulları müfettişinin hazırladığı rapora göre bölgede çeşitli Rus-Yerli okulları faaliyette bulunmuştur:⁴⁷⁴

Kuruluş tarihi	Rus-Yerli Okulları	Öğretmen	Öğrenci	Hristiyan	Müslüman
22.08.1894	Magrin Rus-Dungan	Rus	14	-	14
25.01.1896	Verniy Rus-Dungan	Rus	26	1	25
Ağ. 1897	Ketmen Rus-Uygur	Kalmuk	16	-	16
Ağ. 1897	Aksu-Çarın Rus-Uygur	Uygur	12	-	12
Ağ. 1897	Tokmok Rus-Yerli (Tatar,	Rus	55	6	49

⁴⁶⁹ S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 8; N. P. Ostroumov, "Musulmanskiye maktabı...", s. 144; *Uçebnoye delo...*, s. 95.

⁴⁷⁰ TV, No. 40, 1886.

⁴⁷¹ Bu okullar Sayram, Merke, Sarı Çaganak, Taşkent, Toy Töbe, Telau, Karız, Ablık, Eski Margalan, Andican, Namangan, Oş, Hokand ve Cizak'ta açılmıştır. S. M. Gramenitskiy, *Oçerk razvitiya...*, s. 14-15.

⁴⁷² 1 Ocak 1895'te bu 23 okulda toplam 447 yerli öğrenci olup 19'u mezun olmuştur. Öğrenci sayısı ise bu zaman diliminde 375 ile 464 arasında değişmektedir. İlk dokuz yılda toplam 113 öğrenci mezun olmuştur. Bkz. *Uçebnoye delo...*, s. 96.

⁴⁷³ *Bukhara an Orient a Gem*, Taşkent 1997, s. 70.

⁴⁷⁴ TsGA RUZ, f. 47, op. 1. d. 563, vr. 5ob, 13ob-14.

	Özbek, Kırgız)				
15.09.1897	Carkent Uygur-Dungan	Uygur	20	-	20
05.08.1898	Karasu Rus-Tarañin (Uygur) ⁴⁷⁵	Rus	15	-	15
10.08.1898	Karam Rus-Uygur	Rus	24	-	24
12.08.1898	Malıbay Rus-Uygur	Rus	19	-	19
30.11.1898	Sokuluk Rus-Kırgız	Rus	24	7	17
Yaz 1899	Tınay Rus-Kırgız	Rus	32	-	32
Ağ. 1899	Cumgal Rus-Kırgız	Rus	23	-	23
	Kükrek Rus-Kırgız		-	-	-
	Kagutin Rus-Kırgız		-	-	-
Toplam			280	14	266

Tablo 22. Yedisu Vilayeti’nde Bulunan Rus-Yerli Okulları

Bu okulların sayısı 1896’da 28’ken, 1906 yılına gelindiğinde bu sayı 83’e çıkmıştır. Palen tarafından hazırlanmış olan 1 Ocak 1909 tarihli rapora göre, 1885-1909 yılları arasında Türkistan’da açılan Rus-Yerli okulun sayısı toplam 98’e ulaşmıştır.⁴⁷⁶

Vilayetler	Okullar	Öğrenciler	Ortalama öğr.
Sır Derya	34	1354	40
Fergana	20	660	33
Semerkand	15	273	18
Yedisu	19	462	24
Hazar Ötesi	10	328	33
Toplam	98	3077	31

Tablo 23. Rus-Yerli Okullarının Vilayetlere Göre Dağılımı

Ayrıca 1905 yılında bölgede bir Rus-Yerli Yüksek Okulu daha açılmıştır.⁴⁷⁷ 20. yüzyılın başlarında Rus-Yerli Kız okulları açılmıştır. Ancak Rus idaresi tarafından destek görmediğinden kısa bir süre sonra kapanmıştır.⁴⁷⁸

3. Öğretmen-Öğrenci İlişkileri ve Ders Programları

1887’de Genel Vali’nin emriyle Türkistan Rus-Yerli okullarının müdürleri için bir talimat yayınlanmıştır. Bu talimatta okulların, yerli halkın Ruslara yakınlaşmasına hizmet edebilecek bir kurum olması gerektiği görüşü vurgulanmıştır. Okulların Türkistanlıların dillerini ve geleneklerini öğrenmek, yerlilerin bu okula girmelerini

⁴⁷⁵ Günümüzdeki Uygurlara “Tarañin” denilmiştir.

⁴⁷⁶ *Uçebnoye delo...*, s. 97; T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 65.

⁴⁷⁷ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 166.

⁴⁷⁸ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 66.

teşvik etmek, okulları yerli halka açık tutmak ve toplumu tanımak için iyi bir ortam yaratmak konularında önemli işlevleri olabileceğine değinilmiştir.⁴⁷⁹ Aslında bunun temelinde halk arasında büyük bir etkiye sahip olan *molla* ve müderrisleri Rus-Yerli okullarına görevlendirerek halkın güvenini kazanma, merkezî hükümet ile Türkistan Rus idaresi için “tehlike oluşturan” mektep ve medreselerin halk üzerindeki etkisini azaltma politikası yatmaktadır. Bu yüzden de Türkistan genel valileri Çernyayev, Rozenbah, Vrevskiy, Duhovskoy, Mişsenko, Samsonov ve Kuropatkin merkezî hükümete göndermiş oldukları raporlarda mektep ve medreselerin ciddi bir şekilde kontrol altına alınması gerektiğini belirtmişlerdir.

Rus idaresi, kadı, molla, müderris gibi halk arasında nüfuza sahip insanları ve zengin kesimi kendi taraflarına çekebilmek için bazı çalışmalar başlatmışlardır. Onları mahalli görevlere getirmişler, rütbe ve hediyelerle ödüllendirmişler, Rus-Yerli okullarının koruyucuları yapmışlar ve büyük bir kısmını da bu okullara öğretmen tayin etmişlerdir. Rus idaresinin böyle bir yol izlemesinde öncelikli olarak Türkistanlı yerli halkın bu okullara ilgisini arttırmak ise de bir diğer yandan yerli halkın maddî desteklerine dayanarak bu okulları ayakta tutma planı yatmaktadır. Dolayısıyla da çok ilginç bir uygulamaya gidilmiştir. Okullarda Rus ve yerli olmak üzere iki sınıf oluşturulmuştur. Öğretmenler ise Türkistan Genel Valisi veya Türkistan Okulları Başmüfettişinin onayı ile tayin edilmişlerdir. Rus sınıfında Rus öğretmenler ders vermiş, okul düzeni diğer Rus okullarında olduğu gibi modern yapıya göre düzenlenmiş ve ders programları hazırlanmıştır. Rus sınıfı öğrencileri kabiliyetlerine ve dersi kavrayış yeteneklerine göre kendi içinde üst ve alt sınıf olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Yerli sınıflara gelince, mektep ve medreselerdeki eski usul eğitim şekli takip edilmeye devam edilmiş, ayrıca Rus idaresi, bu sınıflardaki dil ve din eğitimine hiç karışmamış ve müderrislerin tercihlerine bırakmıştır. Bu yüzden de idare tarafından bu sınıflara yönelik ders programları hazırlanmamış, hatta bir taraftan müderrisler görünürde bu okullara çekilmeye çalışılırken diğer taraftan da

⁴⁷⁹ S. M. Gramenitskiy, *Polojeniy e inorodçeskogo obrazovaniya v Sır-Darinskoy oblasti*, Taşkent 1916, s. 14.

1887 tarihli gizli talimatta müderrislerin bu okullarda ders verme zorunluluklarının olmadıkları bildirilmiştir.⁴⁸⁰

Rus-Yerli okulları hakkında hazırlanmış olan genelgede Rus dili öğretmenleri ve ders programlarına geniş yer ayrılırken, müderrislerin ders programlarından hiç söz edilmemiştir. Semerkand Rus-Yerli Okulu'nun ders programına göre 1890'da dersler şu şekilde gerçekleşmiştir⁴⁸¹:

	9.00-9.55	10.00-10.30	10.30-11.25	12.30-14.30
Pazar	Yazı (üst sınıf)	Aritmetik	Yazı	Müderris dersi
Pazartesi	Rusça kelime	Tekrar	Aritmetik	Müderris dersi
Salı	Yazı (alt sınıf)	Okuma (üst s.)	Aritmetik	Müderris dersi
Çarşamba	Okuma (alt s.)	Yazı (üst sınıf)	Aritmetik	Müderris dersi
Perşembe	Aritmetik	Rusça kelime	Okuma (üst s.)	Müderris dersi
Cuma	-	-	-	-
Cumartesi	Rusça kelime (üst sınıf)	Rusça kelime (alt sınıf)	Aritmetik	Müderris dersi

Tablo 24. Rus-Yerli Okulları Ders Programları

Öğrenciler ders gününün yarısını Rus sınıfında, diğer yarısını da yerli sınıfında geçirmişlerdir. Ders süresi 4 yıl olup Rus sınıflarında Rusça, yerli diller, güzel yazı, Rusya ve Türkistan coğrafyası ve aritmetiğin dört işlemi okutulmuştur. Burada Rusçadan yerli dile ve yerli dillerden Rusçaya olan tercümelere ve öğrencilerin bu eğitimi aldıktan sonra kendilerini geliştirmelerine önem verilmiştir. Bu sistemin 8-10 yıl devam ettiği, daha sonra okulların bir düzene ve tertibe sokulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Rus sınıfında derslerin sadece Rusça okutulması, yerliler sınıfında ise müderrislerin yönetiminde okuma-yazma ve din derslerinin öğretilmesi gibi değişiklikler yapılmıştır.⁴⁸²

Rus-Yerli okullarının açılması ile bu okullarda okutulacak ders kitapları meselesi ise, halk okulları müdürü S. M. Gramenitskiy tarafından Rus dilinde gerekli olan ders kitapları hazırlanarak karşılanmaya çalışılmıştır. Rus-Yerli Okulları için S.

⁴⁸⁰ TsGA RUz, f. 47, d. 745; 30 Eylül 1886 tarihli Türkistan Genel Valiliği Genelgesi. Bkz. S. M. Gramenitskiy, *Polojenije inorodçeskago obrazovaniya...*, s. 13.

⁴⁸¹ Daha sonraki dönemlerde Pazar günü dersleri kaldırılmış ve tatil yapılmıştır. K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 201.

⁴⁸² N. P. Ostroumov, "Musulmanskiye maktabı...", s. 144.

Gramenitskiy tarafından üç kitaptan oluşan *Okuma Kitabı (Kinga dlya çteniya)* hazırlanmıştır. Üçüncü kitap 4 bölümden oluşmuş ve bunun birinci bölümünde kısa hikâyeler, ikinci bölümünde Rusya tarihi, üçüncü bölümünde Rusya, Sibiry ve Türkistan coğrafyası, dördüncü bölümünde de “kömür”, “zehirli bitkiler”, “Türkistan bitkileri ve hayvanları” hakkında bilgiler ve tabiat biliminin temel konuları yer almıştır.⁴⁸³

Yerli dillerde okuma-yazma için de 1 numaralı Taşkent Rus-Yerli Okulu öğretmeni Seyyid Resul Seyyid Azizov tarafından *usul-i savtiyyeye* göre Çağatayca *Ustad-ı Evvel* adlı bir kitap hazırlanmıştır. Bu kitapta alfabelerin yazı ve fonetik özelliklerine, masallara ve hikâyelere yer verilmiştir. Ostroumov Tatarca yayınlanmış olan kitapların bu okullarda okutulmasına izin verilmediğinden bu çalışmanın kendi sahasında tek olduğundan bahseder.⁴⁸⁴

Bir diğer ders kitabı ise, Taşkent’teki Rus-Yerli Okulu öğretmeni Ali Asker Kalinin tarafından Çağatayca hazırlanan ders kitabıdır. Bu kitap 12 bölümden oluşmakta olup burada kısa hikâyeler, evcil ve yabani hayvanlar, bitkiler, tabiat bilimi, Rusya ve Türkistan coğrafyası, Rusya nüfusu ve tarihi hakkında bilgiler yer almıştır. Ayrıca müellif bu ders kitabında, demiryolları, gemiler gibi ulaşım araçlarından elektrik, termometre gibi buluşlardan kısaca teknik alandaki çeşitli gelişmelerden de bahsetmiştir.⁴⁸⁵ Kısa fakat ayrıntılı bilgilerin bulunması bakımından bu kitap Rus-Yerli okullarında önemli bir ders kaynağı haline gelmiştir. Bu tip faaliyetler Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından takdir görmüştür. Hazırlanmış olan ders kitapları önce Sır Derya vilayetindeki Rus-Yerli okullarında okutulmuş ve diğer vilayetlerde yaygınlaştırılmıştır. Rus idaresi, bu okullarda kullanılacak olan kitapları sıkı bir denetimden geçirmiş olduğu için Tatar aydınlarının benzer çalışmalarının Rus-Yerli okullarında kullanılmasına izin verilmemiştir.

⁴⁸³ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 65.

⁴⁸⁴ N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...”, s. 146.

⁴⁸⁵ N. P. Ostroumov, “Musulmanskiye maktabı...”, s. 146, 147-148.

Her okulda birer Rus ve yerli öğretmen bulunmuştur. Rus dili öğretmenleri Taşkent Öğretmen Okulu'nun yerli dillere vakıf başarılı eğitimcilerinden seçilmiştir. Ayrıca bu okullara Taşkent Öğretmen Okulu'ndan mezun yerli öğrenciler tercih edilmiştir. Yerli öğretmenlere gelince, medreselerden eğitim almış ve sosyal prestiji yüksek kimselerden seçilmiştir. Yerli öğretmenlerden eğitimlerini tamamladıklarına dair herhangi bir belge talep edilmemiştir.⁴⁸⁶

31 Mart 1906'te Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından onaylanmış olan gayri-Rusların eğitimleri ile ilgili kanunda, yerel dillerin yardımı ile Rusçanın öğretilmesi, Rusça ile yerel dili Rus öğretmenin okutması ve *mollanın* sadece İslam hukuku dersini vermesi yer almıştır. Bu kanun Rusya'nın Avrupa kısmında uygulanmıştır. Ancak Türkistan idaresi, bu kanunun bölgede uygulanamayacağını bildirmiştir:

1. Türkistan'da İslam eğitim kurumlarında ana dili öğretmek İslam akidesi dersleri ile sıkı bağlantılıdır ve bu dersleri tek öğretmen verir.
2. Rus-Yerli okullarında Rusça öğretmenlerin büyük bir kısmı Rus'tur ve onlar yerli dilleri öğretebilecek derecede bilgi sahibi değildir. Bu yüzden de yeni sistemi uygulamak zordur.
3. Yerel dil eğitimini Rusların okutmaları halkın tepkisini çekebilir ve güvensizlik ortaya çıkar.
4. Dersleri *mollaların* elinden almak olumsuz bir hareket olacaktır.

Bunun sonucunda yerli diller eskiden olduğu gibi müderrisler veya mollalar tarafından okutulmaya devam edilmiştir. Eldeki bilgilere dayanarak bölgenin eğitim seviyesinin yükselmesinde bu okulların kayda değer bir gelişme sağlamadığını söylemek mümkündür. Sonuçta Rusların kendi amaçları için bölgede uygulamaya çalıştıkları eğitim sistemi başarısız olmuştur. Rus idaresi, bu okullara büyük çaba sarf etmiş olmasına rağmen okul organizasyonunu tam olarak yapamamıştır. Ders kitapları bölgenin içinde bulunduğu koşullara göre hazırlanmamış ve yetersiz kalmıştır.

⁴⁸⁶ Genelde okul müdürlüğüne Rusça öğretmeni tayin edilmiştir. Rusça öğretmenine 600 Ruble, yerli öğretmene 120 Ruble maaş bağlanmıştır. *Uçebnoye delo...*, s. 97, 99-100.

Elde ettiğimiz arşiv belgelerine ve raporlara dayanarak Rus idaresi tarafından Türkistan’da açılan Rus eğitim kurumlarına genel olarak bakıldığında, ilk ve ortaöğretim veren çok sayıda okul açıldığı görülmektedir. *Gimnazyumlar*, *real schule* gibi ortaöğretim okullarının büyük bir kısmı, zamanın şartlarını ve taleplerini karşılayacak kadar modern aletler, kitaplar ve sınıflarla donatılmıştır. Ancak bu okullar daha çok üst sınıfa hitap ettiğinden ve eğitim tamamen Rusça veriliyor olmasından dolayı yerli halkın büyük bir kısmı modern eğitimden yoksun bırakılmıştır. Ayrıca Türkistanlı halkın modern bilim ve eğitimle tanışmasının ileride Rus idaresi için bir tehlike oluşturacağı düşünüldüğünden “kasdî politika” uygulanmıştır. Dolayısıyla da Rus yanlısı yerlilerin çocuklarına, halk arasındaki saygın kimseleri kendilerine çekme amacıyla yerli üst sınıf çocuklarına ve Ruslaştırma politikasını ve Rus kültürünü kolay aşılatabileceklerini düşündükleri göçebelere belli bir derecede bu okullarda eğitim görme izni verilmiştir.

Ruslar tarafından bu bölgede açılan ilköğretim kurumu seviyesindeki halk okullarına gelince, gerek şehir okullarında, gerek ilkokullarda, gerek Rus-Yerli okullarında dersler, genel itibarıyla okuma-yazma ve aritmetikten ibaret kalmıştır. Rus idaresi, bu okullar sayesinde yerli halkın alt sınıfa mensup göçmen Ruslarla birlikte eğitim almalarını sağlamaya çalışmıştır. Bununla Rus idaresi kendi çıkarları doğrultusunda “istedikleri kadar Rusça öğreterek” yerli halk arasında “Rus kültürünü yaymayı” amaçlamıştır. Ayrıca Rusça eğitimin daha çok pratiğe dayalı olması tercih edilmiştir. İdare bu tip okulları açarak bir taraftan halkı eski mektep ve medreselerden koparmaya çalışırken, diğer yandan da halkın “olabildiğince karanlık içinde zanaatla uğraşmalarını” teşvik etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. TÜRKİSTAN BİLİM KURUMLARI VE CEMİYETLERİ

A. TÜRKİSTAN İLMÎ VE MESLEKÎ KURUMLARI VE FAALİYETLERİ

17. Yüzyıldan itibaren Avrupa ülkelerinde ortaya çıkmaya başlayan ilmî cemiyetler ve akademiler, ortaçağ geleneksel üniversitelerden ayrı ilmî bir kurum olarak modern bilimlerin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu cemiyet ve akademiler, ilmî çalışma alanlarının genişletilmesi, bilimsel olguların incelenmesi, ortaya konması, yapılan araştırma sonuçlarının yayılması, meslektaşlar arasındaki iletişimlerin sağlanması, araştırma projelerinin desteklenmesi, gezilerin düzenlenmesi ve çalışmalar ile ilgili rapor ve dergilerin yayınlanması gibi faaliyetler ile bilimin gelişmesine ve yerleşmesine vesile teşkil etmişlerdir. Bunun sonucunda birçok Avrupa ülkesinde devlet tarafından ve şahıslar tarafından cemiyetler ve akademiler kurulmuştur. Fransa’da *Académie Française* (1635) ve *Académie des Sciences* (1666), Rusya’da *St. Petersburg Bilimler Akademisi* (*Akademiya Nauk*, 1725), İngiltere’de *Londra Jeoloji Cemiyeti* (*Geological Society of London*, 1807), *İngiliz Bilimde İlerleme Cemiyeti* (*British Association for the Advancement of Science*, 1831) bunlardan bazılarıdır.⁴⁸⁷ Bunlar arasından Türkistan açısından en önemli olan kurum, *St. Petersburg Bilimler Akademisi*’dir.

St. Petersburg Bilimler Akademisi, Çar I. Petro’nun talimatıyla Devlet Senatosu tarafından hazırlanan 28 (8) Şubat 1724 tarihli kanuna göre kurulmuştur. I. Petro’nun ölümünden sonra 1725’te Çariçe I. Katerina (1725-1727) tarafından resmen

⁴⁸⁷ 19 yüzyılın başında cemiyetlerin kurumsallaşma yapısında önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunlardan bir kısmı ayrı bir ilmî ve meslekî bir kurum olarak faaliyetlere devam ederken, bir diğer kısmı da üniversitelere dönüş yapmıştır. E. İhsanoğlu, “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987, haz. E. İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 2.

açılmıştır.⁴⁸⁸ Akademi’de özellikle matematik, fizik ve tabiat bilimleri alanlarında önemli çalışmalar yapılmış ve daha sonraki yıllarda akademi’ye bağlı Anatomi Tiyatrosu, Coğrafya Bölümü, Astronomi Rasathanesi, Fizik ve Mineraloji Odaları, Botanik Bahçesi, Kimya Laboratuvarı ve alet yapma atölyeleri açılmıştır. Bunların yanı sıra coğrafya, biyoloji, etnografya ve tarih alanlarında önemli araştırmalar yapılmıştır. Akademi’nin gelişmesi ve ilmî faaliyetlerin artmasıyla diğer bilim kurumlarının çoğalmasına yol açılmıştır. Böylece Rus Çarlığı’nda Rasathane, Fizik ve Kimya Enstitüleri, Ekonomi Cemiyeti, Rusya Coğrafya Cemiyeti, Rusya Entomoloji Cemiyeti, Rusya Bibliyografya Cemiyeti, Rusya Arkeoloji Cemiyeti, Rusya Jenealoji Cemiyeti gibi birçok bilim kurumu faaliyete başlamıştır.⁴⁸⁹

Daha önceki bölümlerde de bahsi geçtiği gibi Rus Çarlığı’nın Türkistan’a olan ilgisinin artmasıyla Çarlık, birçok bilim adamını bölgeye göndermiştir. Özellikle, 18. yüzyılın başlarından itibaren Rus Çarlığı’nın Türkistan’a doğru ilerlemesiyle

⁴⁸⁸ 1632’de metropolit P. Mogila tarafından kurulan Kiyev Akademisi Rusya’nın ilk yüksek eğitim kurumu sayılmaktadır. Moskova’da ise ilk yüksek eğitim kurumu olan Slav-Roma-Latin Akademisi 1687’de açılmıştır. Ancak modern bilimlerin Rusya’ya girişi ve uygulanması Çar I. Petro döneminde gerçekleşmiştir. I. Petro tarafından yapılan eğitim reformu sonucunda Rusya, eğitim ve bilim alanında birçok ilerleme kaydetmiştir, halk okulları, kız okulları, fen okulları, din okulları, *gimnazyum*lar ve üniversiteler açılmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri de St. Petersburg’da Bilimler Akademisi’nin kurulmasına yönelik yapmış olduğu teşebbüsüdür. Çar I. Petro, Rusya’nın eğitim ve bilim alanlarında modernleşmesi için yeni kurumların açılmasını öne sürmüştür. I. Petro, başta Paris Akademisi’ni örnek almak istemiş, fakat Leibnitz’in etkisinde kalarak fikrini değiştirmiştir. Ona göre, Rusya’da açılacak olan akademi, aynı zamanda hem en yüksek bir bilim merkezi, hem de eğitim ve öğrenim müessesesi olmalıydı. Bu yüzden önce bir akademi, sonra bu akademiye bağlı birer üniversite ve *gimnazyum* açılmalıydı. Devlet, akademi üyelerine maaş bağlamalı ve ilmî teknolojik donanımları sağlamalıydı. Akademi’ye üye olabilecek Rus bilim adamları bulunmadığından Avrupa’dan bilim adamları çağrılacaktı ve onlar ileride kendi yerlerine geçecek en az bir veya iki genç Rus bilim adamı yetiştirmeliydiler. Çar I. Petro akademiye göreve başlayacak olan kadro listesini hazırlamıştır. Akademiye Avrupa’dan özellikle de Almanya’dan bilim adamları davet edilmiştir. Akademinin ilk oturumu 12 Kasım 1725’te, resmi toplantısı da 27 Aralık 1725’te yapılmıştır. L. Blumentrost, akademinin ilk başkanı seçilmiştir. Matematikçiler Nikolay ve Daniel Bernulli, Hristian Goldbah, fizikçi Georg Bulfinger, astronom ve coğrafyacı Josef Delil, tarihçi G. F. Miller akademinin ilk üyelerindendir. 24 Temmuz 1747 tarihli kanuna uygun olarak üniversite ve *gimnazyum* 1766 yılına kadar devam ettirilmiştir. 19. yüzyılın başlarında akademi ile üniversite birbirlerinden ayrılmış ve akademi bir araştırma merkezi olarak kalmıştır. Bkz. V. O. Klyuçevskiy, *a. g. e.*, cilt 3, s. 342-344; A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 435-438; L. A. Nikitiç, *Kulturologiya*, Moskova: Unity-Dana, 2005, s. 418.

⁴⁸⁹ A. N. Kurat, *Rusya Tarihi...*, s. 441, 448-458; <http://nauka.relis.ru/15/0407/15407072.htm>; <http://ru.wikipedia.org/wiki/>; <http://www.snor.ru/?an=about>

birlikte bölgenin araştırılması, Rusya Coğrafya Cemiyeti başta olmak üzere Rus bilim kurumlarınca ve cemiyetlerince bir zorunluluk haline gelmiştir.

Türkistan'ın özellikle bozkırların incelenmesi, öncelikli olarak Sibirya'nın araştırılması faaliyetine bağlıydı. İrtiş ve Orenburg hatlarının kurulması, bilimsel keşif yolculuklarının ve askerî seferlerin başlangıç noktası olmuştur. Bu dönemlerde Rus araştırmacıları bölgeyi iyi anlamak açısından etnografya, dilbilimi ve coğrafya çalışmalarına hız vermişlerdir.

1819 yılında H. Muravyev, Hive Hanlığı'nda ve Türkmen bozkırlarında bulunmuş, Hazar Denizi'nin doğu kısmı, Uzboy, çöller ve iklimler hakkında yeni coğrafi bilgiler toplamıştır. Aynı şekilde Negri, 1820'de Buhara, çevresi, fauna, bitki örtüsü ve Kızıl Kum hakkında araştırmalarda bulunmuştur. 1825'te Hazar Denizi'nden Aral Denizi'ne kadar uzanan bölgede dağ bilgisi üzerinde çalışmış ve önemli astronomik gözlemlerde bulunarak Aral Denizi'nin doğu kısmının çekimini yapmıştır. 1832, 1834 ve 1836 yıllarında G. Karlin, Aral-Hazar çukurları, botanik, zooloji, jeoloji ve etnografya, hakkında çok değerli bilgiler toplamıştır. 1846'da İvanin Mangışlak yarım adasının haritasını hazırlamıştır. 1848-1849 yıllarında A. İ. Butakov yaptığı araştırma sonucunda Aral Denizi'nin haritasını yapmıştır. 1856'da N. İvaşintsov Hazar Denizi ve kıyıları hakkında hidrografik ve topoğrafik veriler toplamış ve neticede hidrografya haritası hazırlanmıştır.⁴⁹⁰

Daha önceleri Batı bilim adamlarının tahmin ve ihtimallerle bahsettikleri Türkistan'ın fizikî coğrafyasına ait sorunlar bu tip çalışmalar ışığında aydınlığa kavuşmuştur. Mesela, Türkistan'ın dağlık sisteminin özellikle de Tanrı Dağlarının temel özelliklerinin, bir dizi astronomik, jeolojik ve topoğrafik çalışmalar sayesinde kesin bir tanıma kavuşmuş olması, yanardağ karakterine ilişkin Humboldt hipotezinin yanlış olduğunu ortaya koymuştu. Böylece Tanrı Dağları keşfi, Rus biliminin dünya yerküresinin incelenmesine sunduğu önemli bir hizmet olarak kabul edilmiştir. Rus biliminin temsilcileri, özellikle de Rusya Coğrafya Cemiyeti üyeleri,

⁴⁹⁰ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 44-46.

Türkistan'ın coğrafyası ile ilgili konulara büyük ilgi göstermişlerdir. 1856-1858 yılları arasında P. P. Semenov Tien-Şanskiy, Yedisu'dan geçerek Tanrı Dağlarına giden ilk kişi olmuş ve Tanrı Dağları üzerinde önemli araştırmalarda bulunmuştur. Daha sonra bunu 1859'da Kaptan Golubyev, 1861'de topçu subayı Venyukov takip etmişlerdir. 1858, 1864 ve 1866 yılları arasında incelemelerde bulunan N. A. Severtsov, Tanrı Dağlarının ve Pamir platosunun araştırılmasında önemli katkılarda bulunmuş, bozkırlardan Pamir'e, Hazar'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan geniş coğrafyanın coğrafi özellikleri ve doğası hakkında önemli bilgiler toplayarak, Türkistan doğasını bilim dünyasına sunmuştur.⁴⁹¹ Bunların yanı sıra S. Pallas, N. Butakov, A. İ. Levşin, N. M. Prjevalskiy, G. E. Grum-Grjimaýlo, V. Radloff gibi birçok bilim adamı coğrafya, jeodezi, jeoloji, etnografya ve arkeoloji alanlarında önemli eserler ortaya koymuşlar ve özellikle Türkistan coğrafyasını bilim dünyasına tanıtmaya açısından coğrafya bilimine katkıda bulunmuşlardır. Bu bakımdan yapılan çalışmalar, modern bilim anlayışı çerçevesinde önemli bir değer taşımakta ise de, daha çok siyasî nitelikteydi. Çünkü bu bilim adamlarının büyük bir kısmı, Rus ordusunda görev yapan birer askerdiler. Mesela, Türkistan'ın işgali sırasında General Çernyayev'in ordusu ile birlikte gelerek bölgede araştırma yapan doğa bilimcisi N. A. Severtsov bunlardan biridir.⁴⁹² Bilim adamları bulundukları bölgelerle ilgili topladıkları bütün bilgileri rapor şeklinde merkezî yönetime veya idareye bağlı bilim kurumlarına sunmaktaydılar. Rus Çarlığı da bu bilgiler ışığında bölgeyi istila etme politikasını geliştirerek bölgeye doğru hızla yayılmaktaydı. Böylece bölgeyi işgal etme amaçlı yapılan bu araştırmalar sonucunda bir çalışma sahası olarak Türkistan Araştırmaları ortaya çıkmıştır.

Zamanla Türkistan Araştırmalarında Müslüman bilim adamları da yer almışlardır. Bu bilim adamları arasında Türkistanlı Çokan Velihanov'un (1835-1865) önemli bir yeri vardır. Kazakların Orta Cüz hanlarından Abılay Han'ın torunlarından olan Çokan ilk eğitimi mektepten aldıktan sonra 1847'de Omsk Askerî Lisesi'nde eğitimine başlamış ve burada coğrafya, tarih, Rus ve Batı edebiyatı, felsefe, jeoloji,

⁴⁹¹ V. V. Barthold, *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, terc. K. Bayraktar-A. Meral, İstanbul: Küre Yayınları, 2004, s. 342-343.

⁴⁹² Bkz. K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 158-159.

botanik, fizik, matematik derslerinin yanı sıra doğu dilleri, Almanca ve Fransızca eğitimi almıştır. İyi bir eğitim görmüş olan Velihanov, mezun olunca süvari subayı rütbesi ile Batı Sibiry'a gönderilmiştir. Buradaki görevi sırasında Aladağ, Alagöl, Tanrı Dağları, Issık Göl gibi birçok yeri gezerek bulunduğu bölgelerin, coğrafi özellikleri, toplumun sosyal yapısı, özellikle de Kırgızların sözlü edebiyatı ve *Manas* Destanı hakkında bilgiler toplamıştır. Bu çalışmalarının sonucunda 1857'de Rusya Coğrafya Cemiyeti'nin tam üyeliğine seçilmiştir. 1858-1859 yılları arasında bu cemiyet tarafından Kaşgar'a gönderilen Velihanov, Makro Polo'dan (1603) sonra Kaşgar'a gelen ikinci bilim adamı olma unvanını kazanmıştır. Buradaki araştırmalarının sonucunda *Tan-Lu, Cungarya Tasvirleri, Altı Şehir veya Küçük Buhara'nın Altı Şehri* adlı çalışmalarını yayınlamıştır. Keşif mahiyetini taşıyan bu çalışmaları bilim dünyasında takdirle karşılanmış ve kısa bir süre sonra İngilizceye tercüme edilmiştir. 1860'da da St. Petersburg'a davet edilerek madalya ile ödüllendirilmiş, rütbesi yükseltilmiştir.⁴⁹³ St. Petersburg'da iki yıl kadar kalan Velihanov, genelkurmayın Askerî Maliye Şubesi'nde, Asya Dairesi'nde ve Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti'nde çalışmış, Türkistan ve Doğu Türkistan ile ilgili önemli çalışmalar yapmış ve haritalar hazırlamıştır.⁴⁹⁴

1967'de Rus Çarlığı tarafından işgal edilen bölgede Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasıyla idare, müstemleke bölgeyi yakından tanımak ve hâkimiyetini sağlayabilmek için kartografi ve iklim araştırmalarına öncelik tanımıştır. Bu bağlamda bölgede merkezî Rusya bilim kurumları ve cemiyetlerine bağlı olarak Türkistan'da kurumlar oluşturulmuştur.

1. Türkistan Askerî Topografya Bölümü

Rus işgaline kadar Türkistan bölgesinin topografik hesabı ve kartografik tasvirleri yapılmamıştı. Bölgeye daha Batı teknolojisi girmemişti. Haberleşme ve ulaşım yolları yoktu. Dolayısıyla da bölge ile ilgili araştırma çalışmalarının hızlandırılması

⁴⁹³ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 544; K. Allabergen-J. Nuskabayulı, *Altı Alaştın Ardaktıları*, Almatı 1994, s. 6.

⁴⁹⁴ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 544.

için bir takım kurumların kurulması ve bilim adamlarının bölgeye gönderilmesi konusunda Genel Vali Kaufman'ın merkezî hükümete sunmuş olduğu rapor çerçevesinde, öncelikli olarak bölgenin haritasını hazırlama amacıyla, Türkistan'da bir Askerî Topografya Bölümü'nün kurulması kararlaştırılmış ve 1867 yılında Taşkent'te ilk araştırma kurumu açılmıştır. 1868'de S. İ. Jilinskiy (1838-1901) bu bölümün müdürlüğüne tayin edilmiştir.⁴⁹⁵

Bir matematikçi ve jeodezi bilim adamı olan Jilinskiy, 30 yıldan fazla bu bölümde görevde bulunduğu süre zarfında Türkistan'ın jeodezisi ve meteorolojisi hakkında önemli çalışmalar yapmıştır. Onun en önemli çalışmalarından biri, Türkistan'daki birçok yerin enlem, boylam ve deniz seviyesi yüksekliğinin tespiti olmuştur. 1878'de Fergana vilayetinin, daha sonra Yedisu'nun çekimlerini gerçekleştirmiştir. 1885-1888 yılları arasında Türkistan haritasını, ayrıca Yedisu ve diğer vilayetlerle ilgili haritalar hazırlamıştır. 1886'da da Pamir'de topografya çalışmalarında bulunmuştur.⁴⁹⁶

Askerî Topografya Bölümü'nün kurulmasıyla birçok Rus bilim adamı bölge ile ilgili çeşitli topografya çalışmalarında bulunmuş ve topografya haritası hazırlamışlardır. 1869'da Semerkand'ın coğrafi enlem ve boylamı konusunda astronomik çalışmalarda bulunan K. V. Struve bunlardandır. Nitekim Türkistan genel valisi K. P. Kaufman, 1869'da Türkistan'daki topografya çalışmaları hakkında Rus Coğrafya Cemiyeti'ne bilgi sunmuştur.⁴⁹⁷ Bu bölüm her ne kadar siyasî amaçlı kurulmuş ise de bölgenin ilmî açıdan incelenmesi ve araştırılması bakımından önem taşımaktadır.

⁴⁹⁵ Stanislav İvanoviç Jilinskiy (1838-1901) jeodezi bilim adamıdır. Moskova Üniversitesi Matematik Fakültesi'nden ve 1862'de de Mihaylovskiy Topçu Akademisi'nden mezun olmuştur. 1863 yılında Genelkurmay Akademisi'nin Jeodezi Bölümü'ne kaydolmuştur. 1868'de Türkistan Askerî bölgesi Topografya Bölümü'ne müdürlüğe tayin edilmiştir. 1900 yılında da emekliliğe ayrılmıştır. Bkz. V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya Taşkentskoy astronomičeskoy observatorii-astronomičeskogo instituta Akademii Nauk Usbekskey SSR (1873-1973)", *Astronomičeskoyu institutu Akademii Nauk Usbekskey SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 6.

⁴⁹⁶ V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 6; <http://www.rulex.ru/01070069.htm>

⁴⁹⁷ "Noveyşaya gografıçeskaya svedeniya iz Turkestanskago kraya", *Turkestanskiy Sbornik*, haz. V. İ. Mejov, cilt 34, 1870, St. Petersburg 1871, s. 256-259.

2. Taşkent Meteoroloji İstasyonu

Meteoroloji, çok eski döneme dayanan bilim alanlarından biridir. Meteorolojinin tarihini Yunanlı bilim adamları Empedocles ve Aristoteles'e kadar götürmek mümkündür. Ancak modern anlamdaki meteorolojik araştırmalar, 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da barometre ve termometre aletlerinin icat edilmesiyle başlamıştır. Fizikî anlamda atmosferin tanımlanması; hava durumu, sıcaklık derecesi, basıncı, nem oranı ve rüzgar yönünün doğru bir şekilde ölçülmesi bu ve benzeri aletlerin icat edilmesi ile mümkün olabilmiştir. Bununla beraber birçok meteoroloji istasyonları kurulmuş ve çeşitli meteoroloji gözlemleri yapılmıştır.⁴⁹⁸ Modern meteoroloji araştırmalarının şekillenmesinde Fransa ve Londra Kraliyet Cemiyeti (*Royal Society of London*) büyük katkıda bulunmuştur. Zamanla birçok Avrupa ülkesinde meteoroloji gözlem istasyonları kurulmuştur.

Rusya'da yapılan meteoroloji araştırmalarının temeli 17. yüzyılın sonlarına doğru atılmış, 18. yüzyılın 20'lerinden itibaren düzenli gözlem faaliyetine başlamıştır. 18. yüzyılın ilk yarısında Kazan da dahil olmak üzere Rus Çarlığı'nın birçok bölgesinde meteoroloji istasyonları kurulmuştur. Bunun neticesinde Rusya'da büyük bir meteoroloji ağı oluşturulmuştur.⁴⁹⁹

Her ne kadar meteoroloji istasyonlarının sayısı artmış ise de, hava tahmini problemi hemen ele alınmamıştır. 1837'de W. F. Cook ve Ch. Wheatston tarafından telgrafın keşfedilmesiyle elde edilen bilgiler bir harita üzerine aktararak sinoptik haritalar yapılmış ve meteorolojide önemli gelişmeler yaşanmıştır. Meteoroloji çalışmalarının hızlanmasıyla bu alanda büyük bir ilerleme kaydeden Rus Çarlığı, 1849'da St. Petersburg'da Baş Fizik Rasathanesi'ni kurmuştur. Bu rasathane dünyadaki ilk ilmî

⁴⁹⁸ M. Dizer, *Kandilli Rasathanesi*, İstanbul 1973, s. 9; "İstoriya razvitiya meteorologii kak nauki", <http://revolution.allbest.ru/biology/00001049.html> 02.01.2005

⁴⁹⁹ "İstoriya razvitiya meteorologii kak nauki", <http://revolution.allbest.ru/biology/00001049.html> 02.01.2005

meteoroloji kurumlarından biridir. Rasathane'nin müdürlüğüne G. İ. Vild getirilmiştir.⁵⁰⁰

Aralık 1867'de Türkistan Askerî Topografya Bölümü'ne bağlı Türkistan'ın ilk meteoroloji istasyonu kurulmuştur. İstasyon, Taşkent'in Kuzey Doğu kısmında ve 2 km uzaklıktaki yüksek bir tepeliğe inşa edilmiştir. Burada Türkistan'ın iklimini araştırma ve bölgenin iklim haritasını hazırlama amaçlanmıştır. Daha sonraki yıllarda yer yüzeyinden 3.5 metre yükseklikte yerleştirilmiş olan aletler yardımıyla hava durumu ve nem oranı gözlemlenmiştir. Bu istasyonda elde edilen bilgiler daha sonra kurulan Taşkent Rasathanesi'nin yayınlamıştır.⁵⁰¹

Mayıs 1870'te Türkistan Askerî Topografya Bölümü'ne bağlı bir diğer meteoroloji istasyonu açılmış ve 1876'da Rasathaneye taşınmıştır.⁵⁰² Zamanla Türkistan bölgesinde çok sayıda meteoroloji istasyonları açılmış ve Taşkent Fizik ve Astronomi Rasathanesi'ne bağlı meteoroloji ağı oluşturulmuştur.⁵⁰³

3. Taşkent İstatistik Komitesi

Taşkent İstatistik Komitesi, Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman'ın talimatıyla 22 Ocak 1868 yılında açılmıştır. Komitenin başkanlığına A. K. Geyns, sekreterliğine de E. S. Savenkov getirilmiştir. 7 Ağustos 1868 54 no'lu Kaufman'ın talimatına göre bu komitenin bölge ile ilgili bütün istatistikî belgeleri, gerçek vakaları ve ilmî faaliyetler bir araya getirmesi yer almıştır. 1869'da Geyns'in görevinden ayrılmasıyla komitenin başkanlığına Sır Derya askerî valileri, sekreterliğine de N. A. Mayev getirilmiş ve 1 Ocak 1887'ye kadar faaliyetine devam etmiştir. Bu süre zarfında

⁵⁰⁰ Vild, Uluslararası Meteoroloji Kurumu'nun (1871) kurucularındandır. Ayrıca I. Uluslararası Kutup Yılı'nın (1882-1883) düzenlenmesi ile ilgili uluslararası komisyona başkanlık yapmıştır. Bkz. "Meteorologiya", <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/075/990.htm> 2007

⁵⁰¹ "Taşkent Meteorologiya Stantsiyasi", *Özbek Sovyet Ensiklopediyasi*, cilt 11, Taşkent 1978, s. 229.

⁵⁰² V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 6-7.

⁵⁰³ Sadece Özbekistan'da bu tipte 25 istasyonun faaliyette bulunduğu bilinmektedir. "Taşkent Meteorologiya Stantsiyasi", s. 229.

komite, *Türkistan İstatistiği Materyalleri (Materialov dlya statistiki turkestanskogo kraya)* adıyla 5 cilt halinde eser yayınlanmıştır.⁵⁰⁴

Bu bağlamdaki eserlerden biri de 1874 yılında yayınlanmış olan M. A. Terentev'in *Rusya Orta Asya'sının İstatistikî Denemesi (Statistiçeskiye oçerki Sredne-Aziatskoy Rossii)*'dir.⁵⁰⁵ Terentev eserinde Sır Derya hattı ve Kuramin kazasının coğrafyası, tabiatı, topografyası, etnografyası, sosyal yapısı, sağlık, eğitim ve bölgenin üretim gücü gibi konulara yer vermiştir.

1868'de komite üyeliğine seçilmiş olan L. F. Kostenko (1841-1891)⁵⁰⁶, Türkistan'da bulunduğu sırada bölge hakkında önemli belgeler toplamıştır. Bundan dolayı ona St. Petersburg'da düzenlenecek olan Rusya manifaktür sergisine malzeme toplamakla görevlendirilmiştir.⁵⁰⁷

1 Ocak 1887 yılından itibaren Türkistan'ın diğer bölgelerinde vilayet istatistik komiteleri açılmıştır.⁵⁰⁸ Bu komitelerin açılmasıyla birlikte daha önce vilayet askerî valiliği tarafından hazırlanan yıllık raporlar bu komiteler tarafından hazırlanmıştır.⁵⁰⁹ Bu raporlar, her sene yıllık olarak bölgenin idarî, sosyal, demografik yapısı, ekonomisi, halk sağlığı ve eğitimi gibi konularda önemli bilgiler vermiş ve bu bilgiler istatistikî verilerle desteklenmiştir. Bu bağlamda Türkistan vilayetlerindeki değişimleri kronolojik olarak inceleme açısından büyük önem taşımaktadır.

⁵⁰⁴ A. İ. Dobrosmislov, *Taşkentv proşlom i nastoyaşşem*, Taşkent 1912, s. 299-300.

⁵⁰⁵ M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*

⁵⁰⁶ Lev Feofiloviç Kostenko (1841-1891) Rus generali, elçi, askerî şarkiyatçıdır. Türkistan Türkistan seferlerine katılmıştır. Bkz. <http://ru.wikipedia.org>

⁵⁰⁷ <http://ru.wikipedia.org>

⁵⁰⁸ http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 167.

⁵⁰⁹ *Obzor Ferganskoy oblasti za 1892-1913 gg*, Noviy Margelan/Skobelev 1894-1916, (Yıllık hazırlanan raporlar, 1892-1904 yılları, 1894-1905 yıllarında Noviy Margelan, daha sonra Margelan'ın Skobelev'e değiştirilmesiyle 1905-1913 yılları arası raporları, Skobelev adıyla 1908-1916 yıllarında yayınlanmıştır.); *Obzor Samarkandskoy oblasti za 1887-1908 gg*, Semerkand 1888-1910; *Obzor Sır Darinskoy oblasti za 1885-1913 gg*, St. Petersburg 1886 (ilk rapor), Taşkent 1887-1916.

4. İlmî Cemiyetler

1869 yılında Türkistan'da bulunan Rus bilim adamları tarafından bir Türkistan İlmî Cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetin amacı, bölgenin tarihi, coğrafyası, etnografyası, yeraltı kaynakları, ticaret ve ekonomisi hakkında belgeler toplamakta ve araştırmalar yapmakta olan Rus bilim adamları için uygun bir ortam yaratmak olmuştur. Ancak çok kısa bir süre sonra cemiyet kapanmıştır.⁵¹⁰

Türkistan'da çeşitli alanlarda araştırmalarda bulunan bilim adamlarının inisiyatifleriyle 1870'te Taşkent'te Asya Bilim Adamları Cemiyeti (*Uçyenoe Aziatskoe obşşestvo*) açılmıştır.⁵¹¹

1871'de yine aynı amaçlı Orta Asya Cemiyeti (*Sredne-aziatskoye obşşestvo*) kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığına mühendis A. S. Tatarinov, sekreterliğine de N. F. Petrovskiy getirilmiştir.⁵¹² Fakat maddi imkansızlıktan dolayı bu cemiyet de kısa bir süre sonra kapanmıştır.

5. Taşkent Kimya Laboratuvarı

Bölge ile ilgili yapılan her tür deneysel çalışmaların sürdürülebilinmesi için 1748'de açılmış olan Rusya Kimya Laboratuvarı esas alınarak, Türkistan'da jeodezi mühendisi A. S. Tatarinov'un inisiyativiyile 19 Aralık 1869'da Taşkent Kimya Laboratuvarı açılmış ve müdürlüğüne N. B. Teyh (1839-1910) getirilmiştir. Teyh Türkistan'daki 32 yıllık yaşamında jeodezi, jeoloji ve etnografya konularında çok sayıda ilmî araştırmalar ve deneyler yapmıştır.⁵¹³ Türkistan üzerinde önemli araştırmalarda bulunan N. A. Severtsov, İ. V. Muşketov, G. D. Romanovskiy, Middendorf gibi birçok Rus bilim adamı bu laboratuvarında kendi çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Ayrıca

⁵¹⁰ http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/

⁵¹¹ M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*, s. 62.

⁵¹² A. İ. Dobrosmislov, *a. g. e.*, s. 301.

⁵¹³ A. İ. Dobrosmislov, *a. g. e.*, s. 300.

laboratuar, Taşkent *gimnazyumlari* bünyesinde bulunan kimya ve fizik laboratuarlarında öğrenciler tarafından yapılan deneylere destek vermiştir.⁵¹⁴

1870’de Kimya Laboratuvarı binasında, Türkistan’da yapılan ilmî araştırmalar sırasında toplanan jeoloji, jeodezi ve mineraller ile ilgili koleksiyondan oluşan bir müze açılmıştır.⁵¹⁵

M. G. Çernyayev’in Türkistan’da Genel Vali görevine başlamasından kısa bir süre sonra genel valinin talimatıyla her hangi bir gerekçe gösterilmeden 1 Ocak 1883 tarihinde laboratuarın faaliyetleri sona erdirilmiştir.

6. Moskova Tabiat Bilimlerini Sevenler Cemiyeti Şubesi

19. yüzyılın başlarından itibaren Rus Çarlığı’nda tabiat bilimine olan ilgi artmıştır. Bunun sonucunda Rusya’da tabiat bilimleri cemiyetleri oluşturulmuştur. Türkistan’ın işgal altına alınmasıyla 1870 yılında bu bölgede Moskova Tabiat Bilimlerini Sevenler Cemiyeti’nin şubesi açılmış ve burada Türkistan tabiat ile ilgili çalışmaların sürdürülmesi amaçlanmıştır.⁵¹⁶

7. Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Sevenler Cemiyeti Türkistan Şubesi

St. Petersburg Üniversitesi’nin Doğu Dilleri Bölümü mezunlarının ilgisini Türkistan’a çekmek amacıyla, 1 Aralık 1870 yılında Türkistan’da Rus İmparatorluğu Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Sevenler Cemiyeti’nin şubesi açılmıştır. Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman’dan da destek gören bu şubede üyeleri A. P. Fedçenko, N. A. Severtsov, İ. V. Muşketov, V. F. Oşanin, A. İ. Vilkins gibi Rus bilim adamlarının da katkılarıyla önemli çalışmalar yapılmıştır.⁵¹⁷ Ancak bölgede iyi

⁵¹⁴ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 160.

⁵¹⁵ M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*, s. 62.

⁵¹⁶ M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*, s. 62.

⁵¹⁷ V. V. Barthold, *Soçineniya*, cilt 9, Moskova: Nauka, 1977, s. 446.

donatılmış tipografya olmadığından bu bilim adamlarının çalışmaları St. Petersburg ve Moskova'da yayınlanmıştır. 1879 yılında bu şube tarafından ayrı bir külliyat şeklindeki *Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Sevenler Cemiyeti Raporları* (*Zapiski turkestantskago otdela obşşestva lyubiteley estestvoznaniya, antropologii i etnografii*) ilk ve son eser yayınlamıştır. Bölgede tabiat bilimleri ile ilgilenen bilim adamlarının az olması ve maddî imkânsızlıklar nedeniyle cemiyet çalışmalarını devam ettirememiş ve 1893 yılında da kapanmıştır.⁵¹⁸

8. Türkistan Ziraat Cemiyeti

1885'te Taşkent'te Rusya Bahçıvanlık Cemiyeti Şubesi açılmıştır. 10 yıl sonra bu şube Türkistan Ziraat Cemiyeti'ne dönüştürülmüştür. Bu cemiyet, Taşkent, Semerkand ve çeşitli şehirlerde ziraat ve sanayi hakkındaki çalışmaları tanıtma ve yayma amacıyla sergiler düzenlemiştir. Bunlardan biri 1878 yılında Taşkent'te açılan sergidir. İ. İ. Korolkov'un başkanlığındaki komisyon tarafından yeni bulgu ve gelişmeleri tanıtma amacıyla düzenlenen bu sergide coğrafya, zooloji, botanik, mineraloji, ziraat, bahçıvanlık, sanayicilik bölümleri oluşturulmuştur.⁵¹⁹

Bir diğeri de 1894 yılında Rusya Bahçıvanlık Cemiyeti tarafından Semerkand'da açılan sergidir. Sergide üzümculük, şarapçılık, ipekçilik, çiftçilik, bahçıvanlık, sanayicilik gibi çeşitli zanaat alanları ile ilgili çalışmalar ve kullanılan aletler yer almıştır. Bu sergiye yerli halk da çok ilgi göstermiş hatta Buhara tüccarları kendi zanaatlarını sergileyebilmişlerdir. Komite tarafından yapılan sergi incelemesi sonucunda ziraat ve sanayi alanlarında ilerlemeye ve gelişmeye önemli katkı sağlayan bulgu sahipleri ödüllendirilmişlerdir. Bu sergide yerlilerden de ödüle layık görülenler olmuştur. Mikroskop yardımıyla bulaşıcı hasta ipek böceğini belirleme tekniği geliştirerek gümüş madalya layık görülen Mir Salih Mir Zayidbayev, bunlardandır.⁵²⁰

⁵¹⁸ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 93; http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/

⁵¹⁹ *TV*, No. 11, 14 Mart 1878; *Ustroitel Turkestantskago kraya...*, s. 52-53.

⁵²⁰ K. E. Bendrokov, *a. g. e.*, s. 164.

Cemiyet, *Turkestan skoye selskoye hozyaystvo/ Türkistan Ziraatı* dergisini yayınlamıştır. Bunun yanı sıra bahçıvanlık, arıcılık, pamukçuluk ve buna benzer konularda yayınlanmış olan kaynaklar toplanmış ve bir müze oluşturulmuştur. Ayrıca ziraatla ilgili seminerler düzenlenmiştir. Cemiyetin bir diğer önemli çalışması ise, Türkistanlı yerli halka yönelik yaptıkları çalışmalardır. Cemiyet tarafından Türk dilinde (Çağatayca) *Dehkan* dergisi yayınlanmıştır. Bu derginin yayınlanması ile birlikte cemiyet, geniş bir kitleyi kendine çekebilmiştir. Bununla birlikte cemiyet, okullarla da işbirliği yaparak okul öğrencilerini cemiyetin düzenlediği sergilere teşvik etmiştir.

9. Tıp Cemiyetleri

Avrupa modern tıp biliminin Türkistan'a girişi Rusların bölgeyi işgali sırasında Rus ordusunda görevde bulunan Rus doktorları vasıtasıyla gerçekleşmiştir. M. A. Terentev'in ortaya koyduğu istatistikî verilerden, daha 1860'lı yılların başında Rus ordusunun Sır Derya hattına doğru ilerlemesiyle Rus doktorlarının Rus askerlerinin sağlık durumları yanı sıra yerli halkın sağlık durumları ile ilgilendikleri anlaşılmaktadır. Ona göre, 1 vilayet, 6 kaza ve 1 de şehir doktoru olmak üzere Sır Derya hattı ve Kuramin kazasında toplam 8 doktor bulunmuştur.⁵²¹ Bir de Kuramin kazasına bağlı Toy Tobe'de 24 yataklı bir kliniğin ve eczanenin açılması konusu gündeme getirilmiş ve 1870'de de bu klinik tamamlanmıştır.⁵²²

Öncelikli olarak tıp klinikleri ve askerî hastanelerin açılmasıyla başlayan Rus tıp doktorları tarafından daha sonra çeşitli bölgelerde *Fergana Tıp Cemiyeti* (1892-

⁵²¹ 1861'de 238 Kazak-Kırgız çocuğuna çiçek aşısı yapılmıştır. 1862'de de 60 çocuğa aşı yapılmıştır. 1870 yılında Taşkent'te 49 Rus çocuğu dahil toplam 849 çocuğa çiçek aşısı yapılmıştır. Bunlardan her 1/28'i yeni doğmuş çocuklardır. Bunun yanı sıra diğer bölgelerde de bu tıp çalışmalar yapılmıştır. Aynı yıl Perovsk'da 758 (69'u Ruslar), Kazalı'da 516 yerli çocuklara aşı yapılmış ve başarı sağlanmıştır. Zamanla yerli Türkistanlılar Rus doktorlarından modern tıp hakkında bilgi edinmişler ve bazı teknikleri öğrenmişlerdir. Bunlardan biri Türkistanlı Bayten Mambetov'dur. Bayten Doktor Tolmaçev'den çiçek aşısı yapmayı öğrenmiş ve 1861'de 446, 1862'de 139 yerli çocuğa çiçek aşısını uygulamış ve başarılı olmuştur. 1863'de 350 erkek çocuğa ve 150 de kız çocuğa çiçek aşısı yapmıştır. Bkz. M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*, s. 10-11, 59-60.

⁵²² M. A. Terentev, *Statistiçeskiye oçerki...*, s. 59-60.

1910), *Türkistan Tabipler Cemiyeti* (1899-1900), *Türkistan Tıp Cemiyeti* (1900-1908), *Türkistan Tabipler ve Tabiat Bilimcileri Cemiyeti* (1908-1917), *Semerkand Tabipler Cemiyeti* (1913-1922)⁵²³ gibi cemiyetler kurulmuş ve faaliyetlere başlanmıştır.

Bu cemiyetler tarafından çeşitli tıbbi konuları içeren çok sayıda toplantı yapılmıştır. Ayrıca bölgede ortaya çıkan hastalıklar ve bu hastalıklara karşı yapılan çalışmalar ve bunların sonuçlarından oluşan istatistiksel veriler büyük önem taşımaktadır. Ayrıca bu cemiyetler tarafından tıp bültenleri yayınlanmıştır.⁵²⁴ Bu tip toplantılardan biri 1890'lılarda Yeni Margelan'da Tıp Cemiyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıya çeşitli bölgelerden 30'dan fazla kişi katılmıştır. 1895-1896 yıllarındaki toplantılarda ise çeşitli tıbbi konularda tebliğler sunulmuştur.⁵²⁵ Ayrıca Türkistan Tabipleri Cemiyeti'nin toplantı protokolleri büyük önem taşımaktadır.

Burada zikredilmesi gereken bir diğer cemiyet de Türkistan Veteriner Tabipleri Cemiyeti'dir. Bu cemiyet 10 Şubat 1909 yılında kurulmuştur. Burada veterinerlik ve hayvancılık ile ilgili ilmî çalışmaların yapılması, Türkistan'da veterinerliğin iyi düzeye getirilmesi ve veterinerlikle ilgili meselelerin çözümlenmesi amaçlanmıştır.⁵²⁶

10. Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği

Başta diğer alanlarda olduğu gibi arkeoloji konusunda yapılan araştırmalar çoğu zaman planlı yürütülmediğinden kapsamlı çalışmalar yapılmamış, daha çok eski abidelerin öğrenilmesine, araştırmaya, tasvir etmeye ve el yazmaları toplamaya önem verilmiştir.

⁵²³ http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/

⁵²⁴ *Protokolı predvaritel'nago zacedaniye Obşestva Turkestanskikh vraçey 1899-1900*, No.1-16, *Protokolı Turkestanskago meditsinskogo obşestva*, 1900-1904.

⁵²⁵ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 168.

⁵²⁶ A. İ. Dobrosmislov, *a. g. e.*, s. 310.

Rus İmparatorluğu Tabiat Bilimi, Antropoloji ve Etnografya Sevenler Cemiyeti Türkistan Şubesi'nin 11 Aralık 1893 tarihli toplantısında, bölgedeki tarihî eserleri korumak ve bölgede arkeolojik çalışmaları sürdürebilmek amacıyla, Türkistan'da bir arkeoloji sevenler derneğinin kurulması meselesi gündeme getirilmiştir. Bunun üzerine bölgede bir arkeoloji sevenler derneğinin kurulmasıyla ilgili kanun tasarısı hazırlanmıştır. Toplantıda Genel Vali Baron A. B. Vrevskiy'nin inisiyatifi ile derneğin üyeliğine yerlilerin de kabul edilmesi kararlaştırılmıştır. Kanun tasarısında bununla ilgili olarak “her hangi bir millet, rütbe ve cins ayrımı yapılmadan herkesin bu derneğe üye olabileceği, dernek toplantılarının halka açık olup isteyen herkesin katılabileceği ve imkânlar dâhilinde gerekirse bölgedeki önemli şehirlerde bu derneğin şubelerinin açılmasına” dair madde konmuştur.

Tasarıda bu tipteki bir maddenin yer almasını Barthold şöyle açıklar: “bölgeyi ve toplumunu araştırmaya yönelik birçok cemiyet kurulmuş ise de çok az sayıda çalışma ortaya konmudur. Ayrıca bölgede araştırmada bulunan bilim adamlarının halkın kullandığı dilleri bilmediklerinden dil, tarih ve arkeoloji üzerinde yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Bu yüzden bu alanlarda önemli çalışmaların yapılabilmesi için yerli halkın yardımının ihtiyaç vardır. Bu da bu tip cemiyetleri yerli halka da açık tutmakla mümkündür.”⁵²⁷

Tasarı, merkezî arkeoloji komisyonunun onayına sunulmuş ve bunun neticesinde 1895'te bölgede Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği kurulmuştur.⁵²⁸ Bu derneğin kurucularından olan V. V. Barthold, arkeolojik özelliklere sahip malzemelerin yerli arkeoloji sevenleri tarafından toplanılmasını gündeme getirmiştir. Bunun üzerine 22 Ocak 1896 yılında yapılan 2. Arkeoloji toplantısında köy okulları öğretmenlerinin arkeolojik malzemeleri toplamaları konusunda bir talimat onaylanmış ve bunun üzerinde önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir.⁵²⁹

⁵²⁷ V. V. Barthold, *Soçineniya*, cilt 9, s. 485-486.

⁵²⁸ V. V. Barthold, *Soçineniya*, cilt 9, s. 485.

⁵²⁹ *TV*, No. 7, 1896

Bu derneğin bir diğer çalışmaları Semerkand'ın tarihi yapılarını korumaya yönelik olmuştur. 11 Aralık 1998–11 Aralık 1899 yılları arasında Türkistan Arkeoloji Sevenler Derneği üyelerinin toplantı ve bildirilerinden bu konuya ne derecede önem verdikleri anlaşılmaktadır.⁵³⁰ 5 Mart 1899 yılında Türkistan Genel Vali yardımcılarında General N. A. İvanov'un başkanlığında, başkan yardımcısı N. P. Ostroumov'un, hazinedar S. Lidskiy ve sekreter İ. Geyer'in katılımında bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıya arkeolog, tarihçi, mimar ve mühendislerden oluşan derneğin 30 üyesi katılmıştır. Toplantıda Semerkand tarihî camilerin yıkıma karşı korunması konusundaki Semerkand askerî valisi Ya. D. Fedorov'un, Prof. N. İ. Veselovskiy'nin, Semerkand Mühendisler Şubesi Müdürlüğü'nden gelen yazılar gündeme getirilmiş ve Semerkand tarihî yapılarını restore etmeyi ve korumayı derneğin üstlenip üstlenemeyeceği konusu tartışılmıştır. 13 Mart'ta İvanov, Ostroumov, Lidskiy, Geyer ve 24 üyenin katılımında 2. toplantı yapılmış ve yapılan araştırma sonucunda mühendis V. S. Geyntselman, askerî mühendis İ. T. Poslavskiy'nin daha önce de dediği gibi dernekte bu tarihî yapıların restore edilmesini üstlenebilecek uzmanların olmadığını ve kaynak yetersizliklerini bildirmiştir. Bunun üzerine bu problemi Çarlık Arkeoloji Komisyonuna bildirme kararı alınmıştır.⁵³¹

Dernek toplantıları, bildirileri ve protokollerinden de anlaşıldığı gibi dernek üyeleri tarafından bölgede çok sayıda arkeolojik çalışma yapılmıştır. Bunlardan en önemlilerinden biri Semerkand'daki Uluğ Bey rasathanesinin gün ışığına çıkarılmasıdır. Daha 1872'de A. L. Kun tarafından hazırlanan *Turkestanskiy Albom/Türkistan Albümü*'nde rasathanenin bulunduğu bölgeye yer verilir. Daha sonra V. P. Nalivkin yerli halkın anlattıklarına dayanarak rasathanenin Ab-ı Rahmet arkına yakın bir yerde bulunduğunu kaydeder. Bu konu daha sonra 1898'de derneğin

⁵³⁰ *Protokolı zasedaniy i soobşşeniya çlenov Turkestanskago Krujka lyubiteley arheologii* (11 dekabrya 1898 goda-11 dekabrya 1899 goda), Taşkent 1899.

⁵³¹ *Protokolı zasedaniy i soobşşeniya çlenov Turkestanskago Krujka lyubiteley arheologii*, s. 70.

toplantısında Taşkent Rasathanesi astro-fizikçilerinden V. V. Stratonov tarafından tekrar gündeme getirilir.⁵³²

Bu bölgede arkeolojik kazının yapılması konusu birkaç kez gündeme getirilmiş ise fiilî çalışma ancak 1908 yılında gerçekleşebilmiştir. V. L. Vyatkin Semerkand tarihi yapılarının vakıfnamelerine ve elyazma kaynaklarına dayanarak kaynaklarda bahsi geçen bölgede arkeolojik kazının yapılmasını gündeme getirir. Bunun üzerine V. V. Barthold'un başında bulunduğu Rus Orta ve Doğu Asya Araştırma Komitesi bu çalışma için 800 Ruble para ayırır. 1908–1909 yılları arasında yapılan kazı çalışmasının sonucunda Uluğ Bey Rasathanesinin bulunduğu yer kesin olarak tespit edilir ve sekstantın alt kısmı gün ışığına çıkarılır.⁵³³ Bu çalışma bilim adamları arasında büyük bir yankı uyandırmıştır. Buna Türkistanlı ve Rusya Müslümanları da kayıtsız kalmamış ve ilgi ile izlemişlerdir. Bu konu çeşitli Türkistanlı ve Rusya Müslümanları basınlarında da yer almıştır.⁵³⁴ “Bir zamanlar bizim dedelerimiz ilimde diğer milletlere öncülük ederlerken biz şu anda onların izinden gitmek bir yana her şeyde çok geride kalmış durumdayız. Uluğ Bey Rasathanesi'nin yeri biz, Müslümanlar tarafından değil Ruslar tarafından bulunmuştur” diyerek bilimde geri kalmışlıklarının öz eleştirisini yapmışlardır.

Türkistan'daki arkeolojik araştırmalar için önemli katkıda bulunduğu gibi bu dernek tarafından yapılan toplantı bildirileri ve protokolleri her sene yıllık protokoller ve bildiriler şekline yayınlanmıştır. Ayrıca Türkistan arkeolojisi üzerinde çeşitli kurumlar tarafından da önemli çalışmalar yapılmıştır. 19. yüzyılın 1880'li yıllarından itibaren Merkezî Arkeoloji Komisyonu, 1890'lılardan itibaren de Rusya Arkeoloji Cemiyeti Doğu Şubesi, Türkistan ve Doğu Asya tarihi, coğrafyası, dil ve etnografyasını araştırmak için oluşan Rus Komitesi bunlardan bazılarıdır.⁵³⁵ Merkezî

⁵³² *Protokolı Turkestanskago Krujka lyubiteley arheologii*, Taşkent 1898, s. 232; V. A. Şişkin, “Samarkandskaya observatoriya Ulugbeka”, *İz istorii epohi Ulugbeka*, Taşkent: Nauka, 1965, s. 200.

⁵³³ V. L. Vyatkin, “Otčet o raskopkah observatorii Mirza Ulugbeka v 1908 i 1909 gg.”, *İzvestiya russkago komiteta dlya izučeniya Sredney i Vostochnoy Azii*, II, No. 11, St. Petersburg 1912, s. 76-93.

⁵³⁴ [Glazirof?] “Semerkand'da Uluğ Bey Rasathanesi'nin Harabeleri”, *Şura*, 1908, No. 24, s. 769-771

⁵³⁵ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 162.

Arkeoloji Komisyonu tarafından oluşturulmuş olan ekip, 1895 yılında Timurlulara ait Gur Emir türbesinin mimarî-dekor bakımından araştırma yapmaları için görevlendirilmiştir. Bu ekip tarafından yapılan araştırmaların neticeleri daha sonra albüm şeklinde yayınlanmıştır.⁵³⁶ Bunların yanı sıra Çarlık Rus Arkeolojisi Cemiyeti Doğu Şubesi Bülteni'nde Türkistan ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiştir.

11. Rusya Coğrafya Cemiyeti Türkistan Şubesi (1897-1917)

V. F. Oşanin, S. İ. Jilinskiy ve diğerlerinin inisiyatifleri ile 1897 yılında bu şube açılmıştır. Bu şube, cemiyetin başkan yardımcısı ünlü Rus coğrafyacısı P. P. Semenov tarafından takdir ile karşılanmış ve destek görmüştür.

Türkistan bölgesinin su havzaları, buzullar, flora, fauna ve iklimi alanında yapılan çalışmalar toplam 7 cilt şeklinde şube tarafından yayınlanmıştır. Bu çalışmalar arasından V. F. Oşanin entomoloji (böcek bilimi) çalışmalarını, P. A. Dyaçkov'un Isık Göl ve diğer göller hakkındaki incelemelerini L. S. Berg'in tabiat tarihi ve fizikî coğrafya üzerinde yaptığı araştırmaları zikredilmeye değer. Ayrıca Berg, 1899-1903 yılları arasında Aral Denizi ve Balkaş Gölü üzerinde çok önemli araştırmalarda bulunmuş. Berg tarafından toplanan koleksiyonların ışığında Aral üzerinde yapılmış olan çalışmalar *Aral Etüdünün İlmî Sonuçları* adıyla 11 cilt (fasikül, sayı) şeklinde yayınlanmıştır.⁵³⁷

Bunun yanı sıra Türkistan'daki buzullar üzerinde bilim adamları kayda değer çalışmalar yapmışlardır. G. B. Leonov, N. L. Korjenecskiy, V. D. Gorodetskiy bu konu üzerinde çalışmış olan önemli bilim adamlarındandır.

Zooloji üzerinde V. F. Oşanin'in, Türkistan kuşları üzerinde N. A. Zarudniy'in, flora üzerinde B. A. Fedçenko ve annesi O. A. Fedçenko'nun önemli çalışmalarını zikretmeye değer.

⁵³⁶ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 94-95.

⁵³⁷ T. N. Karı-Niyazov, *a. g. e.*, s. 95.

Böylece 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar Rusya coğrafya cemiyeti Türkistan şubesi'nde Aral Denizi, buzullar, bölge bitkileri ve hayvanlar konusunda önemli araştırmalar yapılmış, sismik süreçler incelenmiş ve yeraltı kaynakları keşfedilmiştir. Ayrıca toprak ve su bilimleri konusunda da önemli çalışmalar yapılmıştır.⁵³⁸ Bütün bu çalışmalar Rusya coğrafya cemiyeti Türkistan şubesi bülteni'nde yayınlanmış ve 1917 yılına kadar 13 cilt çıkmıştır. Bunlardan bazı ciltleri birkaç fasikülden oluşmuştur. Bu eserde araştırmaların yanı sıra haritalar ve fotoğraflar da yer almıştır. Ayrıca şubede halka açık seminerler düzenlenmiştir.

12. Şarkiyat Cemiyeti Taşkent Şubesi (1902-)⁵³⁹

3 Ocak 1902 yılında yapılan toplantıda Rus Şarkiyat Cemiyeti Taşkent Şubesi'nin detaylı programı hazırlanmıştır. Bunun bizim için önemli olan tarafı yerli halkın bu cemiyete çok ilgi göstermesi olmuştur. Dolayısıyla da bu program Fars (Tacik) ve Türk (Çağatay) dillerine tercüme edilmiştir. Bir diğer önemli tarafı da yerli halkın eğitimi ile ilgili konuların gündeme getirilmiş olmasıdır. Programda

1. Rus-Yerli okulları,
2. Yerli gençlerin eğitimleri,
3. Yerli halk için açılmış olan akşam kursları ve halka açık seminerlerin düzenlenmesi,
4. Yerli halkın gelişmesini ve ilerlemesini sağlayan yayınlar ve kitaplar gibi kaynaklar hakkında detaylı incelemelerin yapılması ve alınan sonuçlara göre faaliyetlere başlanması problemleri yer almıştır.

Programın diğer kısmında da Türkistanlı yerli halkı Ruslarla yakınlaştırmak için Ruslar için yerli halkların dilleri, yerliler için ise Rusça kursları, yerli kızlar için sağlık memuru kurslarının açılması, Rusya ve diğer ülkelerin eğitimi, bilimi ve gelenekleri hakkında Türkistanlı halkın bilgisini arttırmak için yerli dillere kitapların

⁵³⁸ http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/

⁵³⁹ http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/

tercüme edilmesi konuları işlenmiştir. Ayrıca yerli halk için tipografyanın ve Arapça, Farsça ve Türkçe kitap mağazalarının açılması gerektiği konusuna da değinilmiştir.⁵⁴⁰

1904 yılında cemiyet, Doğu Dilleri enstitüsü ya da doğu dilleri ortaokulu veya Türkistan öğretmen okulu'na bağlı doğu diller kursunun açılması gerektiğini gündeme getirmiştir. Genel vali üçüncü öneriyi kabul etmiş, ancak hiçbiri gerçekleşmemiştir. Ayrıca cemiyet, doğu dillerinin okutulacağı Taşkent ticaret okulunun açılması konusunda bir proje hazırlamıştır. Fakat bu proje ancak 1907'de özel bir okul olarak gerçekleşebilmiştir.

13. Taşkent Pedagoji Derneği

Taşkent pedagoji derneği, 1903 yılında kurulmuş olup, şehirli Rus halkının eğitimi konusunda 6 bölüm oluşturulmuştur. Bu bölümlerin tamamı çocukların ve okul öncesi çocukları eğitimlerine yönelik olmuştur. 1903-1905 yılları arasında derneğin 159 pedagog ve 62 de veli aday üyesi bulunmuştur.⁵⁴¹

Elimizdeki belgelere dayanarak 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rus bilim adamları tarafından Türkistan'da açılan bu bilim kurumları Türkistan ve halkı üzerinde yapılan araştırmalara büyük katkıda bulunduğunu ve jeodezi, Hazar havzası, coğrafya, arkeoloji ve etnografya gibi birçok alanda uluslar arası bilim adamları tarafından takdirle karşılanabilecek çalışmalar yapıldığını söylemek mümkündür. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki bölge ile ilgili her türlü detaylı çalışmalarda Çokan Valihanov gibi çok az bilim adamı hariç Türkistanlı bilim adamlarının olmayışı veya onların daha çok bu kurumlardan kasdı olarak uzak tutulması veya alt kademedeki işlere görevlendirilmesi Rus politikasının bir devamı olduğunu göstermektedir.

⁵⁴⁰ TV, No., 17 Ocak 1902.

⁵⁴¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 166-167.

B. TAŞKENT ASTRONOMİ VE FİZİK RASATHANESİ

Türkistan işgali sonrası Türkistan Genel Valisi K. P. Kaufman bölgede bir rasathanenin kurulması konusunu gündeme getirmiş ve 8 Aralık 1868'te St. Petersburg Bilimler Akademisi Başkanı Fedor Petroviç Litke'ye (1797-1882) bir mektup göndermiştir. Kaufman mektubunda, Aralık 1867 yılından itibaren Taşkent'te geçici bir meteoroloji istasyonunun faaliyette bulunduğunu bildirerek, ileride kurulacak olan meteoroloji ağını yönetebilecek bir fizik rasathanesinin Taşkent'te kurulması için Bilimler Akademisi'nden yardım istemiştir. Bu konu St. Petersburg'daki Baş Fizik Rasathanesi'nin Müdürü G. İ. Vild'e (1833-1902) bildirilince o, Türkistan'da 15 meteoroloji istasyonunun ve bu istasyonları yönetecek Taşkent'te bir merkezî rasathanenin kurulması ile ilgili raporu Bilimler Akademisi'ne sunmuştur. Bunun üzerine Bilimler Akademisi başkanı Litke, Kaufman'a Türkistan'da kurulacak olan rasathanenin projesini hazırlamaları önerisinde bulunmuştur. Kaufman da Mart 1870'te projenin hazırlanması için Jilinskiy'ni görevlendirmiş ve gerekli olan aletlerin satın alınması ve çalışmaların tamamlanması için kaynak ayırmıştır. Ayrıca Pulkovo Astronomi Rasathanesi'nin müdürü O. V. Struve (1819-1905) Taşkent'te açılacak olan rasathaneyi desteklemiş ve gerekli aletlerin temini konusunda yardım etmiştir.⁵⁴²

1872'de Jilinskiy ile K. V. Şarngorst (1846-1908) tarafından yapılan çalışma sonucunda rasathanenin kurulacağı yer nihai olarak tespit edilmiş ve Mayıs 1873'te meridyen salonu, refraktör⁵⁴³ kulesi ve astronom evi yapılmıştır. 1877 yaz mevsiminde kütüphane ve hesaplama binası, 1881-1883 yılları arasında müdür evi daha sonra da rasathanenin esas binası inşa edilmiştir.

Vild, Taşkent Astronomi ve Fizik Rasathanesi'nin müdürlüğüne bir meteorologun gelmesini önermiştir. Ancak Struve'nin ısrarıyla Bilimler Akademisi'nde yapılan

⁵⁴² V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 7.

⁵⁴³ Refraktör kelimesi, ışık kırıcı, kırılmalı dürbin ve mercek teleskop anlamındadır. Bkz. J. Mitton, *A Concise Dictionary of Astronomy*, Oxford University Press 1991, s. 317.

konferansta bir astronomum müdürlüğe getirilmesi kararlaştırılmış ve Bonsdorf tayin edilmiştir.⁵⁴⁴

Bonsdorf, müdür tayin edilmesiyle rasathanenin donanımı ve kadrosunu oluşturma ile ilgilenmiştir. 1874'te Struve'nin sipariş ettiği aletleri getirmek üzere Hamburg'a gitmiş ve aynı yıl Ekim ayında Repsold meridyen halkası, Merz 6 duim⁵⁴⁵ refraktörü, Hohwü yıldız saatini (sidereal clock), ayrıca meteoroloji araştırmalarını organize etmesi için Münih Üniversitesi mezunu F. F. Schwartz'ı beraberinde Taşkent'e getirmiştir.⁵⁴⁶

19 Kasım 1878 yılında da rasathane ve kadrosu hakkındaki kanun onaylanmış ve 31 Aralık'ta meteoroloji bölümünün yardımcılığına Schwartz ve topograf Kessariyskiy meteoroloji bölümüne görevlendirilmiş, 22 Ocak 1879'da da P. K. Zalesskiy (1850-1916) astronomi bölümünde göreve başlamıştır. 1880'de İ. İ. Pomerantsev'in (1847-1919) Taşkent'e gelmesiyle Bonsdorf tarafından temin edilen aletler rasathaneye yerleştirilmiştir.⁵⁴⁷ 1881'de rasathanenin şehir telgraf ağına bağlanmasıyla telgrafla uzunluğu belirleme imkânı elde edilmiştir.⁵⁴⁸ 1885'te 5 duim'lik kuyruklu yıldızları inceleme aleti, 1891'de de Gedeonov'un siparişiyle zaman ve enlemi belirlemek için saha çalışmalarında kullanışlı olan küçük boylam halkası rasathane aletleri arasında yer almıştır.⁵⁴⁹ Böylece gerekli olan temel aletlerin rasathaneye yerleştirilmesi ile tesadüfî yapılan gözlemlerin yerini düzenli çalışmalar almıştır.

11 Eylül 1873'te A. P. Bonsdorf (1839-?) tarafından ilmî ilk astronomik gözlem yapılmıştır. 1878 tarihli kanunda rasathanenin bölgedeki astronomik ve jeodezi

⁵⁴⁴ 19 Aralık 1871'de Kaufman, Jilinskiy'nin hazırladığı projeye göre rasathanenin Salar arkının kenarında inşa edilmesini, Nisan 1872'de de rasathane binasını ve astronomlar için yapılacak olan evin projesini onaylamıştır. Bkz. V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 7.

⁵⁴⁵ Duim, ölçü birimi olup, Rus Çarlığı, I. Petro döneminde 18. yüzyıldan itibaren İngiltere ve Fransa ölçüsünü kullanmaya başlamıştır. İlmî çalışmalarda İngiliz ölçüleri daha çok tercih edilmiştir. 1 duim= 2.54 cm. Bkz. <http://ru.wikipedia.org> 2007

⁵⁴⁶ V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 7-9.

⁵⁴⁷ 1883'te meridyen halkasının yerleştirilmesiyle yıldız saatleri meridyen salonuna taşınmıştır. Bkz. B. V. Yaseviç, "İzmereniye vremeni", *Astronomiçeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 43.

⁵⁴⁸ A. İ. Dobrosmislov, *a. g. e.*, s. 302.

⁵⁴⁹ V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 9-11.

merkezlerini belirleme, aletleri kontrol etme, modern astronomi, jeodezi ve meteoroloji alanlarındaki gelişmeleri takip etme, astronomi ve jeodezi çalışmaları için Askerî-Topografya Şubesi çalışanlarını hazırlama, meteoroloji istasyonlarında gözlem yapacak olanlara meteorolojik ve mıknatıs gözlemlerini öğretmek, bölgedeki meteoroloji istasyonlarının faaliyetlerini yönetmek, her gün yapılan çalışmalar hakkında merkezî fizikî rasathaneye bilgiler göndermek, *Zapiski voenno-topografičeskogo otdela*'ya elde edilen bulguları yayınlamak ve ayrı yayınlar hazırlamak bu rasathanenin görevi olmuştur.⁵⁵⁰

Mayıs 1870'te Askerî Topografya Şubesi'ne bağlı açılan Meteoroloji İstasyonu, 1876'da Rasathaneye taşınmıştır. Ayrıca 1882'de de 21 meteoroloji istasyonunun donanımı tamamlanmıştır. Bu meteoroloji istasyonlarının rasathaneye bağlanması, çalışmaların genişletilmesi ile beraber fizik matematik eğitimi görmüş personele ihtiyaç duyulmuş ve St. Petersburg Üniversitesi mezunu Ya. P. Gulyayev (1858-1937) Taşkent rasathanesine tayin edilmiştir.⁵⁵¹

Taşkent rasathanesinde Türkistan bölgesinin coğrafi koordinatlarının belirlenmesi konusuna fazla önem verilmiş ve bunun neticesinde 850'den fazla astronomik nokta belirlenmiştir. Bununla birlikte 1880'lerden itibaren güneş lekeleri, meteor, meteoroloji ve manyetik üzerinde de düzenli gözlemler yapılmıştır. Güneşle ilgili ilk sistematik gözlem 1884'te yapılmıştır. 1884-1888 yılları arasında özellikle P. K. Zaleskiy ve İ. İ. Pomerantsev tarafından düzenli gözlemler yapılmış ve Güneş lekeleri resimleri ile ilgili albümler hazırlanmıştır. 20. yüzyılın başlarında M. P. Osipov, İ. İ. Sikor, Bulayevskiy, Auzan, ve Rozanov gibi astronomlar güneş araştırmalarında önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bunların yanı sıra Güneş tutulması ile ilgili gözlemler yapılmıştır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, 16 Mayıs 1882 ve 14 Ocak 1907 yıllarındaki güneş tutulması ile ilgili saha çalışmalar, gözlemler ve elde edilen sonuçlar önem taşımaktadır.⁵⁵²

⁵⁵⁰ V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 9.

⁵⁵¹ V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 9-10.

⁵⁵² Yu. M. Slonim, "İssledovaniya solntsa", *Astronomičeskoye institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 89-92.

Bu gözlemler sonucunda elde edilen bulgular, ilk 1885'te yayınlanan *Taşkent Astronomi ve Fizik Rasathanesi Notu/Zapisok Taşkentskoy astronomičeskoy i fizičeskoy observatorii* dergisinde yer almıştır. Ayrıca *Coğrafi Koordinatlar ve Değişkenliliği/Geografičeskiye koordinatı i ih izmenyayemost*), *Türkistan Askerî Bölge ve Ona Bağlı Olan Topraklardaki Astronomik Noktaların Katalogunun Tamamı/Polny katalog astronomičeskih punktov Turkestanskago voennogo okruga i prilegayuşşih k nemu zemel* gibi önemli çalışmalar yayınlanmıştır. Pomerantsev'in *Fergana Vadisindeki Geoit Figürü/O figure geoida v rayone Ferganskoy dolini* adlı çalışması zikredilmeye değer.

19. yüzyılın sonlarında dünya astronomi düşüncesinde coğrafi enlemin periyodik değişimi ile ilgili mesele önemli bir yer işgal etmekteydi. Bu bağlamda Taşkent rasathanesinde yapılan çalışmalar, özellikle D. D. Gedeonov'un *1895-1896 Yılları Arasında Taşkent Enleminin Değişimi/İzmeneniye şirotı Taşkenta v 1895-1896 gg.* çalışması önemli bir yer teşkil etmektedir.⁵⁵³

1890'larda Pulkovo Astronomi Rasathanesi'nin müdürü F. A. Bredih'in (1831-1904) inisiyatifiyle Taşkent'e bir astrograf⁵⁵⁴ getirilmiş ve 1892'de bu astrograf için kule yapılmıştır.⁵⁵⁵ 1894'te bu aletin yerleştirilmesiyle Bredih'in tavsiyesi üzerine Pulkovo rasathanesinde çalışan V. V. Stratonov (1869-1938) 1895'te astrofizik görevine getirilmiştir.⁵⁵⁶ Neredeyse 10 yıllık süre zarfında Stratonov, 400'den fazla dağınık yıldız kümelerini, Samanyolu'ndaki bölünebilen nebülözün, küçük gezegenlerin ve diğer gök cisimlerinin resimlerini çekmiş, değişken yıldızlar

⁵⁵³ V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 10.

⁵⁵⁴ Astrograf, gökyüzünün durumunu ölçmede geniş açılı fotoğraflarını çekmek için özel olarak tasarlanmış astronomik teleskoptur. Bkz. J. Mitton, *a. g. e.*, s. 32.

⁵⁵⁵ Astrograf, Fransa'da hazırlanmış, Almanya'da monte edilmiş ve Taşkent'e gönderilmiştir. Astrograf için hazırlanmış olan kule ise, Helsingfors Rasathanesi'nin kulesinden örnek alınarak yapılmıştır. Bu kulenin tamamlanmasıyla ilk gözlem 27 Mayıs 1894'te gerçekleşmiş, Nisan 1895'ten itibaren de düzenli gözleme geçilmiştir. Bkz. A. A. Latipov-A. G. Rahimov, "Fotografičeskaya astrometriya", *Astronomičeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 69.

⁵⁵⁶ A. İ. Dobrosmislov, *a. g. e.*, s. 302.

hakkında incelemelerde bulunmuştur. Stratonov'un çekimleri, yıldızların hareketlerinin araştırılması bakımından bir önem kazanmıştır.⁵⁵⁷

19. yüzyılın sonlarında Dünya kutuplarının hareket halinde olduğu nihaî olarak ispatlanmıştı. Bu hareketi öğrenmek için astronomi gözlemlerin yapılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Kutupların durumlarının belirlenmesi için aynı paralel üzerinde yerleşmiş olan istasyonlarda aynı anda aynı yıldızların gözlemlenmesi, bunun için de Uluslararası Enlem Dairesi'nin kurulması konusu gündeme getirilmiştir. Bunun üzerine 1899'da 39°08' Kuzey paraleli tercih edilmiş ve bu paralelde yerleşen Amerika'dan Ukiah ve Gaithersburg, İtalya'dan Carloforte, Japonya'dan Mizusawa ve Rus Çarlığı'ndan Türkistan'daki Çarcuy olmak üzere toplam beş enlem istasyonu bu çalışma için uygun görülmüştür.⁵⁵⁸ Çarcuy, Amu Deryası'ndan 3 km uzaklıkta sol kıyısında kurulmuş, zenith teleskop aletinin yerleştirilmesiyle düzenli gözlem yapmaktaydı. Böylece Çarcuy Enlem İstasyonu, Ağustos 1899'dan itibaren bu bağlamda uluslar arası araştırmalarda yer alması bakımından önemli olduğu zikredilebilir. 1908 yılında Amu Derya'nın taşması bu istasyon için tehlike oluşturmuştur. 1909'da istasyonun taşınması gerektiği konusu gündeme getirilmiştir. Bunun neticesinde istasyon, Farab demir yolu istasyonuna yakın bir yere taşınmış, 10 Ağustos 1909'dan itibaren tekrar faaliyete başlamış ve 1919 yılına kadar çalışmalar sürdürülebilmektedir.⁵⁵⁹

1890'lardan itibaren rasathanede sismik araştırmalara da önem verildiği gözlenmektedir. 1892'de Rus Coğrafya Cemiyeti'nden 14 adet sismoskop⁵⁶⁰ alınmıştır. 1901'de rasathaneye bağlı olarak modern son model aletlerle donatılmış olan 1. Sınıf Sismoloji İstasyonu kurulmuş ve sismik çalışmalar için St. Petersburg Fizik-Matematik Fakültesi'nden G. V. Popov (1879-1939) göreve getirilmiştir. Bunu

⁵⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. N. F. Florya, "Raboti Taşkentskoy Astronomičeskoy Observatorii v oblasti fotometrii i peremennih zvezd", *Trudi taşkentskoy Astronomičeskoy Observatorii*, cilt V, Taşkent 1935, s. 59-61; A. A. Latipov-A. G. Rahimov, a. g. m., s. 69-71; V. P. Şeglov, "Kratkaya istoriya...", s. 11.

⁵⁵⁸ A. M. Kalmikov, "Kitabskaya mejdunarodnaya şirotnaya stantsiya imeni Ulugbeka", *Astronomičeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 52.

⁵⁵⁹ V. P. Şeglov, "Geografičeskiye koordinaty i ih izmenyayemost", *Astronomičeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 34-35.

⁵⁶⁰ Sismoskop, depremi ve geldiği yönü saptamayı sağlayan bir alettir. Bkz. J. Mitton, a. g. e., s.

müteakiben 1912’de Semerkand, Verniy (Almatı) ve Oş’ta 2. sınıf Sismoloji İstasyonları kurulmuştur.⁵⁶¹

1900 yılında Gedeonov kısa bir süreliğine Kafkasya’da bulunduktan sonra Taşkent Askerî Topografya müdürlüğüne getirilmiş ve 1901-1911 yılları arasında astronom Zaleskiy ile birlikte gravimetrik noktaların belirlenmesi üzerinde çalışmışlardır. Bu çalışma sonucunda 145 gravimetrik nokta belirlenmiştir.⁵⁶² O dönemlerde Rusya genelinde toplam 400 gravimetrik noktanın belirlenmiş olduğunu göz önünde bulundurursak Taşkent Rasathanesi’nde yapılan çalışmaların kayda değer ilerleme gösterdiğini söylemek mümkündür.

Genel olarak Taşkent Rasathanesi’nin faaliyetlerine bakıldığında her ne kadar başta bir meteoroloji rasathanesi olarak ortaya çıkmış ise de zamanla birçok alanda yapmış olduğu çalışmalarıyla astronomi ve fizik rasathanesine dönüştürülmüştür. Yapılan gravimetrik çalışma, özellikle geoit figürü ve enlemin değişimi ile ilgili yapılan çalışmalarla Taşkent Rasathanesi, sadece Rus Çarlığı biliminde değil uluslararası bilim alanında büyük katkıda bulunmuştur. Rasathanede bölgenin klimatolojisi ve jeofiziği üzerinde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte Çarcuy Enlem İstasyonu, dünyanın kutuplarının hareketlerinin araştırılmasında uluslararası işbirliği çalışmalarında önemli bir kurum haline gelmiştir.

Çarlık döneminde bölgenin kartografik tasviri için astronomi ağı kurularak rasathane görevlileri tarafından yaklaşık 900 kadar astronomik nokta belirlenmiştir.⁵⁶³

1912 yılında O. A. Baklund’un başkanlığında B. B. Golitsın ve M. A. Rıkaçev’in de bulunduğu Rusya Bilimler Akademisi özel komisyonunda Taşkent Astronomi ve Fizik Rasathanesinin Savunma Bakanlığı’na bağlı Astronomi Rasathanesi ve Baş

⁵⁶¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 161.

⁵⁶² Gedeonov Kafkasya’da iken Şternek’in aleti sarkaç sayesinde Kafkasya’nın bazı noktalarındaki yer çekimi ivmesinin ağırlık gücünü belirlemeyle uğraşmıştır. Bkz. V. P. Şeglov, “Kratkaya istoriya...”, s. 12.

⁵⁶³ V. P. Şeglov, “Geografiçeskiye koordinatı i ih izmenyayemost”, s. 28.

Fizik Rasathanesi'ne bağı Fizik Rasathanesi'nde oluşan iki rasathaneye ayırma kararı alınmıştır. Ancak bu proje gerçekleşmemiştir.

Başta bu rasathane, çeşitli yerlerin coğrafi yönlerini belirleyen ve topografya-jeodezi çalışmalarını destekleyen bir kurum olarak hizmet verirken daha sonra zamanla o dönemdeki modern aletlerin getirilmesi ile astronomi çalışmalar da sürdürülmüştür.⁵⁶⁴ Rasathanede bölgenin klimatolojisi, coğrafyası üzerinde çalışmalar yapılmış, güneş, değişken ve yeni yıldızlar gözlemlenmiştir. Bunların yanı sıra burada sismometre çalışması da yapılmıştır.

Kari-Niyazov bütün bunlara rağmen bu rasathanenin daha da verimli çalışma yapabilmesi gerekirken bilim adamlarının yetersizliğinden, bölgedeki idare tarafından yeterince desteklenmediğinden, maddi kaynakların azlığından ve planlı bir çalışma yapılmadığından fazla başarılı olamadığını kaydeder.⁵⁶⁵

II. TÜRKİSTAN'A MODERN TEKNOLOJİ AKTARIMI

Türkistan'da Rus idaresinin kurulmasıyla birlikte ilk olarak doğan problemlerin biri de merkezî hükümet ile olan irtibatı sağlamak olmuştur. Bu da ancak o dönemin gelişmiş posta, telgraf ve ulaşım yolları ile mümkün olabilecekti. Hanlıklarda bu tipteki modern gelişmeler sağlanmadığından Türkistan Genel Valiliği kendi çıkarları doğrultusunda ihtiyaçlarını karşılayabilme ve merkezî hükümetle olan bağlarını pekiştirme amacıyla teknoloji aktarımı faaliyetlerine başlamıştır. Bunlar sırasıyla telgraf ağı, postalar, demiryolları ve kara yollarını kurmak olmuştur. Bunlarla birlikte zamanla bankacılık sistemi, maliye teşkilatı kurulmuştur.

Fakat bir taraftan modern anlamdaki yeni sistem yerleştirilmeye çalışılırken bir taraftan da halkın bunlardan mahrum bırakılmaya çalışıldığını 1907'de Türkistan'ı

⁵⁶⁴ Günümüzde Özbekistan Bilimler Akademisi Astronomi Enstitüsü adıyla faaliyette bulunmaktadır. K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 161.

⁵⁶⁵ T. N. Kari-Niyazov, *a. g. e.*, s. 94.

ziyaret eden Abdurreşit İbrahim şu cümleler ile özetler: Rusların yerleştiği kısımlar temiz, mamur olduğu halde Müslümanların yaşadıkları bölgeler bakımsız, çamur ve bataklık içindedir. Hakikati daha açık anlamak için bir de şu hesaba bakalım: Taşkent'in nüfusu 200.000 hesap olunuyor. Bunlardan 18.000'i Hristiyan geri kalanları Müslümanlardır. Taşkent belediye dairesinin toplam üye sayısı 72'dir. Bunlardan 24'ü Müslüman, gerisi Hristiyanlardır. Bunlar hep seçim iledir. Fakat belediye dairesinde Müslüman azaların sayısı 1/3 derecesindedir. Malumdur ki belediye muamelesi de oy çokluğu ile görülür. Şu halde insaniyet nerede? Eşitlik nerede? Bunların muamelesi nerede? İşte 20. asır medeniyeti!... Türkistan'ın Müslüman halkı bugün Rusya vatandaşının haklarına sahip değildir. Türkistan'da bütün kanun ve kaideler yerli halkın mizaç ve tabiatına göre ayarlanmıştır. Taşkent bugün Rusya'nın bir vilayetidir. Fakat bir Taşkentli Rusya'nın vatandaşı değildir. Taşkentli bir Müslüman'a vatandaş yerine esir demek daha münasip olur. Zira Taşkent halkına vatandaş muamelesi yapılmaz. Türkistan vilayeti beldelerinde böyle şehirlerin ve Rus ve yerli halk mahallelerindeki bu kadar tezat görüntünün varlığından, Avrupa seyyahlarından hiçbirisi bir şey yazmamıştır. Yahut yazmış ise de kusuru mutlaka İslamiyet'e isnat etmiştir.”⁵⁶⁶

Türkistan'da Rusların yerleştirdikleri düzenin n önemli yanı Avrupa usulünde nakliyat, demiryolları, eski şehirler yanında yeni usul ticaret kolonileri, telgraf ve posta, maliye teşkilatı, banka ve posta havalesi, asayiş temini için asrî kanun ve yeni usul şehir hayatı ve şehir idare usulleridir. Nalivkin bu konuyu eserinden çok iyi anlatmıştır.⁵⁶⁷

Ancak Rus idaresinin bu tip uygulamalarına rağmen zamanla Türkistanlılar'ın bölgeye aktarılan yenilikleri benimsediği ve zamanla kullanmaya başladıkları görülür. Rusların postası ile gönderilen paranın adres sahibine böyle ehemmiyetsiz bir ücret karşılığında götürülüp verileceğine, telgrafın hikmetlerine önde pek inanmamışlar ve kendilerince bunu tecrübe etmişlerdir. Bazı bölgelerde mesela Çarcuy kuzeyindeki Dihnev'de yerliler tarafından sulama işleri için çığır yerine

⁵⁶⁶ Abdurreşid İbrahim, *Alem-i İslam*, haz. E. Özalp, İstanbul: İşaret Yayınları, 2003, s. 42-45.

⁵⁶⁷ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 262.

lokomotif işletilmeye başlamıştır. Ayrıca pamuk temizleme ve diğer fabrikalar modern tarzda kurulmuştur.⁵⁶⁸ Böylece zamanla modern aletlerle tanışmakla beraber halk uygulamaya girişmiştir.

A. HABERLEŞME YOLLARI: POSTA VE TELGRAF

Türkistan'da ilk posta yolu ile haberleşmenin temeli 1864'te General Çernyayev tarafından atılmıştır. 1864'te Evliya Ata ve Çimkent'in işgal edilmesiyle Çimkent-Verniy arasında ilk posta kuryesinin kurulması talimatını vermiştir. 1865 yılından itibaren de posta istasyonları için devlet hazinesinden kaynak ayrılmıştır. Bunun neticesinde 1866'da Çimkent'ten Kazalı'ya kadar posta haberleşmesi gerçekleşmiştir. Bu yol daha önce yapılan Orsk –Kazalı posta yoluyla birleşmiştir. Böylece 1867 yılında iki posta haberleşme hatta ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki; Taşkent-Çimkent-Evliya Ata-Tokamk-Verniy-Batı Sibirya; diğeri de Taşkent-Çimkent-Türkistan-Sır Derya-Orenburg hattıdır.⁵⁶⁹

Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasıyla Türkistan'ı Avrupa Rusyası'na bağlayan Orenburg posta yolu kurulmuştur. Bu yol Türkistan Genel Valisi Kaufman döneminde tek bir yol olarak kalmıştır.⁵⁷⁰ Kaufman daha önceki bölümlerde de bahsi geçtiği gibi Türkistan yerli halkını ve kültürel değerlerini ihmal etme siyasetini benimsediğinden Rus idaresinin ihtiyacını karşılayacak aktarımların dışında teknoloji dâhil her şeyin bölgeye “olabildiğince yavaş” girmesi taraftarıydı. Ayrıca Rus işgalinin de o sıralarda devam etmekte olması da bunda etkili olmuştur. Dolayısıyla da demir yolun kurulması meselesi ancak daha geç dönemlerde gündeme getirilmiştir. Burada daha çok bölgeye demir yol kurulmalı mı kurulmamalı mı? Eğer kurulacaksa hangi hat üzerine kurulmalı konusu tartışılmıştır. Neticede belli başlı yerle kadar bölgeye posta ve telgraf ağı girmiştir.

⁵⁶⁸ A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 263.

⁵⁶⁹ *Proekt vsepoddanneyşago otçeta.*, s. 419-420.

⁵⁷⁰ V. V. Barthold, *Soçineniya*, cilt 9, s. 436.

B. DEMİRYOLLARI

Demir yol hatları önce 1898 yılına kadar Kafkasya Ötesi Genel Valiliği'ne tabi olan Hazar Ötesi bölgesinde 1880 yılında Krasnoodsk'dan başlamış ve altı yıl sonra Amu Derya kıyısına, 1898'de de Taşkent'e ulaşmıştır. Taşkent-Orenburg hattı 1900-1905 yılları arasında yapılmıştır. Daha sonra demir yol hatları uzatılmıştır.

Çarlık Hükümeti, kendi çıkarları için Türkistan'da demir yolu kurmayı amaçlamıştır. Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. Türkistan'ı politik ve ekonomik açıdan merkezî idareye bağlamak ve bölge üzerinde kontrolü sağlamlaştırmak,
2. Türkistan bölgesi vasıtasıyla Doğu'ya doğru yayılmak,
3. Rus burjuvazisinin Türkistan ticaretini kendi eline geçirmesi,
4. Halk üzerindeki vergiyi arttırmak olmuştur.⁵⁷¹ sonra gelen Genel Vali Çernyayev döneminde ikinci bir yolun demir yolun kurulması konusu gündeme getirilmiştir. Bunun neticesinden de Türkistan'ı Rus Çarlığı'na bağlayan ilk demir yolun kurulması kararlaştırılmıştır.

Sonuç olarak Rus Çarlığı tarafından oluşturulan ilmî araştırma kurumlarının büyük bir kısmı Türkistan bölgesini ve toplumunu tanıma, inceleme ve araştırmaya yönelik ortaya çıkmıştır. Coğrafya, antropoloji, arkeoloji alanlarındaki kurumlar ve kimya laboratuvarı bunların başlıca örneklerindendir. Bunların büyük bir kısmı yeli halktan uzak ve yerli halka bu tip araştırmanın öğretilmesi kaygısını taşımaksızın faaliyetlere devam etmiştir. Arkeoloji ve şarkiyat gibi bazı cemiyetlerin tüzüklerinde yerli halka açık olduğu belirtilmiş ise de çok az sayıda yerlinin bu tip kurumlara üye olduğu bilinmektedir. Bölgede üniversite gibi yüksek eğitim kurumunun olmayışı, bu kurumların tamamen araştırmalara yönelik olması, bazı kurumların yerli halka da açık denilse de büyük çoğunluğunun halktan uzak kalması ve bunun en büyük etkenlerindendir. Türkistan toplumu arasında böyle araştırmalara katılabilecek kadar geniş modern bilgiye ve yüksek eğitime sahip aydınların az olması da bir diğer

⁵⁷¹ G. S. Kunavina, *Formirovaniye jeleznodorojnogo proletariata v Turkestane (1881-1914)*, Taşkent: Fan, 1967, s. 15-17.

nedendir. Ayrıca yerli halkın büyük çoğunluğu bu tür araştırma metodolojisine tamamen yabancı olduğundan bölgedeki her yeniliği hemen benimseyememiş ve ihtiyatla yaklaşmıştır. Bu yüzden de bu cemiyetlerin ve kurumların yerli üyelerinin bir kısmı el yazmalarının toplanmasında, tarihî yapıtlar üzerinde yapılan çalışmalara ve tercümelere yardımcı olmuşlardır. Bir diğer kısmını da bölge çalışmalarında bilim adamlarına rehberlik yapabilecek kadar coğrafya, tarih ve Rusça bilgisine sahip yerliler oluşturmuşlardır.

Ayrıca her ne kadar Rus idaresi, halkın aydınlanmasını ve modern bilim ve teknolojinin bölgede yaygınlaşmasını istemezse de idare kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve merkezî idare ile olan ilişkilerini kuvvetlendirmek için haberleşme ve ulaşım yolları kurmuştur. Modern teknolojinin bölgeye girmesiyle yerli halk, posta telgraf, demiryolları gibi modern teknolojiyle tanışma, öğrenme ve kullanma fırsatını elde etmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

I. YENİLEŞME DÖNEMİ VE USUL-İ CEDİD MEKTEPLERİ

A. TÜRKİSTAN'DA CEDİDÇİLİK HAREKETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

1. Yenileşme Hareketi: Islahatçılar ve Cedidciler

19. yüzyılda Türkistan Hanlıklarının içinde bulundukları politik, ekonomik, toplumsal ve kültürel kriz nedeniyle Müslümanların en önemli eğitim merkezlerinden olan Buhara, Semerkand, Hokand ve Hive eski itibarını kaybetmiş, teknolojik ve modern bilim alanlarındaki gelişmelerden uzak kalmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren Abdurrahim Otuz İmeni, Abdünnasîr Kursavî, Şihabeddin Mercânî ve Kayyum Nasırî gibi birçok İdil-Ural aydını dinî düşünceleri yeniden gözden geçirme, İslam dünyasında genel aydınlanma, yenileşme, eğitim ve bilim alanlarında reform yapma gibi düşüncelerin öncüleri olarak birçok teşebbüste bulunmuşlardır. Bu aydınların en önemli özellikleri Batı'daki düşünceleri, gelişmeleri ve ilerlemeleri olduğu gibi kabul etmeyip onları İslam geleneği içinde aramak olmuştur.

Türkistan'da ise Ebu Tahir, Mir Abdülkerim, Seyit Mehmet Hekim Han, Mehmet Yakup, Savdo, Ahmed Daniş, Molla Fazıl Gijduvânî, Mümin Hoca Vabkendî ve Molla Hüdaverdi Baysunî gibi aydınlar Türkistan'ın politik, ekonomik ve kültürel durumlarını değerlendiren eserler kaleme almış ve hanlıklardaki yolsuzlukları ve geri kalmışlıkları eleştirmişlerdir. Politika ve ekonomi dâhil her alanda zayıflamış olan hanlıkların Rus, İngiliz ve Fransızların tehdidi altında olduğunu, bu yüzden de hanlıklarda yapılması gereken ıslah ve yeni düzenin, her şeyin temelini oluşturan eğitim vasıtasıyla mümkün olduğunu, bunun için de öncelikli olarak eğitimde ıslahın

yapılması gerektiği görüşlerini dile getirmişlerdir.⁵⁷² Ancak bütün bu çabalar, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar birer şikâyet ve tenkitten ileri gidememiştir.

Bu düşüncelerin oluşmasıyla Rusya Müslümanlarının aydınlanma çabalarını ve faaliyetlerini tanımlayan “cedid” ve “ıslah” kavramları ortaya çıkmıştır.⁵⁷³ Bu kavramların ne zaman kullanılmaya başlandığı bilinmiyor ise de Şehabeddin Mercânî, 19. yüzyılın başlarından itibaren Kazan Tatarları arasındaki ıslahat düşüncesinin başlatıcısı olarak bilinen Abdünnasîr Kursavî için cedidci kavramını kullanmıştır.

Eğitim öncelikli olmak üzere her alanda ıslahın yapılması konusunda Müslüman aydınlar aynı görüşü paylaşmışlar ise de uygulamada iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Birinci grup, İslam’ın temel kaynakları olan Kuran ve Sünnet’e göre hanlıkların idarî sistemlerinin yeniden ıslah edilmesini, bu çerçevede klasik eğitim kurumlarında da bir takım yeni düzenlemelerin yapılması ve hür fikirli talebelerin yetiştirilmesi gerektiği görüşünü ileri sürmüştür. İkinci grup ise, İslam bilimleri yanı sıra modern bilimleri ve Rusçayı yeni usulle öğrencilere öğretme, yeni sistem oluşturma ve eğitimin ana dilde yapılması görüşünü savunmuştur. Çoğu zaman ıslah ve cedid kavramları birbirleri yerine kullanılmış ve aydınlara genel olarak cedidciler denilmiş

⁵⁷² A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 220-223.

⁵⁷³ Cedid, Arapça bir kelime olup yeni anlamındadır. Cedid kavramı; hem eski zamanın geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şeyi koyma, hem de eskinin belirli özelliklerini tekrar canlandırma anlamlarını ihtiva etmektedir. İslah kelimesi, fesadın zıddı olarak düzeltmek, kusur ve noksanını ve fenalığını gidermek, bozuk yerlerini kemale kavuşturmak, onarmak ve hastayı sıhhatte kavuşturmak gibi anlamlar taşımaktadır. Buna göre ıslah kavramı, bir şeyi daha önceki iyi haline çevirme anlamına geldiği gibi, bozulan hususların yerine yenilerini koymak manasını taşımaktadır. Böylece cedid ve ıslah kelimeleri, geriye ve ileriye dönük olmak üzere iki yönlü mana içermektedir. Bu iki kavramın lügat anlamları, İslam düşüncesindeki ıstılâh anlamlarını da şekillendirmiştir. Buna göre, Kuran’a, sünnete, İslam kaynaklarına ve selef dönüştürme, kuru ezber ve selef ulemasının aynen taklit edilmesi yerine anlayarak ve onları örnek alarak dinî anlayışı geliştirme ve zamana uygulamak olmuştur. Cedid ve ıslah kavramlarının eğitimle ilgili anlamına gelince, bozulan, zamanın ihtiyaçlarına cevap vermeyen, nitelikli öğrenci yetiştiremeyen eğitim sisteminde, selef dönemi medreseleri de dikkate alınarak yeni bir düzenlemeye gitmek olarak vurgulanmıştır. Cedidcilere göre, eğitimin ıslah edilmesi çok önemlidir. Çünkü din dahil bütün alanlarda yapılacak olan ıslahat ve onları gerçekleştirecek olan zihniyet, ancak eğitimde yapılacak olan ıslahatla mümkündür. İ. Maraş, “Cedidcilik Hareketinin Kökenleri ve Türk-Tatar Dinî Yenileşmesi”, *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region, Kazan, 8-11 June 2001*, İstanbul: IRCICA, 2004, s. 107-108, 111-112.

ise de bu görüş ayrılığından dolayı birinci gruba ıslahçılar, ikinci gruba da ceditciler denilmiştir.

Islahçı aydınlar, ilmî geriliği aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiğini medreselerde görmüşlerdir. Bu yüzden de medreselerin ıslah edilmesi konusuna önem vermişler, ilk olarak da yüzyıllardan beri İslam dünyasında tartışılmaz bir yeri olan, ancak son yüzyıllarda akıl yürütme yerine bilineni tekrarlamaktan, kitaplara şerh ve haşiyeler yazmaktan ibaret kalan ve modern bilim gelişmelerinden uzak kalan Buhara medreselerindeki eğitimi eleştirmişlerdir. Islahçıların en çok eleştirdikleri dersler arasında kelâm bulunmaktaydı. Medreselerde kelâm derslerine daha fazla yer verilmesi neticesinde İslam ilimlerinin ihmale uğradığını savunmuşlar, kelâmın ihtiva ettiği konuların yüzyılın ihtiyaçları ile alakasız olduğu, pratik hayatta hiç faydasının olmadığı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden de kelâm yerine hadis ve tefsir derslerinin öne çıkarılması için uğraşmışlardır.⁵⁷⁴ Böylece İslam tarihindeki eski bir tartışma tekrar gündeme getirilmiş oluyordu.

Genel olarak Müslüman toplumunun ilerlemesi için yeniliğe ihtiyaç olduğu düşüncelerini dile getirdiklerinden ıslahçılar da ceditciler tanımı içine dahil edilmişlerdir. Ancak Musa Carullah gibi bazı ıslahçılar kendilerini ceditcilerden ve kadimcilerden ayrı tutmuşlardır. Onlara göre, ceditcilik ile kadimcilik ifratla tefrit gibidir. Kadimciler, eski geleneklerin olduğu gibi devam edilmesini isteyerek medreselerin ıslahına şiddetle karşı çıkanlardır. Ceditciler ise, medreselerin ıslah edilmesinin faydasız olduğunu düşünenlerdir. Onlar medreseleri kendi hallerinde bırakıp tamamen modern tarzda okullar açmayı ileri sürenlerdir. Halbuki ıslahçılar, Batı geleneğinin ve eğitiminin olduğu gibi uygulanması yerine İslam kurumlarının ıslah edilmesini ve bunun çözümlerini dışarıda değil İslam geleneğinin içinde aramayı savunanlardır.⁵⁷⁵

⁵⁷⁴ A. Kanlıdere, “Islahçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 259.

⁵⁷⁵ Her ne kadar birçok noktada aynı endişe ve fikirleri benimsemiş olsalar da İsmail Bey Gaspıralı, Yusuf Akçura gibi seküler reformcular ile Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Carullah gibi dinî

Rusya Müslümanları arasında din, eğitim, bilim ve kültür alanında başlayan yenileşme ve canlandırma faaliyetleri, gerek Doğu, gerek Batı kaynaklı her türlü yeniliklerle ilişkilendirilmeye, çeşitli anlamlar yüklenilmeye çalışılmıştır. Nitekim ceditcilik, Sovyet döneminde Panislâmcılık ve Pantürkçülük gibi bir tepki hareketi olarak kabul edilmiştir. Bazı tarihçiler ceditciliği Hindistan, İran ve Mısır'daki benzer hareketler bağlamında ele almışlardır. Bazıları da reformculuğu moderncilik olarak değerlendirmiş ve onu ceditcilik ile eş değer görmüşlerdir. Bir diğeri ceditciliği aydınlanmanın bir safhası olarak algılamışlardır. Bunların doğru olmadığını ve birçok bilim adamının ceditciliği reformculuk, aydınlanma ve liberalizm ile karıştırarak aynı hatalara düştüklerini düşünen A. Yüzeyev, felsefî ve tarihî kavramların birbirlerine karıştırılmaması ve sınırlarının belirlenmesi görüşünü ileri sürmektedir. Ona göre ceditcilik, Buhara usulüne dayanan eski eğitim sistemini reform etmeye yönelik kültürel ve sosyal bir harekettir. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında çağdaş bilimin kazandırdıklarını ve yeni sanayi çağının gerektirdiği bilgileri özümsemek zorunluluk haline gelmiştir. Daha geniş bir manada ele alınırsa ceditcilik, Tatar milletinin manevî kültürünün bir parçasıdır.⁵⁷⁶ Ancak ceditcilik, her ne kadar Tatarların başlattıkları ve önemli rol oynadıkları bir hareket ise de, daha sonra Kafkasya ve Türkistan'daki faaliyetlerini göz önünde bulundurarak bunu sadece Tatarlara mal etmenin yanlış olduğunu söylemek mümkündür.

Islah ve cedit kavramlarının yanı sıra usul-i cedit, Rusya Müslümanları arasında ilk olarak İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914) tarafından kullanıldığı bilinir. Ona göre, “Müslümanların vergi hariç toplumsal hayatlarına karışmamayı tercih eden Çarlık uygulamaları “Müslümanların sosyal ve fikrî tecridi” ile sonuçlanmıştır. Başka ülkelerdeki Müslümanlarda Avrupa'nın tesiri hissedilebilirken, Rusya Müslümanları arasında Litvanya Tatarları hariç diğer Müslümanlar Avrupa kültüründen habersiz kalmışlardır.” Şu halde çözüm ne olmalıydı? Buna Gaspıralı'nın cevabı, Rusya Müslümanlarının “eşitlik, hürriyet, bilim ve eğitim alanlarında manevi anlamda

reformcular arasında yaklaşım farklarının olduğunu söylemek mümkündür. A. Kanlıdere, “Islahçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı düşünceler”, s. 259-260.

⁵⁷⁶ A. Yüzeyev, “Ceditcilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 240-241.

birbirlerine yakınlaşmaları ve birleşmeleri” şeklinde olmuştur.⁵⁷⁷ Bu ise eğitim alanında alınacak tedbirlerle ve Müslümanların kendi dillerini kullanmalarıyla mümkün olabilirdi. Bunun için de eski mektep ve medreseler ıslah edilmeli ve öğrenciler kendi dillerinde okumaları gerekir. Gaspıralı, buna benzer siyasî ve toplumsal düşüncelerini Rusça yayınlanmış *Rusya Müslümanlığı* (*Russkoye Musulmanstvo*, 1881) ve *Rus-Doğu Uzlaşması* (*Russko-vostochnoye soglaşeniye*, 1896) gibi makalelerinde ve 30 yıldan daha uzun bir süre neşrettiği *Tercüman* (*Perevodçik*) gazetesi yoluyla yaymaya çalışmıştır. Ayrıca tamamıyla zamanının şartlarına uygun modern tipte mektep açmayı başaramıştır.⁵⁷⁸ Gaspıralı, bu mekteplerde dinî ilimlerin yanında aritmetik, coğrafya, tarih, edebiyat ve Rusça derslerinin de okutulması, öğretmenlere aylık ücretin ödenmesi, yeni enstitülerin kurulmasını, kızlar için ayrı mekteplerin açılması ve her eğitim seviyesine uygun kitapların hazırlanması gibi konuları gündeme getirmiştir. Onun en önemli çalışmalarından biri de Osmanlı İmparatorluğu başta olmak üzere Avrupa ülkelerine gençleri eğitim için göndermek olmuştur.⁵⁷⁹

Gaspıralı’nın bu eğitimde reform teşebbüsü *usul-i cedit* ismiyle ortaya çıkmıştır. Rusya Müslümanlarının eğitim sisteminde alfabenin yen bir metotla fonetik esaslara göre öğretilmesi ile alakalı yeni bir hareket olan ceditcilik, Kuran ve diğer dinî metinlerin düşünmeksizin ezberlenmesini öngören eski usule (*usûl-i kadîm*) bir alternatif teşkil etmiştir.⁵⁸⁰ *Usul-i cedit*’in en önemli özelliği, harflerin isimlerinin verildiği değil de seslerinin verildiği “usul-i savtiyye”ye dayanması olmuştur. Usul-i cedit Gaspıralı’nın kendi ifadesi ile “Eski tarz mekteplerde çocuklara Kuran sûreleri okutturulup ezberlettiriliyordu. 4-5 sene okuduktan sonra talebe ezberlediğinin dışında Arapça bir kitap gösterilirse okuyamazdı. Yazı ve kompozisyon dersleri yoktu. Hesap ve ilmihal öğretilmiyordu. Arıca talebelerin birden ağır okumalara başlamaları onların okuldan soğumalarına sebep olabiliyordu. Sınav olmadığı için öğrencinin ne derecede öğrendiği bilinemezdi. Yeni eğitim metodu ise, eski

⁵⁷⁷ M. Ö. Tuna, “Gaspıralı İlminskiy’e Karşı: Rusya İmparatorluğu’nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi”, s. 154, 156.

⁵⁷⁸ A. Yüzeyev, a. g. m., s. 248.

⁵⁷⁹ G. Tazmini, “Jadidizm: noviy vzglyad na sovremennoye polojeniye islamskogo obşşestva v İrane”, *Rossiya Musulmanskiy Mir*, Sayı 3, 2003, s. 152.

⁵⁸⁰ A. Yüzeyev, a. g. m., s. 239.

medreselerde olduğu gibi her çocuğa ayrı ayrı ders gösterilmeyip okul sınıflara ayrılıp bu sınıflarda ders verilecektir. Öğretime doğrudan Kuran'dan başlanmayıp, kolay kelimelerden başlanır. 30-40 gün içinde talebeye basit hece ve kelimeler öğretildikten sonra Kuran okumaya geçilir. Okuma-yazma Türk dilinde öğretildikten sonra ilmi hal, hesap, güzel yazı ve kompozisyon dersleri verilir. Bütün bunların sonunda bir defa cemaat önünde talebeler imtihan edilip bir senelik ilerleme görülür. Usul-i cedit veya usul-i tedricîye budur.”⁵⁸¹

İsmail Gaspıralı, ilk usul-i cedit mektebini 1884'te Bahçesaray'da Kayta Ağa mahallesinde açmış ve düşüncelerini burada uygulamaya başlamıştır. 1893'te de ablası Pembe Hanım Bolatukova'ya ilk usul-i cedit kız mektebini açtırtmıştır.⁵⁸² Eğitim dili Türkçe olan ve kısa zamanda okuma-yazmayı öğreten usul-i cedit mekteplerinde öğrencileri sınıflara ayırma, sınav yapma, Avrupa genel eğitim sistemine göre ders programlarını düzenlemeler uygulanmaya çalışılmış, Avrupa'da olduğu gibi derslerde kara tahta, ders değerlendirme defteri, yer küresi ve harita kullanılmıştır. Onun bu faaliyeti kısa zamanda Kırım, İdil-Ural bölgesi, Türkistan, Buhara, Azerbaycan dışında Osmanlı İmparatorluğu, İran ve Hindistan'a kadar yayılmış ve aynı görüşü paylaşan aydınlar tarafından benimsenmiş ve destek görmüştür. Bunun üzerine çeşitli bölgelerde usul-i cediti tanımak ve öğrenmek üzere müderrisler ve *mollalar* Bahçesaray'a gelmişlerdir.⁵⁸³

Türkistan'da usul-i cedit sistemine olan ilginin Kırım, Kazan ve Kafkasya'ya göre daha geç uyanmasında Türkistan'daki Rus idaresinin payı olduğunu söylemek mümkündür. Rusya Müslümanları arasında yaygınlaşmaya başlayan aydınlanma ve

⁵⁸¹ İsmail Gaspıralı, “Mektep ve Usul-i Cedit Nedir?”, *Tercüman*, No. 37, 1894.

⁵⁸² TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 36; H. Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara 2001, s. 17.

⁵⁸³ İsmail Gaspıralı'nın bu faaliyetleri sadece Rusya Müslümanları içinde değil yurt dışında da büyük bir ilgi ile karşılanmıştır. Nitekim 1911'de Gaspıralı Bombay'a giderek *Hoca-i Sıbyân* ders kitabını orada da yayınlamış ve örnek dersler verip usul-i cedit mekteplerinin oralarda açılmasına katılmıştır. Türk milletinin ve Rusya Müslümanlarının ilerlemesi ve gelişmeleri hakkındaki düşünceleri, Rusya Müslümanları arasında oluşmaya başlayan Türk ticaret ve endüstri burjuvazisi tarafından da destek görmüştür. Böylece Gaspıralı'nın aydınlar yanı sıra İdil-Ural, Kafkasya ve Türkistan zenginlerini de kazanmış olması bu tip okulların bölgelerde hızla yayılmasında büyük rol oynamıştır. Nitekim 1895'te bütün Rus Çarlığı'nda 100'ü aşkın mektep bulunmakta iken 1914 yılında bu sayı yaklaşık 5.000'i bulmuştur. Bkz. H. Kırımlı, *İsmail Bey Gaspıralı*, s. 17.

yenileşme düşüncesinin kendileri için tehlike oluşturacağını düşünen Rus idaresi, Türkistan'ı bu faaliyetlerden uzak tutmaya çalışmıştır. Ancak Tatarlar, söz konusu düşünceleri ve faaliyetleri bölgeye taşıyarak Türkistan'daki değişimlere ve fikrî gelişmelere önemli katkıda bulunmuşlardır. Savdo, Ahmed Daniş, Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kari ve İşan Hoca gibi Türkistanlı aydınlar, Türkistan halkının siyasî ve sosyal yapısını göz önünde bulundurarak, dışarıdan gelen bu tipteki fikrî gelişmeleri Türkistan'a uyarlamaya çalışmışlardır. Bu aydınların amacı, Türkistan'ı çağdaş değerlere kavuşturmak, ahlak, inanç, hukuk, sağlık ve benzeri sosyal ve kültürel alanları ıslah etmektir. Bu ancak değişim yoluyla mümkün olabilirdi. Amaçlarını gerçekleştirebilmeleri için eğitim başta olmak üzere, tarih, edebiyat, basın yayın ve sanata ağırlık vermişlerdir. Böylece öncü aydınların teşebbüsleriyle Türkistan halkını aydınlatmaya, değişime ve modernizme yönelik bölgeye has bir hareketin nüvesi atılmış oluyordu.

2. Entelektüel Değişim: Cedidcilik Hareketi

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren gerek hanlık saraylarında gerek çeşitli mekanlarda gündeme getirilen yenileşme, aydınlanma ve sistemin yeniden yapılandırılması ile ilgili düşüncenin kendine has gelişim tarihi vardır. Bu gelişimde entelektüel değişimin alt yapısını oluşturan etkenler sırasıyla, mahalli etkenler, Rusya Müslümanlarının etkisi, İslam dünyasının etkisi ve Rus Çarlığı'nın etkisidir.

1. Mahalli Etkenler: Türkistan cedidciliğinin esas kaynağı bölgenin kültürel ve ekonomik tarihi şartlardır. Her şeyden önce cedidciler bölgede zaman zaman seslendirilen İslami içerikli ıslahat mirasından büyük oranda yararlanmışlardır. Bunun yanında, Rusya'nın bölgeye taşıdığı sömürgeci kapitalist ekonomi ile ortaya çıkan mahalli sanayi ve ticaret burjuvazisinin maddi desteğini almışlardır.
2. Rusya Müslümanlarının Etkisi: Türkistan cedidciliğinin gelişmesinde Çarlık Rusya'sı hâkimiyetindeki İdil-Ural bölgesi, Azerbaycan ve Kırım cedidcilerinin, özellikle Gaspıralı'nın önemli rolü olmuştur. Bu bölgelerde

yayınlanan gazeteler ve dergiler Türkistan ceditcilerinin ilham kaynakları arasında yer almıştır.

3. İslam Dünyasının Etkisi: 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında İslam dünyasında meydana gelen olaylar, özellikle, Türkiye, Mısır, İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelerdeki yenileşme ve aydınlanma düşünceleri Türkistan ceditciliğini etkilemiştir. 20. yüzyılın başlarında İstanbul’da ve Hindistan’da basılan çok sayıdaki kitabın Türkistan’da bulunması bunun birer örneklerindendir.⁵⁸⁴
4. Rus Çarlığı’nın Etkisi: Rus Çarlığı tarafından bölgenin işgal edilmesiyle “müstemleke bir bölge” olarak Ruslarla “sıkı bir ilişki” içinde yaşamak zorunda kalan Türkistanlı halk, Ruslar vasıtasıyla Avrupa bilimi ve teknolojisi ile tanışma fırsatı bulmuştur.

Ruslar tarafından kurulan idarî sistem, eğitim kurumları, bölgeyi merkeze bağlama ve sömürme amaçlı kurulan posta, telgraf ve demiryolları gibi teknolojik gelişmeler karşısında kendilerinin ancak bu gelişmeleri yakalamakla bir müstemleke ülke olmaktan kurtulabileceklerini idrak eden Türkistanlı aydınlar, bu sömürge politikasına tepki olarak halk arasında yenileşme ve aydınlanmayı yayma çabasına girmişlerdir. Bunlardan ilk üç etkeni Türkistanlı ceditciler için bir ilham kaynağı ve destekleyici güç olarak değerlendirmek mümkündür. Sonuncusu ise, Rus idaresi tarafından uygulanan sömürgeye karşı “sömürülmeme tepkisi” olması bakımından önem arz etmektedir. Dolayısıyla da Türkistan’da yenileşmeye ve aydınlanmaya yönelik ortaya çıkan ceditcilik hareketi, yukarıda bahsettiğimiz dört etkenin harmanıdır. Bu hareketin olum ve gelişim süreçlerini genel itibarıyla üç döneme ayırmak mümkündür:

⁵⁸⁴ M. Saray, usul-i cedit mekteplerinin Türkistan’da yayılmasında İdil-Ural, Kırım ve Azerbaycan bölgesi aydınlarının ve onlar tarafından yayınlanan gazete ve dergilerin ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Genç Türkler Hareketi’nin Türkistan üzerindeki etkilerinden bahseder. Bkz. M. Saray, *Türkistan Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara 1987, s. 58. S. Erşahin ise, bu yukarıda bahsi geçen iki madde yanı sıra mahalli etkenin önemini belirtir. Bkz. S. Erşahin, “Buhara’da Ceditcilik –Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)”, *Dinî Araştırmalar*, cilt 1, Sayı 3, Ocak-Nisan, 1999, s. 218. Ancak burada Rus Çarlığı’nın etkisini de göz ardı etmemekte yarar var. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgenin Ruslar tarafından işgal edilmesiyle, Türkistan halkı Ruslar vasıtasıyla Avrupa bilimi ve teknolojisi ile tanışma fırsatı bulmuşlardır.

1. 19. yüzyılın ilk yarısı ve 1905 yılına kadar olan dönemdir.⁵⁸⁵
2. 1905-1917 yılları arası,
3. 1917-1938 yılları arası dönemidir.

19. yüzyılın sonlarına doğru Rus okullarında yetişen veya eski mektep ve medreselerde yetişip, başta Türkiye olmak üzere Kazan, Kırım ve Azerbaycan'daki yenileşme, hürriyet ve eğitim cereyanını yakından izleyerek veya kitap, gazete, dergiler ve şahsî temaslar vasıtasıyla öğrenen aydınlanan ve ilerleme yolunda çalışan Türkistanlı aydınlar, kendi ülkelerinde de yenileşme hareketini faaliyete geçirmek için harekete geçmişlerdir.

Türkistan'da kimlere cedidciler diye hitap edildiği konusunda Abdullah Avlani kendi hayatı hakkındaki eserinde şöyle bildirmiştir: “1900 yılında evlendiğimden aileye bakmak için medreseyi bırakmak zorunda kaldım. Ancak eğitimimi bırakmadım, Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yayınlanmakta olan gazete ve dergileri okuyarak bilgimi arttırdım. O dönemlerde halk arasında eskicilik ve yenicilik tartışması başladı. *Mollalar*, gazete okuyanlara cedidci demeye başladılar ve ben de böylece cedidciler arasında yer aldım. 1904'ten itibaren Cedidcilerle beraber çalışmaya başladım ve usul-i cedid mektebi açtım.”⁵⁸⁶ Bu örnekten anlaşıldığı gibi 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında “cedid” kavramının Türkistan'a girmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Türkistanlı aydınlardan Savdo (1823-1873), Ahmed Daniş (1827-1897), Şahinî (1859-1894), Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919), Hayrat (1878-1902), S. Aynî

⁵⁸⁵ S. Erşahin,

1. Geleneksel Sosyal ve Ekonomik Yapıyı Islaha Yönelik Düşünce Dönemi (1868-1905),
2. Sömürgeci Kurtulmaya Yönelik Milli Bağımsızlık Arayışları Dönemi (1905-1917),
3. Sosyalist Eğilimli Düşünce Dönemi (1917-1938) olarak sınıflandırır. Bkz. S. Erşahin, a. g. m., s.

Son iki tasnife mutabık kalmakla beraber ilkinin Abdünnasir Kursavî ve Şehabeddin Mercanî'nin Buhara ziyaretleri sırasında Türkistan'da da ıslahat düşüncesini taşıyan bazı alimler hakkındaki hatıralarını dikkate alırsak, bunu 1868'den daha da geri tarihlere götürmek mümkündür. Ayrıca Kadı Abdülhay, Ebu Seyit, Mirza Abdülkerim ve Seyyid Mehmet Hekim Han bunlardan bazılarıdır. Bkz. A. Z. V. Togan, *Bugünkü Türkî Türkistan ve Yakın Tarihi*, s. 219-221.

⁵⁸⁶ N. Karimov, “XX asr bolşaridagi tarihiy vaziyat va cadidçilik harakatining vujudga kelişi”, *Cadidçilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 24.

(1878-1954), Münevver Kari (1880-1933), İşan Hoca Hanî (1885/6-1934), Abdürrauf Fıtrat (1886-1937/38), Abdullah Kadirî (1894-1939), Çolpan (1897-1938), Kasım Tınıstan (1901-1937), Ahmet Baytursun, Mir Yakup Dulat, Mağcan

Cumabay, Sıdık Karacıoğlu, Valsı, Bahrembek, Devleştin, Hacı Muin Şükrüllah, Aşur Ali Zahir, Abdullah Avlanî, Hazini, Alihan Bükeyhanoğlu, Sancar İsfendiyar, Yusuf Seyrami, Tavalla, Mustafa Çokay, Ubeydullah Hoca Esadullah Hoca, Sofuzade, Togan, Veli Kayum Han ve diğerleri cedidciler arasında yer almışlardır.⁵⁸⁷

Bu aydınlar, Türkistan'ın eğitim, edebiyat ve siyasî hayatında önemli rol üstlenmişlerdir. Türkistan'ı gerilikten ve esaretten kurtarmayı, cehaleti ortadan kaldırmayı, ülkeye yenilikler getirmeyi, usul-i cedid mektepleri vasıtasıyla halkı çağdaş bilgi sahibi yapmayı, toplumu eğitmeyi ve gençleri yurt dışına eğitime göndermeyi amaç edinmişlerdir. Kitap, gazete ve dergi yayınlamak suretiyle halkı uyandırmaya gayret etmişlerdir.

Coğrafi olarak diğer bölgelerde uzak kalması, sosyal yapının ve kadimci zihniyetin korunmasıyla usul-i kadimciler, -ki Rus idaresi, özellikle Buhara ve Hive Hanlıklarında eski sistemin oluşu gibi devam edilmesini “özenle” desteklemişlerdir.- Rus idaresi, daha sonra da komünistler bu aydınlara karşı gelmişlerdir.

1917 ihtilalinden sonra ortaya çıkan gelişmeler karşısında yıllardır birbirlerine karşı olan cedidciler ve kadimciler kendi aralarındaki kavgayı bırakarak ilk defa millî amacın geleceği üstünde düşünmek zorunda kalmışlar ve cedidcilerin Şura-i İslamiyye Cemiyeti ile kadimcilerin Ulema Cemiyeti birlikte Türk Adem-i Merkeziyeti adı altında hareket etmişlerdir.⁵⁸⁸

3. Türkistan ve Osmanlı İlişkilerinde Cedidcilerin Rolü

Türkistan Hanlıkları, Osmanlı İmparatorluğu ile iyi ilişkiler içinde olmaya gayret etmişlerdir. Osmanlı Devleti tarafından tanınmışlık olmak, bu hanlıklar için

⁵⁸⁷ *İstoriya Buhari...*, s. 182; Ç. Koçar, *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. 213; B. Hayit, *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, Ankara 2004, s. 587-641.

⁵⁸⁸ Ç. Koçar, *a. g. e.*, s. 214.

iktidarlarını sağlamlaştırmaya ve komşularına kendilerini kabul ettirme anlamına geliyordu. Bu hanlıklar ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde Rus Çarlığı'nın İdil-Ural ve Türkistan bölgelerine doğru genişmesi ve mezhep farklılığı yüzünden Safevîlerle olan anlaşmazlığın büyük etkisi olmuştur. Ancak siyasî dengeler ve ekonomik durum ile Osmanlı-Rus ve Osmanlı-İran ilişkilerindeki hassasiyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu hanlıkların taleplerine her zaman yeterli derecede karşılık verememesi sonucunu getirmiştir. Hanlıklar döneminde Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkiler cedidcilerin faaliyetleri ile daha da ilerlemiştir. 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hürriyet cereyanları, eğitimde ıslahat ve yenilik fikirleri Türkistan'da büyük etki yaratmıştır. Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşaların eserleri Türkistan'a getirilmiş ve bazı aydınlar tarafından okunmuştur. Özellikle Meşrutiyet ilanı öncesi ve sonrası yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenilik ve hürriyet fikirlerinin aydınlar arasında dikkatle takip edilmiş, fikir adamlarının resimleri, çok sayıda kitap, gazete ve dergiler çeşitli yollarla gizlice Türkistan'a getirilmiş ve okunmuştur.⁵⁸⁹

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Genç Türkler hareketi Türkistanlılar üzerinde büyük etki göstermiştir. Buhara'daki ıslahatçıların kurduğu teşkilata *Yaş Buharalılar* (Genç Buharalılar) adının verilmesi de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ıslahatçı ve hürriyetçi hareketlerin tesirini açıkça göstermektedir. 1910'da gizlice Buhara'da kurulan *Terbiye-i Etfal* Derneği İstanbul'da da bir şubesini açarak İstanbul'a öğrenciler göndermiştir. Eğitim için 1910'da İran yoluyla İstanbul'a gelen öğrencilerden biri de Abdurrauf Fıtrat'tır. Fıtrat edebiyat ve tarih üzerinde eğitim almıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada *Münazara* ve *Beyanat-i Seyyah-i Hindi* eserlerini kaleme almıştır.⁵⁹⁰

Fıtrat Buhara'ya döndükten sonra öğretmenlik yapmış ve Genç Buharalıların teşkilatlanmasına ve yayın işlerinde çalışmıştır.

⁵⁸⁹ İ. Yarkin, "Türkistan'da Uyanış-Millî Hareketler ve Münevver Kari", *Türk Kültürü*, Yıl IV, Sayı 46, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ağustos 1966, s. 912.

⁵⁹⁰ İ. Yarkin, "Türkistan'ın Cedidçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret", *Türk Kültürü*, Yıl XIII, Sayı 147-149, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1975, s. 184.

4. Cedidciler ve Yayıncılık

1905 ihtilaline kadar Rus Çarlığı'nın kontrolü altında “resmi vilayet gazeteleri” olarak Rusya Türkleri tarafından 6'sı Azerice, 4'ü Kazan ve Kırım Tatar dilinde, 1'i Özbekçe ve 1'i Kazakça olmak üzere toplam 12 gazete ve dergi yayınlanmıştır.⁵⁹¹

1905 tarihli Rus-Japon savaşından Rusların mağlup ayrılımlarının hemen arkasından hükümetin uyguladığı politikadan memnun kalmayıp tepki gösteren işçilerin isyanları ve grevlerin artması, işçilerin işlerini bırakmaları ve bütün kurumların felce uğraması sonucunda II. Nikolay 17 (30) Ekim 1905 tarihinde bir manifesto yayınlamak zorunda kalmıştır. Bu manifestoda Rusya'da söz, matbuat, birlik kurma, toplantılar yapma hürriyeti, seçim hakkının genişletilmesi mahiyetinde bir Duma'nın çağrılacağı vaat edilmiştir.⁵⁹² Bu aynı zamanda Müslümanların da kendi gazete ve dergilerini yayınlama hakkını tanımıştır. Müslümanların kendi dillerinde ilk gazete ve dergileri yayınlanmaya başlamıştır. Matbuat hürriyetinin neticesinde 1905 Ekim ayında ilk gazete *Kazan Muhbiri* adıyla Kazan'da yayınlanmıştır.⁵⁹³ Böylece Rusya Müslümanları arasında gazete ve dergi yayını hızla artmıştır.

17 Ekim Manifestosu'ndan sonra Rusya'nın diğer bölgelerde de olduğu gibi Türkistanlılara da sözde “hürriyet” verilmiş, mekteplerin açılmasına ve neşriyat yapmalarına “izin” verilmiştir. Bunun neticesi olarak hemen 1905'in sonlarında *Orta Asya'nın Ömürgüzarlığı* adlı ilk gazete yayınlanmış fakat iki ay sonra Rus Çarlığı tarafından kapatılmıştır. Daha sonra Ocak-31-Mart 1906 tarihleri arasında İsmail Abidiy'in editörlüğünde *Terakki* gazetesi (19 sayı), 6 Eylül-16 Kasım 1906 tarihleri arasında Münevver Kari'nin editörlüğünde *Hurşid* gazetesi (10 sayı), 1 Aralık 1907-

⁵⁹¹ T. Akyol, “Cedidçilik”, *DİA*, cilt 7, İstanbul 1993, s. 212.

⁵⁹² İçişleri Bakanı Boligin tarafından hazırlanan 6 Ağustos 1905 tarihli Millet Meclisi kanununa göre meclis seçmenlerinin %85'ini büyük çiftlik sahipleri oluşturacaklar, şehir ve köy halkından çok az vekil seçilecek ve işçilerin temsilcileri bulunmayacaktı. Halk ise yasama etkisi bulunan bir meclis istiyordu. Bundan dolayı hükümete olan memnuniyetsizlik giderek artmış ve Rusya'nın her tarafında bu kanuna ve monarşi rejimine karşı ihtilal hareketleri başlamıştır. İşçilerin grevleri giderek Rusya'nın her tarafına yayılmıştır. Rusya'daki bütün matbaalar, fabrikalar, demir yolları, posta-telgraflar ve okullar faaliyetlerini durdurmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. A. N. Kurat, *a. g. e.*, s. 386; G. S. Bozkurt, *Tercüman Gazetesine göre, 1905-1907 Yılları Arasında Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2003, s. 118-119.

⁵⁹³ A. N. Kurat, *a. g. e.*, 1987, s. 390.

Mart 1908 tarihleri arasında Abdullah Avlani'in editörlüğünde *Şöhret* gazetesi, 9 Nisan 1908'de Ahmetcan Bektemir'in editörlüğünde *Asya* gazetesi (6 sayı) çok kısa süreliğine de olsa yayına devam edebilmişlerdir.⁵⁹⁴ Münevver Kari, Mahmud Hoca Behbudî, Vaslı, Bahrembek, Devletşah, Hacı Muin Şükrullah, Aşur Ali Zahir gibi birçok Türkistanlı aydının aktif rol üstlendikleri bu gazetelerde Türkistan halkının millî, dinî his duygularına hitap eden, usul-i cedid mektepleri, modern bilimlerin önemi hakkındaki makalelere yer verilmiştir. Ayrıca bu gazetelerde İslam'ın hiçbir zaman ilme karşı gelmeyeceğini hatta ilim öğrenmenin her Müslüman için farz olduğunu, bu yüzden de modern bilimlerin öğrenilmesi, kültürel ve eğitim alanlarında ıslahın yapılması, ülkenin modernleştirilmesi gerektiği konuları yer almıştır. Bununla beraber Türkistan aydınları bu düşüncelerini gerçekleştirebilmeleri için Türkistanlı milletvekilinin Devlet Duma'sında bulunmasını gündeme getirmişlerdir. Fakat onların siyasî gelişmelerinin Çarlığın aleyhine gelişeceğini düşünerek Rus Çarlığı, Türkistanlıların Duma'ya girmelerine izin vermemiştir. Ayrıca Rus idaresi, N. P. Ostroumov'un raporunu esas alarak "gazetelerde yer alan makalelerin Rus devletine zarar verecek ve tehdit edici görüşleri ihtiva etmekte" gerekçesi ile kapatmıştır.⁵⁹⁵

1912 yılından itibaren tekrar *Buhara-i Şerif* (11 Mart 1912-2 Ocak 1913, 153 sayı), *Turan* (1912-1913), *Semerikand* (Nisan 1913, 45 sayı, Behbudî), *Ayna* (20 Ağustos 1913-Haziran 1915, 68 sayı, Behbudî), *Kazak* (Mart 1913-Eylül 1918), *Seda-i Türkistan* (Nisan 1914, 66 sayı, Avukat Ubeydullah Hoca ve Münevver Kari), *Seda-i Fergana* (9 Nisan-Kasım 1914, 100'e yakın sayı, Abidcan Mahmudov), *Tirik söz* (1915, Abidcan Mahmudov), *Islah* (1915-1918), *Alaş* (1916-1917, 22 sayı), *el-İzah* (1917, 18 sayı), *Şura-i İslam* (1917), *Necat* (1917), *Kengaş* (1917), *Uluğ Türkistan*, *El bayrağı*, *Balapan*, *Hürriyat*, *Fergane Sahifesi* ve *Yurt* gibi gazete ve dergiler yayınlanmıştır.⁵⁹⁶ Ancak yukarıdan da anlaşıldığı gibi Türkistan'da yayınlanan

⁵⁹⁴ H. Ziyoyev, "Cadidlar harakatining siyasiy va ictimoiy-iktisodiy zamini (XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asrning boʻslari)", *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uchun kurash*, s. 19; Ç Koçar, *a. g. e.*, s. 216-219.

⁵⁹⁵ A. M. Hudaykulov, *Prosvetitel'skaya deyatel'nost jadidov Turkestana (konets XIX-naçalo XX vv.)*, [Yayınlanmamış Tez], Taşkent 1995, s. 109.

⁵⁹⁶ H. Ziyoyev, *a. g. m.*, s. 19-20; Ç. Koçar, *a. g. e.*, s. 219-224.

gazete ve dergilerin uzun süre devam edilememiş ve sık sık kapanmak zorunda kalmıştır.

17 Ekim Manifestosu'na rağmen gazete ve dergilerin sık sık kapatılması, bazı aydınların takibe alınmaları ve her konuda gayri-Rusların sıkı kontrol altına alınmaları gündeme getirilmiştir. Bunda 1907-1910 yıllarında Rus Çarlığı'nın Bakanlar kabine başkanı görevinde bulunan Petr Stolipin (1862-1911)'in büyük etkisi olmuştur. Stolipin döneminde gayri-Ruslara karşı baskının daha da arttırılması, Müslüman okullarının ve vakıflarının kapatılması istenmiştir. Bununla da kalmayıp 1905'te verilen "hürriyetin" kaldırılması yolunda tedbirler alınmıştır.⁵⁹⁷ Türkistan'daki Rus idaresi bu politikayı uygulamış olacak ki 1908'den 1912'ye kadar neredeyse 4 yıl Türkistan'da gazete yayınının durdurulduğu ve izin verilmediği anlaşılmaktadır. Bu sıkıştırmalara Türkistan aydınları gizli kurumlar ve cemiyetler oluşturarak cevap vermişlerdir. Hokand'da Ahmedcanov'un başında bulunduğu 50 kişilik aydınlardan ve öğretmenlerden oluşan grup, Andican'da Ubeydullah Hoca'nın yönetimindeki *Terakkiperver*, *Pedergûş*, *Ümit*, *Hayrat* ve *Bereket* cemiyetleri bunlardan bazılarıdır.⁵⁹⁸ Böylece başta ülkenin modernleşmesi, halk eğitim seviyesinin yükseltilmesi ve mekteplerin reform edilmesi çabasında olan Türkistanlı aydınların Rus idaresine tepki olarak oluşturdukları bu teşkilatlanmalar ile siyasî bir karakter kazanmıştır.

Fakat Rus idaresi ajanları vasıtasıyla bu cemiyetleri de takip etmeye çalışmıştır. Bunlardan biri Münevver Kari'nin inisiyatifi ile kurulmuş olan Ümit Cemiyeti hakkındaki bilgilerdir: "Bu cemiyet, bütün Müslüman kitapçıları kendi ellerinde tutmayı amaçlamaktadır. Gelirlerin tamamı usul-i cedid mektepleri içindir. Cemiyet kendi faaliyetlerini Taşkent'te yürütmek için izin istedi; ancak Rus idaresi izin vermedi. Şimdi de Hokand'da, Semerkand'da, Toy-Töbe'de, Pskent'te ve Parkent'te

⁵⁹⁷ A. N. Kurat, *a. g. e.*, s. 397-398.

⁵⁹⁸ D. A. Alimova, "Cadidçilik harakatining ictimoiy-siyosiy mohiyati ve cadidlar tafakkuru", *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 39-40.

gizli faaliyetine devam etmektedir. Bütün Müslüman kitapçılar bu cemiyetin üyesidirler.”⁵⁹⁹

Yakşanbay lakaplı bir şahsın 10 Ağustos 1914 tarihli gizli raporunda *Bereket* Müslümanlar Birliği hakkında şunlar yer almaktadır: “Bazı Buharalı tüccarlar, zenginler ve İstanbul’dan eğitim almış olanlar tarafında halk kültürünü yükseltmek ve Müslümanları birleştirmek amacıyla *Bereket* Müslümanlar Birliği kurulmuştur. Başta yaklaşık 15.000 Ruble toplanmıştır. İleride birkaç yüz bin para toplayarak Buhara’nın merkezlerinden toprak almayı ve başka bankalara muhtaç olmamak için milli banka açmayı planlamaktadırlar.”⁶⁰⁰

5. Cedidciler ve Bilim

Türkistan aydınlarının tarihe çok fazla önem verdiklerini onların kaleme almış oldukları eserlerinden ve makalelerinden anlamaktayız. Fıtrat’ın *Terakki ve Tenkit*, *İstanbul*, *Tarih-i Muhammedî*, *İslamın muhtasar tarihi*, Mirza Kari’nin *Öz hallerimiz*, İbrat’ın *Tarih-i Fergana*, *Tarih-i madaniyat*, *Mizanu’z-Zaman*, Behbudî’nin *Mirza Uluğbek*, *Buhara*, *Tarih ve coğrafya*, *Hayru’l-umuri avsatuha*, *Sart sözü mechuldur*, Aynî’nin *Buhara inkilabi uçun materiallar*, M. Muhammedcanov’un *Turmuş urinişlari* gibi eserleri saymak mümkündür. Fıtrat tarihi mukaddes ve toplum tarihi adı altında genel olarak ikiye ayırmıştır. Toplum tarihini de a) fen ve edebiyat tarihi, b) tabii tarih, c) siyasî tarih olarak tasnif etmiştir.⁶⁰¹

Behbudî ise *Tarih ve coğrafya* adlı eserinde tarih ve coğrafyanın toplum hayatında önemli bir yere sahip olduğunu ve bunun İslamî bilimler ile beraber mekteplerde birer ders olarak okutulması gerektiğini bildirmiştir. Ona göre halk, devlet ve İslam

⁵⁹⁹ TsGA RUz, f. 461, op. 1, d. 2107, vr. 44.

⁶⁰⁰ TsGA RUz, f. 461, op. 1, d. 2178, vr. 23.

⁶⁰¹ D. A. Alimova, a. g. m., s. 44-45.

tarihini bilmeden âlim olunmaz. Ayrıca Behbudî tabii ve toplum bilimlerinin tamamını aklî bilimler altında toplamamıştır.⁶⁰²

6. Cedidcilerin Dernekleşmeleri

Abdullah Avlanî *Tercüme-i Hal*'inde 1904 yılından itibaren Taşkent'te gizli derneklerin ve cemiyetlerin faaliyetlere başladıklarından haber verir.⁶⁰³

Usul-i cedid mekteplerini desteklemek, öğrencilere yardım etmek amacıyla 12 Mayıs 1909'da *Cemiyet-i Hayriye* kurulmuştur. Taşhoca Tuyakbay, Nizamkari Molla Hasan, Molla Abdullah Avlanî, Münevver Kari gibi aydınlardan oluşan bir grup, 41 maddeden oluşan tüzüğünü hazırlamışlardır. Bu dernek, ilkokulu Türkistan'da tamamlamış olan öğrencilerin eğitimlerini devam etmeleri için Osmanlı İmparatorluğu'na, Azerbaycan, Kırım, Kazan, Ufa ve Orenburg'a göndermek ve onlara maddî destek sağlamayı amaçlamıştır. Münevver Kari bu cemiyetin kurucularından olmakla beraber en çok destekleyicilerinden de olmuştur. Münevver Kari birçok öğrencinin Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek eğitim almalarına yardımcı olmuştur.⁶⁰⁴

1910 yılında Buhara'da *Buhara Neşri Maarif* derneği kurulmuştur. Mahmud Hoca Behbudî'nin de kurucularından olduğu bu dernek üyeleri daha sonra "Genç Buharalılar" adını almıştır.⁶⁰⁵

2 Aralık 1910'da Buhara'da gizlice kurulan diğer bir dernek *Terbiye-i Etfal*'dir. Bu dernek müderris Hoca Rafii, Mirza Abdulvahid, Hamid Hoca Mehrî, Ahmedcan Mahdum, Osman Hoca gibi bir grup aydın tarafından kurulmuştur. Bu dernek

⁶⁰² D. A. Alimova, a. g. m., s. 46.

⁶⁰³ B. Kasimov, "XX asr boşida cadid adabiyoti va tarixiy hodisalar", *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 105.

⁶⁰⁴ İ. Yarkin, "Türkistan'da Uyanış-Millî Hareketler ve Münevver Kari", s. 913.

⁶⁰⁵ İ. Yarkin, "Türkistan'ın Cedidçilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Syaset Adamı Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919)", *Türk Kültürü*, Yıl VIII, Sayı 90, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1970, s. 411.

İstanbul’da da bir şubesiini açarak İstanbul’a öğrenci göndermiştir. 1911 yılında 15, 1912 yılında da 30 Buharalı öğrenci çeşitli alanlarda eğitim almaları için İstanbul’a gönderilmiştir.⁶⁰⁶ *Tamim-i Marif* öğrencilere yardım etmek amacıyla kurulmuş olan kuruluştur.⁶⁰⁷

1910’da Türkistan Gizli Polis Teşkilatı “Tesadüfî (*Sluçaynıy*)” lakaplı ajanından Münevver Kari’nin inisiyativi ile kurulmuş olan *Ümit Cemiyeti* hakkında raporlar almıştır. Bu rapora göre “Bu cemiyetin amacı, bütün Müslüman kitap ticaretini kendi ellerinde bulundurmak ve gelirin tamamını usul-i cedid mekteplerine kullanmak olmuştur. Bu cemiyet Taşken’te faaliyette bulunabilmeleri için izin istediler ancak idare kesin red cevabı verince şimdi de Hokand’da, Semerkand’da, Toy-Töbe’de, Pskent’te ve Parkent’te gizli çalışmaktadır. Bu derneğin önemli üyeleri; Abduhakim Molla İkrarov, Abdullah Avloniy, Abdusami Kari Hidayetbayev, Atahan Nazar Hocayev, Karim Kari Azimbayev, Muhammedhan Paşşahocayev, Nizameddin Kari Huseyinov ve ayrıca bütün Müslüman kitapçıları bu cemiyete üyedirler.”⁶⁰⁸

Bunların yanı sıra 1913’te Taşkent’te Ubeydullah Hocayev, Taşpulatbek Narbotabekov, Münevver Kari, Kamilbek Narbekov, Molla Abdullah Avlanî gibi birçok şahıs tarafından *Turan Cemiyeti*, 1914 yılında da yine Taşkent’te Abdurrahmanov, Sarımsakov, Avlanî, Münevver Kari, Azizhocayev, Padşahhocayev, Seyitkarimbayev, Ömerhocayev, Hocamyorov tarafından *Neşriyat* şirketi kurulmuştur. Müteakiben Semerkand’daki Behbudiyye kütüphanesi, İshakiyye matabaası faaliyette bulunmaya başlamıştır.⁶⁰⁹

“Yakşanbay” lakaplı gizli polis ajanının 10 Ağustos 1914 tarihli bildirilerine göre, “İstanbul’da yaşamış ve eğitim almış bazı Buharalı aydınlar ve tüccarlar “Barakat” üretim arkadaşlığı görüntüsüyle İlerici Müslümanlar birliğini kurdular. Bu birliğin amacı Müslümanları birleştirmek ve yerli halkın kültürünü yükseltmektir. Barakat

⁶⁰⁶ İ. Yarkın, “Türkistan’ın Ceditçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret”, *Türk Kültürü*, Yıl XIII, Sayı 147-149, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1975, s. 185.

⁶⁰⁷ İ. Yarkın, “Türkistan’ın Ceditçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret”, s. 185.

⁶⁰⁸ TsGA RUZ, f. 461, op. 1, d. 2107, vr. 44.

⁶⁰⁹ B. Kasimov, “XX asr boşida cadid adabiyoti va tarihiy hodisalar”, s. 105-106.

başlangıç olarak 15.000 Ruble parpa topladı ve ileride yüz binlerce para toplamayı düşünmektedir. Bu birlik büyük merkezlerde kendi şubelerini açmak ve başka bankalara ihtiyaçları kalmayacak şekilde kendi millî bankalarını açmak istiyorlar. Onlar her şeyi Avrupa sistemine göre yönetmeyi düşünmektedirler. Esas üyeleri: Fazluddin Mahdum, Abdulkhakim Mahdum, Mirza İzetullah Efendi, ve Mirza Abdulvahit.”⁶¹⁰

1915-1916 yılları arasında Fergana vilayetinde *Pederguş* ve *Terakki Perver* gibi cemiyetler toplumsal siyasî hayatta önemli rol üstlenmişlerdir. Rus Çarlığı’nın ve Türkistan’daki Rus idaresinin sistemlerine karşı gelen bazı Ruslar da bu cemiyetlerde yer almışlardır. *Turkestanskiy golos* gazetesinin yayıncısı redaktörü A. A. Çaykin ve bu gazetenin muhabiri Şapiro bunlardan bazılarıdır. Çaykin ve Şapiro Terakki perver cemiyetinde aktif bir rol almakla beraber hükümete muhalefet olan *Turkestanskiy golos* gazetesinin Andican’daki binasında genç ilerici yerli aydınlarla beraber her akşam toplantılar düzenlemişler ve hükümeti eleştirmişlerdir.⁶¹¹

Bu cemiyet ve üyeleri hakkında yine aynı şekilde ajanlar tarafından Türkistan Gizli Polis Teşkilatı’na gönderilmiş olan raporlardan öğrenmekteyiz. Bu raporlara istinaden Rus idaresi bu cemiyetleri ve üyelerini sıkı bir şekilde takip etmişler ve zaman zaman ani baskın yaparak teftiş etmişler ve bazı önlemler almışlardır. Bunlardan biri *Pederguş* ve *Terakkiperver* cemiyetlerinin kurucularından Ubeydullah Hocayev’in Andican ve Taşkent’te yaşamasına yasak getirilmiştir.⁶¹² Ayrıca *Hayrat* Cemiyeti de sıkı takibe alınmıştır. Ajanların raporlarına göre “*Turkestanskiy kray* gazetesinin yayıncısı ve redaktörü Şahislam Şahahmedov’un yönetiminde olan bu cemiyete ait Hokand şehrinin eski kısmında 45 bin Ruble değerinde kitap mağazası bulunmaktadır. Milli gazete ve dergileri yayınlamayı amaçlayan bu cemiyet aynı zamanda yayın faaliyetleri gelirlerini savaş halinde olan Osmanlı İmparatorluğu’na yardım amaçlı göndermeyi planlamaktadır. Bu cemiyetin üyeleri Osmanlı

⁶¹⁰ TsGA RUz, f. 461, op. 1, d. 2178, vr. 23.

⁶¹¹ TsGA RUz, f. 461, op. 1, d. 1968, vr. 24.

⁶¹² TsGA RUz, f. 461, op. 1, d. 1968, vr. 31.

İmparatorluğu'na ve oradaki partilere olan sempatilerini hiçbir zaman gizlemediler ve onlar ile sıkı bir temas içindedirler.”⁶¹³

1913 yılında ajanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun yararı için para toplanmakta olduğunu 1912 yılında hacca gidenler vasıtasıyla 23.000 Ruble para gönderildiği ve 1913'te daha şimdiden 16.000 Ruble paranın toplanmış olduğu haberini bildirmişlerdir.⁶¹⁴

Bu bilgilerden de anlaşıldığı gibi Türkistan Gizli Polis Teşkilatı ajanları cedidcilerin dernekleşmeleri ve faaliyetleri hakkında sıkı bir takibe aldıkları ve onların faaliyetlerinde tedirginlik duydukları ve önlem almaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Türkistan cedidcileri ise bu faaliyetleri ile yerli halkın çıkarları ve kalkınması için büyük çaba harcamışlar ve kemikleşmiş olan hayat tarzını değiştirerek Türkistan'a modern bilim ve teknolojinin girmesi ve yeni hayat biçiminin uygulanması için çaba sarf ettikleri anlaşılmaktadır.

B. USUL-İ CEDİD MEKTEPLERİ VE FAALİYETLERİ

1. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'da Usul-i Cedid Sistemini Yayma Teşebbüsü

1890'lara gelindiğinde Gaspıralı, Rusya'nın Avrupa kısmında yaşayan Müslümanlardan kayda değer bir destek görmeye başlamıştır. Bu yüzden de bu sistemi Rus Çarlığı'nda yaymayı düşünmüş ve ilk olarak 5 Haziran 1892'de Türkistan Genel Valisi A. B. Vrevskiy'ye⁶¹⁵ bir mektup göndererek usul-i cedidin Türkistan'da uygulanması teklifinde bulunmuştur. Valiyi ikna etmek için

⁶¹³ TsGA RUZ, f. 461, op. 1, d. 2115, vr. 91; TsGA RUZ, f. 461, op. 1, d. 1919, vr. 9.

⁶¹⁴ TsGA RUZ, f. 461, op. 1, d. 2106, vr. 59.

⁶¹⁵ A. V. Pyaskovskiy, *Revolutsiya 1905-1907 gg. v Turkestane*, Moskova 1958 s. 99 ve K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 253-235 kitaplarında Genel Vali Rozenbah'a gönderildiğinden bahsederek bir yanılığa düşmüşlerdir. Oysa Rozenbah (21.02.1884-28.10.1889) 1889 yılına kadar bu görevde kalmıştır. Vrevskiy de 28.10.1889-17.03.1898 tarihleri arasında Türkistan Genel Valisi olarak görevde bulunmuştur.

mektubunda Bahçesaray'daki tecrübelerinden bahsederek “geleneksel mekteplerin 4-6 yıllık programlarına mukabil usul-i cedid programının iki yıl sürdüğünü ve böylece talebelere Rusça öğrenebilmeleri için daha fazla vakit kalacağını, eğer Rusçayı bir muallim veya *molla* öğretirse hiçbir velinin buna karşı gelmeyeceğini, usul-i cedid mektebin yararlarını ve Bahçesaray'da açmış olduğu mektebinin başarılarını” detaylı bir şekilde anlatmıştır.⁶¹⁶ Genel Vali bu mektubu okuduktan sonra görüşlerini almak üzere N. P. Ostroumov ile V. P. Nalivkin'e göndermiştir. Her ikisi de bu mektubun muhteviyatı konusunda Gaspıralı ile hemfikir olduklarını belirtmekle beraber teklifin uygulanması konusunda olumsuz cevap vermişlerdir. Rusya hakimiyetindeki topraklarda bir Tatar aydınının mektepleri ıslah etmeye kalkışmasıyla çılgına dönen Ostroumov: “Hiç şüphesiz ki o [İsmail Gaspıralı] Rusya'daki “Jön Türkler Partisi”nin başı olup Türkistan'ın yerli ahalisini de tesiri altına almak istiyor. Şunu esefle de söyleyeyim ki bu işte muvaffakiyet de kazanıyor. Taşkent'te bile onunla aynı fikri paylaşılanlar var. Rusya gayr-i Rusların eğitimleri ile ilgili konuda Tatarların fikirlerine değil Halk Eğitimi Bakanlığı'nın Rus menşeli üyelerinin görüşlerine ihtiyacımız var” cevabını vermiştir. Nalivkin de Gaspıralı'ya inanılmaması gerektiği ve onun *Tercüman* gazetesi vasıtasıyla Ruslara zarar vermekte olduğunu bildirmiş, Rus hükümetinin Türkistan'daki eğitimle ilgili konularda Tatarları özellikle Gaspıralı'yı dikkate almasının üzüntü verici bir gelişme olacağını kaydetmiştir. Bunun neticesi olarak da Türkistan Genel Valisi, Gaspıralı'nın mektubuna cevap verme gereği bile duymamıştır.⁶¹⁷ Ancak bütün bunlara rağmen İsmail Gaspıralı 1893 yılının Mayıs ayında Türkistan'a gitme kararı almış ve bu vesile ile Türkistan idaresini ve Buhara Emiri'ni mektep ve medreselerin ıslahı konusunda ikna etmeyi düşünmüştür.

Gaspıralı Buhara Emiri Abdulahad (1885-1910) ile daha henüz şehzade yıllarından beri tanışıyordu. 1883 yılının güz aylarında Gaspıralı, Abdulahad'dan sürpriz bir

⁶¹⁶ TsGA RUz, f. 47, op. 1, d. 361; S. Holboyev, “İsmail Gasprinskiy, Türkistan General-Gubernatoriga Matub”, *Gulistan*, Sayı 2, 1995; A. Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley 1998, s. 178-179;

⁶¹⁷ E. J. Lazzerini, “From Bahchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia”, *Central Asian Survey*, cilt 3, No. 4, 1984, s. 79; A. Khalid, *a. g. e.*, s. 178-180; H. H. İsmetullah, “İsmail Bey Gaspıralı'nın Türkistan'ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 584.

mektup almıştır. Bu mektubunda şehzade, Gaspıralı'nın mektepleri ıslah etme yolundaki çabalarını övmüş ve kendisini de *Tercüman*'a abone yapmasını rica etmiştir.⁶¹⁸ Bu yüzden de onun ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu düşünmüş olan Gaspıralı, 1891 yılından itibaren *Tercüman*'da Emir hakkında bir dizi makale yayınlamıştır. Gaspıralı'nın Emir ile olan ilk görüşmesi 6 Şubat 1893'te gerçekleşmiştir. Emir Abdulahad, eğitim alanındaki hizmetlerinden dolayı İsmail Gaspıralı'yı Buhara Emirliği'nin 3. dereceden altın madalyası ile ödüllendirmiştir.⁶¹⁹ Gaspıralı, 23 Mayıs 1893'te Buhara'ya gelmiş, ancak o sıralarda Emir Şehrisebz'de bulunduğundan *divan begi* ve *kadı kalyan* tarafından karşılanmış, birkaç gün oradaki medreseleri gezmiş ve görüş alış verişinde bulunmuştur. Ancak Buhara'da umduğunu bulamayan Gaspıralı, Semerkand'a gelerek Rus idarecilerinden Kulçanov ve Kont A. Y. Rostovtsev'i ziyaret etmiş ve usul-i cedid mekteplerinin açılması meselesini gündeme getirmiştir. Ancak onlar da bu teklife pek yanaşmayarak Gaspıralı'ya mahalli eğitim şartları hakkındaki bilgilere ilk elden ulaşması için Semerkand'daki Rus-Yerli öğretmenleriyle tanışmasını tavsiye etmişlerdir.⁶²⁰ Böylece onlardan da destek göremeyince Taşkent'e geçmiştir. Rus idaresi, Ostroumov ve Nalivkin gibi kendisine şiddetle karşı çıkan bürokrasinin elinde bulunduğundan orada da düşüncelerini gerçekleştirememiş ve Emir Abdulahad ile görüşmek için Şehrisebz'e gelmiştir. Bu görüşmede büyük bir hayal kırıklığına uğramış ise de Gaspıralı bu ziyaretinde Semerkand'da bir usul-i cedid mektebi açmayı başarabilmiştir. Daha sonra Gaspıralı Türkistan gezisi hakkında *Tercüman* gazetesinde bir dizi makale yayınlamıştır.⁶²¹

Dışarıdan bakılınca Gaspıralı'nın bu gezisinin başarısız olduğu düşünülse de aslında öyle olmadığı ve onunla aynı görüşü paylaşan Türkistanlı aydınlar ile olan bağlarının giderek daha da arttığı anlaşılmaktadır. Mesela, 1897'de bir kere daha geldiğinde İsmail Gaspıralı, Mahmud Hoca Behbudi başta olmak üzere birçok Türkistanlı aydın

⁶¹⁸ 1884'te *Tercüman* gazetesine abone olan 1000 kişiden 200'ünü Türkistanlı oluşturmuştur. Bkz. B. Curayeva, "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Cedidçilik Hareketi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 596.

⁶¹⁹ *Tercüman*, No. 5, 10 Şubat 1893; H. H. İsmetullah, a. g. m., s. 585.

⁶²⁰ E. J. Lazzerini, a. g. m., s. 83.

⁶²¹ Bu gezi hakkında geniş bilgi için bkz. *Tercüman*, 1893.

ile tanışma fırsatı bulmuştur.⁶²² Semerkand, zamanla cedidcilerin merkezi haline gelmiştir. 1908 yılında Taşkent'ten bir grup cedidci Bahçesaray'a giderek Gaspıralı'yı ziyaret etmiştir. Aynı yıl Gaspıralı Türkistan'a gelmiştir. Bu dönemlerde Yedisu vilayetine bağlı Prjevalskiy'de (şimdiki Karakol) Gaspıralı isminde usul-i cedid mektebi açılmıştır.⁶²³

2. Usul-i Cedid Mekteplerini Açma Teşebbüsleri

Cedidci hareketini diğer bölgelerde olduğu gibi Türkistan'da da genel olarak iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönem, 19. yüzyılın ikinci yarısından 1905-1907 devrimine kadar, ikincisi de 1907'den 1917 Ekim devrimine kadardır.⁶²⁴ 1905 yılına kadar usul-i cedid mektepleri çok fazla değil ise de devrimden sonra büyük gelişmeler yaşanmış ve yeni mektepler hızla açılmaya başlanmıştır. Belli bir zaman sonra hatta usul-i kadim mektep ve medreselerin bir kısmı da yeni usule geçilmiştir. Böylece eski okulların modernleşmesi hareketi 1917 yılına kadar devam etmiştir.

N. P. Ostroumov, Türkistan'daki ilk usul-i cedid mektebinin yaklaşık 1890 yılında Fergana vilayeti şehirlerinde Tatar öğretmenler tarafından açılmış olduğunu bildirmiştir.⁶²⁵ Daha sonra yapılmış olan bölgesel araştırmaların neticesinde Türkistanlı yerli bir zengin tarafından 1897 yılından önce Andican'da pamuk çırçır fabrikasına bağlı olarak açılan usul-i cedid mektebinin, bu tipteki ilk mekteplerden olduğu ortaya çıkmıştır. Müteakiben Andican'da ve nahiyelerinde açılan birçok usul-i cedid mektebi de bunun gibi fabrikalara bağlı olarak kurulmuştur. Bu mekteplerde Tatar öğretmenler ders vermişlerdir.⁶²⁶ 1898'de Tokmok'ta ve Semerkand'da; aynı yıl Selahaddin Damla tarafından Hokand'da, 1899'da yine Şemseddin Damla tarafından Andican'da usul-i cedid mektepleri açılmıştır.⁶²⁷ Toplumun Rus idaresine

⁶²² B. Curayeva, a. g. m., s. 597.

⁶²³ B. K. Kuldaşev, *İstoriya kirgizskoy sovetksy şkolı c 1917 po 1930 g.*, Basılmamış Tez, Alma-Ata 1950, s. 24-25.

⁶²⁴ A. Yüzeyev, a. g. m., s. 249.

⁶²⁵ N. P. Ostroumov, *JMNP*, II, 1906.

⁶²⁶ K. E. Bendrikov, a. g. e., s. 253.

⁶²⁷ D. A. Alimova, a. g. m., s. 36.

karşı gelmesi ile en çok isyanların cereyan ettiği ve bu yüzden de idare tarafından “en mutaassıp Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları bir bölge” olarak tanımlanan Fergana vilayetinde usul-i cedit mekteplerinin diğer bölgelere nazaran daha erken dönemlerde açılmasının nedenini bazı araştırmacılar, bölgedeki pamuk sektörünün hızlı gelişmesiyle Rusya’nın diğer bölgeleri ile olan ilişkilerine bağlamışlardır.

Bir diğer okul da Gaspıralı’nın Semerkand’da bulunduğu sırada onun inisiyatifi ile açılmış olan mekteptir. Bu mektep hakkında o dönemlerdeki gazetede şu bilgiler yer almaktadır: “Yakında Semerkand’ın Türkistanlı yerli ahalinin yaşadığı kısmında usul-i cedit mektebi açıldı. Eski tarzdaki mektep ve medreselerde yıllarca okuduklarını bu mekteplerde öğrenciler birkaç haftada öğreniyorlar. Bu okul *Terciman* gazetesinin editörü Gasprinskiy’nin inisiyatifi ile açıldı.”⁶²⁸ Bir başka kaynakta ise bu konu hakkında şunlar yer almaktadır: “1893’te Orta Asya’ya gittim. Orada Farsçanın fazla rağbette bulunduğunu Türkçeye o kadar önem verilmediğini gördüm. Bunun üzerine Semerkand’da Orenburglu işadamlarından Abdulgani Bey’in evinde geçici bir usul-i cedit mektebi açtım. Öğretmenliği Bakulü Abdülmecit Bey kabul etti. Mektep üç ay devam etti ve hükümet tarafından kapandı.”⁶²⁹ Bu vilayetleri müteakiben Yedisu vilayetinde 1898 yılında Tokmok’ta usul-i cedit mektebi açılmış ve burada Tatar öğretmenler ders vermişlerdir.

19. yüzyılın son çeyreğinde Tatarlar arasında bu sistemin yaygın olması nedeniyle Türkistan’da yeni açılan mekteplerin çoğunda Tatarlar öğretmenlik yapmışlar ve genel olarak Kazan’da Tatar dilinde yayınlanmış olan kitaplar okutulmuştur. Bazen de Kırım Tatarları ve Azerbaycan’dan gelen öğretmenler bu okullarda ders vermişlerdir. Mesela, Azeri Alişbek Aliyev, Hazar Ötesi vilayetinde Rus-Yerli okullarında öğretmenlik yapmış ve Türkmen ilkokulları için *Ana Dil (Rodnaya reç,* 1914) ders kitabını hazırlamıştır. Bu kitap Hazar Ötesi vilayetinde Rus-Yerli okullarında, usul-i cedit mekteplerinde hatta Sovyet döneminin ilk yıllarında ders

⁶²⁸ *Okraina*, No. 132, 1893.

⁶²⁹ A. Battal-Taymas, “Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi”, *Türk Kültürü*, Yıl II, Sayı 18, Ankara, Nisan 1964, s. 121.

kitabı olarak kullanılmıştır.⁶³⁰ Bu yüzden de Türkistan Rus idaresi tekrar Tatarların Türkistan'daki faaliyetlerinin etkilerinin artabileceği endişesi ile “öğretmen ile öğrencilerin aynı millettten olması gerektiği” şartını getirerek Tatar tesirinin önüne set çekmeyi hedeflemiştir. Müslümanlar arasında ortaya çıkan sosyal ve siyasî uyanış hareketi ve eğitimi ıslahı çabası, Rus idaresinin “mektep ve medreseleri ihmal etme ve karışmama” politikasının ortadan kalkmasına sebep olmuştur. Budiloviç Komisyonu'ndan sonra N. İ. İlminskiy'nin takipçileri, N. P. Ostroumov'un 1892'de Türkistan Genel Valisi'ne teklif ettiği şekilde “itaati temin için idarî tedbirler, teftiş ve sansüre başvurmak” suretiyle Müslüman reformcularının hareketlerini kısıtlama yoluna gitmişlerdir. Bir başka tedbir de Müslüman din adamları arasında Gaspıralı'nın ıslahatlarına karşı gelişen kadimci muhalefeti desteklemek olmuştur.⁶³¹

1901 yılı 3 Haziran'da Taşkent'te⁶³² Münevver Kari tarafından bir usul-i cedid mektebi açılmıştır. Kari, Nisan 1933 tarihli No. 41 sayılı *Yaş Türkistan* dergisindeki yazısında bu mektep konusunda şöyle anlatmıştır: “1900 tarihinde Türkistan'da usul-i cedid mekteplerinden hiçbir haber ve eser yoktu. *Tercüman* gazetesini okuyanlar iç Rusya'daki usul-i cedid mekteplerinden haberdar idiyse de bunların sayısı bütün Türkistan'da 5-6'yı geçmezdi. Ben de o zaman *Tercüman* okuyucularından olduğumdan usul-i cedid mektepleri hakkında az çok bilgim vardı. Yeni çıkan *Elifba* ve okuma kitaplarını toplamıştım. Usul-i cedid üzerinde yazılan haberleri, makaleleri her vakit izledim. Günün birinde *Tercüman*'da Bahçesaray'da açılan usul-i cedid mektebinin programı yayınlandı. Bu programı okuyunca bende düzenli bir usul-i cedid mektebi açma fikri uyandı. Bu yolda mahalle halkı arasında teşviklerde bulundum ve onları da ikna ettim. Program hazırladım. 22 çocuk yazıldı. 3 Haziran 1901'de mektebi törenle açtık. Öğrencileri iki sınıfa ayırdım ve tek başıma okutmaya başladım. İşte Türkistan'da az çok düzenli bir program ile açılan ilk usul-i cedid mektebi bu idi.”⁶³³ Münevver Kari daha sonra dört sınıflık okuluna ilave olarak iki

⁶³⁰ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 250.

⁶³¹ M. Ö. Tuna, *a. g. m.*, s. 162.

⁶³² Kari, bu mektebi, bazı din adamlarının tepkisine maruz kalarak, Rusların çoğunluk oluşturdukları kısmında açmak zorunda kalmıştır. 1905 ihtilalinden sonra eski şehir kısmına taşınmış ve yüksek mektep olmuştur. Bkz. K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 259.

⁶³³ A. Battal-Taymas, “Türk Dünyasında Usul-i Cedid Hareketi”, s. 121.

sınıflık Ruşdî kısmını açmayı başarmış ve okul “Numune Mektebi” adını almıştır. 1903’te de Semerkand’da Abduşukurov tarafından bir mektep açılmıştır.

Bu dönemlerde sadece yeni mektepler açılmakla kalmayıp bazı eski tarz yani usul-i kadim dedikleri mektep ve medreselerin bazıları usul-i cedid mekteplerine dönüştürülmüştür. Bunlardan bazıları sırasıyla: Tacir Abdulvaliyev tarafından 1883’te Verniy’da açılan ve 1894’ten itibaren Çimkent’te faaliyette bulunan eski tip mektepler 1904’de *usul-i cedid* olarak değiştirilmiştir. Bu mekteplerde geleneksel Arapça yerine Türk dillerinde usu-i savtiyye ile ders okutmaya ve aritmetiğe önem verildiğinden Rus idarecileri, “usul-i cedid” (*novometodny*) yerine “yeni model” (*novomodny*) terimini kullanmışlardır.⁶³⁴ Modernleştirilmiş okulların binalarında da bazı değişiklikler yapılmıştır. Camlı pencereler ve demir sobalar yapılmıştır. Bazı mekteplerde yere oturarak ders işleme geleneği devam edilirken bazılarında yeni geleneğe uygun bir şekilde düzeni sağlamaya çalışılmıştır.⁶³⁵

Bu tip mekteplerin gittikçe bölgenin her tarafında yaygınlaşmaya başlamasıyla kendileri için bir tehdit olabileceğini düşünen Rus idaresinin bu okulları kontrolleri altında tutma çabasında olduklarını, Taşkent’e bağlı Kukçin yerli sakinlerinin Genel Valiye yazdıkları 17 Eylül 1901 tarihli başvuru mektuplarından da anlamaktayız. Bu mektupta Taşkent belediyesi başkanından usul-i cedid mektebinin açılması taleplerine ret cevap almalarına istinaden valiye aynı konu üzerinde başvuruda bulundukları konusu yer almaktadır. Onlar mescitten ayrı özel bir binada usul-i cedid ile eğitim verilecek bir mektep açmak istediklerini ve bu tip okulların Sır Derya ve Yedisu vilayetlerinde çok sayıda bulunduğunu dile getirmişlerdir.⁶³⁶

⁶³⁴ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 270.

⁶³⁵ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 271.

⁶³⁶ TsGA RUZ, f. 47, op., d. 2664.

3. 1905-1907 İhtilali ve Usul-i Cedit Mektepleri

1905-1907 yılları arasında Rus devriminin, Türkistan eğitim kurumları üzerinde büyük etkisi olmuştur. A. V. Pyaskovskiy'e⁶³⁷ göre, "Türkistan'daki Rus idaresi, Rus Çalığı'nın gözüne girmek için sundukları raporlarında Türkistanlı halkın ihtilal hareketleri hakkında yanlış bilgiler vererek bu devrime katılan yerli halkın sayısını az göstermeye çalışmışlardır. Ancak Çarlık arşivinde bulunan belgelerinden bu ihtilalin Türkistan Rusları kadar yerlileri de derinden etkilediği anlaşılmaktadır. Üst makamlara gönderilmiş olan belgelerde "yerli halkın sakin olduğu" bildirilmiştir. Diğer belgelerde ise durum tamamen farklıdır."⁶³⁸

1905-1907 ihtilalinden sonra usul-i cedit mekteplerinin sayısı oldukça artmıştır. Ancak Türkistan idaresinde o dönemlerle ilgili istatistik belgeler yeterli değildir. Yedisu vilayeti 1. ilçe halk okulları müfettişi, başmüfettişe göndermiş olduğu gizli mektubunda şunları bildirmiştir: "Vilayet yönetimi, Verniy'daki Abdulvaliyev'in mektebini tesadüfen öğrenmiştir ve her ne kadar eski usul mektepler gizli vaziyette faaliyetlerine devam etmekte ise de bu mektebi izinsiz açılmış diyerekten kapatmıştır. Eğitim yılının 5. ve 6. yılında Rusça derslerinin öğretilmesini şart koşarak bu mektebin açılmasına izin verilmiştir. Burada 116 Tatar, 11 Kazak ve Kırgız ve 9 diğer milletlerden olmak üzere toplam 136 öğrenci eğitim almaktadırlar." Bu mektebin dışında Yedisu vilayetinin çeşitli bölgelerinde usul-i cedit mektepleri açılmıştır. Bunların arasından en önemlilerinden biri Pişpek kazasına bağlı Büyük Tokmok'ta açılmış olan yüksek mekteptir. Bu mektepte toplam 206 öğrenci derse devam etmiş olup Zakir Vagapov ders vermiştir.⁶³⁹ Diğer mektepleri de sırasıyla şöyle sıralamak mümkündür.

Usul-i Cedit Mektepler	Öğrenci Sayısı				Toplam
	Tatar	Kazak-Kırgız	Özbek	Diğer	
Verniy Erkek mektebi	116	11	-	9	136

⁶³⁷ A. V. Pyaskovskiy, *Revolutsiya 1905-1907 gg. v Turkestane/Türkistan'da 1905-1907 Yılları İhtilali* adlı kitabında Cedidciliğin siyasi tarihi üzerinde de önemli incelemelerde bulunmuştur.

⁶³⁸ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 247-248.

⁶³⁹ TsGA RUZ, f. 47, op., d. 3658; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 258.

Verniy Kız mektebi	69	9	9	-	87
Kopal Erkek mektebi	-	-	-	-	-
Kopal Kız mektebi	-	-	-	-	-
Kopal kazası Mamonovlar mektebi	-	-	-	-	-
Kopal kaz. Turuspekovlar mektebi	-	-	-	-	-
Büyük Tokmok yüksek mektebi	-	150	-	-	206

Tablo 25. Usul-i Cedid Mektepleri

Diğer vilayetlere gelince, Fergana vilayeti halk okulları müfettişi Egorov, 1910'da Fergana'da 28 usul-i cedid mektebinin varlığından bahsetmiştir. Ona göre bu okullar eski okulların yerini almakla beraber Rus-Yerli okullarını da tehlikeye sokmaktadır. Şubat 1910'da Fergana valisi Genel Valiliği'ne bu okulların öğrenci sayılarının binanın durumuna göre 25-120 öğrenciye kadar değiştiğini bildirmiştir. Sadece Andican'da (1897-1916) yaklaşık 20 yıl içinde 19 usul-i cedid mektebi açılmıştır. Bunların bazıları birkaç ay faaliyette kalabilmişlerse de bazıları birkaç yıl sürebilmişlerdir. Bu okulların 19 öğretmeninden 11'i Türkistanlılar ve geri kalan 8'i Tatarlar olmuştur.⁶⁴⁰

Semerikand vilayeti eğitim idaresi, bu tip mekteplerin bölgede 5'inin faaliyette olduğunu bildirmiştir. Sır Derya vilayetinde ise resmi belgelere göre 40 usul-i cedid mektebi bulunmuştur.⁶⁴¹ Böylece elimizdeki belgelere göre, 1910-1915 yılları arasında Hazar Ötesi vilayeti dışında diğer dört vilayette 80 usul-i cedid mektep faaliyette bulunmuştur. Ancak kayıt dışı gizli açılmış olan mektepleri de göz önünde bulundurursak bu rakamlardan daha fazla olabileceğini söylemek mümkündür.

1911/1912 öğretim yılı ilgili arşiv belgelerine göre Türkistan vilayetlerinde ve Buhara Hanlığı'nda toplam 57 usul-i cedid mektebinin olduğu bildirilmiştir. K. E. Bendrikov arşiv belgelerinden yola çıkarak Rus idaresinin kayıtlarına göre 1917 yılında Sır Derya'da 39, Fergana'da 30, Yedisu'da 18, Semerikand'da 5 olmak üzere toplam 92 usul-i cedid mektebinin varlığından bahseder.⁶⁴² Ancak bu araştırmalarda Hazar Ötesi vilayetindeki usul-i cedid mektepleri hakkında bilgi verilmemiştir. A. İ Belyayev'in verdiği malumatlara dayanarak 1915-1916 yıllarında mekteplerde

⁶⁴⁰ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 259.

⁶⁴¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 259.

⁶⁴² K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 261.

yapılan anketlere göre, Hazar Ötesi vilayetinde 1913 yılına kadar usul-i cedit okulu açılmamıştır. Eylül 1913'te Krasnovodsk'da yerli bir Tatarın maddi desteğiyle ilk usul-i cedit okulu açılmıştır. Bu okulda Rusça ve aritmetik derslerinin okutulması şartı ile Rusya Halk Eğitimi Bakanlığı tarafından desteklenmiştir. Aynı yıl A. İ. Belyayev'in editörlüğünden ve N. P. Ostroumov'un danışmanlığında Aliyev tarafından *Turkmenskaya reç zvukovoy metod obuçeniya v turkmenskoy škole/Türkmen Dili Türkmen Okullarında Usul-i Savtiyye Öğretimi* adlı kitap yayınlanmıştır.

İkinci usul-i cedit mektebi Fars-Bahailerin desteği ile 1915 yılında Merv'de açılmıştır. Bura da Halk Eğitimi Bakanlığı'nın onayladığı kitaplarla Rusça, aritmetik ve coğrafya dersleri okutulmuştur.⁶⁴³

Türkistan'daki usul-i cedit mektepleri, Rusya'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi ya özel şahısların inisiyatifleri veya bazı yerel zenginlerin desteği ile açılmıştır. Bu yüzden de mekteplerin şartları, dışarıdan gelecek olan desteklere ve maddi kaynaklara göre değişmiştir. Mesela, Fergana'daki usul-i cedit mekteplerin bir kısmı fabrika sahipleri tarafından açılmıştır. Andican'da açılmış olan 19 mektebin 3'ü pamuk fabrikasına bağlı olarak fabrika sahiplerinin desteğiyle açılmıştır. 7'si de fabrika sahiplerinin, tüccarların ve zenginlerin evlerinde açılmıştır. Gaspıralı'nın Semerkand'da açtığı mektebin ihtiyaçlarını bir tüccar karşılamıştır. Taşkent'te açılan ilk usul-i cedit mektebine hastane pazarı tacirleri yardım etmişlerdir. Tokmok'taki mektep de ticarî işlek bir yerde açılmıştır. Vernıy'daki mektep ise Abdulvaliyev'lerin maddî destekleri ile kurulmuştur. Buna benzer destekler sayesinde çok sayıda usul-i cedit mektepleri açılmıştır.⁶⁴⁴ Bunları yanında öğretmenin kendi inisiyatifi ile açılmış olan mektepler de olmuştur. Bütün bunlara rağmen bu okulların durumları eski mektep ve medreselere nazaran daha iyi şartlarda donatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca Türkistan'da yeni oluşmaya başlamış zengin tabakanın büyük bir kısmının

⁶⁴³ İ. A. Belyayev, *a. g. e.*, s. 25-26.

⁶⁴⁴ A. F. Ardaşirov, *Oçerki istorii škol Andijanskoy oblasti (1876-1924)*, Aftoreferat, Andican 1961, 22 s.; A. F. Ardaşirov, "K voprosu o roli novometodnih maktabov (po materialam Andicanskoy obl.)", *Uçentiye zapiski Andicanskogo GPİ*, VI, Andican 1957; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 263.

cedidciler ile olan bağlarının gelişmesiyle gösterdikleri destekleri yukarıdaki örneklerden de anlaşılmaktadır.

Böylece usul-i cedit hareketi eski mekteplere tabii bilimlerini okutmayı, eski eğitim sistemini yenilemeyi amaçladığından 1905 yılından itibaren Türkistan'da yerli aydınlar tarafından çıkmaya başlayan gazete ve dergilerde de bu konuya önem vermişler ve halkı aydınlatmaya çalışmışlardır. Mesela, 1905-1906 yıllarından itibaren ceditciler tarafından yayınlanmaya başlamış olan *Terakkî* ve *Hurşid*'de İslam'ın ve bilimin yeni usul ile öğretilmesi konusuna geniş yer ayrılmıştır. Bununla beraber Türkistan'daki Rus yönetiminin eğitim politikasını, ihmalkârlıklarını eleştirmişlerdir. "Biz Duma'ya milletvekili göndermek zorundayız. Çar onları eli boş göndermeyecektir..."⁶⁴⁵

Ceditciler Türkistanlı gençlerin sosyal demokrat partisine eğilim göstermelerine karşı çıkmışlardır. Onlara göre bu parti şeriata uygun değildir.⁶⁴⁶

1905-1907 devriminden sonra usul-i kadim mektep ve medreselerini reform etme teşebbüsleri kendi etkisini göstermeye başlamıştır. Buhara'da dedeleri zamanında İran'dan köle olarak getirilmiş olan ve burada yerleşmiş yerli Şiiiler arasında usul-i cedit mekteplerini kurma teşebbüsleri başlatılmıştır. Aynı şekilde Hamza Hakimzade Niyazî (1889-1829) Hoka'n'da fakir çocuklar için usul-i cedit mektebi açmıştır.

4. Usul-i Cedit Mektepleri Ders Programları

Genel olarak Rusya'daki usul-i cedit mekteplerine bakıldığında Kırım, Kazan, Ufa ve Orenburg'daki mektepler ders programları ve eğitim seviyesi bakımından Rus yüksek ilköğretim ve *real schule*ler ile eş değer olabilecek seviyeye yükselebilmişlerdir. Türkistan'da usul-i cedit mektepleri genelde 4 yıllık olup bazıları 6 yıllık olmuştur. Son yıllara doğru Münevver Kari mektebi 7 yıllığa

⁶⁴⁵ *Terakki, Hurşid*, K. E. Bendrikov, a. g. e., s. 264.

⁶⁴⁶ *Terakki*, Ekim 1906; K. E. Bendrikov, a. g. e., s. 264.

dönüştürülmüştür. Bu okulların çoğunda basit eğitim sistemi uygulanmış, din eğitimine daha fazla önem verilmiş ise de bazı mekteplerde ve 5-6 yıllık yüksek mekteplerde din dersleri dışında matematik, temel fizik, tarih, coğrafya ve tabiat bilimi dersleri okutulmuştur.

Elimizdeki bilgilere göre 19-20 Haziran 1906 yılında Yedisu vilayetine bağlı Pişpek şehrinde (şimdiki Bişkek) muallimler toplantısında kabul edilen karara göre mekteb-i iptidaiye dört yıllık olup ders programları şöyledir:

1. sınıf programı: 1) Muallim-i Evvel, 2) Kıraat-ı Türkî; *Terbiyeli Bala, Rehber-i Sıbyan, Heftiyek*, yazı ve imla.
2. sınıf programı: 1) Kuran, 2) *İbadet-i İslamiyye*'nin ilk iki cüzü, 3) Hesap (toplama ve çıkarma), 4) Kıraat, nasihat, nesai-i nafia (1. cüz), 5) imla, 6) kitabet, 7) sure-i Fil'e kadar ezberlemek
3. sınıf programı: 1) Kuran ve tecvit, 2) *İbadet-i İslamiyye*'nin devamı, 3) Hesap (4 işlem), 4) nasihat, 5) hüsnü hat, 6) imla, 7) tarih-i Enbiya, 8) sure-i Kadr, Haşr, Bakara
4. sınıf iki şubeden oluşmakta olup dersleri şöyledir: 1) Kuran, 2) Tarih-i Muhtasar, Tarih-i İslam, 3) Coğrafya, 4) İnşa, 5) hüsnü hat, 6) Hesap (halu'l-mesail mukemmel), 7) ukud-i selas, 8) muamelat, 9) ahlak, 10) durus-i şifahiye. Dersler fatiha ile başlanmalıdır.

Yılda 9 ay eğitim olup 3 ay tatil olmalıdır. 15 Ağustos-1Eylül arasında derslere kabul edip 15 Mayıs'tan itibaren imtihanlar başlanmalıdır. Her gün 5 saat ders yapılmalıdır. Ramazan, Kurban bayramlarında birer hafta, 1 Muharrem ve diğer bayramlarda birer gün tatil olmalıdır. İmtihan sonlarına ve aldığı derecelerine göre öğrencilere şahadetname verilmelidir. Mektebin harici idaresi için müdür ve diğer memurlar ilgilenmelidirler. Her mektepte kütüphane açılmalı ve gereken kitapların alınması sağlanmalıdır.⁶⁴⁷

1901'de Münevver Kari'nin Edib-i Evvel, Edib-i Sani, Seyit Resul Azizî'nin 1902'de Ustaz-i Evvel, Ali Asker Kalinin'in 1903'te Muallim-i Sanî, Abdullah

⁶⁴⁷ *Terakki*, No. 9, 16 Temmuz 1906

Avlanî'nin Birinci Muallim ve İkinci Muallim, Rustambek Yusufbekov'un Talim-i Evvel ve Talim-i Sanî adlı ders kitapları yayınlanmıştır.⁶⁴⁸

Taşkent'teki Abdullah Kari Molla ve Mirzacanov usul-i cedit mekteplerinde 1911'de 4. sınıflarda aşağıdaki dersler okutulmuştur:

Abdullah Kari Mektebi		Mirzacanov Mektebi	
Ders Adları		Ders Adları	Müellifi
Kuran		Kuran	
Tarih-i Enbiya	Tarih	Tarih-i Enbiya	Tarih
Nasihahat	Dinî kitap	Nasihahat	Dinî kitap
Durus-i İnfahiye	Arapça	Edebiyat	Şiir külliyatı
Lisan-i Farisi	Farsça	Dehr-i Necat	Külliyat
Misal-i Hisab	Aritmetik	Misal-i Hisab	Aritmetik

Tablo 26. Usul-i Cedit Mekteplerinde Okutulan Dersler

Bunların arasından aritmetik kitabı, Şaşınikov ile Valtsev'in Rusça hazırlamış oldukları kitabından tercüme edilmiştir. Aynı sen Münevver Kari'nin 6 yıllık mektebinde 5. sınıfta okutulmuş olan programa gelince sırasıyla şöyledir.⁶⁴⁹

Ders Adları	Müellifi	Ders Saatleri
<i>Havaic-i Diniye</i>		3 saat
<i>Kuran</i>		4 saat
<i>Tarih-i Mukaddes</i>	Ş. Rahimov	2 saat
<i>Tecvid</i>		2 saat
<i>Nesaihu'l-Etfal</i>	A. H. Muminhocayev	2 saat
<i>Abad-i Din</i>		2 saat
<i>Edib-i Sani</i>		4 saat
Sufi Allah Yar Külliyatı		1 saat
Aritmetik		2 saat
Coğrafya		2 saat
Tabiat Bilimi		1 saat

Tablo 27. Usul-i Cedit Ders Programı

Buradan da anlaşıldığı gibi tabii bilimler derslerin %25'ini oluşturmuştur. Elimizdeki arşiv belgelerinden yararlanarak Türkistan'daki usul-i cedit mekteplerinde Rusça'dan tercüm edilmiş Tatarca ve Türkistanlı aydınlar tarafından hazırlanmış olan kitapların okutulduğu anlaşılmaktadır. Vilayet müfettişlerinin Rus idaresinin talimatı

⁶⁴⁸ B. Kasimov, "XX asr boşida cadid adabiyoti va tarihiy hodisalar", s. 109.

⁶⁴⁹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 267-268.

üzerine hazırladıkları rapora göre 1913 yılında Türkistan'daki usul-i cedid mekteplerinde okutulan dersleri şöyle sıralamak mümkündür:⁶⁵⁰

Konu	Kitap Adları	Müellifi	Yer	Yılı	Baskı
	<i>Ruhname-i Savat</i>	Abduşukurov	Semerland	1908	1. bsk
	<i>Camiu'l-Hikayat</i>	Abduşukurov	Semerland	1911	2. bsk
	<i>Muallim-i Sani</i>	A. H. Maksudî	Kazan	1907	7. bsk
	<i>Hevaic-i Diniye</i>	Münevver Kari		1911	1. bsk
	<i>Tehzibu's-Sibyân</i>	Tov. "Buhara"	Semerland	1910	-
	<i>Zudetu'l-Aşar</i>	Abduşukurov	Semerland	1907	1. bks
	<i>Kuran-i Şerif</i>	-	Bahçesaray	-	-
	<i>Edib-i Evvel</i>	Münevver Kari	Taşkent	-	-
	<i>Edib-i Sani</i>	Münevver Kari	Taşkent	1912	3. bks
	<i>Tecvîd-Tertib el-Kuran</i>	Tov. "Buhara"	Orenburg	1909	1. bks
	<i>Tarih-i İslam</i>	Mahmud Hoca	Semerland	1909	1. bks
	<i>Coğrafya</i>	F. Karimî	Orenburg	1912	3. bks
	<i>Butsân</i>	Sadi	Bombay		2. bks
	<i>Destur-i Farisi</i>	Abdulazim Han	Tahrân		2. bks
	<i>Hisab</i>	Valişev	Kazan	1910	1. bks
	<i>Adabu'd-Dîn</i>	-	Taşkent	1913	2. bks
	<i>Elifba</i>	Vahib İbadullayev	Taşkent	1912	-
	<i>Ustad-i Evvel</i>	Seyid Resul Azizov	Taşkent	1912	-
	<i>Muallim-i Evvel</i>	A. H. Maksudov	Kazan	1912	-
Aritmetik	<i>Hisap Meselesi</i>	Bogdanov	Kazan	1909	-
Aritmetik	<i>Hisap Ameli</i>	Muhammed İ. İdrisov	Kazan	1903	
Aritmetik	<i>Bedru'l-Hisab</i>	İmam Sabircan Abdullahbadiyev	Kazan	1912	-
Coğrafya	<i>Muhtasar-ı Coğrafya</i>	F. Karimî	Kazan	1913	
Fen	<i>İlm-i Tabiat</i>	Uskov, terc. H. Fayziyev	Kazan	1910	-
Coğrafya	<i>Talim-i Coğrafya</i>	H. Fayziyev			
Aritmetik	<i>Hesap</i>	A. Kadırov	Taşkent	1912	
Coğr+fen	<i>Yer yüzü</i>	Münevver Kari	Taşkent	1913	3. bsk
Geometri	<i>Muhtasar-i Hendese</i>	Davidov, terc. Mustafin	Kazan	1907	
Anatomi	<i>Adam</i>	Hamidov	Kazan	1906	
Aritmetik	<i>Hisap Meleleleri</i>	Kurbangaliyev	Kazan	1912	

Tablo 28. *Usul-i Cedid* Mekteplerinde Okutulan Ders Kitapları

⁶⁵⁰ TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 1148, s. 137-169ob.

5. Kadimciler ve Usul-i Cedid Mektepleri Tartışması

Usul-i cedid mektepleri daha ilk günlerden itibaren yerli din adamları tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu durumun birçok yerde hatta 1917 yılında bile aynı şekilde devam edildiği ve usul-i cedidciler ile usul-i kadimciler arasında yıllardır büyük bir mesele olarak geldiği kaynaklardan ve dönemin gazete ve dergilerinden anlaşılmaktadır.

Özellikle Buhara ve Hive Hanlıkları'nda din adamları, usul-i cedidcilere karşı büyük tepki göstermişler zaman zaman halkı da onlara karşı kışkırttıkları gibi mektepleri basmışlar ve onları “Rusların ajanları” sayarak “kafirlik” ile suçlamışlardır. Ayrıca hanlık idaresi üzerinde etkilerinden dolayı bazen de han ve emir vasıtasıyla bu mekteplerin kapanmasını sağlayabilmişlerdir. Emirler ve hanlar da iktidarlarını Müslüman âleminin geri kalan kısmındaki gelişmelere sırt çeviren mutaassıp ulemeden aldıkları destekle sürdürdüklerinden her türlü reformları reddetmişlerdir. Yıllardır süregelen usul-i cedidciler ve usul-i kadimciler tartışmasının daha sonra usul-i kadimcileri de kendi aralarında ikiye ayırdığını şu örneklerden görmekteyiz. 1907'de Buhara'da açılmış olan usul-i cedid mektebinde öğrencilere 9 ay boyunca okuma, yazma ve aritmetik dersleri öğretildikten sonra din adamları, idareciler, veliler ve halk önünde öğrencileri sınava çekme amacıyla tören düzenlemişlerdir. Bu sınav töreni sırasında katılımcılar ikiye ayrılmışlardır; usul-i cedidi savunanlar ve karşı çıkanlar.

Molla İkrâm'ın başında bulunduğu grup, bu sınavdan sonra usul-i cedid mekteplerinin halkın ve ülkenin gelişmesi için yararlı olduğunu ve burada dine karşı herhangi bir eğitimin bulunmadığını, hatta medreselere varıncaya kadar bütün klasik eğitim kurumlarının bu sistem çerçevesinde değiştirilmesi ve yenileşmesi gerektiği görüşünü savunmuştur.

Molla Abdurrafik'in başında bulunduğu grup ise bu okulların zararlı, dine ve devlete karşı olduğu görüşünü ileri sürmüşlerdir. Onlar gerekçe olarak ortaya attıkları en önemli iki kanıt şunlardır⁶⁵¹:

1. Öğrenciler mektep ve medreselerde olduğu gibi değil sıralarda oturuyorlar ve aynı zamanda okuyup yazıyorlar. Cedidciler bu sistemi Rus ve Rus-Yerli okullarından aldıklarından bu sistem Müslüman sistemi değildir. Onlar Rusların etkileri altında kalmaktadırlar.
2. Usul-i cedid mekteplerinde her ne kadar din eğitimi verilmekte ise de İslam'ın prensiplerine cevap vermiyor ve yanlış anlatılmaktadır. Bunların dışında aritmetik, coğrafya ve tabii bilimler gibi lüzumsuz dersler okutulmaktadır. Bunlar İslamî görüşlere aykırıdır.

Onlara göre “bu mekteplere devam eden öğrenciler ilk yıl gazete okuyacaklar, ikinci yıl hürriyetlerini isteyeceklerdir. Üçüncü yıl da majesteleri tahtından indirip hapse atarlar.”⁶⁵²

Usul-i cedidciler ise bu görüşün doğru olmadığını, bu mekteplerin İslam'a karşı olmadığını tam tersine din eğitimi iyileştirmek için çaba sarf etmekte olduğunu kanıtlamak için halka açık sınavlar düzenlemişlerdir.⁶⁵³

Cedidciler, dinin seviyesini yükseltmek için birçok faaliyette bulunmuşlardır. Usul-i cedid mektepleri için yeni dinî ders kitapları hazırlamışlar, eski kitapları ve elyazmaları düzelterek çok sayıda yayınlamaya çalışmışlardır. Mesela, Sufi Allah Yar'ın *Revna ku'l-İslam* kitabı 1912'de Taşkent'te iki defa basılmıştır. Bunların yanında kimya ve fizik gibi tabii bilimlere de önem verilmeye çalışılmıştır.

6. Rus Yönetimi ve Usul-i Cedid Mektepleri

Rusya'daki Türk Müslümanlarının arasında oluşmaya başlayan milli hareket bir anlamda Rus Çarlığı'nı rahatsız etmeye başlamıştır. Bu yüzden de Rus idaresi üç

⁶⁵¹ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 265-266.

⁶⁵² *Tercüman*, 1906; K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 266.

⁶⁵³ K. E. Bendrikov, *a. g. e.*, s. 266.

farklı yoldan cedidcileri sıkıştırmaya çalışmıştır. Bunlardan ilki, Rus idaresi, mutaassıp ulamaların desteği ile hâkimiyetlerini sürdürmekte olan Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği ile işbirliğine girmiştir. Cedidleri hem bu hanlıklara hem de kendi idareleri için tehdit edici bir unsur olarak görerek onların cedidlerin bu reform faaliyetlerini baskı altında tutmaları tavsiyesinde bulunmuşlardır. Bununla cedidcilerin etkisini sınırlamak ve bu üç idare altında eritme amaçlanmıştır. İkincisi, Rus idaresi, Müslüman entelektüeller arasında çok daha azınlıkta olan “milliyetçi” eğiliminde olan bir grubu desteklemiştir. Rus Çarlığı idaresinin bu etnik milliyetçiliği desteklemesinin arkasında en önemli tehdit gibi görünen Panislamizm ile Pan-Türkizm sentezini sekteye uğratmak ve ulusal kimliği öne sürerek Türklüğü ortadan kaldırmak yatmaktadır. Çünkü bu sentez bir dış tehlikeye yani Osmanlı İmparatorluğu ile ilişkilendiriliyordu. Rus idaresi her ulus için ayrı bir dilin ve alfabenin kullanılmasına destek vermişlerdir. Üçüncüsü de Rus idaresinin sıkı kontrollerle cedidcilerin faaliyetlerini takip etmek olmuştur.

Bu endişe 31 Aralık 1901’de İçişleri Bakanlığı’nın polis şubesi “tamamen gizli” genelgesinde yansıtılmıştır. Bu genelgede polis şubesi son zamanlardaki Tatar literatüründeki eğilimlerinden valileri haberdar etmiştir. Polis şubesi ayrıca Gaspıralı’nın faaliyetlerine, usul-i cedid mekteplerine, Gaspıralı’nın hazırlamış olduğu ders kitaplara göre ana dilde eğitime önem vermiştir. Bu genelgede edebi ve dinî alanda Tatarların kendi dillerini kullanarak Tatar milliyetçiliğini sağlamlaştırma çabasında olduklarına dikkat çekmiştir. Bunların yanında bu genelgede Tatarların İslam ve Türklük temelinde ilerlemeye uğraş vermekte olduklarını bildirmiştir.⁶⁵⁴

Polis şubesi bu konu ile ilgili olarak bu hareketin ne zaman kimler tarafından oluşmaya başladığını, bu hareketin öncülerinin kim olduklarını, onların Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yeni hareketler, Genç Türkler veya başka ülkelerdeki hareketler ile bağlantılarının olup olmadığı, usul-i cedid mekteplerinin kimler tarafından ne

⁶⁵⁴ TsGA RUZ, f. 47, op., d. 2564.

zaman açıldığı ve öğretmenleri hakkında bilgi toplanılması konusunda her bölge valilerine yazılar göndermiştir.

Türkistan'daki usul-i cedit mektepleri hakkında Türkistan halk okulları müfettişliğine bilgilerin gönderilmiş olduğunu arşivlerden anlamaktayız. 1905-1907'den sonra özellikle Palen'in raporundan sonra Türkistan Rus idaresinin bu konuya daha fazla önem verdiği ve takibe aldığı görülmektedir. N. P. Ostroumov'un rehberliğindeki Rus eğitim memur ve müfettişleri bütün usul-i cedit mekteplerini, ders programlarını kitapları, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'ndan ve diğer İslam ülkelerinden gelen gazete, dergi, kitap ve ders malzemelerinin olup olmadığını kontrol etmişlerdir. İ. Yarkın bu konuda şunları bildirir: "1908 yılına doğru Koyu-Divanbegi mahallesinde açtığı usul-i cedit mektebinde okuduğum son yıllarda Rus memurlarının aniden sınıfımıza girerek kitap ve başka ders malzemelerimizi gözden geçirdiklerine bizzat şahit olmuştum."⁶⁵⁵

Rus idaresi, usul-i cedit mektepleri açarak Türkistanlıları aydınlatmaya çalışan ceditcileri sıkı takip etmişler ve onların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve diğer İslam ülkelerindeki uyanış ve inkılâp hareketleri hakkında bilgi edinmelerine ve bu ülkelerle ilişki kurmalarına engel olmaya çalışmıştır.

Rus İdaresinin ceditler ve usul-i cedit mektepleri üzerindeki baskılarını o dönemlerde bu mektepte eğitim görmüş biri olarak İ. Yarkın şöyle anlatmaktadır: "Birinci dünya savaşından biraz önce hükümetten gelen bir ankette, onların inatla yazılmasını istedikleri Müslüman veya kabile ismini reddederek Türk olduğunu yazar. Bundan dolayı kendisi ve mektebi takibe maruz kalır. Aynı yıllarda Eski Taşkent Polis Müdürü, mektepte 2. sınıftan itibaren Çar ailesinin adlarının unvanlarının Rusça öğretilmesi, Çar'a duadan ibaret olan Çarlık marşının okutulmasını ve Çar ve ailesinin resimlerinin mektepte uygun bir yere asılmasını talep etmiş. İşan Hoca da mektebinin özel olduğunu çocukların Rusça

⁶⁵⁵ İ. Yarkın, "Türkistan'ın Ceditçi Devri Simalarından İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı İşan Hoca Hanı", *Türk Kültürü*, Yıl V, Sayı 58, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ağustos 1967, s. 775.

anlamadıklarını bidirerek reddetmiştir. Bunun üzerine hapse atılmıştır. Bize başka öğretmenler ders verdiler.”⁶⁵⁶ İ. Yarkın birkaç gün sonra İşan Hoca’nın mektebe geri döndüğünü ancak Rus öğretmenin kendilerine Arap harfleri ile Çar ve ailesinin adlarını ve unvanlarını ezberletmeye çalıştıklarını, Çar ailesinin resimlerinin topluca bir köşeye asılıp teftiş zamanında kaldırdıkları perde ile kapattıklarını ifade eder.

⁶⁵⁶ İ. Yarkın, “Türkistan’ın Cedidçi Devri Simalarından İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı İşan Hoca Hanî”, s. 775.

SONUÇ

Batı ülkelerinde modern bilimin yayılması ve teknolojiadaki gelişmeler, o ülkelerin ekonomik açıdan refaha kavuşmalarını da beraberinde getirmiştir. Bu durum, devletlerin askeri gücünün artmasına ve sosyal yapısının değişmesine de etki etmiştir. Neticede Batı yayılcılığı ortaya çıkmıştır. Batı, bir taraftan bilim ve teknolojiye ilerlerken, diğer taraftan bu ilerlemelerin sağladığı üstünlük ve araçlar sayesinde yeni topraklar keşfetme, zayıf ülkeleri işgal etme ve sömürme politikasını geliştirmiştir. Batı dünyasındaki bu gelişmeler, özellikle Osmanlı İmparatorluğu ve Rus Çarlığı gibi Batı'nın komşusu olan ülkelerde, çağa ayak uydurabilmeleri açısından Batı modelli eğitim, bilim ve teknoloji aktarımını zorunlu kılmıştır. Bu aktarım, söz konusu devletlerin idarî ve sosyal yapılarına göre farklı şekillerde gerçekleşmiştir.

Konumuz gereği, Osmanlı modernleşmesini bir tarafa bırakarak, Rusya ve özellikle Rusların istila ettikleri Türkistan topraklarındaki gelişmeler üzerinde duracağız. Rus Çarlığı, eğitim ve bilim dahil olmak üzere birçok alanda ülkesinde yapmış olduğu reformlar sonucunda Batı bilim ve teknolojisini aktarırken, aynı gelişmeler, istila ettiği ve sömürdüğü topraklarda eşzamanlı olarak yaşanmamıştır. Rus Çarlığı'nın 18. yüzyılın ilk yarısından itibaren Türkistan'a doğru yürüttüğü genişleme ve istila politikasında modern bilim ve teknolojinin aktarımı hiçbir zaman yer almamıştır. Batı'da ve Batı'nın komşusu olan ülkelerde 19. yüzyılın bütün gelişmeleri yaşanırken, dış ülkelere tamamen kapalı ancak geniş bir coğrafyaya sahip Türkistan, hem coğrafî konumu bakımından hem de yeniliklere ulaşabilmesi bakımından Batı'ya oldukça uzak kalmıştır.

Çalışmamızın ana konusu olan Türkistan, o dönemlerde, Batı'ya sırtı dönük ve gelişmeyen, sürekli kendi içlerinde bir çekişme halinde bulunan hanlıklara ve kabilelere ayrılmıştı. Dolayısıyla da yapmış olduğumuz araştırmalar, Rus Çarlığı ve İngiltere gibi dış güçlerin istila amaçlı tehditlerine maruz kalıncaya kadar, çok az aydın hariç, idareciler veya halk arasında yenilenmeye yönelik her hangi bir reform

ya da teşebbüsün yapılmadığı ve bu bölgeye modern eğitim, bilim ve teknolojinin girmediğini göstermektedir.

Rus Çarlığı'nın bölgeye doğru rahat ve hızlı ilerlemesi, hanlıkları telaşa düşürmüştü ve Ruslar karşısında her konuda geri kalmışlıklarını anlamalarına sebep olmuştur. Bu durum, Buhara ve Hive Hanlıkları'nın Ruslara karşı savaşabilmeleri için modern silah, askerî teçhizat ve askerî eğitmenlerin gönderilmesi ve kendilerine yardım edilmesi konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na başvurmalarını zorunlu kılmıştır. Türkistan idaresi tarafından yapılan bu zorunlu istek aynı zamanda bölgede modern anlamda değişime yönelik yapılan ilk teşebbüs olarak değerlendirilebilir. Ancak elimizdeki belgelerden coğrafi ve siyasî şartlar sebebiyle bu talebin her iki tarafın da istediği gibi gerçekleşmediği ve sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim modern bilim ve teknolojinin Türkistan'a girişi Rus Çarlığı'nın bölgeyi işgalinden sonra gerçekleşmiştir.

Rus Çarlığı'nın 18. yüzyılın ilk yarısından 19. yüzyılın sonlarına kadar süren Türkistan'ın kuzeyinden güneyine doğru genişleme ve bölgeyi parçalama politikasıyla, bölgede yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemi genel olarak ele aldığımız konu çerçevesinde Türkistan toplumunun “modern bilim ve teknoloji ile tanışma, benimseme ve uygulama dönemi” olarak değerlendirmek mümkündür. Aynı zamanda bu dönemi, Türkistan'a modern bilimin girdiği “köklü, fakat yavaş süreç” olarak tanımlayabiliriz. Bunda, bölgede egemen bir konuma sahip istilacı Rus Çarlığı'nın uyguladığı politika başrolü oynamıştır. Bu sürecin, en iyi örneklerinden biri, 1867'de Türkistan'ın güney kısmında Türkistan Genel Valiliği'nin kurulması ve General K. P. Kaufman'ın genel vali atanmasıyla bölgede izlenen politikadır. Burada iki tablo ortaya çıkmaktadır;

1. Türkistan toplumuna Rus ve Hristiyan kültürünü aşılama ve Rus Çarlığı'na sadık faydalı vatandaşlar yetiştirme amacıyla eğitim kurumlarının açılması;
2. Daha genel valiliğin kurulmasıyla birlikte kendi çıkarları ve ihtiyaçları doğrultusunda bölgeyi tanıma ve araştırma amacıyla Türkistan Askerî Topografya Dairesi, Taşkent Meteoroloji İstasyonu ve Taşkent İstatistik Komitesi gibi ilmî araştırma merkezlerinin açılması, merkezî idare ile olan

iletişimi kolaylaştırmak için haberleşme ve ulaşım yollarının kurulması politikasıdır.

Bu politikalardan ilki, doğrudan Türkistan toplumuna, ikincisi ise zengin yeraltı kaynaklarına sahip Türkistan coğrafyasına yönelik maddî ve manevî sömürge niteliğini taşımaktadır. İdareye göre, bu sömürge politikasını başarılı bir şekilde gerçekleştirmek için önce toplumun kontrol altına alınması gereklidir. Çünkü bir bölgenin işgalinin başarısı, Genel Vali Kaufman'ın kendi tabiriyle “Ancak halk eğitimi bölgeyi manevî olarak işgal edebilir. Bunu ne silah ne de kanun başarabilir. Sadece ve sadece okullar yapmakla mümkündür” olabilir. Her ülkenin gelişmesi ve ilerlemesinde eğitimin önemini ve Rus Çarlığı'nın bölgeye uyguladığı politikayı göz önünde bulundurarak çalışmamızda bölgedeki klasik eğitim kurumlarına kısaca temas ederken, özellikle Rus idaresinin bölgede çok sayıda eğitim kurumu kurmasına geniş yer verdik. Bu okullaşma hareketi, Rusya'nın bölgede mektep ve medreseleri ihmal ederek, kendi çıkarları doğrultusunda ihtiyacı karşılayacak kadar modern eğitimi ve bilimi yayma politikasının bir neticesi olarak değerlendirilmiştir.

Şöyle ki, Rus Çarlığı, Türkistan toplumunun sosyal ve idarî yapısının temelini oluşturan mektep ve medreseler yerine kendi politikaları ve çıkarları doğrultusunda hareket eden eğitim kurumları oluşturma çabasına girişmiş, mektep ve medreselere “ihmal” politikasını uygulamıştır. Zira Rusya'da, bölgedeki klasik eğitim kurumlarına olan talep azalırsa, yerli halkın Rus okullarına daha kolay çekilebileceği ve buna bağlı olarak da bölgenin istilasının daha sorunsuz gerçekleşebileceği inancı hâkimdir. Rusların bölgede açacakları Rusça eğitim veren okullarda Rus Çarlığı'na sadık kalacak faydalı vatandaş yetiştirmek daha kolay olacaktı. Ancak durum Rus idaresinin beklediği gibi gelişmemiştir. Kaynaklara göre, mektep ve medreseler daha da gerilemiş, fakat Rus okullarına, beklenildiği gibi rağbet de olmamıştır. Medrese ve mektep mezunları işsiz kalmış, Rus idaresinin uyguladığı politika sonucunda yolsuzluklar artmıştır. Rus idaresinin eğitim dâhil bütün alanlarda uyguladığı müstemlekecilik veya ihmal etme politikası, çoğu kez Türkistan halkının ayaklanmasına sebep olmuştur. Mesela, 1875 yılındaki ayaklanmanın ardından, özellikle 1898 yılındaki Andican isyanı sonrası Rus idaresi, mektep ve medreseleri

kontrolleri altında tutma çabasına girmiştir. Bu sefer de mektep ve medreselerde Rus öğretmenlerin Rusça dersi vermesi ve bunlara vakıf gelirinden para ödenmesi, uygulamaya karşı gelen mektep ve medreselerin kapanması ve yeni medreselerin de Rusça dersini okutmaları şartı ile açılması gibi kısıtlamalar getirilmeye çalışılmıştır. Bu uygulamada da Rus idaresinin, Türkistan'ın idarî ve sosyal yapısının temelini oluşturan mektep ve medreseler vasıtasıyla toplumu kontrol altına almaya ve bölgedeki hâkimiyetini sağlamlaştırmaya politikası etkili olmuştur.

Rus işgalinden sonra Türkistan mektep ve medreselerinin yenilenmesi ve reformların yapılması meseleleri çeşitli çevreler tarafından gündeme getirilmiş ve teşebbüslerde bulunulmuştur. Ancak Türkistan Genel Valisi Kaufman'ın "ihmal" siyaseti zaman zaman bazı Rus bürokratlarınca da muhalif yaklaşımlar ileri sürülmüş ise de bu siyasetin yıllarca değiştirilmeden uygulanıldığı görülmektedir.

Ocak 1876'da Rus idaresi tarafından ilkokul, ortaokul ve meslekî okullar olmak üzere çok sayıda eğitim kurumu açılmıştır. Öncelikli olarak, Rus bürokratları, asilzadeler ve zenginler sınıfına mensup Rus ailelerin çocuklarına hitap eden, zamanın şartlarını ve taleplerini karşılayacak şekilde modern aletler, kitaplar ve sınıflarla donatılmış *progimnazyumlar* açılmış daha sonra bunu *gimnazyumlar*, *real schule* ve askerî lise gibi ortaöğretim okulları takip etmiştir. Zamanla ilkokulu başarıyla tamamlayan alt sınıfa mensup Rus öğrenciler bu okullarda eğitime devam etme imkanı elde etmişlerdir. Aslında ortaöğretim kurumları bir bakıma bu öğrenciler için bürokrasiye açılan bir "terfi" kapısı anlamı taşımaya başlamıştır. Bu durumdan hoşlanmayan Rus idaresi, Çar II. Aleksandr'ın Mart 1881'de cinayete kurban gitmesini bahane ederek "yüksek öğretim kurumlarını halk tabakasından gelen öğrencilerden temizleme politikası" uygulamıştır.

Bu okullar üst sınıfa hitap ettiğinden ve eğitimin tamamen Rusça olması dolayısıyla Türkistanlı yerli halkın büyük bir kısmı modern eğitimden yoksun kalmıştır. Ayrıca yerli halkın modern bilim ve eğitimle tanışmasının ileride Rus idaresi için bir tehlike oluşturacağı düşünüldüğünden "kasdî politika" izlenmiştir. Rus idaresi, kendi çıkarları doğrultusunda;

1. Rusya yanlısı yerlilerin,
2. Yerli halk arasında büyük etkiye sahip molla, müderris, kadı ve bey gibi zengin kesimi kendi taraflarına çekmek amacıyla, bu üst sınıfın,
3. Rus kültürünü kolaylıkla aşılatabileceklerini düşündükleri göçebelerin çocuklarına bu okullarda eğitim görme izni vermiştir.

Ruslar tarafından Türkistan'da açılan ilköğretim kurumu seviyesindeki halk okullarına gelince, gerek şehir okullarında, ilkokullarda ve gerekse Rus-Yerli okullarında dersler, genel itibarıyla; Ortodoks din dersleri, Rusça okuma-yazma ve aritmetik dersi gibi sınırlı bir eğitimden ibaret kalmıştır. Rus idaresi bu okullar aracılığıyla, yerli halkın, alt sınıfa mensup göçmen Ruslarla birlikte eğitim almalarını sağlamaya çalışmıştır. Bununla yerli halk arasında Rus kültürünü ve Hristiyanlığı yaymayı amaçlamış, halkın günlük kullanımlarında ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar Rusça öğrenmesini ve bu eğitimin daha çok pratiğe dayalı olmasını tercih etmiştir. İdare, bu tip okulları açarak bir taraftan halkı eski mektep ve medreselerden koparmaya çalışmış, diğer taraftan da alt sınıfa mensup çocukların bölgedeki ihtiyaçlara göre meslek öğrenmelerini teşvik ederek “olabildiğince cehalet içinde modern eğitimden ve gelişmelerden uzak zanaatla uğraşarak” zaman geçirmelerini istemiştir.

Rus idaresi, bu Rus okullarından bekledikleri başarıyı elde edemeyince mektep ve medreseleri “dokunmadan olduğu gibi bırakma” politikasına devam ederek yeni Rus-Yerli okulları adı altında Rus-Kazak, Rus-Kırgız, Rus-Özbek, Rus-Tacik ve Rus-Türkmen okullarını açmış yerli halkı da bu okullarda eğitim görmeye teşvik etmişlerdir. Bu okullarda da *gimnazyumlarda* olduğu gibi modern bilim öğretilmiş ve okullar modern aletler ile donatılmış mıdır? Ya da Rus idaresi, bu modern bilimleri yerli halka ne derecede öğretebilmiştir? Bu bağlamda, yapmış olduğumuz araştırmadan, Rus idaresinin bölgede Türkistanlı yerli halka modern bilimleri öğretme endişesinin olmadığını görmekteyiz. Öyle ki, Rus-Yerli okullarının Rusça sınıfı, Türkistanlılara yalnız Rus idaresinin “istediği kadar” Rusça okuma yazmayı ve aritmetiği öğretme ile sınırlandırılmıştır. Yerli sınıfında ise eski usul mektep eğitimi tercih edilmiştir. Ayrıca yerli ve göçebe halka ayrı ayrı muamelede bulundukları gibi

bu okullar vasıtasıyla “kendi dillerinde eğitim verilecektir” diyerek Rus idaresi, halkı birbirinden ayırmaya çalışmıştır. Böylece bölgeye hâkim olma çabasıyla Çarlık Rusya tarafından ortaya konulan dil ve etnik temelli ayırım daha sonra Sovyet sisteminde de devam ettirilmiş ve sonuç olarak ayrı cumhuriyetlerin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Türkistan Eğitim Kurumu İdaresi’nde ve Halk okullarına öğretmen yetiştiren Öğretmen Okulu’nda büyük etkiye sahip olan Misyoner İlminskiy’nin; Ostroumov, Miropiyev gibi bazı öğrencilerinin faaliyetlerini, eğitim vasıtasıyla bölgede Rus kültürünü ve Ortodoksluğu yayma teşebbüsü olarak değerlendirmek mümkündür. Bu bağlamda Türkistan’daki Rus idaresi’nin bölgedeki misyonerlik faaliyetlerini de desteklemesinde, Aziz Sinod *Oberprokuror* Pobedonostsev’in daha sonra da Stolypin’in idare üzerindeki etkisini açıkça göstermektedir.

Rus Çarlığı’nın müstemlekeci politikasına karşı ortaya çıkan hareketleri engellemek için ise, idare, Tatar aydınlarının bölgeye girmelerine kısıtlamalar ve yasaklar getirmiş, mektepler ve mescitler açmalarına ve bölgeye yerleşmelerine izin vermemiştir. Hatta, halkı karanlıkta tutmak için Rus idaresi, hem cedidcilerin faaliyetlerini hem de diğer İdil-Ural bölgesinden, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ve Hindistan’dan gelen kitapları, süreli yayınları sıkı takibe almıştır. Çünkü Rus idaresine göre, yerli halkı aydınlatmak, modern bilimi ve teknolojiyi öğretmek, Rus Çarlığı’na karşı bilinçli bir toplum oluşturmak demektir. Oysa Rus idaresinin başlıca amacı, bölgenin zengin tabii kaynaklarında istihdam edeceği işgücünü sağlamaktır.

Rus Çarlığı tarafından oluşturulan ilmî araştırma kurumlarına gelince, bu kurumların büyük bir kısmı Türkistan bölgesini ve toplumunu tanıma, inceleme ve araştırmaya yönelik ortaya çıkmıştır. Coğrafya, antropoloji, arkeoloji alanlarındaki kurumlar ve kimya laboratuvarı bunların başlıca örneklerindendir. Arkeoloji ve şarkiyat gibi bazı cemiyetlerin tüzüklerinde yerli halka açık olduğu belirtilmiş ise de çok az sayıda yerlinin bu tip kurumlara üye olduğu bilinmektedir. Bölgede üniversite gibi yüksek eğitim kurumunun olmayışı, bu kurumların tamamen araştırmalara yönelik olması, bazı kurumların yerli halka da açık denilse de büyük çoğunluğunun halktan uzak

kalması ve bunun en büyük etkenlerindendir. Türkistan toplumu arasında böyle bir araştırmalara katılabilecek kadar geniş modern bilgiye ve yüksek eğitime sahip aydınların az olması da bir diğer nedenlerindendir. Ayrıca yerli halkın büyük çoğunluğu bu tür araştırma metodolojisine tamamen yabancı olduğundan bölgedeki her yeniliği hemen benimseyememiş ve ihtiyatla yaklaşmıştır. Bu yüzden de bu cemiyetlerin ve kurumların yerli üyelerinin bir kısmı el yazmalarının toplanmasında, tarihî yapıtlar üzerinde yapılan çalışmalara ve tercümelere yardımcı olmuşlardır. Bir diğer kısmını da bölge çalışmalarında bilim adamlarına rehberlik yapabilecek kadar coğrafya, tarih ve Rusça bilgisine sahip yerliler oluşturmuşlardır. Bunların dışında Rus yüksek eğitim kurumlarından mezun Türkistanlılar da bu tip cemiyetlere üye olmuşlar ve ilmî kongrelere katılmışlardır. Çokan Velihanov, Seyit Han Canturin, Tilev Seydalin, Mehmedkulov, General Curabek ve Kırgız Niyazov bunlardan bazılarıdır.

Ayrıca her ne kadar Rus idaresi, halkın aydınlanmasını ve modern bilim ve teknolojinin bölgede yaygınlaşmasını istemezse de idare kendi ihtiyaçlarını karşılamak ve merkezî idare ile olan ilişkilerini kuvvetlendirmek için haberleşme ve ulaşım yolları kurmuştur. Modern teknolojinin bölgeye girmesiyle yerli halk, posta telgraf, demiryolları gibi modern teknolojiyle tanışma, öğrenme ve kullanma fırsatını elde etmiştir.

Rusların bölgeyi işgal etmeleriyle Türkistan toplumu büyük bir değişim süreci geçirmiştir. Bu süreç, Rus idaresinin izlediği politik yaklaşımlara göre, Türkistan'ın kuzeyinde ve güneyinde farklı şekillerde seyretmiştir. Türkistan'ın kuzey kısmı, Batı modelli Rus kültürü ile daha erken dönemde tanışmıştır. Ayrıca toplumsal yapıya göre uygulanan politika çerçevesinde zamanla Türkistan toplumu arasında farklı düşüncelere sahip kesimler oluşmuştur;

1. Rus yanlısı yerliler,
2. Hem Ruslara ve yenilikçilere karşı geleneksel düşünceye sahip kimseler,
3. Milli ve İslamî değerleri kaybetmeden modern bilimleri elde etme ve halkı aydınlatma düşüncesini savunan aydınlar, ceditçilerdir.

Sattarhan Abdulgaffarhanov, Mirza Abdullah, Ç. Velihanov, İ. Altınsarin gibi bir grup, Rus idaresinin desteği ile eğitim ve bilim alanlarında reformların yapılmasını savunmuşlardır. Onlara göre, Rus kültürünü benimsemekle Müslümanların geri kalmışlıktan kurtulmaları mümkün olabiliyordu.

İkinci grup, kadimciler diye tanımlayabileceğimiz, Türkistan'daki medreselerde eski usulle yetişmiş din adamları ve müderrisler, önce Ruslar tarafından yapılan her tür faaliyete karşı gelmişler, daha sonra da yerli ceditcilerin yenilik düşüncelerine karşı gelerek onların faaliyetlerini zararlı görmüşlerdir. Aslında ceditciler, yeni şartlara uymak için toplumu aydınlatmak ve İslamî değerlerin müspet anlamda yeniden gözden geçirilmesini istiyorlardı. Çarlık hükümeti ise, bu yenilik teşebbüslerini kendi siyaseti için zararlı gördüğünden, buna karşı eski usul taraftarı din adamlarından faydalanmaya ve kadimciler vasıtasıyla ceditcileri, dinsiz ve İslam aleyhtarı olarak göstermeye ve böylece ceditcilerin faaliyetlerini sekteye vurmaya çalışmıştır. Böylece İdil-Ural bölgelerinde olduğu gibi Türkistan'da da kadimciler ve ceditciler polemîği başlamıştır. Aynı millet ve kültüre sahip, fakat ayrı düşünceleri benimseyen aydınların, “başka ülkelerde insanlar eğitim, bilim ve teknoloji alanlarından büyük ilerlemeler kaydedip bunların tartışmalarını yaparken biz daha eski usul ile mi yeni usul ile mi ders okutmalıyız tartışmasını yapıyoruz. Bu tartışmayı bırakıp diğer ülkeler gibi bizim de kendimizi ve milletimizi aydınlatmak için hep beraber çalışmanın zamanı gelmedi mi?” şeklinde tepkilerini belirtmişlerdir.

Mahmud Hoca Behbudî, Münevver Kari, Abdurrauf Fıtrat, Aynî, Kasım Tınıstan, Mustafa Çokay gibi Türkistanlı aydınlar, Rus idaresinin uyguladığı sisteme ve Ruslaştırma politikasına karşı gelmişlerdir. Ceditcilerin öncülerinden Kırımî İsmail Gaspıralı'nın *usul-i cedit* sistemini Türkistan'da uygulayarak çok sayıda usul-i cedit okulu açmışlardır. Türkistan halkını aydınlatmak için çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ceditçiler, hazırladıkları ders programlarında modern bilimlere önem vermişlerdir. Modern bilimleri halka tanıtmak, din eksenli birlik oluşturmak gayesiyle gazete ve dergiler yayınlayarak halkı aydınlatmaya çalışmışlardır. Özellikle 17 Ekim 1905 Manifestosu'ndan sonra Türkistan aydınları da gazete çıkarma hakkı elde etmişlerdir. *Orta Asya'nın Ömürgüzarlığı*, *Terakki*, *Hurşid*,

Şöhret, Buhara-i Şerif, Turan, Semerkand, Ayna, Kazak, Seda-i Türkistan, Seda-i Fergana, Tirik söz, Islah, Alaş, el-Izah ve Şura-i İslam bu yayınlardan bazılarıdır.

Bir yandan Rusya Müslümanlarının ve Osmanlı aydınlarının faaliyetlerinden etkilenerak bir aydınlanma ve yenileşme düşüncesini oluşturmaya çalışan, diğer taraftan da gelenekçi ulemaya, mahalli yolsuzluklara ve Rus Çarlığı'nın bölgede izlediği politikasına karşı bir tepki olarak ortaya çıkan yerli aydınları, neşriyatlar ve usul-i cedid okulları vasıtasıyla modern bilim ve teknolojiyi topluma tanıtmaya ve aşılama girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak Rus Çarlığı, bu aydın grubun modernleşmeye ve aydınlanmaya yönelik faaliyetlerini sekteye uğratmak amacıyla, onlar tarafından bölgede açılan usul-i cedid mekteplerini, yayınladıkları gazeteleri, dergileri ve kitapları sıkı takip altına almıştır. Bu yüzden de birçok okulun ve gazetenin bu gibi baskılardan dolayı kısa bir süre sonra ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Ayrıca cedidcilerin dış ülkelerle olan ilişkileri takibe alınmıştır. Bu nedenle cedidciler tarafından yapılan yenileşme, aydınlanma hareketi, modern bilim ve teknolojiyi bölgeye aktarma çabası “sınırlı ve yavaş” kalmıştır.

Uzun bir zaman dilimine yayılmış olan modern eğitim, bilim ve teknoloji aktarma teşebbüsleri, 1917 Ekim ihtilali sonrası Sovyet döneminde de yine merkezî sisteme bağlı olarak ve belli bir plan dâhilinde gerçekleşebilmiştir. Ancak bu dönemde de bazı bilim alanlarında Rus Çarlığı'nın Türkistan'da uyguladığı “sınırlı ve ihtiyacı karşılayacak kadar eğitimin verilmesi” politikasının sürdürüldüğü söz konusudur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra eğitim, bilim ve teknoloji alanlarında bazı reformlar yapılmakta ise de, günümüzde bu bölgedeki bilim ve eğitim anlayışının birçok alanda Rus Çarlığı, özellikle Sovyet döneminde uygulanmış olan sisteme göre sürdürülmekte olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu reform sürecinde; gelişmiş ülkelerdeki eğitim, bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeleri bölgeye aktarılır ve uygulamada bölgenin fiziksel özellikleri, jeopolitik konumu, sosyal ve kültürel yapısı, tarihî geçmişi ve toplumun değerleri göz önünde bulundurularak doğru adımların atılmasıyla, bu coğrafyayı yıllardır süregelen “takipçi ve aktarıcı” konumundan çıkarılarak, öncü bir konumuna yükseltmek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA

A-ARŞİV KAYNAKLARI

1-BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, İSTANBUL

BOA, BEO-AMKT

BOA, HR. SYS

BOA, İrâde Meclîs-i Mahsûs

BOA, İrâde Hariciye

2-TSENTRALNIY GOSUDARSTVENNIY ARHİV RESPUBLİKİ UZBEKİSTAN, TAŞKENT

TsGA RUz, f. 1	Kantselyariya Turkestanskago General-Gubernatorstva
TsGA RUz, f. 2	Diplomaticheskiy činovnik pri Kantselyarii Turkestanskago General- Gubernatora
TsGA RUz, f. 3	Rossiyskoye politicheskoye agentstvo v Buhare
TsGA RUz, f. 47	Upravleniye uchebnih zavedeniy Turkestanskago kraya
TsGA RUz, f. 276	Kantselyariya voennago gubernatora Ferganskoy oblasti
TsGA RUz, f. 45 5	Tretiy Inspektor narodnih učilişş Turkestanskago kraya
TsGA RUz, f. 461	Turkestanskoye rayonnoye ohrannoye otdeleniye
TsGA RUz, f. 1009	Liçniy fond N. P. Ostroumova

3-GOSUDARSTVENNIY ARHİN RESPUBLİKİ TATARSTAN, KAZAN

GA RT, f. 968, op. 1, d. 44, 47, 132

B-YAYINLANMIŞ BELGE VE RAPORLAR

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Ankara 2004, 277s.

DUHOVSKOY, S. M., *Vsepoddanneysiy doklad Turkestanskago General Gubernatora Generala ot Infanterii Duhovskago: Islam v Turkestane*, Taşkent, 1899.

Ejgodnik materialı dlya statistiki Turkestanskago kraya, ed. N. A. Mayev, c. 1-5, St. Petersburg 1872-1879.

GİRS, F. K. *Otçet revizuyuşşago po Visoçayşemu poveleniyu, Turkestanskiy kray, Taynago Sovetnika Girsı*, St. Petersburg, 1882, 124s.

KAUFMAN, K. P. *Proekt vsepoddanneysago otçeta gen.-adiutanta K. P. Fon-Kaufmana I po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 noyabrya 1867-25 marta 1881 g.*, St. Petersburg: Voennaya tipografiya, 1885, 503s.

Ob ustroystve upravleniya v Turkestanskom kraye, St. Petersburg 1886.

Obzor Ferganskoy oblasti za 1892-1913 gg, Novıy Margelan/Skobelev 1894-1916.

Obzor Samarkandskoy oblasti za 1887-1908 gg, Semerkand 1888-1910.

Obzor Sır Darinskoy oblasti za 1885-1913 gg, St. Petersburg 1886 (ilk rapor), Taşkent 1887-1916.

Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, Ankara 1992.

Otçet o sostoyanii tserkovno-prihodskih şkol Turkestankoy eparhii, 1897.

PALEN, K. K., *Kraevoye upravleniye, Otçet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po Visoçayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg: Senat. Tipografiya, 1910, 269s.

-----, *Oblastnoye Upravleniye, Otçet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po Visoçayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg: Senat. Tipografiya, 1910, 353s.

-----, *Selskoye Upravleniye, Otçet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po Visoçayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg: Senat. Tipografiya, 1910, 226s.

- , *Učebnoye delo, Otčet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po Visočayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1910, 177s.
- , *Uyezdnoye Upravleniye, Otčet po revizii Turkestanskago kraya, proizvedennoy po Visočayşemu poveleniyu Senatorom Gofmeysterom Grafom K. K. Palenom*, St. Petersburg: Senat. Tipografiya, 1910, 168s.
- Pamyatnaya knijka Semireçenskago oblastnago statiçeskago komiteta na 1898 god*, c. 1-2, Verniy: Tip. Semireçenskago oblastnago pravleniya, 1898, 188s.
- Polojeniyе ob upravlenii Turkestanskago kraya*, St. Petersburg 1886.
- Prikaz po voennomu vedomstvu*, St. Petersburg 1886.
- Proekt vsepoddanneyşago otçeta gen.-adyutanta K. P. Fon-Kaufmana I po grajdanskomu upravleniyu i ustroystvu v oblastyah Turkestanskago General-Gubernatorstva 7 noyabrya 1867-25 marta 1881 g.*, St. Petersburg 1885, 503s.
- Protokol zasedaniy sezda učiteley gorodskih učiliş Turkestanskago kraya v 1884 godu*, Taşkent: Tipografiya Okrujnago Ştaba, 1885, 179s.
- Protokol zasedaniy sobraniya učiteley gorodskih učilişş Turkestanskago kraya 30.12.1883-3.01.1884*, Taşkent 1884.
- Protokolı predvaritelnago zacedaniye Obtşestva Turkestanskih vraçey 1899-1900*, No.1-16, 92s.
- Protokolı Turkestanskago krujka lyubiteley arheologii*, Taşkent 1898.
- Protokolı Turkestanskago meditsinskago obtşestva*, 1900-1904, Taşkent 1901-1905.
- Protokolı zasedaniy i soobşşeniya çlenov Turkestanskago krujka lyubiteley arheologii* (11 dekabrya 1898 goda-11 dekabrya 1899 goda), Taşkent 1899.
- Sbornik dokumentov i statey po voprosu ob obrazovanii inorodtsev*, St. Petersburg 1869, 522+54s.
- Sbornik materialov dlia statistiki Sır Darinskoy oblasti*, c. 1-13, Taşkent, 1891-1907.
- Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnago prosveşşeniya*, c. 4, St. Petersburg.
- Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti*, c.1-10, Semerkand, 1894-1912.
- Svod Zakonov (Düstur)*, c. 11, madde 89, 91.

C-SÜRELİ YAYINLAR

1. GAZETELER

Asiya, Sahibi: Ahmet Bektemir, Taşkent 1908.

Buhara-i Şerif, Kagan, 1912-1913.

Hurşid, Taşkent, 6 Eylül-10 Kasım 1906.

Okraina, Semerkand 1890-1898.

Sada-i Fergana, Sahibi: Abidcan Mahmudov, Hokand, Nisan 1914 -1915.

Sada-i Turkistan, Sahibi: Ubeydullah Hoca, Esadullah Hoca, Taşkent, Nisan 1914-1915.

Samarkand, Sahibi: Mahmut Hoca, Semerkand, Nisan-Eylül 1913.

Şuhrat, Sahibi: Abdullah Avlanî, Taşkent, 1 Aralık 1907- Mart 1908.

Terakki, Sahibi: Eser İsmail Abidî, Taşkent, Ocak- 31 Mart 1906.

Tercüman, Sahibi: İsamil Gaspıralı, 1882-1917.

Tirik soz, Hokand, 1917.

Turan, Müdürü: Haydar Hoca, Naşiri: Buhara-i Şerif, Buhara 1912.

Tüccar, Sahibi: Seyit Kerim Seyit Azam, Taşkent, 1907.

TV (Turkestanskiya Vedomosti), red. N. P. Ostroumov, Taşkent 1870-1917.

TVG (Türkistan Vilayatining Gazeti), red. N. P. Ostroumov, Taşkent 1870-1917.

2. DERGİLER

Ayna, Sahibi: Mahmud Hoca Behbudî, Semerkand, 1913-1915.

el-İslah, Sahibi: Abdurrahim Sadıkoğlu, Askerhan Pehlivoğlu, Taşkent, 1915-1917.

el-İzâh, Naşiri: Ulema Cemiyeti, Taşkent, 1917-1918.

JMNP (Jurnal Ministersva Narodnago Prosvetşeniya), St. Petersburg.

Mir İslama, red. D. Pozdnev, c. 1-2, St. Petersburg 1912-1913.

Nauka i prosvetşeniye, No. 1-2, Taşkent 1922.

NO (Narodnoye Obrazovaniye), St. Petersburg.

D-KAYNAKLAR

- ACZÎ, Seyit Ahmed Siddikî, *Tercüme-i mirat-i ibrat*, Semerkand: Zerafşan, 1914.
- AVLANÎ, Abdullah, *Birinçi muallim*, Taşkent, 1912.
- , *Türk-i Gülistan yahud ahlak*, Taşkent, 1914.
- AYNÎ, Sadreddin, *Tehzîbu's-sıbyân*, Semerkand, 1911.
- BEDRÎ, Abdullah, *Ahmak*, Semerkand, 1915.
- , *Cevanmarg*, Semerkand, 1916.
- BEHBUDÎ, Mahmud Hoca, *Muhtasar tarih-i Islam*, Semerkand, 1909.
- , *Pederguş*, Samarkand 1913.
- BİĞİYEV, M. Z., *Maveraünnehrda seyahat*, Kazan: Kitab, 1908.
- EL-MUHTARI, Muallim Şakir, *Kim kazi bolsin*, Hokand, 1917.
- FITRAT, Abdurrauf, *Bidil (Beydil)*, Moskova 1923.
- , *Beyânât-ı Seyyâh-i Hindi*, İstanbul, 1911.
- , *Muhtasar tarih-i Islam*. Semerkand: Hacı Muin, 1915.
- , *Oku*, Buhara: Marifat, 1917.
- , *Spor Buharskago Mudarrisa s evropeytsam v İndi o noveometodnih şkolah*, Taşkent 1911.
- GULAMUDDİN Akbarzade, *Ta'lim-i sâni*, Taşkent, 1913.
- MOLLA ALİM MAHDUM HACI, *Tarih-i Türkistan*, Taşkent 1333/1915.
- MUHAMMEDCANOV, Mumincan, *Nesâihu'l-etfâl*, Taşkent, 1912.
- MÜNEVVER KARİ, Abdurreşid Han, *Edib-i Evvel*, Taşkent 1330/1912.
- , *Edib-i Sani*, Taşkent 1330/1912.
- , *Havaic-i Diniye*, Taşkent: Tipo-litografiya B. M. İlin, 1330-1333/1912-1915
- , *Özbekçe til sabaklığı*, Taşkent 1925.
- , *Sebzazar*, Taşkent: İlin Matbaası, 1332/1914.
- , *Yeryuzi*, Taşkent, 1913.
- RAHIMCAN, Muhammedcan Kari, *Adablik oylan*, Taşkent, 1912.

SEYİT RESUL HOCA SEYİT AZİZ HOCA OGLU, *Ustâd-i Evvel*, Taşkent, 1902.

SÜLEYMAN EFENDİ BUHARÎ ŞEYH, *Lugat-i Cagatay ve Türk-i Osmanî*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1298/1880-81.

ŞÜKRÜLLAH, Hacı Muin, *Eski maktab, yangi maktab*, Semerkand, 1916.

-----, *Koknari*, Semerkand, 1916.

-----, *Mazluma hatun*, Semerkand, 1916.

E-YENİ BASKILAR

AVLANÎ, Abdullah, *Toşkent tongi: şe'rlar, masallar, rivoyatlar, dramalar*, ed. B. Kosimov, Taşkent: Gafur Gulom, 1979.

AYNÎ, Sadreddin, *Asarhoi Muntahab*, Stalinabad, 1943.

-----, *Buhara inkilabi tarihi uchun materiallar*. Moskova: SSSR Halklarining Markazi Nashriyati, 1922.

-----, *Kız bola yeki Holida*, Taşkent 1964.

-----, *Mektep*, Kirgızca terc. A. Kamilov, Frunze 1955.

-----, *Yâddaştha*, c. 1-4, Stalinabad: Neşriyat-ı Devlt-i Tacikistan, 1958-1959.

BEHBUDÎ, Mahmud Hoca, *Tanlangan Asarlar*, Taşkent 1997.

FITRAT, Abdurrauf, *Devre-i Hükümranı Emir Alim Han*, Moskova 1930.

-----, *Ebu'l-Feyz Han*, Moskova 1924.

-----, *Şurş-i vasi'*, Semerkand-Duşanbe 1927.

HACÎ MUİN, *Tanlangan Asarlar*, haz. N. Namazova, Taşkent: Maneviyat, 2005.

İBRAT, İshak Han Tura, *Tanlangan Asarlar*, haz. U. Dalimov, N. Cabbarov, Taşkent: Maneviyat, 2005.

MÜNEVVER KARÎ, *Oilada tarbiya samaradorligini oşiriş*, Taşkent: Uzbekistan, 1989.

Sadreddin Ayni (1878-1954) Bibliyografiçeskiy Ukazatel, Stalinabad 1956.

F-ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

- [G.], "O şkolnom obrazovanii u magometan Sredney Azii", *TV*, No. 30, 29 Temmuz 1875.
- [Glazirof?] "Semerkand'da Uluğ Bey Rasathanesi'nin Harabeleri", *Şura*, Yıl 1, Sayı 24, 1908, s. 769-771.
- "Cadidizm", *Sovetskaya İstoriçeskaya Entsiklopediya*, cilt 5, s. 147-149.
- "İstoriya razvitiya meteorologii kak nauki", <http://revolution.allbest.ru/biology/00001049.html> 02.01.2005
- "İzvesitya, Soobşşeniya i Zametki," *NO*, Yıl 8, No. 4, Nisan, St. Petersburg 1903, s. 333-334.
- "Meteorologiya", <http://www.cultinfo.ru/fulltext/1/001/008/075/990.htm> 2007
- "Noveyşaya gografiçeskaya svedeniya iz Turkestanskago kraya", *Turkestanskiy Sbornik*, haz. V. İ. Mejov, c. 34, 1870, St. Petersburg 1871, s. 256-259.
- "Posolstvo v Hivu i Buharu Polkovnika İgnateva v 1858 godu", *Russkiy Vestnik*, 1871, cilt 91, No. 2, s. 461-463.
- "Prazdnovaniye 11-Maya ts.-pr şkolami v gorode Taşkente Sır-Dar'inskoy oblasti", *Narodnoye Obrazovaniye*, Yıl 6, Temmuz-Ağustos No. 7-8, St. Petersburg 1901, s. 75-77.
- "Taşkent Meteorologiya Stantsiyasi", *Özbek Sovyet Entsiklopediyasi*, cilt 11, Taşkent 1978, s. 229.
- "Tuzemniya şkolı", *Sbornik svedeniy Sredney Azii i russkom Turkestane. Stati neoffitsialnoy çasti Turkestanskih Vedomostey*, No. 32-51, Taşkent 1885.
- ABDULLAYEV, Yu., *Oçerki po metodike obuçeniya gramote v Uzbekskoy şcole*, Taşkent: Uçitel, 1966.
- ABDULLİNA, Z. M., *Cadidizm v Başkirii v kontse XIX naçale XX vekov: istoriko-kulturologiçeskiy aspekt*, (Avtoreferat), Moskova, 2004, 31s.
- ABDURAİMOV, M. A., *Oçerki agrarnıh otnoşeniy v Buharskom hanstve v XVI-pervoy polovine XIX veka*, c. 1-2, Taşkent: Fan, 1965-1970.
- ABDURASULOV, Abdulla, *Sotsialno-ekonomiçeskaya i kulturnaya jizn goroda Hivi v kontse XIX- naçale XX veka*, (Avtoreferat), Taşkent 1988, 22s.

- ABDURREŞİD İBRÂHÎM, *Âlem-i İslâm ve Japonya'da İslâmiyet'in Yayılması*, c. 1-2, İstanbul: İşaret Yay., 2003.
- ACAR, K., *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi*, İstanbul: Nobel Yayını, 2004.
- AFANASEV, N., "N. İ. İlminskiy i ego sistema şkolnago prosvetşeniya inorodtsev Kazanskago kraya", *JMNP*, Bölüm LIII, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, Eylül 1914, s. 42-70; Bölüm LIV, Aralık 1914, s.125-173.
- AHMEDCANOV, G. A., *Sovetskaya istoriografiya prisoedineniya Sredney Azii k Rossii*, Taşkent: Fan, 1989.
- AHMEDOV, M. K., *Orta Asya Mimarcılığı Tarihi*, Taşkent 1995
- AKBIYIK, H., "Mangıtlar", *DİA*, c. 27, İstanbul: TDV, 2003, s. 570-571.
- AKYOL, T., "Cedidçilik", *DİA*, c. 7, İstanbul 1993, s. 211-213.
- ALEKTOROV, A., "İz istorii razvitiya obrazovaniya sredi kirgizov Akmolinskoy i Semipalatinskoy oblastey", *JMNP*, Bölüm CCCLXII, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, Kasım-Aralık 1905, s. 154-191.
- ALEKTOROV, A., "Oçerk iz istorii razvitiya inorodçeskago obrazovaniya v Rossii", *JMNP*, Bölüm CCCLIV, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, Temmuz-Ağustos 1904, s. 27-46.
- ALİMOVA, D. A. "Cadidçilik harakatining ictimoiy-siyosiy mohiyati ve cadidlar tafakkuru", *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 35-52.
- ALLABERGEN, K. -J. Nuskabayulı, *Altı Alaştın Ardaktıları*, Almatı 1994.
- ALLWORTH, E., *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present: A Cultural History*. Stanford: Hoover Institution Press, 1990.
- ALPARGU, M., "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, c. 8, Ankara 2002, s. 557-605.
- ALTINSARİN, İ., *Sobraniye Soçineniy*, c. 1-2, Alma-Ata: Nauka, 1976.
- Anthony Jenkinson's Explorations on the Land Route to China, 1558-1560*, ed. Lance Jenott, 2001.
- ARANDARENKO, G. A., *Dosugi Turkestana (1874-1889)*, St. Petersburg 1889.
- ARDAŞİROV, A. F., "K voprosu o roli novometodnih maktabov (Po materialam Andijanskoy oblasti)", *Uçenıye zapiski Andijanskogo gospedinstituta*, No. 6, Andican 1957, s. 131-171.

- ARDAŞİROV, A. F., “Russko-tuzemnye şkoly v dorevoliutsionnom Andijane”, *Uçyonıye zapiski Andijanskogo gospedinstituta*, No. 6, Andican 1957, s. 81-130.
- ARDAŞİROV, A. F., *Oçerki istorii şkol Andijanskoy oblasti (1876-1924)*, (Avtoreferat), Andijan 1961, 22s.
- ARŞARUNİ, A.-Gabidullin, H., *Oçerki panislamizma i pantyurkizma v Rossii*, Moskova: Bezbojnik, 1931.
- AVŞAROVA, M. P., *Russkaya periodičeskaya pečat v Turkestane (1870-1917)*, Taşkent: Gosizdat UzSSR, 1960.
- AYTMAMBETOV, D., *Dorevolıutsiyonniye şkolı v Kirgizii*, Frunze: Izd. AN Kirgizskoy SSR, 1961.
- AYVERDİ, İ., *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, c. 1-3, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 2006.
- BABÜR ŞAH, *Babür'ün Hatıratı*, terc. R. R. Arat, c. 1-3, Ankara: MEB, 1970
- BARTHOLD, V. V., *Soçineniya*, c. 1-9, Moskova: Nauka, 1963-1977.
- , “Evropeyskaya nauka i russkaya şkola v buduşşem Turkestane”, *Turkestanskiy Uçitel*, ayrı basım, Turk[kestankiye] Ved[omosti], 6s.
- , “Maveraünnehir”, *İA*, c. 7, İstanbul: MEB, 1988, s. 408-409.
- , “Türkistan”, *İA*, c. 12/II, İstanbul: MEB, 1988, s. 140-142
- , *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. K. Y. Koprıman-İ. Aka, Ankara: TTK, 2006.
- , *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*, terc. K. Bayraktar- A. Meral, İstanbul: Küre Yayınları, 2004.
- BARTHOLD, V. V.,-Bosworth, C. E., “Turkistan”, *EF²*, Leiden Brill 2000, s. 679-680.
- BATTAL, A. -Taymas, “Türk Dünyasında Usul-i Cedid Hareketi”, *Türk Kültürü*, Yıl II, Sayı 18, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1964.
- BECKER, S., *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press, 1968.
- BEDRİİTSKİY, L., “Şkolı Turkmen”, *JMNP*, Bölüm XXXII, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, Mart 1911, s. 159-192.
- BELOH, A. P., *Uçebnik geografii rossiyskoy imperii*, Moskova 1898.

- BELYAYEV, İ. A., *Mektebi Zakaspiyskoy oblasti*, (Prilojenije k “Obzoru Zakaspiyskoy oblasti za 1912-1914”), 1916.
- BENDRİKOV, K. E., *Oçerki po istorii narodnogo obrazovanja v Turkestane (1865-1924 godı)*, Moskova: İz. APN RSFSR, 1960.
- BENNİGSEN, A.-Lemercier-Quelquejay, Ch., *Steppe Ezan Sesleri*, terc. N. Uzel, İstanbul: Kent Basımevi, 1981.
- BENNİGSEN, A.-Lemercier-Quelquejay, Ch., *Sûfi ve Komiser Rusya'da İslam Tarikatları*, terc. O. Türer, Ankara: Elif Matbaacılık 1986.
- BERKUTOV, V. M., *Tatarning Meşhur Matematiklari*, Kazan: Magarif Neşriyatı, 1999.
- BOBROVNİKOV, N. A., *Russko-tuzemniya uçilitşa, mektebi i medresi Sredney Azii*, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya: 1913.
- BOGDANOV, M. G. “Materialı dlya opisaniya Buharskoy ekspeditsii 1868 goda”, *TV*, No. 9, 30 Ağustos 1870.
- BOROVSKIY, P. F., “K voprosu o leçeni podkojnih razrıvov poçek”, *Prilojenije k protokolu*, no.7, s. 1-6.
- , “O leçeni vospaleniya çerveobraznago otrostka”, *Ptilojeniye k protokolu*, no.11, s. 1-10
- BOZKURT, G. S., *Tercüman Gazetesine göre, 1905-1907 Yılları Arasında Rusya Müslümanlarının Siyasî Kimlik Arayışı*, Basılmamış Doktora Tezi, Tez Danışmanı: N. Devlet, İstanbul 2003.
- BREGEL, Yu., “The Sarts in the Hanate of Hiva”, *Journal of Asian History*, 1978, s. 120-151.
- BROOKS, J., *When Russia Learned to Read: Literacy and Popular Culture, 1861-1917*, Princeton: Princeton University Press, 1985.
- Bukhara an Orient a Gem*, Taşkent 1997.
- BURNES, A., *Travels into Bokhara: together vith a narrative of a voyage on the Indus*, c. 1-3, Karachi:Oxford University Press, 1975.
- Central Asia: A Century of Russian Rule*, ed. E. Allworth, Nev York: Columbia University Press, 1967.

- CLOWES, E.-Kassow, S., West, J., *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, Princeton: Princeton University Press, 1991.
- CURAYEVA, B., “İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan’da Ceditçilik Hareketi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 595-604.
- ÇEHOVİÇ, O. D., *Samarkandskiye Dokumentı XV-XVI vekov*, Moskova 1974.
- ÇİÇERİNA, S., “Narodnoye obrazovaniye. Kak naçalos delo prosveşşeniya vostoçnih inorodtsev”, *JMNP*, c. XI, St. Petersburg, Eylül 1907, s. 1-62, 121-151.
- DADAYEV, K. D., “Uspehi razvitiya vişşego obrazovaniya v Uzbekistane” *Voprosı vospitaniya i obrazovaniya*, vıp. 324, Taşkent 1968, s. 20-36.
- DAVLETOV, Dj.,-İlyasov, A., *Prisoedineniye Turkmenii k Rossii*, Aşkabat: İlim, 1972.
- DEMKOV, M., “Vliyaniye zapadno-evropeyskoy pedagogiki na russkuyu pedagogiku”, *JMNP*, Bölüm XXVII, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, Haziran 1910, 29-60s.
- DEVLET, N., *Rusya Turklerinin Milli Miicadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1985.
- DİZER, M., *Kandilli Rasathanesi*, İstanbul 1973.
- DMİTRİEV, G. L., “Rasprostraneniye indiyskih izdaniy v Sredney Azii v kontse XIX-naçale XX vekov”, *Kniga: materialı i issledovaniya*, No. 6, 1962, s. 239-254.
- DOBROSMISLOV, A. İ., *Taşkent v proşlom i nastoyaşşem*, Taşkent, 1912.
- DUDOİGNON, Stephane A., “Jadidisme, mirasisme, islamisme”, *Cahiers du monde russe*, 37, 1996, s. 13-40.
- DUDOİGNON, Stephane A., “La question scolaire a Boukhara et au Turkestan russe, du “premier renouveau” a la soviétisation (fin du XVIIIe siecle-1937)”, *Cahiers du monde russe*, 37, 1996, s. 133-210.
- DUMENKO, M. F., “S. M. Gramenitskiy i ego rol v razvitii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye”, *Voprosı vospitaniya i obrazovaniya*, vıp. 308, Taşkent 1967, s. 85-93.
- DUMENKO, M. F., *Russko-tuzemniye şkolı Turkestana*, Taşkent 1957.

- DUYSENGALİYEV, Dj., *Postanovka prepodavaniya matematiki v dorevolutsionnih şkolah Kara Kalpakii*, Nukus 1960, 72.
- EBÜ'L-FİDA', *Takvimu'l-Buldan*, Tahran 1349.
- EBÜ'L-GAZİ BAHADIR, *Şecere-i Terâkime*, haz. Z. K. Ölmez, Ankara: Simurg, 1996.
- EKATERİNİNSKIY, A. N., *Otçet o sostoyanii Taşkentskoy mujskoy gimnazii za 1883-1884 učebnıy god*, Taşkent 1884, 58s.
- EL-BEKİRİ, *el-Mesalik ve'l-Memalik*, c. 1-2, thk. A. P. van Leeuwen, A. Ferre, Kartaca: Darü'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1992.
- Elektronik sözlük Polyglot.
- EL-HAMEVÎ, Şeyhu'l-İmam Şihabuddin Ebû Abdullah Yakut b. Abdullah Yakut, *Kitab Mu'cem-el-Buldan*, c. 1-5, Beyrut 1990.
- EL-HEMEDANÎ, İbnü'l-Fakîh, *Kitabu'l-Buldân*, haz. Yusuf el-Hari, Lübnan 1996.
- EL-KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ali, *Subhu'l-A'sa fi Sinaati'l-İnşa'*, c. 1-4, Kahire.
- EL-YAKUBÎ, *Kitab el-Buldan*, Beyrut 2002.
- ENGİN, M.,-Devlet, N., vd., *Kazak ve Tatar Türkleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1976.
- ERŞAHİN, S., "Buhara'da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fitrat (XX. Yüzyıl Başları)", *Dinî Araştırmalar*, c. 1, Sayı 3, Ocak-Nisan, 1999, s. 213-255.
- Etnografiçeskoye obozreniye*, Kasım-Aralık No. 6, Moskova: Nauka, 1992
- FLORYA, N. F. "Raboti Taşkentskoy Astronomiçeskoy Observatorii v Oblasti Fotometrii i Peremennih Zvezd", *Trudi Taşkentskoy Astronomiçeskoy Observatorii*, c. V, Taşkent 1935, s. 59-78.
- GAFAROV, N. U., *Kulturno-prosvetitel'skaya deyatel'nost' kadidov v Buharskom Emirate (naçalo XX veka)*, (Avtoreferat), Duşanbe 1999, 23s.
- GALUZO, P. G., *Turkestan-koloniya (oçerk istorii Turkestana ot zavoevaniya russkimi do revolyutsii 1917 goda)*, Moskova, 1929
- GANİYEV, A. F., *Ahmad Donişning pedagogik karamlari*, Samarkand: SamDU Naşri, 1990.

- GARMS, İ. Ya., *Narodnoye obrazovaniye sredi kazahov dorevolutsionnoy Rossii*, (Avtoreferat), Petropavlovsk, 1957, 19s.
- GASPIRALI, İsmail, "Mektep ve Usul-i Cedid Nedir?", *Tercüman*, No.37, 1894.
- GAVRİLOV, M., "O remeslennih tsekah Sredney Azii i ih statutah-risolia", *Izvestiya sredne-aziatskogo komiteta po delam muzeev i ohrani pamyatnikov starini, iskusstva i prirody*, vıp. 3, Taşkent, 1928.
- GENÇ, R., "Türk Tarihi", *Türk Ansiklopedisi*, c. 32, Ankara: MEB, 1983, s. 269-295.
- GERKAVİ, A. Ya., *Skazaniya Musulmanskih Pisateley o Slavyanah i Russkih*, St. Petersburg 1870.
- GEYER, İ. İ., *Ves russkiy Turkestan*, Taşkent 1908.
- GLUTŞENKO, E., *Geroi İmperii portreti rossiyskih kolonialnih deyateley*, Moskova 2001.
- GOKOV, O. A., "Missiya N. P. İgnateva v Hivu i Buharu", <http://kungrad.com/history/st/missia/>
- Golodnaya step (1867-1917) istoriya kraya v dokumentah*, red. A. V. Stanişevskiy, Moskova: Nauka, 1981.
- GORBUNOVA, S. V., "Cadidskoye dvijeniye v russkom Turkestane", *Problemi istorii Rossi i zarubejnih stran, Mejvuzovskiy sbornik nauçnih trudov*, vıp. 2, Nijnevartovsk 2003, s. 33-39.
- GRAMENİTSKİY, S. M., *25-letiyе uçebnago dela v Turkestanskom krae*, Taşkent, 1901.
- , *Oçerk razvitiya narodnago obrazovaniya v Turkestanskom krae*, Taşkent 1896.
- , *Polojieniye inorodçeskago obrazovaniya v Sır Darinskoy oblasti*, Taşkent 1916.
- H[OPER]SKİY, P., "Nikolay İvanoviç İlminskiy", *NO*, Yıl 3, No. 10, Ekim, St. Petersburg, 1898, s. 22-39; *NO*, Yıl 3, No. 11, Kasım, 1898, s. 9-31.
- HALFİN, N. A. *Prisoedineniye Sredney Azii k Rossii (60-90-e godı XIX v.)*, Moskova: Nauka, 1965.
- , *Politika Rossii v Sredney Azii (1857-1868)*, Moskova 1960.
- , *Rossiya i hanstva Sredney Azii (pervaya polovina XIX veka)*, Moskova: Nauka 1974.

- HANIKOV, N. V., “Mémoires sur la partie meridionale de l'Asie Centrale”, *Mémoires de la Société de Geographie de Paris*, Paris 1861.
- , “Mémoires sur l'ethnographie de la Perse”, *Mémoires de la Société de Geographie de Paris*, Paris 1866.
- , *Opisaniye Buharskogo Hanstva*, St. Petersburg, 1843.
- HAYÏT, B., *Milli Türkistan Hürriyet Davası*, ed. T. Kocaoğlu, Ankara 2004.
- , *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1995.
- , *Türkistan: Rusya İle Çin Arasında*, terc. A. Sadak, Ankara: Otag, 1975.
- History of Civilisations of Central Asia*, c. 1-5, UNESCO 1996-2003.
- HOLBOYEV, S. “İsmail Gasprinskiy, Türkistan General-Gubernatoriga Matub”, *Gulistan*, No. 2, 1995.
- HOPERSKİY, M. E., “İz Turkestantskoy eparhii”, *NO*, Yıl 3, No. 3, Mart, St. Petersburg 1898, s. 92-93.
- HRAPÇENKOV, G. M., *Şkoli Kazahstana v naçale XX veka (1901-1917 gg.)*, (Avtoreferat), Alma-Ata 1964, 20s.
- Hrestomatiya po istorii pedagogiki*, Moskova 1836
- HUDAYKULOV, A. M., *Prosvetitelnaya Deyatelnost Jadidov Turkestana (konets XIX-naçalo XX vv.)*, [Yayınlanmamış Tez], Taşkent 1995.
- Hudud el-Alam*, terc. V. Minorsky, Londra 1970.
- ISMAYLOV, Ş., “XIX asrning ohiri XX asr boşlarida Turkistondagi yangi usul maktablari”, *Obşşestvenniye nauki v Uzbekistane*, No. 2, 1976, s. 55-58.
- İ. T., “Musulmanskiya uçilişşa Turkestantskago kraya”, *JMNP*, Bölüm CLXXVI, St. Petersburg 1874, s. 23-34.
- İBN HAVKAL, *Kitab Sureti'l-Arz*, Leiden Brill 1967.
- İGNATEV, N. P., *Missiya v Hivu i Buharu v 1858 godu Flegel-Adyutant Polkovnika N. P. Ignateva*, St. Petersburg, 1879.
- İHSANOĞLU, E. “Modernleşme Süreci İçinde Osmanlı Devletinde İlmî ve Meslekî Cemiyetleşme Hareketlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri*, 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3-5 Nisan 1987, haz. E. İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, s. 1-31.

- İLMİNSKİY, N. İ., “Becedi o narodnoy škole”, *NO*, Yıl 6, No. 12, Aralık, St. Petersburg 1901, s. 427-434.
- , *İz perepiski po voprosu o primenenii russkogo alfavita k inorodçeskim yazıkam*, Kazan, 1883.
- , *Zapiska ob ustroystve učebnih zavedeniy*, Kazan 1904.
- İSMETULLAH, H. H. “İsmail Bey Gaspıralı’nın Türkistan’ı Uyandırma Yolundaki Teşebbüsleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 583-593.
- İSTAHRÎ, *el-Mesalik ve’l-Memalik*, Leyden Brill, 1967.
- İstoriya Buharı s drevneyşih vremen do naših dney*, ed. İ. M. Muminov, Taşkent: Fan, 1976.
- İstoriya narodov Vostoçnoy i Tsentralnoy Azii s drevneyşih vremen do naših dney*, Moskova: Nauka 1986.
- İstoriya Uzbekistana*, Taşkent: AN UzSSR, 1947.
- İVANOV, P. P., “Arhif hivinskih hanov, novıye istoçniki dlya istorii Sredney Azii XIX v.”, *Zapiski instituta Vostokovedeniya AN SSSR*, c. VII, ayrı basım, [Leningrad 1940], 26s.
- , *Oçerk po istorii Sredney Azii (XVI-seredina XIX v.)*, Moskova 1958.
- İzvleçeniya iz pisem N. İ. İlminskago k N. P. Ostroumovu*, 1900
- KALMIKOV, A. M., “Kitabskaya Mejdunarodnaya Şirotnaya Stantsiya İmeni Ulugbeka”, *Astronomiçeskomu Institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 52-58.
- KAMALİYEVA, K., *Saken Seyfullin-deyatel narodnogo obrazovaniyaa i prosvetşeniya*, Alma-Ata, 1969.
- KANLIDERE, A., “İslahçı ve Cedidçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 255-262.
- KAPLUN, B. N., *Polojenıye ob upravlenii Turkestanskago kraya*, Taşkent 1903.
- KARİ-NİYAZOV, T. H., *Oçerki istorii kulturi Sovetskogo Uzbekistana*, Moskova: İzd. AN SSSR, 1954.
- KARİMOV, N., “XX asr bolşaridagi tarihiy vaziyat va cadidçilik harakatining vucudga kelişi”, *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 23-34.

- KASIMOV, B., "XX asr boşida cadid adabiyoti va tarihiy hodisalar", *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 104-117.
- , *Milliy uygoniş: casorat, maarifat, fidoyilik*, Taşkent: Manaviyat, 2002.
- KASTAGNE, J., *Türkistan Milli Hareket Kurtuluşu*, terc. M. R. Uzmen, İstanbul 1980, 182 s.
- KASTELSKAYA, Z. D., *İz istorii Turkestanskogo kraya (1865-1917)*, Moskova: Nauka, 1980.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lügati't- Türk*, terc. S. Erdi-S. T. Yurteser, İstanbul: Kabalcı, 2005.
- KAUFMAN, K. P., *Naçalnoye narodnoye obrazovaniye v Turkestanskom kraye 1881 g*, St. Petersburg 1910.
- KERENSKİY, F. M., *Medrese Turkestanskogo kraya*, St. Petersburg 1892.
- KHALİD, Adeeb, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, 1998.
- Khiva*, ed. Vitaly Naumkin, Garnet Publishing 1993.
- KIRIMLI, H., *İsmail Bey Gaspıralı*, Ankara 2001.
- KİTAPÇI, Z., *Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamızın Temel Meseleleri*, İstanbul 1993.
- KLİMOVİÇ, L., *İslam v tsarskoy Rosii*, Moskova 1936.
- KLUÇEVSKIY, V. O., *Russkaya istoriya*, c. 1-3, Moskova: Misl, 1993.
- KLYAŞTORNIY, S. G. -T. İ. Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, terc. Ahsen Batur, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- KOÇAR, Ç., *Türkistan ile İlgili Makaleler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- KOÇAROV, V. T., *Iz istorii organizatsii i razvitiya narodnogo obrazovaniya v do-revolutsionnom Uzbekistane (1865-1917 gg.)*, Taşkent: Fan, 1966.
- KOLESNİKOV, A., "Borba za materialistiçeskuyu biologiyu v Kazanskom Universitete v 50-70-e godı XIX veka", *Uçentye Zapiski Kazanskogo Gosudarstvennogo Universieta imeni B. İ. Ulyanova-Lenina*, c. 114, kitap 9, Kazan 1954, s. 137-170

- KOMATSU, Hisao, "The Evolution of Group Identity Among Bukharan Intellectuals in 1911-1928: An Overview", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 47, 1989, s. 115-144.
- KORNEEV, V. V., *Gosudarstva i narodi Sredney Azii v XIX v*, Moskova 1999.
- KRILOV, V. M. -E. N. Şeveleva, "İz istorii kadetskih korpusov Rossii", *Nagrudniye znaki i jenoti kadetskih korpusov Rossii, Iz sobraniya Voennno-istoričeskogo muzeya artillerii, inženernih voysk i voysk svyazi*, http://www.ruscadet.ru/history/rkk_1701_1918/hist_0.htm
- KULDAŞEV, B. K. *İstoriya kirgizskoy sovetskoy şkolı c 1917 po 1930 g.*, Basılmamış Tez, Alma-Ata 1950.
- KUN, A. "O Şkolnom obrazovanii u Magometan Sredney Azii", *TV*, No. 47, 30 Kasım 1876; *TV*, No. 48, 7 Aralık 1876.
- KUNAVİNA, G. S., *Formirovaniye jeleznodorojnogo proletariata v Turkestane (1881-1914)*, Taşkent: Fan, 1967.
- KURAT, A. N., *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara: TTK, 1987.
- , *Türkiye ve Rusya, XVIII Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: AÜDTCF Yayınları, 1970.
- KURDOV, K. M.-İvanovskiy, A. A., *Geografiya Rossiyskoy İmperii*, Moskova 1915.
- LANDA, L. M., *Panislamistskaya i pantyurkistskaya agentura v Turkestane (konets XIX v.-1917 g.)*, (Avtoreferat), Taşkent 1953, 17 s.
- LAPIDUS, Ira M., *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press 1988.
- LATIPOV, A. A.-A. G. Rahimov, "Fotografiçeskaya astrometriya", *Astronomiçeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 69-79.
- LAVRENTEV, V., *Kapitalizm v Turkestane*, Leningrad 1930.
- LAVROV, M. V., *Turkestan geografiya is istoriya kraya*, Moskova 1914.
- LAZZERİNİ, E. J. "From Bahchisarai to Bukhara in 1893: Ismail Bey Gasprinskii's Journey to Central Asia", *Central Asian Survey*, c. 3, No. 4, 1984, s. 77-88.
- LEVİTİN, S., "K voprosu ob inorodçeskoy škole i natsionalnom samoopredelenii", *İnorodçeskaya škola*, ed. G. G. Tumima-V. A. Zelenko, Petrograd 1916.
- LEVTEEVA, L. G. *Prisoedineniye Sredney Azii k Rossii v memuarıh istočnikah*, Taşkent: Fan 1985.

- LEVY, Scott C., "Orta Çağ Asya'sında Türkistan ve Turan", *Türkler*, c. 1, Ankara 2002, s. 388-392.
- LIKOŞIN, N. S., *Pol jizni v Turkestane: oçerki bita tuzemnogo naseleniya*, Petrograd, 1916.
- LİTVİNOV, P. P., *Gosudarstvo i İslam v russkom Turkestane (1865-1917)*, Elets 1998.
- LİTVİNSKİY, B. A., "İstoriçeskiye sudbı vostoçnogo Turkestana i Sredney Azii", *Vostoçnyy Turkestan i Srednyaya Aziya*, ed. B. A. Litvinskiy, Moskova: Nauka Yay., 1984.
- LOGOFET, D. N., *Buharskoye hanstvo pod russkim protektoratom*, c. 1-2, St. Petersburg: V. A. Berezovskii, 1911.
- LUKAŞOVA, N. M., *Nauçnaya i prosvetitel'skaya deyatel'nost russkikh issledovateley v Sredney Azii v kontse XIX-naçale XX vv. V. P. Nalivkin*, (Avtoreferat), Moskova 1991, 22s.
- LUNİN, B. V., *Istoriografiya obşşestvennykh nauk v Uzbekistane. bio-bibliografiçeskie oçerki*, Taşkent: Fan, 1974.
- , *Nauçniye obşşestva Turkestana i ih progressivnaya deyatel'nost: konets XIX-naçala XX v.*, Taşkent: Izd. AN UzSSR, 1962.
- Mac GAHAN, J. A., *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, terc. Kolağası Ahmed, haz. İ. Aka-M. Ersan, İzmir: Akademi Kitabevi, 1995.
- , *Türklere Karşı Rus Vahşeti*, terc. [Kolağası Ahmed] , haz. M. Nalbandoğlu, İstanbul: Muhit Yayınları, 1970.
- MAEV, N., "Topografiçeskiy oçerk Turkestanskago kraya", *Materialı dlya statistiki Turkestanskago kraya*, c. 1, 1872, s. 7-118.
- MAKSUMOV, M. S., "Prosvetitelnaya deyatel'nost i pedagogiçeskiye misli Abdullı Avloni", *Voprosı vospitaniya i obrazovaniya*, vıp. 308, Taşkent 1967, s. 78-84.
- MARAŞ, İ., "Cedidcilik Hareketinin Kökenleri ve Türk-Tatar Dinî Yenileşmesi", *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Volga-Ural Region, Kazan, 8-11 June 2001*, İstanbul: IRCICA, 2004, s. 107-129.
- MASALSKİY, V. I., *Turkestanskiy kray*, St. Petersburg: A.F. Devrien, 1913.

- MASANOV, N. E., *Spesifika obşşestvennogo razvitiya koçevnikov-kazahov v dorevolutsionnyy period: istoriko- ekologiçeskiye aspekti nomadizma*, (Avtoreferat), Moskva 1991, 47s.
- MİDDENDORF, A., *Oçerki Ferganı*, St. Petersburg
- MİNORSKY, V. "Turan", *İA*, c. 12/II, İstanbul: MEB, 1988, s. 107-113.
- MİRONOV, P. M., "Oçerk o Russko-kirgizskih şkolah Uralskoy oblasti", *JMNP*, Bölüm XXVIII, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1910, s. 177-199.
- MİROPİYEV, M., *Otçet o sostoyanii Turkestanskoy Uçitelskoy Seminarii s 1-go avgusta 1879 goda po 1-e avgusta 1881 goda, proçitannyy na godiçnom akte Seminarii 30-go avgusta 1881 goda i opisaniye godiçnogo akta*, Taşkent 1881, 51s.
- , "Russko-inorodçeskiye şkolı sistemı N. İ. İlminskago" *JMNP*, Şubat 1908, s. 183-210, 205-206.
- DUĞLAT, Mirza Haydar, *Tarih-i Reşidî*, terc. O. Karatay, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- MİTTON, J., *A Concise Dictionary of Astronomy*, Oxford University Press 1991.
- MUHAMMADCANOV, A., *Şkola i pedagogiçeskaya mısl Uzbekskogo naroda XIX-naçala XX v.*, Taşkent: Fan, 1978.
- MUKMİNOVA, P. G., *K istorii agrarnıh otnosheniy v Uzbekistanbe XVI v. Vakf-Name*, Nauka Yayını, Taşkent 1966.
- NALİVKİN V. P.-Nalivkina, M., *Oçerk bita jenşin osedlago tuzemnago naseleniya Ferganı*, Kazan: Tip. Imp. universiteta, 1886.
- NALİVKİN, V. P., *Kratkaya istoriya Kokandskago hanstva*, Kazan 1886.
- , *Svedeniya o sostoyanii tuzemnih madrasa Sır-Darinskoy oblasti v 1890-1891 uçebnom godu*, TsGA RUZ, f. 47, op. 1, d. 333a.
- , *Tuzemtsı ranşe i teper*, Taşkent, 1913.
- NİKİTİÇ, L. A., *Kulturologiya*, Moskova: Unity-Dana, 2005.
- Nikolay İvanoviç İlminskiy Oçerk ego jizni i deyatelnosti*, haz. P. H-iy, St. Petersburg 1898.
- Nikolay İvanoviç İlminskiy*, Kazan: Tipografiya İmparatorskago Universiteta, 1892.
- Obzor russkih puteşestviy i ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu (1869-1880)*, haz. O. V. Maslova, Bölüm III-IV, Taşkent, 1962.

- OLUFSEN, O., *The Emir of Bukhara and His Country: Journey and Studies in Bukhara (With a Chapter on My Voyage on the Amu Darya to Hiva)*, London: William Heinemann, 1911.
- OSTROUMOV, N. P., “Haçalniye uçılışsa v Sır Darinskoy i Semireçenskoy oblastyah v X i XI 1878g., *JMNP*, VII, 1879.
- , “Madrası v Turkestanskoy kraye”, *JMNP*, No. 7, 1907, s. 1-58.
- , “Narodnoe obrazovanie. Musulmanskiye maktabı i russko-tuzemniya şkolı v Turkestanskoy kraye”, *JMNP*, Bölüm I, Ocak-Şubat 1906, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1906, s. 113-166.
- , “Narodnoye obrazovaniye. Madrası v Turkestanskoy kraye”, *JMNP*, Bölüm VII, Ocak 1907, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1907, s. 1-58.
- , *Istoričeskoye i sovremennoye znaçeniye Hristianskogo Missionerstva sredi Musulman*, 1894.
- , *İstoričeskiy oçerk vzaimnykh otnoşeniy mejdu hristianstvom i musulmanstvom*, Kazan 1888.
- , *Kolebaniya vo vzglyadah na obrazovaniye tuzemtsev v Turkestanskoy kraye*, Taşkent 1910.
- , *Musulmanskaya vişşaya şkola (Madrasa)*, Ayrı Basım, Taşkent 1914, s. 119-216.
- , *Musulmanskiya şkolı v Turkestanskoy kraye*, Ayrı Basım, Taşkent 1914, s. 87-118.
- , *Musulmanskoye obrazovatelnoye dvijeniye v Rosii v XIX i XX stoletiyah*, Ayrı Basım, Taşkent 1914, s. 65-86.
- , *Otçet Turkestanskoy Učitelskoy Seminarii za XXV let eya suşşestvovaniya (30 avgusta 1879 goda-30 avgusta 1904 goda)*, Taşkent 1904.
- , *Ustroitel Turkestanskogo kraya general-adyutant Konstantin Petroviç fon Kaufman, Liçniye vospominaniya N. Ostroumova*, Taşkent 1899.
- Özbek sovet entsiklopediyası, c. 1-14, Taşkent: UzSSR Fanlar Akademiyasi, 1971-1980.
- ÖZGÜDENLİ, Osman G. “Maveraünnehir”, *DİA*, c. 28, Ankara: TDV, 2003, s. 177-180

- PAHLEN, K. K. *Mission to Turkestan Being the Memories of Count K. K. Pahlen 1909-1910*, Londra 1964.
- PEREPELİTSINA, L. A., *Vliyaniye Russkoy kulturi na kulturi narodov Sredney Azii*, Taşkent: SamGU Yay., 1960.
- PIERCE, R. E., *Russian Central Asia 1867-1917*, University of California Press, 1960.
- Pisma Nikolaya İvanoviça İlminskogo k ober-prokuroru svyateyşego sinoda Konstantinu Petroviçu Pobedonostsevu*, Kazan 1895.
- Piyaskovskiy, A.V., *Revolyutsiya 1905-1907 godov v Turkestane*, Moskova: Izd. AN SSSR, 1958.
- Politişeskie deyateli Rossii 1917 g.: biografişeskiy slovar*, Moskova: Izd. "Bolşaya Rossiyskaya Entsiklopediya", 1993.
- POLOVİTSKİY, A., *Turkestanskiy kray*, Ekaterinodar 1890.
- POUJOL, C., "1700–1840 Yılları Arasında Orta Asya'daki Rus Gezginleri Sömürge Öncesi Bilginin Niteliği ve İşlevi", *X Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım*, Ankara: TTK Basımevi, 1991, s. 759-763.
- POUJOL, C., "Turkistan", *ET*², c. 10, Leiden Brill, 2000.
- Proşloye Kazahstana v istoçnikah i materialah*, ed. S. D. Asfendiyarov-P. A. Kunte, Almatı: Kazahstan, 1997.
- PYASKOVSKIY, A. V., *Revolyutsiya 1905-1907 gg. v Turkestane*, Moskova 1958.
- RADJABOV, Z., *İz istorii obşşestvenno-politişeskoy musli tajikskogo naroda vo vtoroy polovine XIX i v načale XX vv*, Stalinabad: Taj. gos. izd., 1957.
- RIBAKOB, S., "N. İ. İlminskiy v pismah k K. P. Pobedonostsevu", *NO*, Yıl 3, No. 8, Ağustos, St. Petersburg 1898, s. 70-83.
- , "Polojeniye inorodçeskago obrazovaniya v Turkestanskom kraye", *NO*, Yıl 4, No. 2, Şubat, St. Petersburg 1899, s. 59-62.
- ROBİNSON, Francis, "Technology and Religious Change: Islam and the Impact of Print", *Modern Asian Studies*, No. 27, 1993, s. 229-251.
- ROJDESTVENSKIY, S., "Soslovniy vopros v russkih universitetah v pervoy çetverti XIX veka", *JMNP*, Bölüm IX, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1907 Haziran, s. 83-108.

- Rossiya pod skipetrom Romanovih: oçerki iz russkoy istorii za vremya 1613 po 1913* g., St. Petersburg: Gosudarstvennaya Tipografiya, 1912.
- Rossiya polnoye geografiçeskoye opisaniye našego otecestva*, red. V. P. Semenov-Tyan-Şanskiy, St. Petersburg, A. F. Devrien Yay., 1913.
- ROY, O. *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, terc. M. Moralı, İstanbul: Metis Yayınları, 2000.
- Rusya Müslümanları İttifakının Programı*, Kazan: Karimovlar Matbaası, 1906.
- Rusya Stratejik Araştırmaları I*, ed. İhsan Çomak, İstanbul, Tasarım Yayınları, 2006.
- SABOL, S., “Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti”, *Türkler*, terc. N. Uslu, c. 18, Ankara 2002, s. 587-595
- SAFAROV, G., *Kolonialnaya revolyutsiya-opıt Turkestana*, Moskova, 1921
- SAMOYLOVİÇ, A., “Peçat russkih musulman”, *Mir Islama*, No 1, 1912, s. 463-483.
- SARAY, M., “Hive Hanlığı”, *DİA*, c. 18, İstanbul: TDV, 1998, s. 167-170.
- , *Kazakların Uyanışı*, Ankara: TİKA, 2004.
- , *Modern Kırgızların Doğuşu*, Ankara: TİKA, 2004.
- , *Özbek Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993.
- , *Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadeleleri*, İstanbul: Veli Yayınları, 1984.
- , *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993
- , *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasî Münasebetler (1775-1875)*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1990.
- , *Türkistan Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Ankara 1987.
- Sbornik materialov po musulmanstvu*, red. B. İ. Yarov-Ravskiy, St. Petersburg 1899.
- SCHUYLER, E., *Türkistan Seyahatnamesi*, terc. Kolağası Ahmed, yay. haz. A. Ahmetbeyoğlu v.d., İstanbul: Tarih ve Taibat Vakfı, 2003.
- SEMBAYEV, A. İ., *İstoriya Razvitiya Sovetskoy Şkolı v. Kazaxstane*, Alma-Ata 1962.

- SKRİNE, F. H.-Ross, E. Denison, *The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and the Central Asian Hanates from the Earliest Times*, London: Methuen, 1899.
- SLONİM, Yu. M., “İssledovaniya solntsa”, *Astronomiçeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 88-112.
- ŞEGLOV, V. P., “Kratkaya istoriya Taşkentskoy astronomiçeskoy observatorii-astronomiçeskogo instituta Akademii Nauk Usbekskoy SSR (1873-1973)”, *Astronomiçeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 6-21.
- , “Geografiçeskiye koordinatı i ih izmenyayemost”, *Astronomiçeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 22-42.
- ŞİŞKİN, V. A., “Samarkandskaya Observatoriya Ulugbeka”, *İz İstorii Epohi Ulugbeka*, Taşkent: Nauka, 1965.
- ŞİŞOV, A., “Bryuşnoy tif v Taşkentskom garnizone i merı protiv nego”, *Prilojeniye k protokolu No. 6*, s. 1-44.
- ŞULGİN, K., “Kokain v hirurgii”, *Prilojeniye k Protokolu No. 5*, s. 1-10.
- TAZMİNİ, G., “Jadidizm: novıy vzglyad na sovremennoye polojeniye İslamskogo Obşşestva v İrane”, *Rossiya Musulmanskiy Mir*, Sayı 3, 2003, s. 152.
- TERENTEV, M. A., *İstoriya zavoevaniya Sredney Azii c. 1-3*, St. Petersburg 1906.
- , M. A., *Rukovodstvo dlya učiteley k obuçeniyu v şkolah Sredney Azii odnovenno pismu i çteniyu po russkoy azbuke*, St. Petersburg: Tip. Tovarışestva “Obşşestvennaya polza”, 1875.
- , *Statiçeskiye oçerki Sredne-Aziatskoy Rosii*, Zapisok otdeleniya statistiki imperatorskago russkago geografiçeskago obşşestva, St. Petersburg 1874.
- TİŞKOV, V. P., “O dizenterii i zatyajnlı ponosoh v Taşkentskom garnizone”, *Prilojeniye k protokolu No. 3*, s. 1-5.
- TOGAN, A. Z. V. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitapevi, 1981.
- , “Türkistan İsmi, Sınırları ve Yüzölçümü Hakkında”, *Türkistan’ın Bağımsızlığına Hizmet Eden “Yeni Türkistan”dan Seçilmiş Makaleler (1927-1931)*, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı, 2005.

-----, *Hatıralar*, Ankara: TDV, 1999.

TRAPEZNIKOV, “O krovotočivom vospalenii tverdoy mozgovoy oboločki”,
Ptilojeniye k protokolu No. 9, s. 1-5.

TUNA, M. Ö., “Gaspıralı İlminskiy’e Karşı: Rusya İmparatorluğu’nun Müslümanları
İçin İki Kimlik Projesi”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara
2004, s. 141-171.

TURSUNOV, H., *Vosstaniye 1916 goda v Srednei Azii i Kazahstane*, Taşkent:
Gosudarstvennoye Izdatelstvo Uzbekskoy SSR, 1962.

TÜLBASIYEVA, L., *Kazakların Yaşam Estetiği*, Ankara: TTK, 2004.

Türkistan vilayatidagi halklarni zapt u rapt kilmak yani başkarmağının nizamı,
Taşkent 1911.

*Učebnaya ekskursiya v g. Samarkand, Otčet o poezdkah v g. Samarkand uçenikov
Taşkentskoy mujskoy gimnazii i Turkestanskoy učitelskoy seminarii v 1884
godu*, Taşkent 1885, 58 s. (Prepodavatel gimnazii S. Gramenitskiy,
prepodavatel Seminarii V. Oşanin)

ULUDAĞ, S., “Delâilü’l-Hayrât”, *DİA*, c. 9, İstanbul: TDV, 1994, s. 113–114.

UMAROV, G. E., *Abu Rayhon Beruniy, Nikolay Kopernik va hozirgi zamon fani*,
Taşkent: Fan, 1973.

UMNYAKOV, İ. İ., “K istorii novometodnoy şkolı v Buhare”, *Byulletenya Sredne
Aziatskago Gosudarstvennago Universiteta*, no. 16, Ayri Basım, 1927, s.
81-99.

URUMBAEV, J. A., *Očerki istorii şkolı v Karakalpakstane (1810-1967 gg.)*,
Nukus: Karakalpakistan, 1974.

VAMBERY, A., *Taravels in Central Asia*, New York: Praeger Publishers, 1970.

VERBOVSKIY, V. T., *Polojenie ob upravlenii Turkestanskago kraya*, Taşkent
1911.

Vestnik Orenburgskago učebnago okruga, Yıl 3, No. 1-4, Ufa 1914

VİLYEV, A., “Gosudarstvenniy yazık v inorodčeskoy şkole”, *JMNP*, Bölüm
CCCLVI, Kasım-Aralık 1904, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya,
1904, s. 45-60.

VİTKEVİÇ, İ. V., *Otčet o poezdke v Buharu*, 1836,
<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Vitkevich/text.htm>

- VOSKRESENSKIY, N., *Otçet o sostoyanii Turkestanskoy Uçitelskoy Seminarii s 1-go avgusta 1881 goda po 1-e avgusta 1882 goda, pročitanniy na godičnom akte Seminarii 30-go avgusta 1882 goda i opisaniye godičnogo akta*, Taşkent 1882.
- VOSKRESENSKIY, N., *Otçet o sostoyanii Turkestanskoy Uçitelskoy Seminarii s 1-go avgusta 1882 goda po 1-e avgusta 1883 goda*, Taşkent 1883.
- Vosstaniye 1916 goda v Sredney Azii*, red. P. G. Galuzo, Taşkent: Gosizdat UzSSR, 1932, 175 s.
- VYATKIN, V. L., "Otçet o raskopkah observatorii Mirza Ulugbeka v 1908 i 1909 gg.", *İzvestiya russkago komiteta dlya izuçeniya Sredney i Vostočnoy Azii*, II, No. 11, St. Petersburg 1912, s. 76-93.
- WHEELER, Geoffrey, *The Modern History of Soviet Central Asia*, London: Weidenfeld & Nicholson, 1964.
- WOLFF, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, c. 1-2, London: C.V. Parker, 1845.
- YAKUNIN, A. F., *Narodı Sredney Azii i Kazahstana vo vtoroy polovine 19 v. Prisoedineniye Sredney Azii k Rosii*, Moskova 1954.
- YARKIN, İ., "Türkistan'da Uyanış-Millî Hareketler ve Münevver Kari", *Türk Kültürü*, Yıl IV, Sayı 46, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ağustos 1966.
- , "Türkistan'ın Cedidçi Devri Simalarından İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı İşan Hoca Hanî", *Türk Kültürü*, Yıl V, Sayı 58, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ağustos 1967.
- , "Türkistan'ın Cedidçilik Devri Rehberlerinden, Edib ve Siyaset Adamı Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919)", *Türk Kültürü*, Yıl VIII, Sayı 90, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Nisan 1970.
- , "Türkistan'ın Cedidçi Fikir Adamı, Yazar ve Şair Abdurrauf Fitret", *Türk Kültürü*, Yıl XIII, Sayı 147-149, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1975.
- YASEVİÇ, B. V. "İzmereniye vremeni", *Astronomičeskomu institutu Akademii Nauk Uzbekskoy SSR 100-let*, Taşkent: Fan, 1974, s. 43-51.

- YEMELĀNOVA, G. M., *Russia and Islam a Historical Survey*, London 2002.
- YÜZEYEV, A., “Cedidçilik İdeolojisi: Tarihi ve Bugünü”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, ed. H. Kırımlı, Ankara 2004, s. 239-253.
- Zapiska N. İ. İlminskago o prepodavanii yazıkov v Taşkentskoy uçitelskoy ceminarii*, 1900
- ZENKOVSKY, S. A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, terc. İzzet Kantemir, İstanbul, Üçdal Yay., 1983, s. 15.
- ZİYOYEV, H. Z., “Cadidlar Harakatining Siyasiy va İctimoiy-İktisodiy Zamini (XIX asrning ikkinçi yarmi-XX asrning boşları)”, *Cadidcilik: islohot, yangilaniş, mustakillik ve tarakkiyot uçun kuraş*, Taşkent: Universitet, 1999, s. 9-22.
- ZNAMENSKIY, P. V., *Uçastiye N. İ. İlminskago v dele inorodçeskago obrazovaniya v Turkestanskom kraye*, Kazan 1900.

G-BİLİŞİM KAYNAKLARI

- <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc1p/24834>
- <http://forum.vgd.ru/132/10887/?st=0>
- <http://forum.vgd.ru/132/8644/>
- <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/088/88050.htm>
- <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/075/75409.htm>
- <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/044/44014.htm>
- <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/086/86546.htm>
- <http://gatchina3000.ru/brockhaus-and-efron-encyclopedic-dictionary/101/101567.htm>
- <http://lik10.ru/history/giminrus.html> 13.08.2007
- http://mfa.uz/Rus/ob_uzbekistane/nauka/
- http://mirslouvrei.com/content_pol/NALIVKIN-VLADIMIR-PETROVICH-6666.html
- http://region.33b.ru/topic785494_0.html
- <http://ru.wikipedia.org>
- <http://rushistory.stsland.ru/Static/Historytext/Text17.html>.

http://turkmenslov5.blogspot.com/2007/05/blog-post_5301.html
http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/2003_3_4/03/03_1/
<http://www.brocgaus.ru/text/101/794.htm>
<http://www.hrono.ru/biograf/milyutin.html>
<http://www.omkk.ru/hstr.htm>
<http://www.pedobzor.ru/index.html>
http://www.pseudology.org/Kojevnikov/Xrestomatiya/Realnoe_uchilische.htm;
<http://www.referatu-student.ru/text/690.htm>
<http://www.rulex.ru/01070069.htm>
http://www.ruscadet.ru/history/rkk_1701_1918/hist_0.htm
<http://www.simbirsk.yabloko.ru/PUB/kerensky.htm>
<http://www.vitart.ru/history-russia-pages/ref-gimnazii.html>
<http://zerrspiegel.orientphil.uni-halle.de/c12854.html>

EKLER